

The Department of Public Instruction, Bombay.

MUDRĀRĀKṢHASA

BY

VISĀKHA DATTĀ,

WITH THE COMMENTARY OF DHUNDHIRĀJ.

EDITED

WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

KĀSHINĀTH TRIMBAK TELANG, M.A., LL.B.,

SOMETIMES SENIOR DAKSHINA FELLOW, ELPHINSTONE COLLEGE;
ADVOCATE, HIGH COURT, BOMBAY.

1000 COPIES.

Registered for Copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1884.

[All rights reserved.]

Price One Rupee and Fourteen Annas.

as read by our MSS. (see p. 35 below), we find very considerable divergences between the former and every one of the copies we have used. It is not necessary to set them out here in full, but the reader can easily make the comparison for himself. The Daśarūpa contains only one actual quotation from the Mudrārākshasa, the Sarasvatīkanṭhābharaṇa contains two.* The first is the stanza at p. 60 *infra*, which runs as follows in the very useful edition of the Sarasvatīkanṭhābharaṇa recently published by Mr. A. Borooah. (See p. 165). It is, however, to be noted that this is not here mentioned as being taken from the Mudrārākshasa, nor is the second passage referred to further on.

उपरि घनं घनपटलं हूरे वयिता किमेतशपत्तितम्.
हिमवृत्ति दिव्योषधयः कोपाविष्टः फणी विरसि.

The second is the second stanza at p. 121 *infra*, which is quoted at p. 292 of the Sarasvatīkanṭhābharaṇa. It is not necessary to do more than indicate the various readings which our MSS. do not contain, viz. जूम्भणैः for जूम्भैः and अतिताम्बा for अभिताम्बा. Now it is remarkable, that in all the cases here noted, the readings which occur in the Daśarūpa and the Sarasvatīkanṭhābharaṇa should not be found in any one of our MSS. And the circumstance is not only a remarkable one, it is calculated to create an uneasy suspicion in one's mind that we have not before us materials quite satisfactory for settling our text. On the other hand, however, we have to remember, that some of the discrepancies which we meet with may be due merely to mistakes or defects in the copies of the Daśarūpa and Sarasvatīkanṭhābharaṇa themselves.† It is also to be borne in mind, that these discrepancies are of no great moment in themselves, as they do not affect the meaning, although, of course, in one sense every variation, however unimportant in itself, is of im-

* See Introduction *infra* on these passages.

† We have also to take account of the fact that, in all probability, some at least of these quotations were not verified before they were written down by the authors of the Daśarūpa and the Sarasvatīkanṭhābharaṇa, but were merely written down from memory. See our remarks on this subject below and also *Afterward*.

portance upon the question—what was the text as it left the hands of the author. It may be further pointed out, that even as regards other works, which are quoted in the Daśarūpa and Sarasvatikanṭhabharana, we meet occasionally with various readings in the passages quoted, of which we find no trace in many of the manuscripts available to us. A few references to such passages are given in the note.*

We now proceed to enumerate the copies of the Mudrārākshasa which have been used for this edition. The first is that marked A. It is complete, and includes the text and the commentary of Dhundhirāj here published. It is thoroughly legible and correct. It belongs to Mr. Āpā Shāstrī Khādilkar, and was very kindly lent to me by that venerable scholar. From the concluding sentences, it appears that the text and commentary were originally copied in the Viśeśvaranagarī or Banāras in the Śaka year 1653, in the month of Āśvin, by उपाध्यायभुकरेत. It is the copy which, generally speaking, has been exclusively relied upon for the text of the commentary, and its text of the play itself is that which the commentator had before him, and which has also been mainly adopted in this edition. There is one circumstance which deserves to be noted here in connection with this MS. It consists of two distinct parts, apparently copied by two different hands. The first of these two parts goes down to नागयुथेन्तराणाम्। ४ (sic), and then there is a considerable space left blank on that page and on the next page of the same leaf. The words quoted will be found at p. 130 *infra*. The second part of the MS. does not start from that point. It begins with अपि च आस्वादितद्विरक्षोणितशोणशोभामिति पूर्वोक्तं पठति, and then goes on to the end of the work. The words last quoted will be found at p. 61 *infra*. The two fragments of the play now described are, it may be added, written on paper of different sizes, and

* Cf. Daśakumāra, p. 1, with Sarasvatikanṭhabharana, p. 114; Mālatimādhava, pp. 166, 307, 365, with Sarasvatikanṭhabharana, pp. 115, 311, 340 respectively, and pp. 49, 165, with Daśarūpa, pp. 95, 149 respectively. Note that the passage cited from the Mālatimādhava at p. 113 of the Sarasvatikanṭhabharana is again cited at p. 292 with a variation in one word, and that the same passage is cited at Daśarūpa, p. 149, with a variation in another word.

the date above given,—viz. Śaka 1653,—is, of course, found at the end of the second fragment. (See further, p. xi. *infra*.)

The second MS. used for the purposes of this edition is that marked P. This MS. forms part of a volume bound in the European style, and containing two plays in MS., the *Mudrārākshasa* and the *Mālatīmādhava*. This volume, I am informed, is one of a series of volumes containing manuscript copies of various works made several years ago at Jejuri, and now in the possession of Mr. Āpārāo Vaidya of Poona. It was procured for me by my friend, Rāo Bahādur Gājānan Kṛiṣṇa Bhāṭavadekar, now in the service of the Baroda State. The MS. is by no means accurately, though it is most clearly and legibly, written. There are sundry mistakes to be met with from time to time, but they are nearly always easy of correction. The MS., for instance, often writes इ for यि. The Sanskrit equivalent of the Prākṛit passages is given in considerable portions of the play, but not throughout, and it follows the Prākṛit passages themselves in the middle of the text. In the latter portion of the play, viz., from the fifth Act onwards, the Prākṛit mostly remains without the Sanskrit translation. The original from which the copy was made, in all probability, contained both the text and commentary, as before the final stanza, and after the words तथापि इत्यस्तु, we read इत्यमत्रातिगम्भीरद्युभोर्इक्त्वाणकथनयसंविधानेन अन्द्रगुप्तसाचिव्यपदलभपरितुष्टोमहामात्योराक्षसद्व्याशास्ते ॥ भरतवाक्यम् ॥ and then follows वाराहीन् and so forth as in our text. The words set out here are not to be found in our copies of the commentary. They may, perhaps, belong, and probably do belong, to some other commentator than Dhūndhirāj; but they are plainly no part of Viśākhadatta's text, and they must very likely have got into the text in the copy now under description from the copy from which it was prepared. The MS. bears no date, but is comparatively very modern-looking, probably not even so much as fifty years old. It states at the end the अन्यसंख्या as 1850, which is, no doubt, a note of the copyist made for calculating his own remuneration. (See further, p. xi. *infra*.)

The next copy to be mentioned is a MS. written on palmyra leaves, which is denoted by the letter M. It was a MS. pro-

cured for me by my friend, Mr. V. N. Narasimengar of Bangalore, who has always been most useful both to Professor Bhāskararākṣa and myself in procuring for us copies of Sanskrit texts from Southern India. This MS. and the next are both written in the Telugu characters, which I am unable to read, and I had therefore to resort to the services of readers to help me in the matter. The MS. appears to be, on the whole, very correctly written. It contains no double letters, apparently such letters being denoted by the corresponding single letter with a dot over the previous letter in many cases. (Cf. Burnell Indian Palaeography, p. 13, Pandit's *Mālavikā*, pp. IX., X.) The confusion of *ṭ* and *ṭṭ* seems to be a pretty common phenomenon in these southern MSS., and in the two I have used there seems to have been some confusion also between *ṭ* and *ṭṭ*. The MS. bears no date.

The next MS. consulted is the one marked R. It was kindly sent to me from the India Office Library through Dr. F. Kielhorn by Dr. R. Rost, when he heard that I was preparing this edition for the Bombay Series. The same remarks apply to this MS. as to the last one here described. There is also, apparently, some confusion in this MS. in the last scene, where the speeches are in some disorder. As a general rule, these southern MSS. are always worthy of careful attention, and the MSS. I have used for this edition belong to the same group as the copy from which the commentator took his text. I cannot say how old R and M are.

The next MS. is one marked K. It comes from the collection of MSS. belonging to the Government of Bombay and deposited in Elphinstone College. This MS., however, is only a copy recently made for Government, and contains the text only down to the end of the first Act. The rest of the MS. contains a copy merely of the commentary of Dhundhiraj.

So much for the group of MSS. on which the text adopted in this edition is mainly based. The next group contains one printed copy, namely, the edition of this play published at Calcutta, with a commentary, by Professor Tārānāth Tarkavāchasi-

pati. That edition has been assumed to be a fair representative of the Bengal text of our play. It contains now and then some various readings, but in sundry places the text of the play, as there given, is very unsatisfactory. Two other editions have been printed at Calcutta, one was published many years ago without either various readings or exegetical notes, and another with some various readings and the commentary of Dhundhiraj. This last, however, was never completed, as far as I have been able to ascertain, and the portion printed goes down to a little beyond the middle of the second Act. I have not deemed it necessary to compare the readings of those editions with the text here adopted.

The next copy in this group is the one marked E. It belongs to the collection of MSS. deposited in the Library of Deccan College, Poona. It is a very indifferently written MS. It contains numerous mistakes, as may be seen even on an examination of the readings from it, which are contained in our foot-notes. It is bound up in one volume with a MS. of the *Uttararāmacharita*. On the last page of the *Mudrārākshasa* we read संवत् १७०४ समाप्ते (?) नामकुभरसुरी सप्तमी ॥ संपूर्ण— which would make the date of the MS. to be 1648 A.C., if the *Vikrama* era is to be understood to be the era intended. The MS., it is believed, comes from Guzerāth.

The next copy is N. This is a MS. belonging to a *Shāstri* of Nāgpur, in the Central Provinces. I was not able to see it myself, but my very obliging friend, Mr. Hari Mādhava Pāṇḍit, was so kind as to undertake the arduous work of collating the MS. for me, and it was thus I obtained the various readings which are mentioned in the foot-notes. The MS. bears no date on the face of it, but Mr. Pāṇḍit thinks that it may be about a hundred years old. Mr. Pāṇḍit also compared another MS. which belonged to the Library of the Rājā of Nāgpur. But after he had compared the first few pages, he found that MS. to be so hopelessly incorrect that he had to abandon the work of collation as a thing which could not lead to any useful result. Wherever any readings of both these MSS. are given, they are distinguished thus: the *Shāstri*'s MS. is called N. S., and the

Rājā's N. R. Mr. Pandit informs me that both these MSS. are believed to have been copied at Banāras.

The last MS. to be mentioned is the one described in the footnotes as G. It is a MS. coming from the province of Guzerāth and was lent me by Rao Bahadur Shankar Pāndurang Pāndit to whom it belongs. It is unfortunately incomplete, pages being wanting both at the beginning and at the end, and it is also very incorrectly written. It extends from Siddhārthaka's speech सहर्षभूम् &c., in the first Act at p. 50 to Chānakya's speech in the last Act at p. 277, भद्र &c. The MS. is, however, pretty old—its age being between two and three hundred years.

It will be perceived from the above description of the materials used for this edition, that those materials are drawn from nearly all the different Provinces of India. We have Bengal, Southern India, the Central Provinces, Guzerāth, Mahārāshtra, and Banāras, all represented in the collection of copies which have been consulted for this edition. Since the Text was sent to the Press, I have had a MS. lent me by my friend, Mr. Kāshinath Pāndurang Parab, which seems to be traceable to Tryambakeśvar, near Nāsik. It is a copy recently made. The date सीमाधाविमिते गतेद्वन्निकरक्षज्यारुहस्यायिनो भैमीनायकवस्तरे शुचिले मासो नभस्यस्य च (?) is probably that of the original MS. from which this was copied. It has not been collated throughout for the purposes of the present edition, but on a comparison of a sufficient number of pages and passages, it appears to agree very nearly with our MS. P. And it is worthy of note that the two agree even in that interpolation from the commentary which has been noticed in the description of C. I have also recently examined another MS., one in that collection of volumes which has been referred to by Prof. Bhāndārkar in his Mālatīmādhava (Preface, p. ii.) That bears no date (see Mālatī, l. c.), and agrees also generally with our MS. P., including the interpolation referred to. The last MS. to be named here is one belonging to Ulwar, which I have not been able to examine myself. Prof. Peterson, however, has been good enough to compare about thirty pages of my text with that MS., and he tells me that he did not find any variants worthy of note, while he found the

MS. agreeing generally with our MS. A. Dr. Bühler was kind enough to draw my attention to the MS. of the play existing in the Jesalmîr Bhândâr. But at the date of writing this notice, I have not been able to obtain either the copy itself or any collations from it.

INTRODUCTION.

THE *Mudrârâkshasa* is, in sundry respects, a very unique work in Sanskrit literature. Its plot is not a pure invention, but on the other hand, it is not derived from the usual storehouse of legends on which Sanskrit authors have generally drawn for their materials. It has no female among its prominent *dramatis personæ*, and the business of the play, accordingly, is diplomacy and politics, to the entire exclusion of love. There is, in truth, but one female character, with one little child, introduced into the play, and these are Chandanadâsa's wife and son, who come in at the beginning of the last Act. But even their appearance introduces no passages suggestive of tenderness or purely domestic virtue, but only of sacrifice—a stern sense of duty. The style is appropriate to the nature of the subject; it does not lay much claim to sweetness or beauty, but is always business-like and often vigorous. In the delineation of character, likewise, the virtues and vices which are depicted are more those of the sterner sort, not so much those connected with the tender affections. Thus, to take first the most prominent character in the play, Chânakya is represented as a clear-headed, self-confident, intriguing, hard politician, with the ultimate end of his ambition thoroughly well-determined, and directing all his clear-headedness and intrigue to the accomplishment of that end. Râkshasa, on the other hand, is represented as a brave soldier, but a blundering and somewhat soft-natured politician,* whose faithfulness to his original masters prompts him to wreak vengeance for their destruction on Chandragupta and Chânakya who were their destroyers, but who has ultimately to abandon the self-imposed task, being foiled by the arts of his adversary. The proximate motive of the abandonment, however, is the duty of repaying favours received by him†

* Cf. pp. 37, 38 with pp. 81-3; pp. 47-8, 65 with pp. 85 (where the snakes are mentioned, though Virâdhagupta is brought in for his *subhâshita*, p. 83), 150, 166-7, 205-8; pp. 64-5 with pp. 103, 222; and see Act VI. *passim*. † P. 254 *et seq.*

when he was engaged in his attempts at vengeance as above stated. Thus the two rivals are both placed before us, so to say, almost exclusively in their official characters. The nearest we get to any other aspect of their character is in the long soliloquy of Râkshasa in the sixth Act—after the great aim of his life had been finally abandoned in despair. Take, again, the other pair of rivals, who are brought into sharp contrast before us. Chandragupta is represented as a sovereign of dignity, and strength of character, coupled with a proper respect for the minister, whose ability and diplomatic skill he had seen good reason to trust. In Malayaketu, on the other hand, we find a prince whose confidence and distrust are alike misplaced, who is thoughtless, suspicious, wanting in dignity, and almost child-like, not to say childish.* In the minor characters, we see the principle of faithfulness to one's lord, adhered to through good report and evil report—*per fas et per nefas*. In the more prominent ones, the same principle still prevails, and the course of conduct to which it leads is certainly quite Machiavellian. And all this is brought out in a plot put together with singular skill, and inferior in that respect only to the plot of the Mârichchhatika, among Sanskrit dramas.

The name of the author of the play is Viśâkhadatta, or, as some of our copies read it, Viśâkhadeva. And all the really trustworthy information we have about him is that contained in the Introduction to this drama, which is the only one of his productions that is at present known. We learn from that Introduction that Viśâkhadatta was the son of Prithu and grandson of Vateśvaradatta—a Sâmanta or subordinate chief. But I have failed in my endeavours to discover anything touching either Prithu or Vateśvara. Professor Wilson, indeed, put forward a suggestion that Prithu might be identical with the “Chouhan chief of Ajmir, Prithu Rai.”† But, as he has himself pointed out, the name Vateśvaradatta presents a difficulty in the way of this identification.‡ And I own that it seems to me quite im-

* Cf. pp. 112, 114, 127, 132, 146, 271, with pp. 159, 162, 171, 188-90, and generally Act III., with Act V. † Hindu Theatre, Vol. II., p. 128.

‡ Ibid note, and p. 154 note.

possible to accept an identification for which there is no positive reason whatever except the similarity of name, while against it there is the circumstance noted above, and also this, *quantum valeat*, that while our Pṛithu is specially designated as “bearing the title Mahārāj,” the “Pṛithu of Ajmīr,” is generally known as Pṛithurai or Pṛithurāj only. Professor Wilson also suggests that our author was probably not a native of Southern India ;* and he bases this suggestion on the simile which occurs at p. 91 *infra*, viz., pearls spotless like snow.† A similar idea occurred to me, with reference to the last stanza of our play, on noticing in General Cunningham’s Reports on the Archaeological Survey of India how frequently temples and remains connected with the Varāha Avatāra are to be met with in Northern India.‡ But both circumstances appear to me to be capable of such obvious explanations, on other hypotheses, that even this little bit of inferentially derived knowledge regarding Viśākhadatta must be treated as still in need of corroboration.

Regarding the date of the work, our information hitherto has been, I am afraid, almost equally scanty and equally unsatisfactory. Professor Wilson, relying upon two passages in the drama, deduced the conclusion, that it was composed in the 11th or 12th century of the Christian era, “when the Pathan princes were pressing upon the Hindu sovereignties.”§ One of these passages is that in which reference is made to the Mlechchhas, a name which Professor Wilson understands to refer to the Muhammadans.|| The second passage is the stanza at the beginning of the fifth Act, on which Professor Wilson observes as follows :—“This metaphorical style is not natural to the compositions of the period to which the drama belongs: the Hindus were, perhaps, beginning to borrow it from their neighbours.”¶ The opinion thus propounded by Professor Wilson has, as usual in such cases, been not only accepted by subsequent inquirers, but has itself been made the basis, to a greater or less extent, of

* *Ibid.*, p. 182, note.   † Our text has not kept this reading, which occurs only in two of our eight MSS.   ‡ See the references given in our note on the passage, but see, too, *inter alia* Burgess’s Arch. Surv. Report, Vol. I., pp. 7, 22, 26; Vol. IV., p. 15; Vol. V., pp. 30-52.   § *Hindu Theatre*, II., 251, note.

|| *Ibid.*, p. 128.   ¶ *Ibid.*, p. 218.

further speculation. Thus, in the Reports of the Archaeological Survey of India, a change in the course of the river Sôna being the subject of enquiry, it is stated to have occurred “shortly before or at the period of the great Muhammadan invasions, when the author of the *Mudrârâkshasa* flourished.”* Now this might have been a thoroughly legitimate conclusion, if the dates of the *Mudrârâkshasa* and of the “great Muhammadan invasions” had been satisfactorily proved to synchronise. But, as we shall presently proceed to show, such is by no means the case. And, therefore, one feels a certain amount of regret, that owing to this expression of opinion by Professor Wilson—owing to this which is a very common form of manifestation of that scientific manliness and straightforwardness on the part of scholars, of which Professor Max Müller desires a wider extension,†—our Archaeological Surveyor felt himself relieved from the necessity of making an independent investigation of the date at which the change in the course of the Sôna took place. If such an independent investigation had been made, we might have got results that would either have necessitated a reconsideration of the date suggested for the *Mudrârâkshasa*, or would have corroborated that date by testimony which would have sufficed to countervail the effect of the objections that may now be certainly urged against it with some force.

For, first, what is the ground for assuming the Mlechchhas to mean the Mussalmans? It cannot be contended for an instant that the name is specifically confined to the Mussulmans at every period of Sanskrit literature.‡ And, therefore, in decid-

* See Cunningham's Arch. Surv., Vol. VIII., p. 22, and Journal As. Soc. of Beng., Vol. XIV., p. 140, Cf. also *Indian Antiquary*, Vol. II., 145, and Vol. VI., p. 114, note of Schwanbock. † *India: What it can teach us*, p. 283. I quite agree with Professor Max Müller that the “manliness” he wishes for is in many cases desirable. All I wish to suggest is, that that virtue has a leaning to the side of vice, which requires to be guarded against; and compare on this Mr. Ferguson's remarks at J. R. A. S., (N. S.), Vol. VI., p. 273. ‡ See *inter alia* Cunningham's Arch. Surv., Vol. II., p. 70. Baroobh's English-Sanskrit Dictionary, Vol. III., pp. 41, 53, 82 (Introd.,) and particularly Elphinstone's *India*, by Cowell, p. 289, with which compare *Kathâsaritsâgara Taranga*, XIX., 108. See, too, Max Müller, *India: What it can teach us*, p. 282, and *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 274; also a note towards the end of this Introduction.

ing whether it is applied to them in any particular case, we must be guided by collateral circumstances. I can see no such collateral circumstances here, and Professor Wilson and Mr. Beglar are both alike silent about any such circumstances. On the other hand, Malayeketu himself is called a Mlechchha.* Neither his name, nor that of his uncle Vairochaka, nor that of his father Parvataka—which, be it remembered, is sometimes paraphrased by Śaileśvara or Parvateśvara—shows any mark of Muhammadan origin.† Nor is the reference to the offering of funeral libations‡ to the deceased father calculated to lull all suspicion about the correctness of the theory, which identifies the Mlechchhas of the Mudrārākshasa with the Mussulmans. Of course, in these remarks, I entirely lay out of consideration a possible view, that although the word Mlechchhas in the earlier portion of the play does not stand for the Mussulmans, it does signify the Mussulmans in the last stanza of the play.§ That would be a theory itself standing in need of

* *Vide p. 236 infra.*

† See pp. 69, 96, 217, 235 *infra*, and

cf. *inter alia*, J. A. S. B., Vol. 43, p. 104, and J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. 368.

‡ P. 153: It hardly needs saying that Mlechchha is equivalent to the Greek “Barbarian,” meaning literally, “one who speaks barbarously.” It may, of course, be objected to the argument based on the names Malayeketu and so forth, that the name Meghanāda, or Meghāksha, or Meghākhya (as to which see *Ind. Ant.*, Vol. II., p. 145), does not betray a Persian origin, although it is expressly stated to be the name of a Pārasika king. This is quite true, and it may be, that though Muhammadans are intended to be denoted by the names Malayeketu, &c., the names used are Sanskritised in order to be made appropriate to a Sanskrit drama. This may be, but the two cases are distinct in that, firstly, in the one case we know specifically from other evidence who the Pārasikas are, while we do not similarly know who are referred to by the Mlechchhas; secondly, Mlechchhas is a connotative name, while Pārasika is not; and, thirdly, no further inference is sought to be based here on the identification of Pārasikas and Persians, while the identification of Mlechchhas and Mussulmans is made by Professor Wilson and othersthe basis of a whole chronological superstructure. See further on this subject Kern’s *Brihat-samhitā*, Preface, p. 32, note, with which Cf. Fergusson’s *Indian Architecture*, p. 28.

§ In the Kīrtikaumudi (Circa 1250 A.C.) the Mlechchhas mentioned at II. 58 are stated by the learned editor, Professor Kāthavāṭe, to be the Muhammadans (See Notes, p. 34), and from the *Indian Antiquary*, Vol. IV., p. 364, we find that in Tāranāth’s history of Buddhism the name Mlechchhas is understood to refer to the Muhammadans. See further on this subject J. A. S. B., Vol. IX., p. 849.

confirmation and verification ; and without such confirmation or verification, it is one which has really no fair claim to acceptance. Therefore it seems to me manifest, that the first link in Professor Wilson's chain of reasoning is an excessively weak one. But let us concede, for the sake of argument, that that link is not a weak one ; that, in other words, the Mlechchhas alluded to in the *Mudrârâkshasa*—or rather in its last stanza—are identical with the Mussulmans. How does that justify the inference that the *Mudrârâkshasa* belongs to the 11th or 12th century of the Christian era ? The expression म्लेच्छैरुद्दित्यमाना, would, to my mind, indicate not so much a permanent establishment of sovereignty or any continuous oppression, as a more or less constant series of annoyances and harassments ; and the reference to the earth as having taken refuge from such annoyances and harassments with the power and strength of Vishnu in the guise of the then reigning prince, would seem rather to point to some warlike proceedings, in which the Hindus appeared to greater advantage than in the invasions of Muhammad of Ghazni, and the later Muhammadan invaders of India. On such previous proceedings history may, perhaps, be said to give forth at present a somewhat uncertain sound, but still it is assuredly not altogether silent. For a whole century, beginning from 711 A.C. and coming down to 812 A.C., there are traces of such annoyances as we have spoken of above, and the late Colonel Meadows Taylor says,* that "early Muhammadan enterprises against the Hindus, with the exception of that of Kassim (Circa 711 A.C.), were unsuccessful, and that they were found more united and more powerful and warlike than the people of the West over whom the Muhammadans had triumphed." Or turning to an original Muhammadan history, mentioned and epitomised in Sir Henry Elliott's elaborate work,† we read that "in the days of Tamim, the Mussulmans retired from several parts of

* See the Student's Manual of the History of India, p. 77. Compare Elphinstone's *India*, by Cowell, p. 312, and notes there. † See Elliott's History of India as told by its own Historians, by Professor Dowson, Vol. I., pp. 125-6, and Cf. Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 71, and Ferguson's Indian Architecture, pp. 24, 729. See also Dowson's Elliott, Vol. I., pp. 116, 390, and pp. 414 *et seq.*

India, and left some of their positions, nor have they up to the present time advanced as far as in days gone by." The force of this statement, on the point now under consideration, will be understood by remembering that the Tamîm referred to in it was the successor of a Mussulman governor of Sindh, named Junaid, who is stated, in the same historical chronicle, to have "sent his officers," among other places, to Barus, which is understood to mean Broach; to have "sent a force against Uzain" (or Ujjayinî), and "against the country of Mâliba" (said to be Malva or Malabar); and to have "conquered al Bailmân and Jurz," which last is identified with Gujarâth.* Now Junaid's achievements belong to about the second quarter of the eighth century after Christ, and, therefore, it seems to me at least as tenable a position as Professor Wilson's to hold, that the allusion in the *Mudrârâkshasa* to the preservation of India against the harassments of the Mlechchha Mussulmans points to its composition in that century.

It is not necessary to examine at any length the other argument which is suggested by Professor Wilson. Our note on the passage in question† (see p. 182 *infra*) will afford ample ground for considering that argument as being very far from satisfactory. And, therefore, we must now proceed to inquire whether there are any other materials available for forming an opinion on the question of the age when our author flourished. But before we do so, it is desirable to consider another point on which also Professor Wilson bases a chronological inference, but without deducing a date more definite than "one subsequent to the disappearance of the Buddhas in India."‡ That point is that the antiquity of the play cannot be very great in consequence of its reference to the *Jaina Kshapanaka Jîvasiddhi*. Professor Wilson's first argument in support of this

* But see Yule's *Cathay*, Vol. I., p. clxxxvi., Cf. generally J. B. B. R. A. S., Vol. XIV., pp. 30-2; J. A. S. B., Vol. VI., p. 71, Vol. X., p. 189, Vol. XXX., p. 1138, and Ferguson's *Indian Architecture*, p. 729. † Cf. also *Dasâkumîgracharita*, p. 164 (Cal. ed.) This is attributed to the 6th century. See *India: What it can teach us*, p. 314; *Indian Antiquary*, Vol. III., p. 82; and *Burnell's Aindra Grammar*, p. 73. ‡ *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 159, note. This is a point on which something will have to be said in a later portion of this Introduction.

point is based merely on the “introduction of the Jainas” into the play which, by itself, he considers to be a mark of modernness.* One can only understand this argument when one remembers that Professor Wilson’s estimate of the age of the Jaina system was a very low one.† But in view of the facts and arguments bearing on this topic that are now available,‡ it seems to me impossible to accept Professor Wilson’s premises, and the particular argument we are here dealing with must, therefore, fall to the ground. His second argument is based on what he considers to be the misapplication of the word *Kshapanaka*—a word which Professor Wilson says means not a Jaina, but a Bauddha only. Its application in the play to one who is plainly intended to be taken as a Jaina, not a Bauddha,§ involves, Professor Wilson thinks, a confusion of terms “which is characteristic of a period subsequent to the disappearance of the Bauddhas in India.” Now, in the first place, I do not know on what authority the word *Kshapanaka* is limited to the narrow meaning stated by Professor Wilson. In the *Panchatantra*, which may be supposed to be earlier than the “period” to which Professor Wilson refers, the name is certainly applied to the Jainas.|| And so is it in Govindānanda’s commentary on

* Hindu Theatre, Vol. II., p. 215.

† See *Indian Antiquary*, Vol. II.,

p. 193; Vol. VI., p. 15. Barth, *Religions of India*, p. 150. ‡ See our *Anugitā* in the *Sacred Books of the East*, p. 225, and Barth, *Religions of India*, p. 151; J. B. B. R. A. S., Vol. XII., p. 34; Burgess’s *Arch. Surv. Report*, Vol. V., p. 43.

§ M. Barth is wrong in supposing him to be meant for a “Buddhistic character,” p. 134. || See *Tantra V.*, and Cf. *Indian Antiquary*, Vol. II.,

p. 194; also Wilson’s *Essays*, Vol. II., pp. 20, (where Professor Wilson traces a similar confusion in the *Panchatantra*) 51, 76. The truth seems to be that the two sects are too much interlaced one with another for any such conclusion being based on these circumstances. In addition to what is said in the text, we have to remember, that Śrāvaka, for instance, which Professor Wilson takes as referring to Jainas only (see *Hindu Theatre*, pp. 215-221), is also applied to Bauddhas. See *inter alia* Beal’s *Fa-Hian*, pp. 9-47, Cf. Cunningham’s *Bharhut Stūpa*, p. 110. Other similar words, besides Arhan and Jina, mentioned in the text, are Thera and Bhadanta (or, in its Prākrit forms Bhayanta or Bhante), which occur frequently in the Inscriptions on the Amarāvati Stūpa and in our Western India Cave Inscriptions. Cf. on all this J. R. A. S., Vol. XVI., p. 361; Vol. XVII., p. 117 (N. S.), Vol. II., p. 140; Burgess’s *Arch. Surv. Report*, Vol. IV., pp. 92, 112; Beal’s *Fa-Hian*, p. 5; Cave Temple Inscriptions by Dr. Burgess and Pandit Bhagvānlāl, pp. 7, 11, 37, 76, and many other places; Burgess’s *Amaravati Stūpa*

the Sârîraka Bhâshya, and in the Prabodhachandrodaya,* which though, perhaps, belonging to somewhere about that "period,"† still very clearly distinguish the Bauddhas from the Jainas. I confess I have a suspicion that Professor Wilson was himself probably confounding Kshapañaka and Śramañaka. This latter word is, undoubtedly, employed very frequently to signify the Bauddhas. Thus, in the Mṛichchhakatîka, the ascetic who is there certainly meant to be taken as a Bauddha, is called either Śramañaka or Bhikshu,‡ and never, be it added in passing, Kshapañaka. But although the word Śramañaka is most usually employed to signify Buddhists, even that word is not strictly confined to this sense.§ Thus in the Kadamba copperplates deciphered by me some years ago, it is unmistakably applied to Jaina ascetics.|| But further, assuming the "confusion" alleged by Professor Wilson to be proved, I still do not know from what materials we can draw the inference that that "confusion" is characteristic of the period referred to by him. Other words, which have undoubtedly been specifically appropriated by Jainism, may be found used in Buddhistic works—Arhat,¶ for instance, or Jina.** And the doctrines of the Jainas and Buddhists are in so many respects identical, that in the eyes of Brâhmaṇas, the "confusion" may well have taken place, even when both the heretical sects were living side by side in the country.†† The truth is, that there is nothing in

pp. 41, 54. See also Brihatsamhitâ, ch. LI., st. 20-21, with which Cf. Burnell's S. Indian Paleography, pp. 12 (n), 47 (n). Bhârhut Stâpa, p. 83; Journal Ceylon Asiatic Society (1845), p. 24 (1847), p. 19 (1856-8), p. 247; *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 29. Roth's Hemachandra, p. 58. See Śâṅkara Bhâshya (Bibl. Ind. ed.), p. 591 and p. 497. Harshacharita, p. 521; Ānandagiri's Śankaravijaya, p. 153 *et seq.*; Aufrecht's Halayudha, p. 38. (The entry in the Index is erroneous.)

* pp. 55-8. † See as to this Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. IX., p. 108. ‡ See pp. 93, 238-9. § See *Indian Antiquary*, Vol. IX., p. 122; Vol. X., p. 143. See, too, Brihadâraṇyaka Upanishad, p. 796, and Śâṅkara's Bhâshya thereon, with which compare Beal's Fa-Hian, p. 5; J. R. A. S., Vol. XVI., p. 230 *et seq.*, Vol. IX. (N. S.), p. 169; Dowson's Elliott, Vol. I., p. 506.

|| See J. B. B. R. A. S., Vol. XII., p. 321. ¶ See J. R. A. S. (N. S.), Vol. IV., p. 310. ** Nâgânanda, p. 1; Cf. Barth Indian Religions, p. 142. Kielhorn's Report on Sanskrit MSS., p. 34. Fergusson's Architecture, p. 233.

†† See Barth's Religions of India, p. 147.

this “confusion,” even if it was a proved fact, from which any such chronological inference could be drawn as has been drawn by Professor Wilson. The position of the Jaina Jīvasiddhi in our play, however, is to be noticed as indicating the tolerant spirit of the times. Although as belonging to a heretical sect, the sight of him is supposed to be inauspicious,* he is still admitted into the confidence of ministers of State. Chāṇakya, the Brāhmaṇa minister, introduces him to Rākshasa;† and Rākshasa, also a Brāhmaṇa minister, becomes so close a friend of his, as to speak of his heart itself having been taken possession of by the enemy, when he finds that Jīvasiddhi is, like the others, merely a tool of Chāṇakya.‡ On the other hand, the questionable purposes for which Jīvasiddhi, in his character of Jaina ascetic, is actually employed, may find their parallels in the stories of Devasmitā in the Kathāsaritsāgara and of Nitambavatī in the Daśakumāracharita,§ where Baudha female ascetics are represented as taking an active part in even more indefensible proceedings.

And now let us turn to the materials we have for forming an opinion on the age of our drama. First, then, under this head, we have to deal with the quotations from it which, as already pointed out, are to be found in the Daśarūpa and the Sarasvatīkānṭhābharaṇa. The former work alludes to the Mudrārākshasa by name in three different places,|| in one of them setting out in full an extract from it for purposes of illustration, in another giving a general reference to certain of the characters in the play, and in the third—though the genuineness of this passage is not, apparently, above suspicion¶—pointing to the Bṛihatkathā as the source from which the main plot of the play is derived. The Sarasvatīkānṭhābharaṇa does not mention

* P. 174.

† P. 33.

‡ P. 220.

§ See Kathāsaritsāgara Taranga, XIII., st. 68 *et seq.* and Daśakumāra, p. 121, (Calc. ed.) These stories may, perhaps, be taken as indicating the same antagonism to these “heretical sects,” which is shown in the superstition regarding the sight of them being inauspicious, &c. Cf. also *Indian Antiquary*, Vol. VII., p. 201; Beal’s Fa-Hian, p. 169; Varāhamihira’s Bṛihatsaṃhitā, ch. 78, st. 9, and Weber’s History of Indian Literature, p. 281 (*n.*) || See pp. 59, 105, 120.

¶ See Dr. Hall’s Preface, p. 36; Cf. Vāsavadattā, p. 55.

the *Mudrârâkshasa* by name at all; but one of the passages which it has in common with that work must be taken to be a quotation from it, though the other need not be so regarded necessarily, as the quotation in the *Sarasvatîkanthâbhâraṇa* is a Sanskrit stanza, while the original in the *Mudrârâkshasa* is a Prakrit stanza which, in its last line, differs from the other.* Still laying aside the passages upon which doubts may thus be raised, we have a clear residue of one passage in the *Sarasvatîkanthâbhâraṇa*, and two in the *Daśarûpa*, which must be taken to be derived from the *Mudrârâkshasa*. The dates of these two works, therefore, afford us a fairly satisfactory *terminus ad quem* for the date of our play. Now those dates have been generally accepted, since the publication of Dr. Fitzedward Hall's *Daśarûpa* and *Vâsavadattâ*, to fall in about the 10th or 11th century of the Christian era, the *Sarasvatîkanthâbhâraṇa* being attributed to king Bhoja himself, and the *Daśarûpa* being thought to be probably the work of an author who flourished in the time of Munja, the uncle of Bhoja.† We have not succeeded, since Dr. Hall's suggestions were made, in gathering much further or other material for a decision of the point, and therefore, if we accept Dr. Hall's opinion as a basis, it seems to follow that the *Mudrârâkshasa* was probably composed at the latest about a century prior to the 11th century A.D. This argument, it must never be forgotten, only yields a *terminus ad quem* for the date of our play. And this *terminus* would fit in very well with the hypothetical conclusion which has been indicated above as derivable from the last stanza of the play.

On that last stanza there is another remark germane to this branch of our subject, which may now be made. One of our MSS.—the one marked E—reads अन्तिवर्मा, instead of अन्त्रगुप्तः in the last line of that stanza. Another—that marked N—reads रन्तिवर्मा. It is not quite improbable that the difference between

* See the references given at p. ii, *supra*.
Preface, pp. 2, 3, 4; and *Vâsavadattâ* Preface, pp. 8, 9, 11, 21, 50; and Cf. Prof. Bhândârkar's Preface to the *Mâlatîmâdhava*, P. X., *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 236, Vol. VI., p. 51, Vol. I., p. 251; Weber's *Indian Literature*, p. 201 note; Bühler's *Vikramâṅkacharita* Introd. p. 23; Eggeling's *Ganaratanamahodadhi*, pp. VI., 1, 2.

† See the *Daśarûpa*

E and N is due only to miscopying, and that in both MSS. one name only was intended—whether that name be Rantivarmā or Avantivarmā. As to the former, Rantivarmā, I am unable to find any trace of that name anywhere. But we find two kings, named Avantivarmā, mentioned in the documents accessible to us. One king of that name is the famous Avantivarmā of Kāsmīr.* But that province is too far off from the provinces to which the two MSS. in question belong, and too little connected with them, to justify us in identifying the Avantivarmā mentioned in one of them with this king of Kāsmīr. We know, however, of another Avantivarmā, who was the father of the Maukhari king Grahavarmā, the husband of the sister of Harshavar-dhana of Kanoj.† He must have been a king of Western Magadha or Behar, and, if our author was an inhabitant of that part of the country, it is not impossible that this play was written by him in the reign of Avantivarmā, and so his name came to be substituted for Chandragupta in the stanza referred to. If this identification is correct, as Avantivarmā's date may probably be taken to be somewhere about the seventh century A.D., that would also be the date of Viśākhadatta. And as the Maukhari princes may possibly have joined their neighbours, the later Guptas, in their wars with the white Huns,‡ it is again not impossible that the Miechchhas referred to in the last stanza of our play were these white Huns, whose inroads are supposed by General Cunningham to have occurred in the fifth and sixth centuries A.D. All this, however, is only possible at present; further light on the subject must be awaited, before we can come to any safe conclusion upon it.

There is one other line of inquiry which may be worth pursuing, as it may lead to some result bearing upon the age of

* See Rājataranginī, Chap. V., and Bühler's Tour in Kāsmīr, J. B. B. R. A. S. (Special No.), p. 74. † Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XV., p. 164, Vol. XVI., pp. 73-78; and see Harshacharita, p. 108. Another Avantivarmā, apparently, is mentioned at J. A. S. B., Vol. XXX., p. 321, but nothing has been ascertained about his date, &c. A king Avanti is mentioned at Gaṇarātnamā-hodadhi, p. 123. ‡ See Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. III., p. 185; also Harshacharita, p. 116; and Cf. Mr. Fergusson's Śaka Samvat and Gupta Eras, and J. A. S. B., Vol. IX., p. 849, about the white Huns and their invasions of India.

the *Mudrārākshasa*. The scene of the play is laid for the most part in the city of Pātaliputra, or Kusumapura, as it is also called.* Now it may be argued, I think, with some ground of reason, that the geography of our play must have been based not upon the state of things which existed in the time of Chandragupta, and which probably there were no materials for ascertaining at the date of the play, but upon the state of things which actually existed at the time when the play was itself composed.† And more especially may this argument be accepted in the case of those indications of geographical facts, which are yielded only in an incidental way by passages in the drama designed for an entirely different purpose. Now, if we put together these geographical indications, we find that the Pātaliputra, where the scene of the play is laid, was to the south of a river named the Śona,‡ and that the king's palace in that city overlooked the River Ganges.§ I think we may also safely assume that this Pātaliputra was an existing city at the time of the composition of the play. This last proposition follows almost as a logical consequence, if we are right in the argument which has been above set forth touching the value of the geographical data in our play. Now we may, I think, take it to be historically demonstrated, that Pātaliputra is the Indian name of the city, which is familiar in the classical accounts of this country under the name of Palibothra,|| which was

* Cf. as to these names, &c., Dr. Hall's *Vāsavadattā*, Preface p. 35; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XIV., p. 1, *et seq.*; Journal Asiatic Society of Bengal, Vol. XVII., p. 49; see also Beal's *Fa-Hian*, p. 70; Kern's *Bṛihatsaṁhitā*, Preface pp. 37-40; J. R. A. S. (N. S.), Vol. VI., pp. 227-228; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. V., p. 43. In some places Kusumapura is distinguished from Pātaliputra, and is identified with the modern Fulvari. But in our play they are treated as interchangeable names, see pp. 149, 158, 160, 165.

† Cf. Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 22. ‡ See pp. 173-6; Patanjali, in the *Mahābhāshya*, mentions Pātaliputra as being on the Śona, see *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 301; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., pp. 6, 11, 8; see, too, *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 331-4.

§ See p. 116 *infra*. || See Wilson's *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 138; and compare Beal's *Fa-Hian*, p. 103, and note there; J. B. B. R. A. S., Vol. III., Part II., p. 153; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 126. *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 131. At p. 50 of the *Indian Antiquary*, Vol. VI., may be seen a strange superstition regarding Pātaliputra.

visited by the Chinese traveller Fa-Hian (who travelled in India and Central Asia between the years 399 and 414 A.D.) as the capital of Magadha, and is described by the other famous Chinese traveller, Hiouen-Tsang, as being a ruined city, south of the Ganges, the foundations of which still covered, in his time, an extent of 70 li, though it had then been long deserted.* Hiouen-Tsang's journey commenced about 629 A.D., and extended down to 646 A.D. Therefore we have Pâtaliputra still in existence till about the middle of the seventh century. But one century later we come to another Chinese account of India; and speaking of the year 756 A.D., that account gives us the following item of information:—"At the close of the year *Kan-yuen*"—this is said to be about 756 A.D.—"the bank of the river Ho-lung gave way, and disappeared."† The scholar who has translated this Chinese account tentatively suggests that Ho-lung may stand for the Ganges, and General Cunningham and Mr. Beglar more confidently maintain the same view.‡ Mr. Beglar, then, arguing upon the basis that Ho-lung does signify the Ganges, proceeds to state some very fair grounds for holding that the event recorded in the extract above quoted is the destruction of the city of Pâtaliputra by the falling-in of the banks of the Ganges.§ If this conclusion is correct, then our previous argument shows that the *Mudrâ-râkshasa* must have been composed about the first half of the eighth century of the Christian era. I am bound, however, to point out here, that besides the doubtful character of the evidence we have here set out, we must recollect that in the recent republication of the account of Ma-Twan-Lin, the passage

---

* See Elphinstone's History of India, by Cowell, p. 292; and Cf. the authorities referred to in the last preceding note. † See Journal Asiatic Society of Bengal, Vol. VI., p. 71. ‡ Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 12; see also Vol. XI., p. 156. § Lasson (see *Indian Antiquary*, Vol. II., p. 196) says, "the ancient capital, Pâtaliputra, had long ceased to exist at the time to which, I think, the reign of Kalkin, must be referred," that is to say, according to him, 1522 A.D. I do not know exactly what this alludes to. But it looks as if the meaning merely was that Pâtaliputra had ceased to be occupied as the seat of royalty long before 1522. If so, the passage can have no bearing on the question discussed in the text.

above adduced is very differently rendered. Instead of what is quoted above, we read there as follows:—"Towards the end of the *Khien-yuen* period (668), China having lost the country of Ho-long, the kings of India ceased from that time to come to court."* These two renderings are entirely different from one another, and it is impossible for us to decide between them. We must, therefore, leave the question to be determined by those who are conversant with the subject. It is enough for us here to add, that while on the one hand the modern Pâtna does not date back to any period further removed from us than the time of Shir Shah, who, indeed, appears to have founded the modern fortress and town,† we have no mention of Pâtaliputra in any work of ascertained date subsequent to the time of Hiouen-Tsang.‡ And it would be remarkable, that Ma-Twan-Lin's own account should contain nothing about a city which is referred to both by Fa-Hian and by Hiouen-Tsang.

For obvious reasons, it is not possible for me to go into the various geographical discussions regarding the change of the course of the Sôna and the actual site of Pâtaliputra, which have been going on from the time of Major Rennell to our own day. Nor is it necessary for our present purpose that I should do so. Suffice it to say, that in all these discussions, as we have indicated above, the date of the *Mudrârâkshasa*, instead of being treated as a point for investigation, has been assumed, in accordance with the opinion of Professor Wilson, to fall in about the eleventh century of the Christian era.§ There is however nothing, as far as I am able to judge, in the points made in that discussion, either to render such an assumption necessary, or even to indicate that it is a legitimate one. The date of the play may be placed even five or six centuries earlier than the point at which Professor Wilson placed it, without in any way running counter to any fact established in the discussion under reference. And, therefore, it is unnecessary to labour

* See *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 19, and Cf. Yule's *Cathay*, Vol. I., p. lxxxi. † See Cunningham's *Arch. Surv. Report*, Vol. VIII., p. 14. ‡ But see as to this and generally the note on this point in the Appendix to this Introduction. § See p. xii. *supra*.

the point any further for our present purposes. I need only remark, that while General Cunningham places the site of Pātaliputra between the ancient beds of the river Ganges and the Śona,* the passages above referred to as probably indicating that the city must have been situated to the south of the Śona† militate against his view. If the indications furnished by our play are to be accepted, the city must have been situated near the confluence of the two rivers, and—not between them, but along the southern banks of both rivers.

It will have been perceived, that the considerations which have been so far dwelt upon, point to the seventh or eighth century A.D. as the probable date of our drama. One other circumstance looking the same way may now be adverted to. In the seventh Act we have a remarkable stanza, in which the conduct of Chandanadāsa, in sacrificing his life for his friend Rākshasa, is stated to have transcended the nobility even of the Buddhas.‡ It seems to me that that allusion to Buddhism belongs to a period long prior to the decay and ultimate disappearance of Buddhism from India.§ Of the other works, which, as stated in our note on this passage, contain similar references to Buddhism, the Nāgānanda may probably be taken to belong to about the middle of the seventh century A.D., and the Mālatīmādhava to the end of that century. The Kādambari, in which passages leading to a similar conclusion also occur, likewise belongs to the same period.|| Now, in Fa-Hian's time—that is to say, about the beginning of the fifth century A.D.—according to Mr. Beal, “Buddhism in India had arrived at a stage of development that

* Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 6. † See pp. 173 and 176. I take the passage at p. 173 to signify that the army of Malayaketu had to cross the Śona before reaching Pātaliputra, while the passage at p. 176 shows that that army had to go from north to south. At the same time, it is possible, that the meaning of the former passage may be simply, that the elephants of Malayaketu are to enjoy themselves in the Śona, after Malayaketu shall have obtained possession of the city. This is possible, but I do not think it is the true meaning of the passage. ‡ P. 266 *infra*. § Cf. on this Wilson's Hindu Theatre, Vol. II., p. 4; Elphinstone's History of India, by Cowell, p. 296 note; also S. P. Pāṇḍit's Mālavikāgnimitra Preface, p. 35 *et seq.* || See p. 209; and Cf. further Harshacharita, pp. 211-2; and also Māgha, Canto XX., st. 81; Brihatsamhitā, ch. LX., st. 19.; and Elphinstone's India, by Cowell, p. 298.

foreshadowed its approaching decline and overthrow.”* In the time of Hiouen-Tsang—that is to say, between 629-645—it was, however, still far from being decayed, though it “appears to have fallen very far below the point at which it stood in Fa-Hian’s time; to have been equal in power with Brahminism only where it was supported by powerful kings, and to have been generally accepted as the one religion of the country only in Kâsmîr and the Upper Punjab, in Magadha and in Guzarât.”† In this condition of things, it was still quite possible, that one who was not himself a Buddhist—and Viśâkhadatta plainly was not one—should refer to Buddhism in the complimentary terms we find in the passage under discussion. But such a reference is not likely to have been made at any time very far removed from the period of which we are now speaking.‡ For in the eighth and ninth centuries “Buddhism had become so corrupt, that it no longer attracted the people, and when it lost the favour of kings, it had no power to stand against the opposition of the priests.”§ From these facts alone we may, I think, safely conclude that a work which refers to Buddhism in the way ours does probably dates from a time prior to the ninth century

* Introduction, p. lxi., and cf. pp. 107-147.

† See Rhys Davids’

Manual of Buddhism, p. 245; and Barth’s Religions of India, p. 132. On the vicissitudes of the fortunes of Buddhism in India, see also *inter alia* Beal’s Fa-Hian, p. 53; J. R. A. S. (N. S.), Vol. III., p. 165; Burgess’s Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 10; Vol. IV., p. 60; Vol. V., pp. 16, 22; Burnell’s South Indian Paleography, p. 114 note; Fergusson’s Indian Architecture, pp. 21-25; and Barth’s Indian Religions, p. 134.

‡ The argument here is not at

all inconsistent with the view expressed by me at *Indian Antiquary*, Vol. IX., p. 46; a view to which I still adhere, and which, I find, has been expressed by other scholars also, cf. *inter alia* Barth’s Religions of India, p. 133; Max Müller’s India: What it can teach us, pp. 289-307; *Indian Antiquary*, Vol. VII. pp. 2 and 198; see, too, Burnell’s South-Indian Paleography, pp. 104, 111; Fergusson’s Indian Architecture, p. 23; Journ. Bomb. Br. Roy. As. Soc., Vol. XII., p. 315. There is, however, an obvious difference between *mere tolerance* by a king—which may have been due, to some extent, to motives of policy—and a *positive compliment* by an ordinary author. And the gist of the argument in the text lies in this difference.

§ Davids’ Buddhism, p. 246—a passage which shows that the expressions used by Mr. Pandit at the place referred to in a previous note are too strong for the actual facts of the case. Cf. also Cunningham’s Arch. Surv. Report, Vol. VII., p. 198; *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 116; Barth’s Religions of India, p. 132.

A.D. Some support to this conclusion might be drawn from the circumstance, which is alluded to on this point by the same authority as that from which we have made the last two extracts quoted above,* namely, Mr. Rhys Davids' Manual of Buddhism. That circumstance is the alleged persecution of the Buddhists under the instigation of Kumārila Bhaṭṭa and Śankarāchārya.† But this still requires corroboration, and it opens up a question which is too wide to be fully discussed on the present occasion.

Looking back at the various lines of investigation which have now been pointed out, it seems to me that they all run pretty closely towards the conclusion that our drama belongs to somewhere about the early part of the eighth century A.D. I am not aware of anything in the evidence, external or internal, bearing upon this subject, with which that conclusion stands in conflict. And this being so, I think, we may accept that conclusion, always remembering, of course, that the reasons by which it is supported are not such as to silence all possible suspicion.

One interesting question relating to our drama arises upon the stanza प्रारूपते, &c., which occurs at p. 97 *infra*, and which is also to be found in the Nītiśataka of Bhartrihari.‡ The next stanza after that, beginning with क्रिशेषस्य, is also to be found in some copies of Bhārtṛihari's Śatakas.§ As, however,

* See p. 246.

† I must state, however, notwithstanding what is said, for instance, by Mr. Beal (Fa-Hian, p. 137) or by M. Barth (p. 135-6), that I have myself no faith in the traditions about these persecutions. As to Śankarāchārya's supposed share in them, I expressed this opinion as far back as 1876, see *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 290. And as we learn from that great philosopher's works that, in his time, there was no universal sovereign, no Śārvabhaumarājā in India (see Bhāshya on Vedānta Sūtras, Bibl. Ind. ed. p. 314); it becomes certainly still more doubtful than it is on the other evidence, whether any such persecution as is alleged ever took place. Cf. on this point Barth's *Religions of India*, pp. 134-6. The date at which Śankarāchārya flourished is of so much importance on this question, as on other questions also, and the remarks which have been recently made upon it are of such a nature, that I cannot resist the temptation of saying something on it here; especially as the conclusion to be derived from the new evidence I have to bring forward seems to have a special bearing on the question alluded to in the text. I have accordingly added an appendix on this subject at the end of this Introduction.

‡ See our Bhārtṛihari, p. 7 (Nītiśataka).

§ Ibid, p. 31 (Nīti).

the genuineness of this latter as forming a part of Bhartṛihari's work may be fairly doubted,* it is not necessary to discuss the question except as it is raised by the first stanza. Now, in the first place, it is remarkable that that stanza is quoted in the Daśarūpāvaloka nominally as from the Bhārtṛihariśataka, but in reality in the form which is plainly more appropriate to its context in the Mudrārākshasa.† In the Bhartṛihariśataka the words त्वमित्र in the last line must be impossible to understand. In the Mudrārākshasa they are perfectly intelligible, and actually occur in four of our MSS. The probability seems to be, that the author of the Daśarūpāvaloka quoted the stanza from memory,‡ and in doing so, quoted the reading of his copy of the Mudrārākshasa, wrongly attributing it to the Bhartṛihariśataka. Upon the question which arises with reference to these identical stanzas occurring in different and independent works, I have nothing to add to the remarks which I have elsewhere made, and which are already in print.§ In the particular case which we have here to deal with, I can see no alternative other than the theory of plagiarism on the one hand, and what may be called the Subhāshita theory on the other. The former is not a probable one, especially in such a case as this.|| The latter, therefore, is the only one that we can adopt.

The names of the various peoples mentioned in the Mudrārākshasa deserve a few words in this Introduction. Those names are as follows:—Śaka, Yavana, Kirīta, Kāmboja, Pārasīka, Bahlika, (which all occur in the second Act), Khaśa, Magadha, Gāndhāra, Chīna, Hūṇa, Kaulīta, (which occur in the fifth Act), and Mlechchha, on which some remarks have already

* See Preface to Bhartṛihari, p. xx.   † See p. 62.   ‡ Cf. on this the observations in West and Bühler's Digest of Hindu Law, pp. 528 (2nd ed.); Mr. Mandlik (Hindu Law, pp. 368, 389) disputes the suggestion there made about Mitra Miśra quoting from memory as being without "authority." The suggestion seems to me, however, to be a very probable one as a general observation. Cf. J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. 370; and Eggeling's *Gāṇayatnamahodadhi*, pp. 33, 182, where the quotations from the Kirīta and the Venīsamhāra were probably made from memory.   § See our Bhartṛihari Preface, p. 21, and the Tractate on the Rāmāyaṇa there referred to.

|| See Hall's *Vāsavadatta* Preface, p. 15.

been made.* It is unnecessary, in this place, to go into any elaborate examination of all that has been said with respect to these various names. I will indicate only in a general way what these names are commonly understood to signify, and give references in the notes to the principal sources of information. The Śakas appear to have been a tribe inhabiting the countries on the north-west frontier of India—"between the Indus and the sea." They are spoken of by the classical writers under the name Sacœ, and have been thought generally to be identical with the Scythians.† They give their name to the royal dynasty from which the Marāthī word Śaka, meaning era, is derived. This particular signification of the word is based upon an error,‡ but the era current in this part of the country, and known as the Śaka era, which commences with 78 A.D., is so called from the "Śaka kings."§ The Yavanas have not been very satisfactorily identified. The questions which arise regarding the various references to them were elaborately discussed by Dr. Rājendralāl Mitra some years ago.||

* See also as to Mlechchhas, J. B. B. R. A. S., Vol. VII., p. 114, and extra number for 1877, p. lxxxii.; Max Müller, India: What it can teach us, pp. 282-299; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 70; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 26; Br̥ihatsamhitā, Chap. XVI., st. 35, (where they are described as dwellers in caves, &c.) Professor Kern renders the word by "barbarians," at J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 235.

† See *inter alia*.

Prinsep's Essays, by Thomas, Vol. I., p. 125; *Indian Antiquary*, Vol. IV., pp. 166, 167, 244; Vol. VI., p. 337; J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 59; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 26; Vol. III., pp. 55; Vol. IV., pp. 97, 101, 104, 114; J. R. A. S., Vol. XVI., p. 247.

‡ See J. B. B. R. A. S., Vol.

X., p. xlili.; Mr. Fergusson (Śaka and other eras, p. 9; Indian Architecture, p. 27), thinks that Kanishka founded this era; other scholars have attributed the foundation to Nahapāna; see Professor Bhāṇḍārkar's paper in the Transactions of the Orientalists' Congress in London, p. 318. The legend about Śālivāhanā, however, prevails in the Punjab, see *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 289, and also, apparently in Java; Fergusson's Indian Architecture, p. 640.

§ See *Indian Antiquary*, Vol. III., p. 305; see also J. B. B. R. A. S., Vol. VIII., p. 281; Cunningham's Arch. Surv. Reports, Vol. XII., p. 130; Fergusson's Śaka and other eras, pp. 7, 10, Br̥ihatsamhitā, Chap. VIII., st. 20-21; Max Müller, India: What it can teach us, pp. 282, 292, 297, 301.

|| See

J. A. S. B., Vol. XLIII., and contra *Indian Antiquary*, Vol. IV., pp. 170, 244; see also *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 275; Vol. X., p. 197, (where it seems to be stated that a people dwelling near Siam are called by this name in Hionen-

The name seems to have been applied at various times, to various tribes. Professor Wilson thinks that the Yavanas of Malayaketu's army may have been Greeks. The Yavanas, however, are also mentioned in the *Mudrârâkshasa*,* as having formed part of the invading army which followed Chandragupta and Chânakya to Pâtaliputra. But I do not find, that in the classical accounts of the invasion which are collected by Professor Wilson,† any mention is made of Greek soldiers. Yet such mention might fairly be expected, if the Yavanas of the *Mudrârâkshasa* were really identical with the Greeks. The Yavanas referred to in our play were probably some of the frontier tribes inhabiting Afghanistan and neighbouring districts. The Kirâtas are another of these savage tribes, which are stated by Mr. A. Barooah to have been inhabitants of the hilly tracts just below the Himâlaya, near Kumaon and Nepâl. In the great duel which forms the subject of the *Kirâtârjunîya*, and which took place, be it remembered, on the heights of the Himâlaya, Arjuna's opponent was a Kirîta, from whom the great epic takes its name.‡ The Kâmbojas§ and the Pârasikas are both mentioned under those names in Kâlidâsa's *Raghuvamśa* as tribes inhabiting the outlying districts on the north-western frontier. The Pârasikas are doubtless the people inhabiting Persia and the adjoining regions. Horses from their country are also mentioned under the name *Vanâyudeśya* in the *Raghuvamśa*.|| The Bâhlkas are easily identified as the dwellers in the district of Bactria or Balkh,¶ where a Buddhist Vihâra has been discovered.**

Tsang), Vol. VI., p. 114; and J. R. A. S. (N. S.) Vol. IV., p. 442 Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. IV., pp. 34-38, 90-5, 114; Fergusson's *Indian Architecture*, p. 142, note. * P. 86 *infra*. † *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 147. Chandragupta, indeed, appears to have been hostile to the Greeks, see J. B. B. R. A. S., Vol. III., pp. 153-154; Vol. XV., pp. 274-5; see, too, Cunningham's *Bhilsa Topes*, p. 87, and authorities there cited. ‡ See further *Indian Antiquary*, Vol. III., pp. 178-9; Vol. VI., pp. 133, 349 n; Vol. X., p. 321. § See *Raghu*, Canto IV., st. 60-69. For the Kâmbojas, see also *Indian Antiquary*, Vol. IV., p. 244, Vol. V., p. 275; Vol. X., p. 272; they and Yavanas are described as यौद्धे in the *Ganaratnamahodadhi*, p. 157, (Eggeling's ed.) || *Raghu*, Canto V., st. 73. See further on this and other names *Vâsavadattâ* Hall's *Preface*, p. 32; Aufrecht's *Hâlâyudha*, p. 47. ¶ See *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 114.

** J. R. A. S., (N. S.), Vol. IX., p. 169; and Vol. XVII., (O. S.), p. 112.

So much for the invading army of Chandragupta, which in the classical accounts is described as containing vagabonds,* and robbers, and banditti. This, doubtless, may be an exaggeration, as Professor Wilson was inclined to suppose. But it seems probable from the *habitat* of the peoples mentioned, if we have correctly fixed it, that they were outlying uncivilized peoples, whom Chandragupta and Chāṇakya formed into an army for the purposes of helping in their work of revenge.

The elements stated to constitute the army which followed Malayaketu and Rākshasa are of the same description. The Khaśas appear to be identical with the tribes still dwelling in the Khaśia† and Garo Hills in the north-eastern parts of Bengal. The real name of the tribe seems to be Khaśa, and so our text ought to have read it, following the MSS. A. and P.‡ The next name is Magadha. If our text is on this point correct, and all our MSS. read the name as Magadha, the reference is probably to the discontented inhabitants of Magadha, who still followed Rākshasa, repudiating all connexion with Chandragupta as a usurper. I own, however, that I have a suspicion, though it is nothing more, that Magadha is not the correct reading, but that it should be Magara. If our identification of the Khaśas is right, this rectification is strongly suggested by the fact that the Magara tribe inhabits the Himālayan tracts near Kumaon in the neighbourhood of the Khaśas.§ According to Mr. Carleyle, the Goorkhas of Nepāl originally belonged to the twin tribes, Magaras and Khaśas. It must be admitted, however, that the emendation here is a mere suggestion, which cannot be accepted at present in the face of the

* Hindu Theatre, Vol. II., pp. 133, 149. An explanation of this statement in the classical writers is suggested by General Cunningham in his *Bhilsa Topes*, p. 89. † Barooah's Dictionary, Vol. III., p. 44; see, too, *Bhilsa Topes*, p. 94; and *Brihat-samhitā*, Chap. LXIX., st. 26; and J. A. S. B., Vol. XVI., p. 1237, (Mr. Brian Hodgson's paper).

‡ See further as to the Khaśas, *Indian Antiquary*, Vol. X., p. 386; and J. B. B. A. S., Vol. III., p. 156; and as to some of their customs, *Indian Antiquary*, Vol. VII., pp. 164, 205.

§ Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XII., pp. 126-30; Vol. III., p. 116; see also *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 337; and cf. Fergusson's *Indian Architecture*, p. 301.

evidence of our MSS. of the *Mudrârûkshasa*. • I may add, that the language of the Magaras has formed the subject of an essay by Mr. Beames in the *Journal of the Royal Asiatic Society*.* The Gândhâras who come next are undoubtedly the people settled about the modern Peshâwar.† That part of the country is referred to in the *Chhândogya Upanishad*,‡ and it is well known that many Buddhistical remains of ancient days have been found at Ali Masjid and other places on the borders of Afghanistan.§ The Chînas are the next people who claim attention. Mr. Barooah identifies with the Chinese the Chînas mentioned in the *Mahâbhârata*. The Chînas of our text are probably not to be distinguished from the Chînas mentioned in the great epic. But Professor Max Müller doubts whether in the *Mahâbhârata* the name Chînas really does stand for the Chinese.|| However, whether they are to be identified with the Chinese or not, they would seem to belong to somewhere about the north-eastern quarter of India, whether on this side of the *Himâlaya* mountain or the further side. The Hûnas come next, and these are probably to be identified with the White Huns,¶ whose inroads into India are said to have occurred in the fifth and sixth centuries A.D. They are mentioned in *Kâlidâsa*,

* *Journ. R. A. S.*, (N. S.), Vol. IV. † See *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 22; Cunningham's *Geography*, pp. 15, 47, *et seq.*; Elliott's *Bibliographical Index*, Part I., p. 80; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 114-5. ‡ See p. 459 (Bibl. Ind. ed.); see also Max Müller's *India: What it can teach us*, p. 166; Beal's *Fa-Hian*, p. 80.

• *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 21; Fergusson's *Indian Architecture*, pp. 59, 72.

§ See *inter alia* Fergusson's *Indian Architecture*, p. 169, *et seq.*; *Indian Antiquary* Vol. VIII., p. 227; J. R. A. S., (N. S.), Vol. XIII., p. 183; Vol. XIV. p. 319. One of the famous edicts of Aśoka is in those parts, which formed, according to those edicts themselves, the western limit of Aśoka's kingdom, see *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 275; cf. also Elliott's *Index*, Part I., p. 102.

|| Barooah's *Dictionary*, Vol. III., p. 114; see, too, Weber's *History of Indian Literature*, p. 243; Yule's *Cathay*, Vol. I., p. xxxiv.; and Kern's *Brihatsamhitâ* in J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 73 (st. 61); and contra Max Müller *India: What can it teach us*, p. 131; चीनाशुक्, is mentioned *inter alia* by Kâlidâsa and Dandin.

¶ See as to the Hûnas, *Raghu* IV., 68; J. R. A. S., Vol. II., p. 283; Vol. V., (N. S.), p. 73; Cunningham's *Ancient Geography of India*, p. 7; Fergusson's *Sâkâ and other Eras*, p. 21; and *Indian Architecture*, pp. 39, 726, and note at p. xx. *supra*. As to their early history, see J. R. A. S., (N. S.), Vol. X., p. 285.

and an expedition against them is stated in the *Harshacharita** to have been entrusted to Râjyavardhana, the elder brother of Harshavardhana, by his father who is himself also described as *दूषहरिणकेसरी*.

Kaulâta appears in our play as the description of one of the confederates of Malayaketu. Professor Wilson says that the part of the country called Kulâta is not known. Since his time, however, some evidence on the subject has become accessible. Kulâta is alluded to in the *Kâdambarî*,† and in *Varâhamihira*,‡ and is mentioned by Hiouen-Tsang, apparently, as lying on the way from Jalandar to Mathurâ and Thâneśvar.§ The modern name of the district is, according to Mr. Barooah, Kulu,|| and its precise position is indicated in the map which forms the frontispiece to General Cunningham's *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. I. Malaya, if our reading here is correct, is the only southern locality alluded to in our play. It is near the southernmost extremity of the Western Ghâts.¶ Kâśmîr is the province which still goes under the same name, and Saindhava, doubtless, means belonging to Sindh,** as Professor Wilson has pointed out. A review of all these names shows, that except the name Malaya, they one and all belong to the northern parts, and most to the northern frontier, of India.

There is just one other point, touching the general character of our play, on which a few words might fairly be said in this Introduction. It is plain that the sympathy of the reader is expected for Chânakya and his party, while it is equally plain that the policy of Chânakya is not remarkable for high morality. From the most ordinary deception and personation, up to forgery

* P. 116.   † See p. 101.   ‡ Chap XIV., st. 29-11; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 119;   § Cunningham's *Geography of Ancient India*, pp. 142-564; and *Arch. Surv. Report*, Vol. XIV., p. 129; see also *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 339; J. A. S. B., Vol. XVII., p. 28. || See *Dictionary*, Vol. III., p. 41-56.

¶ See *Raghu*, Canto IV., st. 51; Canto V., st. 64.   ** See Cunningham's *Geography*, p. 6; with regard to most of the names discussed, the following may also be consulted. Aśoka's *Edicts*, *Brihatsamhitâ*, Chaps. 9 to 11, 14, 16 to 18, and 32; *Manu*, Chap. X., st. 44; Cunningham's *Ancient Geography*, *Harshacharita*, p. 43; *Patanjali's Mahâbhâshya*, IV., 1. 4, pp. 60-5, (Banâras Ed.) Wilson's *Vishnu Purâna*, cited in our *Anugîta*, p. 222; *Kathâsaritsâgara Taranga* 19, and Muir's *Sanskrit Texts*, Vol. I., p. 480, *et seq.*

and murder, every device is resorted to that could be of service in the achievement of the end which Chāṇakya had determined for himself. On the other side, too, there is no lack of highly objectionable and immoral proceedings. It must be admitted that this indicates a very low state of public morality, and the formal works on politics which exist certainly do not disclose anything better.* With reference to the criticisms which might be, and have been, based on these facts, however, there are one or two circumstances to be taken into account. In the first place, although this is no excuse, it may be said to be an extenuation, that the questionable proceedings referred to are all taken in furtherance of what is in itself a very proper end. Chāṇakya's ambition is to make his protégé, Chandragupta, firm upon his throne,† and to bring back Rākshasa to the service of the king who properly represented those old masters of his to whom Rākshasa's loyalty still remained quite firm. If the end could ever be regarded as justifying the means, it might be so regarded in this case. And, secondly, it must not be forgotten, that the games of diplomacy and politics have always been games of more or less doubtful morality. When we hear of one great politician of modern days declaring another to be a great statesman, because, as I believe he expressed it, the latter lied so cleverly, we cannot say that the world has risen to any very perceptibly higher moral plane in the times of Metternich

* Chāṇakya is one of our great authorities on all matters of politics. Cf. *inter alia* Kāṇandaki's Nītiśāra (Bibl. Ind. Ed.), p. 1, and Preface of Dr. R. Mitra, p. 3; Daśakumāracharita, p. 145, (Calc. Ed.), p. 13 (Bombay Sanskrit Class), Panchatantra, Introductory Verses, and Kādāmbari, p. 109; Chāṇḍakanīśa, p. 3; see further J. R. A. S. (N. S.), Vol. IX., p. 177; J. A. S. B., Vol. XXXIV., p. 23, (where he is represented as tampering with the currency of his time), and Vol. LII., Part I., p. 267. (*Sed quære* as to some of the things there said.)

† In the paper of Mr. Thomas at J. A. S. B., Vol. XXXIV., p. 68, there is a suggestion (and the same suggestion had been made before by General Cunningham) that the Nandas were Buddhists, and Chāṇakya was the prime mover in a Brahmanical movement for the expulsion of the Buddhist sovereigns. There is, however, no indication of this view in our play, and it stands in need of further corroboration as a historical theory. The indication which General Cunningham had suggested (J. A. S. B., Vol. X., p. 156), is based on a mistake, which has been pointed out at p. XVI. *supra*.

and Napoleon, than in those of Chāṇakya and Rākshasa. Nor are suppressions of important passages in despatches for the purposes of publication, or wars undertaken on unjustifiable and really selfish pretexts, calculated to convince one, that even in Europe in the nineteenth century the transaction of political affairs has been purged of the taint of immorality, however different, and I may even add, comparatively innocent, may be the outward manifestations of that taint.

A few words only need to be added regarding the commentary published in this volume. The author of it is Dhundhirāja, son of Lakshmaṇa, of the family of Vyāsa. The exordium and the conclusion of his commentary save one the necessity of any toilsome inquiry as to his age. He says that his commentary was written in the year 1635, at the request of one Tryambakādhvarī, who was patronised by the Bhonsle Rājā of Cholamandala and surrounding districts, namely, Sarabhajī, the brother of Śāhjī. The copy of the commentary used by us explains 1635 to be 1635 of the Sālivāhana era. And we are enabled to remove all doubt on that point by the statement, that it was in the time of Sarabhajī Bhonsle that the commentary was written. For this Sarabhajī, the brother of Śāhjī, is doubtless identical with the Sarfojī, the brother of Śāhjī, whom we see mentioned in the genealogical tree of the Marāthā dynasty of Tanjore, given by Mr. Sewell in his Sketch of the Dynasties of Southern India. Sarfojī is there stated to have reigned from 1711 to 1729 of the Christian era.* Therefore 1635 may be taken to be equivalent to 1713 A.D. and that is the year in which our commentary was written.

The text of this commentary as printed in the present edition has been taken, as above stated, mainly from the MS. A. The original of that MS. is traced back to a period very near, indeed, to the actual composition of the commentary, and the confidence which our MS. of the commentary claims from that circumstance, is, I think, well deserved. I have, however, also had the help of the copy of the commentary contained in the MS. K., and, so far as it extends, the copy published in the uncom-

---

* See p. 53.

pleted edition of the *Mudrârâkshasa* commenced to be published in Calcutta about twelve years ago.

Since the above paragraphs were sent to the Press, Professor Peterson has been kind enough to hand over to me the MS. which he procured for me from the Raja's library at Alvar. It bears date Samvat 1912, equivalent to 1856. The only point I need note here is that in the commentary on the last stanza, as this MS. gives it, we read as follows: इत्थमत्रातिभग्मीरशुभोदक्ष-चाणकयनयसंविधानेन चन्द्रगुप्तसाचिद्यपदलभपरितुष्टो महामात्यो राक्षसो यथा इन्द्रजलापलवानुसंधिजलनिमदां भुवे भगवानादिवराहो दंश्योदृत्य यथा-पूर्वे पुनः प्रतिष्ठापितवानेवं भगवदंशभूतत्वेन तदभिन्नश्नन्द्रगुप्तोपि म्लेच्छबलो-पलुतायाः पृथिव्या धुरं स्वसुजयोरासङ्ग्य धर्मतः परिपालयतादिव्याशास्ते वाराहीनिति. This explains the interpolation noticed at p. iv., at the same time displacing the suggestion there made, that the author of it may be some one other than Dhundhirâja, as the commentary in the Alvar MS. is by that author. I suspect the whole passage to be an addition in the copies of the commentary which contain it, it not occurring either in A or in K.

The commentary is published here in full. I am very strongly of opinion, that where a commentary is a really good one, it is not quite fair to the author of it to give merely a few extracts from it. And the commentary of Dhundhirâja is, I think, sufficiently good to fall within the scope of this principle. As a rule, it does not shun obscure places; it gives very full references to standard works like the *Daśarûpa*, for the various points of dramaturgic criticism which it contains; and, on occasion, points out various readings also, as already mentioned. It also gives a short introductory sketch of the previous events, a knowledge of which is necessary for understanding the course of the story as contained in the play itself.* If our commentary is not quite so copious and learned as the commentaries of Mallinâth or Jagaddhara, it still follows them, I think, at no very great distance.

* This is translated into English in the *Hindu Theatre*, Vol. II., pp. 143-7. Professor Wilson would appear to have seen only the portion translated by him, as he does not indicate anywhere that it was only introductory to the commentary of Dhundhirâja. At pp. 143, 147, however, of his translation, there are passages which clearly show the character of the piece he had before him.

In conclusion, I am sorry that the correction of the proofs has not been quite as well done as I could have wished. For a very considerable portion of the time during which this volume has been going through the press, I have had on hand, in addition to my ordinary engagements, the special work of the Education Commission, which necessitated for some time my absence from Bombay, and involved considerable and distracting labour even when I was not absent. To other circumstances which contributed to the same result, it is not needful to refer here.

One word, however, may, perhaps, be properly added in explanation of the great delay which has occurred in giving this volume to the public, especially as that explanation may also account for some other shortcomings of this volume, of which I am myself conscious. I actually commenced preparations for this work as far back as 1875, when it was also officially announced as being "in preparation." After some progress had been made, however, I was informed in reply to my inquiries, that the Education Department would not be, then and for some time longer, in a position to undertake the publication. I, therefore, laid the whole thing aside, and undertook to prepare a volume for Professor Max Müller's Series of Sacred Books of the East, having just about that time received the kind invitation of that distinguished scholar for co-operation. And it was not till some time after my volume in that series was published, that I was told that the information on which I had acted in 1877 was based on a misunderstanding, and was asked to resume my labours on the *Mudrâkshasa*. This occurred in May 1882, and I resumed in the June following, the work which had been entirely cast aside early in 1877.

APPENDIX.

[*Note.—This Appendix, originally written for this volume, was first printed for the Indian Antiquary, and is now reprinted here, with very little change.*]

THE DATE OF ŚĀNKARĀCHĀRYA.

In the very interesting and valuable appendix on the chronology of ancient and mediæval Sanskrit Literature, which Professor Max Müller has added to his recent lectures on *India: What it can teach us?* that learned scholar has said that we are now in possession of the date of the birth of the great philosopher, Śāṅkarāchārya.¹ On looking into the authority to which he refers for this information, we find that it is derived from a stanza in a work, the age and author of which are not specified, and the credibility of which, therefore, as a historical or chronological authority, it is not easy to determine.² It does appear, however, from what is said about the work by Mr. K. B. Phāṭak, who introduces it to public notice, that it must have been written some considerable time after the age in which Madhvāchārya flourished—that is to say, some considerable time after the middle of the twelfth century A.D.³ Now the date of Śāṅkarāchārya, mentioned in this stanza, being 788 A.D., I own that I am not at all prepared to accept the testimony of a work belonging, at the earliest, to about the end of the twelfth century, as anything like conclusive⁴ on the point. We have no means of finding out, or of forming an opinion upon, the value of the materials from which the date was ascertained. And three hundred and fifty years is too long an interval to permit us to dispense with an examination of those materials.

¹ *Vide* pp. 354-360.

² See *Indian Antiquary*, vol. XI, p. 174.

³ See Yajñēśvara Śāstri's *Āryavidyāudhākara*, p. 226; Gopālāchārya Karhāḍkar's *Bhāgavatabhāṣana*, p. 3; and Conf. Barth's *Religions of India*, p. 195; Burnell's *South Indian Palaeography*, p. 42.

⁴ It is due to Mr. Phāṭak to state that he does not put forward on behalf of the stanza in question any claim so high as Professor Max Müller seems to have done.

In a note on Mr. Phâṭak's essay which appeared in the *Indian Antiquary*,⁵ from the pen of its editor, it was pointed out that the date yielded by the stanza in question had already been mentioned by Prof. Tiele in his *History of Ancient Religions*, published in 1877. The editor, apparently, was not aware of the source from which Professor Tiele had derived his information. But in a note to my translation of the *Bhagavadgîtâ* in Prof. Max Müller's series of *Sacred Books of the East*,⁶ I had suggested it as probable that the source was the *Āryavidyâsudhâkara* of the late lamented Yajñîśvara Śâstrî. The words of the stanza quoted by that venerable scholar⁷—whose recent death is an almost irreparable loss to us all—coincide very nearly with the words of the stanza as published by Mr. Phâṭak. They are not, however, quoted by Yajñîśvara Śâstrî as from any particular author, but as what is said by the संप्रदायविदः—those conversant with tradition. This does not by any means enhance the weight due to the stanza as a historical authority. Yajñîśvara Śâstrî also quotes another stanza from Bhatta Nilakantha's *Śaṅkaranandârasaurabha* which gives the same date; but I am unable to say whether that work was sufficiently near in time to Śaṅkarâchârya to be worthy of acceptance as an authority of much weight.

Now, these stanzas may, perhaps, be provisionally accepted as useful evidence, in default of all other; but even thus they must be received with caution, until we are in possession of their credentials, and then their value must be judged of from the character of such credentials. The necessity of caution is illustrated by the history of this very question of the age of Śaṅkarâchârya. In the *Indian Antiquary*, vol. VII., p. 282, we have an extract from the *Kéralôtpatti*⁸ which yields 400 A.D., as the year of Śaṅkara's birth. It also states that Śaṅkara died when he was 38 years of age, while Mr. Phâṭak's stanzas state his age to have been then only 32, and on this circumstance is based a story which is recorded in Mâdhava's *Śaṅkaravijaya*.⁹ Which of these

⁵ See vol. XI, p. 263.

⁶ See p. 27. M. Barth refers to Weber's *Indische Studien*, vol. XIV., p. 373, but the date there given is avowedly taken from the *Āryavidyâsudhâkara*.

⁷ P. 226.

⁸ For an estimate of the *Kéralôtpatti* see Mr. Sewell's *Sketch of the Dynasties of Southern India*, p. 57.

⁹ See canto vii, stanza 55. Conf. *Ānandagiri*, pp. 232-3. The editor of the *Indian Antiquary*, in the note above cited (vol. XI., p. 263), suggests that 32 years may

two statements are we to accept? On what historical grounds is the testimony of such a work as the *Kéralōtpatti* to be rejected in favour of such stanzas as we have referred to? I will not dwell on other traditions, or even on those, and they are not few, which bear upon the date of Śaṅkarāchārya.¹⁰ But I shall now proceed to show some specific grounds for rejecting the evidence of the stanza relied on by Prof. Max Müller.

And, first, in the *Bhāshya* of Śaṅkarāchārya on *Vēdānta Sūtra* II, 1, 17, we read as follows:—(I omit the portions which are not material for our present purpose) नहि देवदत्तः स्रुग्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे संनिधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र प्रसंगादेवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुग्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः which may be thus freely rendered into English: “For Dēvadatta cannot be at Srughna, and on the same day at Pātaliputra, because for simultaneous existence in more than one place, the things themselves must be more than one, as Dēvadatta and Yajñadatta residing at Srughna and Pātaliputra.”

Now it seems safe to infer from this passage, that both Srughna and Pātaliputra must have been in existence at the time when it was written. The gist of the argument is plainly in the distance of the two places named being such that a man who is in one of them on one day cannot on the same day be also in the other. And such a distance could not be predicted of any two places like these, unless both of them were real existing places at the time.¹¹ Now

---

have been the duration of Śaṅkara's active life. And Prof. Max Müller suggests that he was in his 32nd year when he became a *Saṅnyāsi*. These are very fair suggestions for a historical interpretation of the story. But the story itself is plainly that Śaṅkara's whole natural life extended to only 32 years, 16 of which he got specially by Vyāsa's favour. See Mādhyava, *loc. cit.*

¹⁰ See *inter alia* Barth's *Religions of India*, p. 89 note, and see also the *Kavi-charitra*, pp. 6 and 7. One of the dates there given (p. 6) is stated to have been deduced by the late Dr. Bhāu Dājī from a stanza like those referred to but not at all so explicit.

¹¹ See also *Sārīraka Bhāshya* (*Bibl. Ind. ed.*) p. 1093, where Srughna, Pātaliputra, and Mathurā are mentioned together. This lends some support to the argument in the text. It may, of course, be suggested (*Conf. Ind. Ant.* vol. IV, p. 245) that these may have been merely conventional examples, as Srughna, Mathurā, and Pātaliputra are all referred to in various places in Patañjali's *Mahābhāshya*, for instance, and at least once in a similar context. Conf. *Mahābhāshya*, as quoted by Professor Weber, *Ind. Ant.*, vol. VI, p. 353. But in the first place, the example as given by Śaṅkara, is adapted to the requirements of his particular argument, not merely repeated *verbatim* from Patañjali; secondly, the examples in Patañjali belong to a period when Pātaliputra was still in existence (conf. as to this Professor Bhāndārkar's view in *Indian Antiquary*, vol. I, p. 311).

the evidence has been indicated above, which shows that Pāṭaliputra was destroyed by a river inundation about the middle of the 8th century A.D.¹² If that evidence can be accepted, it follows that the author of the passage above set out must have flourished before 756 A.D., and if so, it further follows that he cannot have been born in 788 A.D., as we are told in the stanzas above alluded to.

But the evidence available on the date of Śaṅkarāchārya does not rest here. In the *Bhāṣya* on the same *sūtra* we read:—(I again drop the portions not material to this inquiry.)

सतोहि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्यच निरूपाख्य-
त्वात्प्रागुत्तरित मर्यादाकरणमनुपत्तम् । सतां हि लोके क्षेत्रग्रहादीनां मर्यादा
दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोभिषेकादित्येवंजाती-
यकेन मर्यादाकरणेन निरूपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति इति
षा विशेष्यते¹³ ॥

This may be thus rendered:—“For there can be a relation predicated between two real things, not between two unreal things, or between one real and one unreal thing. And non-entity being an unreal thing, a limit such as is indicated in the words, ‘before creation,’ cannot with propriety be stated regarding it. For, in prac-

while after 756 A.D., according to the evidence referred to, the illustration, even if a conventional one, would have ceased to illustrate anything in such an argument as Śaṅkara’s, and therefore would scarcely have been employed in the context we have here.

¹² See Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. VIII, pp. xiii, 20ff.; vol. XI, p. 154ff.; *J. R. A. S.*, vol. VI, p. 459; *J. A. S. B.* vol. XVII, p. 35. But see, too, *Indian Antiquary*, vol. XI, p. 19, where the original passage is differently rendered. The discrepancy is vital on this point, but though the paper in the *Antiquary* professes generally to be a reprint of that in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, no explanation is given of this discrepancy. It is to be hoped that this matter will be cleared up before long by experts. For the view opposed to that stated in the text, reference may also be made to Dawson and Elliot’s *Hist.*, vol. I, p. 56, and—for what it is worth—to Eggeling’s *Ganaratnamahādāhi*, Part I, pp. 7, 39. As to Srughna, see Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. I, p. 162; vol. II, p. 226; his *Ancient Geography*, pp. 345, 452, and the map appended thereto; and *Bārhit Stūpa*, pp. 3, and 15. From the first of the passages cited, it would appear that even in Hiuen-Tsien’s time Srughna was in ruins, though the foundations were still solid. As to Mathurā, mentioned in the passage referred to in the note, see Beal’s *Fa-hien*, p. 53; Cunningham’s *Geography*, p. 373; *J. R. A. S.* vol. XVII, p. 120. [For Srughna, see also *Pāṇini*, I, 3, 25; II, 1, 24, 3 ch.; IV, 3, 25 and 86; *Varāha Mihira*, *Bṛh. Saṅh.* XVI, 21; Hall’s *Vasavadatta*, Int. p. 51; and Beal’s *Buddh. Records of the West. World*, vol. I, p. 186.—Ed. I. A.]

¹³ P. 58 (*Bibl. Ind.*, ed.)

tical life, we see limits of real things, such as fields and houses, not of non-entity. Thus we cannot predicate of that unreal thing—a son of a barren woman—that he was, is, or will be king, with such a limit as this—viz. a son of a barren woman was king before the coronation of Pūrṇavarmā.”

It is not necessary for our purpose to further explain Śaṅkara’s argument. It is enough to say that the parallel he draws is between two propositions, which may be thus conveniently expressed—(a) before Pūrṇavarmā’s coronation, a son of a barren woman was king; and (b) before creation, non-entity was in existence.

Now in this passage, it seems impossible to avoid the inference, that Pūrṇavarmā here is not an ordinary Dēvadatta or Caius, but a real personage, and a king. And if we go through the various lists of kings with names ending in Varmā, which we have from still extant records¹⁴—through the long lists of the Kadambas of Vanavāsi, the Pallavas of Veṅgipura, the Chandēls of Mahōba, the Maukhari of Magadha, the Utpalas of Kaśmīr, and other kings of such names in other dynasties, all aggregating upwards of sixty persons, we find the name Pūrṇavarmā only twice. Of these one Pūrṇavarmā is met with in two inscriptions at Java. The discoverer of the inscriptions suggests, that this Pūrṇavarmā must be either identical with the other Pūrṇavarmā, or must have been so named after him.¹⁵ But however that may be, I think that this

¹⁴ See *Ind. Ant.* vol. III, p. 152; vol. X, p. 249; vol. XII, p. 163; vol. II, p. 34; vol. XI, p. 322, Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. V, p. 448; Prinsep’s *U. T.* (Thomas, ed.), vol. II, p. 245; Cunningham’s *Arch. Surv. Reports*, vol. XV, pp. 164-6; see, too, Sewell’s *S. Indian Dynasties*, p. 43; Max Müller’s *India: What it can teach us*, p. 283n; *Ind. Ant.*, vol. XII, p. 113; Prinsep’s *U. T.*, pp. 251, 269; *J. A. S. B.*, vol. XXXII, pp. 104, 156; vol. XLVII, p. 75; vol. XLVIII, p. 288; Burgess’s *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 100 (citing *Ind. Ant.* vol. VI, p. 148); Burnell, *South Indian Palaeography* (2nd ed.), pp. 86, 53n; Sewell, *Lists of Antiquities of Madras*, pp. 7, 13, 15, 27; *J. R. A. S.* vol. XX, p. 452; *J. B. B. R. A. S.* vol. I, p. 263. Some of the references here given, contain the same lists of princes, but it has been thought desirable, on such a point as this, to give all the references accessible, except where only single kings are named.

¹⁵ *Ind. Ant.*, vol. IV, pp. 256-7; Dr. Burnell’s *South Indian Palaeography*, p. 191, derives the name of the Javanese Pūrṇavarmā from the Pallava kings. I do not, however, understand him to contend that the Javanese was identical with any Pallava of that name, but only that the name ending in Varmā was an imitation of the names of the kings by whose subjects Java was colonised. See on this subject, Dr. Fergusson’s view, which is somewhat different, at *Indian and East. Architecture*, pp. 31, 103.

Javanese Pûrnâvarmâ is not in the least likely to have been alluded to by Śaṅkarâchârya. There is, then, only one Pûrnâvarmâ to whom we can apply the allusion under consideration, and this is the king of that name mentioned by Hiuen-Tsiang.¹⁶ He was a king of Western Magadha, and as we learn from Mâdhavâchârya's book that Śaṅkara was at Banâras just before and immediately after he actually wrote his *Bhâshya*,—having merely retired to the quiet of Badarî to write it out,¹⁷—we thus obtain a probable explanation of this reference to Pûrnâvarmâ, which supports the identification suggested. It is true that the *Śaṅkaradigvijaya* which has been fathered upon Ânandagiri, seems to speak of the *Bhâshya* as having been written by Śaṅkara before he left the south.¹⁸ But the departure from the south there spoken of is the departure on his great intellectual campaign, while Mâdhava, in the passage referred to, speaks of a visit to Banâras before that campaign was commenced or thought of. The account given by the pseudo-Ânandagiri,¹⁹ therefore, is not necessarily inconsistent with that of Mâdhava. M. Barth, too, in his recent work on *Indian Religions*, seems to be disposed to hold that Śaṅkara wrote his *Bhâshya* in the south,²⁰ but he adduces no specific reasons for his opinion. And on such a point as this, I am quite content to follow the guidance of Mâdhava's book, more especially because of two corroborative circumstances. In the first place, Banâras has always held the position of the centre of religious and literary activity in this country, from the time of Buddha²¹ down to our own day. And, secondly, while Śaṅkara's works contain, so far as I have looked into them, no allusions suggestive of associations with men* or things of the south, the passages above cited refer to places to the north of the Vindhya.²² These circumstances, though not, perhaps, of much weight in themselves, are of some use as corroborating the statement of Mâdhava, which is in itself entirely free from any taint of improbability.²³

¹⁶ Cunningham, *Arch. Surv. Report*, vol. I, p. 7; vol. III, p. 135.

¹⁷ Canto VI, st. 56.

¹⁸ P. 19.

¹⁹ *Ind. Ant.* vol. VI, p. 287.

²⁰ P. 124.

²¹ See Cunningham's *Ancient Geography*, p. 437; *Journal Ceylon Asiatic Society* (1845), p. 23; and *Conf. J. A. S. Beng.*, vol. XXXIV, p. 1; Max Müller's *Chips*, vol. I, p. 215.

²² See also *Bhâshya on Brihadâranyaka Upanishad*, pp. 719, 901, among other passages.

²³ *Conf. Ind. Ant.*, vol. VII, p. 286n.

Thus far, therefore, we have reached the conclusion, that Śaṅkarāchārya's *Bhāshya* was written after the coronation of Pūrvavarmā, who was a king of the province where the *Bhāshya* was projected and first published. Can we fairly draw any further conclusion from the materials before us? Without blinking the fact that we are now getting upon somewhat debateable ground, for myself I think we can conclude, on the materials before us, that Śaṅkarāchārya and Pūrvavarmā were contemporaries, that at least the first chapter of the *Bhāshya* was written before Pūrvavarmā's death.

Firstly, I should deduce that conclusion from the mere mention of Pūrvavarmā itself; there being no reason why a king who had ceased to reign should be preferred to one who was actually reigning. Secondly, for the purposes of such an illustration as that which Śaṅkara gives, there was a positive reason for naming a living king as the least likely to be regarded as निस्पात्य, or unreal, among a people deficient in the historic sense. And, thirdly, there was a strong reason why Pūrvavarmā should not have been specially selected for such an illustration, if he was not a contemporary reigning sovereign, because whereas Śaṅkarāchārya was a Brāhmaṇa, and intellectually an opponent of Buddhism,²⁴ all we know of Pūrvavarmā is that he signalized himself by an act of very pronounced and unmistakeable activity²⁵ in support of a most important Buddhist institution, namely, the celebrated Bōdhi Tree of Buddha Gayā—and this, be it remembered, after an attempt had been made by a contemporary Brahmanical king to destroy it.²⁶ It seems to me that the probabilities are all against a Brahmanical writer alluding by preference, even for purposes of mere illustration, to such a Buddhistic king, unless there was some connection of some sort between them. Such a connection we find, I think, if we assume that the Buddhist king was the sovereign reigning at the time when the Brahmanical writer flourished, and

²⁴ See Śūrīraka *Bhāshya*, p. 581, a passage which (as also *Bṛihadāraṇyaka Upanishad*, p. 404), should be added to those referred to in the note *Ind. Ant.*, vol. V, p. 289.

²⁵ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 80; see, too, Dr. Rājendralāl Mitra's *Buddha Gayā*, pp. 97, 99, 240. Dr. Rājendralāl's dates agree with those originally suggested by General Cunningham.

²⁶ The Brahmanical king is not named, but referred to merely as the Gauda king, in the *Harshacharita*, p. 54; Hiuen-Tsiang calls him Śāsāṅka. In his Introduction to the *Kādambarī* (p. 73), Professor Peterson identifies him with Śāsāṅka, *sed quare*. As to Śāsāṅka, see *inter alia*, Hall's *Vīdeavatātī*, p. 18.

in the province where he lived. And if this argument is correct, it follows that Śaṅkarāchārya flourished in the reign of king Pūrnāvarmā of Magadha.

Now Hiuen-Tsiang's visit to this country extended from 629 to 645 A.D., of which he spent two years, 637-638, in Magadha²⁷ where Pūrnāvarmā reigned, and where the Bôdhi tree grew. He speaks of Pūrnāvarmā as having been the last of the descendants of Aśoka, and does not appear to have made any effort to see either him or any one of his successors.²⁸ I am disposed, from these facts, to infer, that Pūrnāvarmā had ceased to reign before Hiuen-Tsiang heard of him. And as this must have occurred not later than about 637-638, it may be inferred that Pūrnāvarmā must have lived somewhere about the latter end of the sixth century A.D. General Cunningham, in his *Archæological Survey Report* for 1871-2, placed Pūrnāvarmā about 590 A.D.²⁹ But in his *Report* for 1879-80, he brings the date down to 630 A.D., and adds this observation:—“Pūrnāvarmā's date is taken from the Chinese Pilgrim, Hiuen-Tsiang.”³⁰ I confess I cannot follow this reasoning. To my mind, it would be a most extraordinary circumstance for Hiuen-Tsiang to have failed to visit Pūrnāvarmā, and to keep a record of the visit, if Pūrnāvarmā was living when Hiuen-Tsiang was in the country. And as he makes no allusion whatever to any such visit, and describes Pūrnāvarmā as the last of Aśoka's descendants,³¹ I infer from this, that Pūrnāvarmā had been long dead, and that his kingdom had assumed a quite subordinate position under some more powerful sovereign. On these grounds I am disposed to support General Cunningham's first date as likely to be nearer the truth than his last. We must, however, for a final settlement of this question, await those further materials which, in 1873, General Cunningham hoped to collect touching the history of the Varmâs, the Guptas, and the Pâlas.³²

²⁷ Cunningham's *Geography*, p. 565.

²⁸ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 135.

²⁹ *Ibid.* see also vol. I, p. 5.

³⁰ *Arch. Surv. Report*, vol. XV, p. 166.

³¹ General Cunningham, vol. III, p. 135, rejects this statement on grounds the validity of which remains to be tested. If it is a mistake; it is a very strange one for Hiuen-Tsiang to have committed. If Pūrnāvarmā was not the last of Aśoka's descendants, Hiuen-Tsiang would probably have visited his successor and said something of him—either in praise or censure.

³² *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 136.

Another mode of fixing the date of Pūrvavarmā is to ascertain the date of Śāśāṅka,⁵³ the king of Karṇasuvarma, who endeavoured to destroy the great Bôdhi tree at Buddha Gayâ, which Pūrvavarmā successfully reinvigorated. Now this Śāśāṅka was identical with the Śāśāṅka,⁵⁴ who, according to Hiuen-Tsiang, treacherously murdered Râjyavardhana,⁵⁵ the elder brother of Harshavardhana Śilâditya. Dr. Fergusson places Râjyavardhana and his father, Prabhâkaravardhana, between 580 and 610 A.D.⁵⁶ But Professor Max Müller brings down both those kings to the period between 600 and 610 A.D.⁵⁷ According to these dates Śāśāṅka must, in all probability, have been still living about 605 A.D. If Hiuen-Tsiang's account of Śāśāṅka's treachery is true, and Bâna, as pointed out in the note below, corroborates that account, it is not likely that he would attempt the destruction of the Bôdhi tree, after having set a neighbouring province against himself by murdering its sovereign, who, even in Śāśāṅka's own estimation, was "a wise king."⁵⁸ Therefore, Pūrvavarmâ's reinvigoration of the Bôdhi tree probably took place about the beginning of the seventh century A.D., if Professor Max Müller is right, and some time in the end of the sixth century, if Dr. Fergusson is right. However that may be, it is not worth while to go very deep into the question of these dates at present. My friend, Mr. P. M. Mehta, has been kind enough to help me in understanding various passages in Hiuen-Tsiang, which bear upon that question, and upon the date of the accession of

⁵³ Ibid. As to Karṇasuvarma, see *J. A. S. B.* vol. XVII. p. 42; *J. R. A. S.* vol. XVII, p. 128; [Beal's *Buddh. Rec. of the West. World*, vol. II, p. 201.—ED. I. A.]

⁵⁴ Conf. Müller: *India: What it can teach us*, p. 287.

⁵⁵ *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 197. The account in the *Harshacharita* agrees with this, see p. 154. But Prof. Müller speaks of Râjyavardhana as having been "defeated and killed," by Śāśāṅka (*India, &c.*, p. 287). [See Beal's *Buddh. Rec. of West. Count.* vol. I, p. 210.—ED. I. A.].

⁵⁶ *J. R. A. S. (N. S.)* vol. IV, p. 88.

⁵⁷ *India: What it can teach us*, pp. 289-90. Professor Max Müller's view is based to a considerable extent on the date of the battle of Korur being 544 A.D. But Dr. Fergusson seems inclined to place that date about 20 years earlier, see his *Saka and other eras*, p. 18, an essay first separately printed, (the references in this paper are to that edition) but since published in the *Journal of the Royal Asiatic Society*, (N. S.), vol. XII. I find, too, from Dr. Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 28, that M. Reinaud placed Harshavardhana's accession in 607 A.D. Conf. also Yule's *Cathay*, vol. I, p. lix.

⁵⁸ See *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 197. In Dr. Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 27, Śāśāṅka is represented as jealous of Râjyavardhana for the latter's military valour.

Harshavardhana, which, I thought, was placed some five or ten years too late by both Dr. Fergusson and Professor Max Müller.³⁹ I cannot, however, discuss these questions on such materials, and five or ten years earlier or later involves too small a difference to be important for my present purpose. I am content, therefore, to accept the beginning of the seventh century A.D., as a period down to which we can trace Pūṇavarmā as reigning in Magadha, and that is about the time, therefore, when Śaṅkarāchārya must have composed his great *Śāṅkara Bhāṣya*.

There is another line of investigation which leads us to a date so near this, that in spite of certain circumstances which tend to discredit our guides here, I think it desirable to make a brief reference to it. In the Tamil Chronicle entitled *Koṅgudēśurājākal*, in the *Mackenzie Collection*, there is a statement that Śaṅkarāchārya converted to Śaivism a king named Tiruvikramadēva, Chakravartī I.⁴⁰ In 1848, Professor Dowson, commenting on this statement, put forward a suggestion that it was incorrect in mentioning Tiruvikrama I, instead of Tiruvikrama II.⁴¹ And by calculating backwards from the last king mentioned in the Chronicle, on an average duration of the reigns, Professor Dowson came to the conclusion that Tiruvikrama I lived in the 6th and Tiruvikrama II in the 8th century A.D. It will be perceived, that if the statement in the Chronicle and Professor Dowson's calculations can be accepted, the conclusion reached is in very fair agreement with that which we have been led to on other and independent data. But in 1874, Professor Bhāṇḍārkar took up the subject, and in the light of information derived from certain copper-plates then recently discover-

³⁹ My doubt is based on this, that the activity of Harshavardhana (described at *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 198), implies a longer duration than 30 years. Dr. Burnell, (*S. Ind. Palaeography*, p. 18), places the commencement of the reign of Pulakēśi II at 610 A.D., but puts the defeat of Harshavardhana by him near the end of the 6th or the beginning of the 7th century. General Cunningham gives the same date as M. Reinaud in his *Ancient Geography*, p. 378, and *J. A. S. B.* vol. XXXIII, p. 231. But see, too, *J. A. S. B.* vol. XVII, p. 38, for the General's former opinion. General Cunningham's date, the beginning of the seventh century, for Śāśāka's discreditable part in the affair of the Bōdhi tree (see *Ancient Geography*, p. 509; *Arch. Surv. Report*, III, p. 80), seems to be inferential only, and not, as I thought at first, based on an explicit statement of Hiuen-Tsiang's. See *Journ. Roy. As. Soc.*, N. S., vol. VI, p. 248, where the date is indicated thus—"605?"

⁴⁰ This was mentioned long ago in Cavelly Veṅkata Rāmasyāmī's *Deccan Poets*, and in the *Kavīcharitra*, probably following this, see p. 7.

⁴¹ *J. R. A. S.*, vol. VIII, pp. 8, 16, 17.

ed, came to the conclusion, that "if the king converted to the Śaiva faith was Tiruvikrama I, Śaṅkarāchārya must have flourished in the fourth century, and if it was Tiruvikrama II in the sixth century." Professor Bhāṇḍārkar further pointed out that the latter date, that is, the date in the sixth century, viz., 526 A.D. "curiously enough, agrees with that given in the Chronicle, while the former does not."⁴² Therefore, if we adopt the dates yielded by the copper-plate on which Professor Bhāṇḍārkar's calculation is based, then Professor Dowson's suggestion leads us to very nearly the same date for Śaṅkarāchārya, as we have ourselves arrived at.⁴³ But now come the circumstances to which we have alluded above, as presenting some difficulty in the way of accepting this conclusion, in the present condition of our knowledge of these matters. Dr. Burnell, in his *Elements of South Indian Palaeography*, says the king mentioned in the *Koṅgudśarājākal*, as having been converted by Śaṅkarāchārya, is a king of the Chālukya dynasty.⁴⁴ In giving the family line of that dynasty, Dr. Burnell has this note on the name of Vikramāditya, the son of the famous Satyāśra-ya Pulakēśi II, who was a contemporary of Hiuen-Tsiang:— "According to the *Koṅgudśarājākal*, Śaṅkarāchārya lived during this reign, a statement nearly correct." Now, with reference to the first part of this remark, it strikes me as strange, that Dr. Burnell should have dealt with the subject of it so summarily, when we have the statement of Professor Dowson (who was the first to give a full account of the *Koṅgudśarājākal*), that the king referred to was—not one of the Chālukyas, but—one of the so-called Chēra or Gaiga kings.⁴⁵ Of course, it is not contended, that Professor Dowson must needs be right, but it is plain that Dr. Burnell's statement cannot be accepted against Professor Dowson's, without an examination of the reasons on which it is based. And these

⁴² *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. X, p. 89.

⁴³ For an unfavourable estimate of the Chronicle, see Burnell, *South Indian Palaeography*, p. 33. At p. 86, Dr. Burnell brands Cavelly Veikāṭa Bālmavīm's book as "a ridiculous book."

⁴⁴ See p. 18, (2nd ed.) I ought to mention here, that since those observations were written, I have seen Mr. Taylor's remarks in the *Madras Jour. of Liter. and Science*, vol XIV. It seems from them (see pp. 14 and 65), that the supposed reference to Śaṅkarāchārya may be based on a mistake. In any case it becomes plain that the inferences drawn from the *Koṅgudśarājākal*, both by Professor Dowson and Dr. Burnell, cannot as yet be relied on; see, too, Sewell's *Dynasties of Southern India*, p. 50.

⁴⁵ See *J. R. A. S.* vol. VIII, p. 8; and *Ind. Ant.*, vol. I, p. 862.

reasons Dr. Burnell has not adduced. Turning next to the second part of Dr. Burnell's remark, we find him saying that the statement is "nearly correct," that Śaṅkarāchārya lived during the reign of a king who flourished, according to him, between 652 and 680 A.D. For an explanation of this remark, we must look to Dr. Burnell's Preface to the *Sāmavidhāna Brāhmaṇa*, where he says, with reference to Kumārila Bhaṭṭa :—"That he lived about 650-700, I think there can in future be no doubt."⁴⁶ From this, of course, Śaṅkara's date is easily deduced, as, according to our native traditions, Śaṅkara was an eye-witness of Kumārila Bhaṭṭa's self-immolation.⁴⁷ Now this date of Kumārila, about which "there can in future be no doubt," is arrived at, it must be remembered, on the authority of a work written as late as 1608 by a writer who was at that time about 30 years of age.⁴⁸ And I am unable to accept implicitly the very positive conclusion of Dr. Burnell, having regard to the fact that it is based on a statement made in 1608, about an event which, according to the statement itself, took place nearly a thousand years before that time. Leaving aside this initial difficulty, when we come to look into the detailed reasons set forth by Dr. Burnell for his conclusion, we find further difficulties. According to the Tibetan sources on which he relies, Kumārila lived at the same time with Dharmakīrti, who flourished in the reign of Srong-tsang-gam-po, which extended from 629 to 658 A.D. On this Dr. Burnell proceeds to argue, that as Hiuen-Tsiang who left India in 645 A.D. does not mention Kumārila—"the great and dangerous Brāhmaṇ enemy of the Buddhists"—Kumārila cannot have lived before 645 A.D.⁴⁹ Now, it is easy to see, that in reason-

⁴⁶ See p. vi.

⁴⁷ See Mādhaba's *Śaṅkaravijaya*, canto VII, stanza 60ff. Ānandagiri's *Śaṅkaravijaya*, p. 236. Dr. Burnell expressly places Śaṅkara about 650 to 700 A.D. *South Indian Palaeography*, p. 37, and about 700 A.D., p. 111. The former date is adopted by Mr. Sewell, *Lists of Antiquities in Madras*, p. 177.

⁴⁸ See Max Müller, *India: What it can teach us*, p. 303, where Professor Max Müller gives his own estimate of Tārānātha's work; see also *Ibid.*, p. 308, where he speaks of Dr. Burnell as having had great faith in Tārānātha's *History of Indian Buddhism*; (see his *Aindra Grammarians*, pp. 5, 6) and *Conf. Jour. R. A. S. (N. S.)*, vol. VI, p. 254. The portion of the work which relates to the point here discussed appears in the *Ind. Ant.*, vol. IV, p. 365. It seems to place Śaṅkara before Kumārila, and distinguishes between Kumārila and Bhaṭṭa, whom it calls a disciple of Śaṅkara. This is not a narrative which can be implicitly accepted as an authority.

⁴⁹ This is on the assumption that the story of the persecution by Kumārila is true. I have long distrusted the story: see some further remarks on it *infra*. I

ings based on such grounds, a mistake to the extent of a whole century might occur, even although the positive dates were well settled. This becomes obvious, if we substitute Nānā Phadnavis for Kumārila, Lord Lyndhurst for Dharmakīrti, and Queen Victoria for Srong-tsan-gam-po, in the above argument. Such a substitution can be made very fairly, yet if we follow Dr. Burnell's line of argument, we come to the mistaken conclusion that Nānā Phadnavis (who really died in 1800) lived in the last quarter of the nineteenth century. And the mistake would become greater, in proportion to the future duration of the reign under which we now live. I say nothing here regarding the second branch of Dr. Burnell's argument. But if allowance is made for the liability to error in the calculation above set forth, I think the circumstance noted by Dr. Burnell may really be regarded, not as contradictory, but as corroborative, of the conclusion we have reached, namely, that Śaṅkarāchārya and Kumārila lived about the latter half of the sixth century of the Christian era. While, therefore, Dr. Burnell's remarks throw doubt on the validity of the argument based on Śaṅkarāchārya's relations with the Chēra king, Tiruvikramadēva; and while too, they cannot be regarded as correct, in so far as they are used to support the positive conclusion which he has drawn; they may fairly be used in support of the conclusion we have here arrived at.

The second circumstance alluded to above has the effect of strengthening our misgivings about the soundness of the argument based on the *Kongudēśarājākāl*. Mr. Fleet denounces as forgeries⁵⁰ the copper-plates, by which the *Kongudēśarājākāl* was supposed to be corroborated,⁵¹ and from which the date of Śaṅkarāchārya was deduced. In view of the circumstances alluded to already, it is hardly desirable to enter here on a consideration of the point raised by Mr. Fleet. Whether that conclusion⁵² be right or wrong, it is plain that while a doubt is raised, by a competent authority

know of no earlier mention of it than Mādhaba's book (where, however, the "Jainas" are mentioned as the victims of the persecution), and what calls itself Ānandagiri's *Saṅkaravijaya*, p. 235.

⁵⁰ See Mr. Fleet's essay on *Kanarese Dynasties*, p. 11, from which an extract bearing upon this point is reprinted at *Ind. Ant.* vol. XII, p. 111ff.

⁵¹ Conf. Professor Eggeling's essay on the *Chēras and Chālukyas*, read before the Oriental Congress held in London (see Trübner's compilation) and *Indian Antiquary*, vol. III, p. 152.

⁵² Conf. Burnell's *S. Indian Palaeography*, p. 34.

like Mr. Fleet, as to the genuineness of these documents, it is impossible to accept any deduction based on them as satisfactory. And this must be so, even though the deductions be in agreement with the conclusions arrived at from other and independent data.

I have elsewhere pointed out that Mādhaba's *Śaṅkaravijaya* mentions Bāṇa, Mayūra, and Dāṇḍī, as contemporaries of Śaṅkarāchārya.⁶³ That statement and the conclusion which has been reached in this paper harmonize with and corroborate each other. Dāṇḍī is placed by Professors Weber, Bühler, and Max Müller, in the sixth century A.D.⁶⁴ Bāṇa and Mayūra, we know to have lived in the beginning of the seventh century A.D., and part of their careers may have fallen in the latter part of the sixth century.⁶⁵ These dates and our date for Śaṅkarāchārya would thus seem to be capable of being harmonized pretty fairly, if we refer all these famous men—Bāṇa and Mayūra, Dāṇḍī and Śaṅkara—to the latter half of the sixth century A.D. Let us here do what Professor Max Müller very properly asks us to do—"as much as possible divest ourselves of the idea that Hindu writers always wish to impose upon us, and to make everything as old as possible."⁶⁶ And let us consider that, while, on the one hand, there can be no object in untruly representing Śaṅkarāchārya as having vanquished such writers as Bāṇa, Mayūra, and Dāṇḍī in philosophic controversy; on the other, the contemporaneous existence of these writers with Śaṅkara is deducible from other and independent arguments. I think if we do this, we may accept the reconciliation of the various statements here proposed. And this is not reasoning in a circle, for we have here two results from two independent sets of data. These two harmonize pretty well, and they may therefore be legitimately regarded as supporting one another.

⁶³ *Ind. Ant.*, vol. I, p. 299.

⁶⁴ See *Ind. Ant.*, vol. III, p. 82; and *India: What it can teach us*, p. 814, also, pp. 332, 358. Professor Wilson placed him some four or five centuries later.

⁶⁵ As Bāṇa, writing what he calls a *Harshacharita*, does not carry his history beyond the very early years of Harsha's reign, may it be inferred that he died while Harsha was still on the throne, and, in fact, when only a few years of his reign had passed away? See, however, and consider the bearing on this point of the passage quoted by Peterson in his Introduction to the *Kādambarī*, p. 55.

⁶⁶ *India: What it can teach us*, p. 358. Dr. Bühler, *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol XI, p. 283, was disposed entirely to reject Mādhaba's book on all questions of chronology. I venture to think that the conclusion arrived at in the present paper shows how much safer is Professor Max Müller's principle. Conf. Peterson's *Kādambarī*, p. 58.

Mâdhava also mentions Śrî Harsha, the author of the *Khaṇḍana*, as having been converted by Śaṅkarâchârya to his own views.⁶⁷ This statement, if we accept the date proposed for the author of the *Naishadhiya* by Dr. Bûhler,⁶⁸ is entirely irreconcileable, with every one of the dates which has been assigned to Śaṅkarâchârya. If Dr. Bûhler's view be correct, we must seek for some explanation of the statement in question. The only explanation that occurs to me is, that the Śrî Harsha, with whose name the original tradition connected the name of Śaṅkarâchârya, may have been king Harshavardhana Śîlâditya, the contemporary of Bâna and Mayûra; that, subsequently, that tradition was misunderstood as applying to the later Śrî Harsha, the author of the *Naishadhiya*, and also of the philosophical treatise *Khaṇdanakhaṇḍakhâdya*; and that in consequence, the original tradition regarding the two having flourished at one time received subsequent accretions, and was improved upon, since the admirers of Śaṅkarâchârya could not think of any philosopher as a contemporary of Śaṅkara, without imagining at once a controversy between them with a resulting victory in favour of their hero. The misunderstanding I suggest was, I think, a likely event, as the later Śrî Harsha was a writer on philosophical topics. And the rest of the suggestion seems to me to be in accord with our ordinary experiences of the history of oral tradition.

In conclusion, I have recently heard from Professor R. G. Bhândârkar that he has arrived at pretty much the same date as is here put forward, on entirely independent grounds. His argument will necessarily involve a modification of the remark of Dr. Burnell, with reference to the statement of the *Kongudéśarâjâkâlî*. But as Professor Bhândârkar's view will be published soon, it is not desirable that I should say more than that it gives me great pleasure to think that the conclusions of this note will soon receive such valuable corroboration.

Since the above was written, a corroboration of the conclusion here arrived at has turned up in an item of the literary history of China,

⁶⁷ *Śaṅkaravijaya*, canto XV, stanza 157; and see with reference to this *Ind. Ant.*, vol. I, p. 299; also as bearing indirectly upon it, vol. III, p. 81.

⁶⁸ *J. Bom. Br. R. A. S.* vol. X, p. 30; and vol. XI, p. 280 *et seq.* I cannot yet accept Dr. Bûhler's view, though I admit his arguments are entitled to much weight. See also on the age of Śrî Harsha, *J. A. S. B.*, vol. XXXIII, p. 327, where Dr. Râjendralâl suggests a date earlier than Dr. Bûhler's on quite independent evidence.

for which we are indebted to the Rev. S. Beal. We learn from Mr Beal⁵⁹ that "during the Ch'en dynasty, which ruled from 557 to 583 A.D., in China, the *Bhāshya* of Gauḍapāda on the *Sāṅkhya Kārikā* of Īśvarakṛishṇa, was translated from Sanskrit into Chinese. Now this Gauḍapāda is stated by Colebrooke to be "the celebrated scholiast on the *Upanishads* of the *Vēdas*, and preceptor of Gōvinda, who was preceptor of Śaṅkarāchārya,"⁶⁰ not "preceptor of Śaṅkarāchārya" himself, as Mr. Beal puts it by an oversight. And in the *Bhāshya* of Śaṅkarāchārya on the *Māṇḍūkya Upanishad*, which also embraces a *Bhāshya* on the *Kārikās* of Gauḍapāda to that *Upanishad*, Śaṅkara makes his obeisance to his परमगुरु,⁶¹ who is पूज्याभिषूत्य- referring thus to Gauḍapāda, the teacher of Gōvinda Yati. Now it seems to be scarcely likely that the Chinese translator would translate a work by an author then living. We must therefore allow for the time which must have elapsed between the death of Gauḍapāda and the translation which may have been made, say, about 570 A.D. About that time, probably, if Gōvinda Yati, too, was not already dead, he must have been giving lessons to his distinguished pupil, Śaṅkarāchārya. And on a liberal calculation, I do not think that we can bring down the date of Śaṅkarāchārya, to any period subsequent to, say, about 590 A.D. Mr. Beal, indeed, having before him only the suggestions of Professor Wilson⁶² touching the date of Śaṅkarāchārya, did not draw the inference regarding it, which naturally arises from the fact brought to notice by him. But in view of the various points which have been discussed, and which have already led us to the conclusion that Śaṅkarāchārya must have flourished about the latter half of the sixth century A.D., the particular piece of evidence for which we are indebted to Mr. Beal is a most valuable one, and, on the whole, I think, there can now be little reasonable doubt that we must assign Śaṅkara to about this date.

It would take us too far afield if we attempted to do more than indicate some of the directions in which this date of Śaṅkarāchārya

⁵⁹ *J. R. A. S. (N. S.)* vol. XII, p. 355.

⁶⁰ *Essays*, 1st ed. vol. I, p. 233; conf. *J. A. S. B.* vol. XX, p. 403.

⁶¹ See p. 597 (*Bibl. Ind. ed.*) Śaṅkara refers to Gauḍapāda, elsewhere also, quoting two of these *Kārikās* on the *Māṇḍūkya*. See *Śaṅkara Bhāshya*, pp. 375 and 432; the *Kārikās* occur at pp. 384, 469 of the *Māṇḍukya* (*Bibl. Ind. ed.*)

⁶² Wilson refers to Chēramān Perumāl of Malayālam. As to that see Sewell's *Dynasties of Southern India*, pp. 55f., and *Ind. Ant.* there referred to.

must affect hitherto prevalent notions regarding the ancient and mediæval history of our country. It is plain that neither Śaṅkarāchārya nor Kumārila can have taken part in any persecution of the Buddhists. And Hiuen-Tsiang's omission to name either of them is explained without resort to the argument adopted by Dr. Burnell. Further, if the allegation about Kumārila's and Śaṅkara's share in this persecution is thus discredited, the whole story about the persecution must also be discredited, especially because it is generally related rather as an incident in the careers of those two philosophers, than as a historical event in which they took part. And independently of this, the evidence for the story is such, that Dr. Kern has already classed it with the story of "My mother, the goose."⁶³ Dr. Fergusson, it is true, seems to believe in the alleged persecution, and dates it from the period commencing with the death of Harshavardhana.⁶⁴ But the sudden change from a time of tolerance and even patronage, to one of persecution, which that theory involves, must always present historical difficulties. And, on the other hand, the evidence scattered through Dr. Fergusson's own work,⁶⁵ and elsewhere, indicates that that marvellous toleration,

⁶³ See this opinion quoted in M. Barth's *Religions of India*, p. 134, note.

⁶⁴ See, *inter alia*, Fergusson's *Indian and Eastn. Architecture*, pp. 158, 209, 219.

⁶⁵ Vide e.g., *Indian Architecture*, pp. 69, 127, 132, 161, 163, 318, 440, 454; Conf. also Burnell's *S. Ind. Palæography*, pp. 46, 111, 114; and the references to Dr. Burgess's *Reports* given above. See also on this point Cunningham's *Bhilsa Topes*, pp. 165-167; and *Bhîrûti Stûpa*, p. 4. On the present evidence, my impression is that the Buddhists got absorbed into either the Hindu or the Jaina communities. The latter were kindred to them (see a previous note and Conf. Fergusson's *Indian Architecture*, p. 233); and the former had since, at latest the seventh century A.D., absorbed Buddha into their own system as an Avatâra of Vishnu. See as to this Fergusson's *Indian Architecture*, p. 444 (citing Dr. Burgess's *Archæological Survey Report*), and Dr. Böhler's account of his *Kâśmir Tour*, p. 41n, in *Jour. Bom. Branch R. Asiatic Society* (Extra part). For the absorptive power of Hinduism, reference may be made *inter alia* to Lyall's *Essay on Non-missionary religions*, and to the following:—*J. R. A. S.* vol. VI, p. 403, vol. XVII, pp. 129f.; *Ceylon A. Soc. Jour.* (1858-9) pp. 10, 29, 37; Cunningham's *Arch. Sur. Reports*, vol. XVI, pp. 24, 26, 124; Elliot's *Bibliographical Index to the Historians of India*, Part I, p. 218. [The remarks of Sir H. Elliott at the place last referred to are, to my mind, indicative more of the narrow spirit of the critic than of the "ignorance" of those who have had the misfortune to fall under his lash.] The existence of Buddhists who in Hiuen-Tsiang's time could scarcely be distinguished from heretics (*J. R. A. S.*, vol. IX, p. 201), seems to indicate that the gradual assimilation or absorption had then commenced. I am aware that many other scholars agree with Dr. Fergusson. Dr. B. Mitra, for instance, speaks of the "suppression" of Buddhism (*J. A. S. B.*, vol. XXXIII, p. 182); and Mr. Sherring of its "departure or rather expulsion" (*J. A. S. B.*, vol. XXXV,

of which Dr. Fergusson himself has so truly spoken, did not cease in 650 A.D., but was continued quite down to the thirteenth century, if not even to later times.⁶⁶ On the view that there was no persecution properly so called—Ma-Twan-lin's account of the condition of India is easily understood. On the traditional theory it is almost inexplicable.

p. 67; and vol. XXXIV, p. 11). See also *J. R. A. S.* vol. II, pp. 292, 302, 428; vol. XVI, pp. 252-9. But the existing Buddhist buildings and records appear to indicate a very different conclusion. See on this point Cunningham's *Geog.*, p. 80; *J. A. S. B.*, vol. XL, pp. 24, 249; vol. XLI, pp. 253-4, 297, 311; and *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XIII, p. 10; vol. XIV, pp. 30, 43, 48, 53. The various instances of the Musalmans appropriating the materials of Buddhist buildings (as to which see, among many authorities, *J. A. S. B.*, vol. XXXIV, pp. 3, 9; or vol. XLI, pp. 251, 286, 294), point to something like what is expressed in Cunningham's *Bhārhut Stūpa* already cited, though it is not impossible that the materials belonged to buildings fallen into disuse. This must suffice as an indication of my view. Prof. Bhāndārkar also draws my attention to *Ind. Ant.*, vol. X, p. 185; *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XIII, p. 10; Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. VIII, p. 45, as bearing on this topic.

⁶⁶ As to the existence of Buddhism down to a late period conf. in addition to the authorities mentioned in the last note *J. A. S. B.*, vol. XVII, pp. 59, 498, 499; Cunningham, *Arch. Surv. Report*, vol. XVI, p. 49. The information from foreign writers is of great value on this point. Conf. *Ibn Batuta*, by Lee, pp. 111, 152; Yule's *Cathay*, vol. II, pp. 410, 433; Dowson and Elliott's *Hist.* vol. I, pp. 68, 87; Yule's *Marco Polo*, vol. I, pp. 157, 159, 161. The doubts expressed by the editor of *Marco Polo* at p. 159, though justified by hitherto received notions, will themselves require reconsideration in view of the fresh evidence, some of which has been now indicated.

उपोद्धातः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलमदामोदभ्रमद्वज्जिका-
 शंकारेण कलेन कर्णमुरजधानेन मन्द्रेण च ।
 तत्त्वैर्यत्रिकरीतिमेति शिरसः शश्वन्मदान्दोलनं
 यस्य श्रीगणनायकः स दिशतु श्रेयांसि भूयांसि वः ॥
 षड्डिरङ्गैरुपेताय पुमर्थमिरभूरुहे ।
 शंकराय नमस्कुर्मो निगमाय नयाय च ॥
 श्रीमद्वोसलवंशभूपतिकुलमाल्येषु विख्यातिमा-
 न्भारद्वाजकुलार्णवेन्दुरुद्भूद्वावाजिरग्न्याहितः ।
 पुत्रस्तस्य किलैकभूपतिमणेर्मन्त्री सदैवादृत-
 स्तेनासीद्वृहत्प्रगल्भधिषणो गङ्गाधराख्योधरी ॥ २ ॥
 तस्य द्वौ तनयावुदारचरितौ कृष्णाम्बिकागर्भजा-
 वेकक्षमापतिलालितौ गुरुपदे चारोप्य संमानितौ ।
 तत्पुत्रेण च साहजीक्षितिभृता ज्येष्ठानुवृत्त्यादृतौ
 तत्तादृग्विविधाग्रहारकरणाद्विद्वत्प्रतिष्ठापकौ ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठस्तत्र सदावदातचरितः श्रीमान्त्रिसिंहाधरी
 गायत्रीसमुपासनादिभिरपि श्रौतैश्च सत्कर्मभिः ।
 आत्मानं परिपूर्य तं सुचरितैः पुत्रैः प्रतिष्ठाप्य च
 वेधा ब्रह्महिताय सत्कृतिचितान्स ब्रह्मलोकानगात् ॥ ४ ॥
 तस्यात्मत्रितयेग्रजस्तु धृतिमानानन्दरायाधरी
 कौमारात्मभृति प्रगल्भधिषणः श्रीसाहराजादृतः ।
 इष्टापूर्त्तसदन्दानमुहितत्रैविद्यवृद्धैः सह
 श्रुत्युक्तार्थपरिष्क्रियापटुमतिः सत्कर्मनिष्णातधीः ॥ ५ ॥
 श्रीसाम्ब त्रिपुरेश्वरीमयि कुलाराध्यं नृसिंहं यज-
 न्मिष्टान्नैर्जपहोमपूजनमहैर्वासन्तिकैः शारदैः ।

सोयं भक्त्युपूर्णपादितैः स्मृतिगतैः श्रौतैश्च सत्कर्मभिः
श्लाघ्यः श्रीप्रभुरिष्टदैवतदयादृष्टश्च चिरं जीवतात् ॥ ६ ॥
युग्मम् ।

ज्येष्ठे तत्र नृसिंहयंज्वनि दिवं यातेनुजस्तस्तुता-
न्पश्यन्पुत्रवदयजापचितिमप्यानन्दराये दधत् ।
वैतानानि च कारयन्मुचरितान्यैतैः स्वपुत्रेण च
श्रीमानत्र महामिचिद्विजयते श्रीश्यम्बकार्योधरी ॥ ७ ॥
यो गङ्गामवगाहकः पथि महायासं दवीयस्यय-
न्वृद्धां मातरमिष्टदैवततया शुश्रूषमाणोनिश्चम् ।
धन्यः श्रेयसि गाङ्गापाथसि मुहुर्भक्त्या निमज्जय स्वयं
हन्त स्वानुदमज्जयत्पितृगणान्सर्वान्भवाम्भोनिधेः ॥ ८ ॥
वोहुं शाहमहीभृता निजधुरां संछन्द्यमानोपि त-
च्छ्रौतोपास्तिविरोधि नाचकमत प्रजावतामयणीः ।
मन्त्रे धर्मनयेथ तेन गुरुवन्नित्यादृतस्तत्कृपा-
लब्धैर्भूरिधनैरयष्ट विनुधान्यज्ञैर्महादक्षिणैः ॥ ९ ॥
तन्वे कुत्रचन प्रवृत्त्य बहुधा राजानुरोधादयं
तस्तिच्छै वसुनो व्ययेन बहुना जातोधमर्णो भृशम् ।
राजा प्राज्यमृणं तदस्य स निराकर्तुं विलम्बं व्यधा-
न्निर्वेदादयमाधमर्ण्यविहतस्तीर्थाटनायाव्रजत् ॥ १० ॥
तत्रोच्चैरुपचार्यं नीवृदधिपैरेनं स्वयं चादरा-
त्प्रत्युद्धम्य समादधाहुणविदामग्रेसरः शाहराट् ।
स ल्यागेशासरूपतामय गतस्तत्पादपश्यार्चना-
यत्स्वान्ततया ययातिनलमान्धावादिभिर्दुर्लभाम् ॥ ११ ॥
ध्रीता तस्य महोन्नतिः शरभजीराजः प्रशास्ति क्षिति
विश्वानन्दविधायिभिर्गुणगणैरावर्जयन्विष्टपम् ।
वृत्तीर्णद्विताय शाहजिमहाराजार्पितः पालय-
न्नाधिक्येन सदादृतद्विजवराशीर्वर्द्धतप्राभवः ॥ १२ ॥
नियं वर्षति वासवो जनपदामोदाय वृष्टि शुभां
कावेरीसलिलैश्च चोलधरणिः स्वच्छन्दमाप्यायते ।

उपोक्तातः ।

यस्मिन्नायमिदं प्रशासति निराबाधं जगन्मादते^०
 स श्रीमाच्छरभः क्षितीन्दुरवनीं शासन्निरं जीवतु ॥ १३ ॥

एतं ज्येष्ठपुरस्कियोपचरितं मन्त्रिप्रवीरं दया
 नावाप्रार्णमहार्णवादुदधरद्वाक्षिण्यशाली नृपः ।

वृत्तिं चातनुतास्य सद्यगिरिजाकूलेनुकूले श्रुति-
 स्मृत्युक्ताखिलकर्मणां श्रितपरिवाणप्रवीणस्य सः ॥ १४ ॥

यः कौमारिलतन्वतः समतनोकर्मस्थितिं पावनीं
 ब्रह्मोपादिशदाशु शोकधुतये यो नारदाय स्फुटम् ।

तं स्कन्दं परिचर्यं साधु परया भक्त्या तदासुं मह-
 कर्मब्रह्मफलं सुधीः कलयते यः स्वामिशैले स्थितिम् ॥ १५ ॥

विष्णुर्मेरुर्विशाखाभिधमुड्युगलं मध्यरक्तं यदीयं
 सैषा चन्द्रार्कनिष्का लघुमणिभिरिवालंकृता चोपहोमैः ।

स्युताहोरात्रसूत्रे विधिवदुपचिताधानतः सप्तविंशे
 वर्षे नक्षत्रसत्रस्त्रगखिलमखभुक्तीये येन पुण्या ॥ १६ ॥

सोयं स्वामिगिरौ गिरीशकृपया प्राप्य स्थितिं सुस्थिरां
 विद्वद्वैदिकवान्यैः सह सदा संभुक्तसंपद्धरः ।

श्रौतैः सच्चरितैरुपस्तिसुभगैराराधयन्नीश्वरं
 क्षाध्यः श्रोत्रियपुत्रपौत्रसहितो जीयात्सहस्रं समाः ॥ १७ ॥

परिष्कुर्वन्नेतत्पुरमभिजनश्रोत्रियबुधा-
 श्रितागरैरुद्वामभिरुपवनाभोगसुभगैः ।

सुमेधोभिर्वेदत्रयविविधशास्त्राभ्यसनतः
 समुद्धुष्टं छात्रैरशनवसनाभ्यङ्गसुहितैः ॥ १८ ॥

कुमारेशं भक्त्या चिरमुपचरन्भूषणगणै-
 रुदारैस्तैरुपचिततैरुद्वद्वैः ।

प्रसादादस्योचैः श्रियमनुभवन्भव्यविभव-
 श्विरं जीवन्भव्याद्वनमखिलं व्यम्बकसखः ॥ १९ ॥

तदीयायाः पात्रं निरूपधिदयायाः श्रितगणै-
 र्गणेयस्तेनैवार्पितवसुकृतैः कैश्च सुकृतैः ।

समाराध्य श्रीशं विधुतपितृदेवाघृणतया
 कृतार्थस्तस्याज्ञादरवशतया जातकुतुकः ॥ २० ॥

बुधो दुण्डर्नाम्ना जर्गति विदितो लक्ष्मणसुधी-
 मणेः श्रीमद्यासार्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।

दधन्मुद्राङ्कं राक्षसमिति नवं नाम त्रुभसं-
 विधानं व्याचष्टेहुतरसनयं नाटकवरम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्विशाखदत्तीये मुद्राराक्षसनाटके ।

कथोपोद्धातमाचक्षे संविधानावबुद्धये ॥ २२ ॥

नन्दान्तं क्षत्रियकुलमिति पौराणशासनात् ।

कल्यादौ नन्दनामानः केचिदासन्महीभुजः ॥ २३ ॥

सर्वार्थसिद्धिनामासीत्तेषु विख्यातपौरुषः ।

स चिरादाशिष्ठत्पृथ्वीं नवकोटिशतिश्वरः ॥ २४ ॥

वक्रनासादयस्तस्य कुलामात्या द्विजातयः ।

बभूवुस्तेषु विख्यातो राक्षसो नाम भूसुरः ॥ २५ ॥

दण्डनीतिप्रवीणः स षाङ्गुण्यप्रविभागवित् ।

शुचिः शूरतमो नन्दैर्मान्यो राज्यधुरामधात् ॥ २६ ॥

राज्ञः पत्नी सुनन्दासीज्येष्ठान्या वृषलात्मजा ।

मुराख्या सा प्रिया भर्तुः शीललावण्यसंपदा ॥ २७ ॥

स कदाचित्पोनिष्ठमातिथिं गृहमागतम् ।

अर्थ्यपाद्यादिभिर्भक्त्या सभार्थः समपुपुजत् ॥ २८ ॥

तस्य पादोदकं पत्न्योरुपर्युक्तांवभूव सः ।

ज्येष्ठाया न्यपतन्मूर्धिं नवपादोदविन्दवः ॥ २९ ॥

एको मुरायास्तं भक्त्या मूर्धा प्रहृण साय्रहीत् ।

तदादरं वीक्ष्य तस्यां प्रससादाधिकं द्विजः ॥ ३० ॥

मुरा प्रासूत तनयं मौर्याख्यं गुणवत्तरम् ।

सुनन्दा बहुगर्भाद्यां मांसपेशीमसूत सा ॥ ३१ ॥

नवास्यां गर्भशकलान्यासंस्तानि तु राक्षसः ।

तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यत्रेन समपूषत् ॥ ३२ ॥

बभूवुर्नव ते वीरा राक्षसेनाभिवर्द्धिताः ।
 नन्दा इत्येव ते पित्रा व्यपदिष्टा महौजुसः ॥ ३३ ॥

तेषु राज्यं समासज्य तत्सेनान्यं महामतिम् ।
 विधाय मौर्यं राजासौ वृद्धः शामरतोभवत् ॥ ३४ ॥

चन्द्रगुप्तोत्तमास्तस्य मौर्यस्यासज्जातं सुताः ।
 अत्यशेतेव तानन्दान्मौर्यः पुत्रैर्महाबलैः ॥ ३५ ॥

ततो नन्दा दुरात्मानः सपुत्रं तमसूयया ।
 प्रवेश्यान्तर्भूमिगृहं मन्त्रव्याजादजीघनन् ॥ ३६ ॥

मधूच्छिष्टमयं जातु जीवन्तमिव पञ्जरे ।
 सिंहमाधाय नन्देभ्यः प्राहिणोत्तिंहलाधिपः ॥ ३७ ॥

यो द्रावयेदिमं क्रूरं द्रागनुक्तात्य पञ्जरम् ।
 स वोस्ति कथित्सुमतिरिख्येवं संदिदेश च ॥ ३८ ॥

वाक्छलं तदजानद्विर्मन्दैर्नदैर्विलोभितः ।
 कथंचिदवशिष्टासुः समुन्नार्यं समाहितः ॥ ३९ ॥

चन्द्रगुप्तस्तु मेधावी प्रतपायःशालाकया ।
 व्यलापयत्पञ्जरस्थं व्यस्मयन्त ततोखिलाः ॥ ४० ॥

जिघांसितोपि भूच्छिद्रान्वन्दैरेतेन हेतुना ।
 निष्काशितो जिजीवासौ भाविन्या दैवसम्पदा ॥ ४१ ॥

आजानुवाहुरिखादिराजलक्षणलक्षितः ।
 औदार्यशौर्यगम्भीर्यनिधिविनयवारिधिः ॥ ४२ ॥

ईदृशोपि स तैर्दुष्टैर्नेष्वर्यलुभिरसद्यत ।
 पुनश्छद्यवधे तस्य प्रायतन्त दुराशयाः ॥ ४३ ॥

अन्वसत्राधिकारे तैर्नियुक्तः कालपर्ययम् ।
 प्रतीक्षमाणस्तत्रास्थात्स नन्दापचिकीर्षया ॥ ४४ ॥

स कदाचिद्विजं कंचिदद्राक्षीदतिकोपनम् ।
 पादलम्बकुर्मोन्मूलदाहे कृतमहोद्यमम् ॥ ४५ ॥

मत्वातिक्रोधनं मौर्यस्तं नन्दोन्मूलनक्षमम् ।
 उपेत्यं शरणं स्वेष्टसिद्धये समुपाचरत् ॥ ४६ ॥

उपोक्तातः ।

विष्णुगुप्ताभिधानः स बाल एव द्विजोन्नमः ।
 औशनस्यां दण्डनीखां ज्योतिःशाखे च पारगः ॥ ४७ ॥
 नीतिशास्त्रप्रणेता यश्वणकस्तस्य नन्दनः ।
 चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वधर्मवित् ॥ ४८ ॥
 गुणाद्वये चन्द्रगुप्तेस्य पक्षपातो महानभूत् ।
 स च नन्दकृतं तस्मै व्यसनं स्वं न्यवेदयत् ॥ ४९ ॥
 नन्दराज्यं तदा तस्मै प्रतिश्रुत्य बुभुक्षितः ।
 भुक्तिशालां स नन्दानां प्रविश्यायासने स्थितः ॥ ५० ॥
 नन्दाः कुद्धा महात्मानं कालोपहतचेतसः ।
 बटुरियवभैनमासनादुदतिष्ठिपन् ॥ ५१ ॥
 धिग्धिग्मामैवभिख्येवं वादिष्वाखिलमन्विषु ।
 अग्रासनात्ते चाणक्यं कोधाकुलमचीकृष्णन् ॥ ५२ ॥
 मध्येशालं स रोषान्धः शिखामुन्मुच्य पाणिना ।
 प्रतिज्ञामकरोत्तीव्रां नन्दवंशादिधक्षया ॥ ५३ ॥
 दर्पान्धान्दुर्मतीनितानेवं मामवजानतः ।
 नन्दाधमाननुत्खाय न वधामि शिखामिमाम् ॥ ५४ ॥
 इत्युत्का निर्ययौ तूर्णं पुरात्क्षुभितमानसः ।
 गतश्रियश्च ते कुद्धं न समादधतोद्धताः ॥ ५५ ॥
 चन्द्रगुप्तोपि स तदा स्वनिग्रहभयाकुलः ।
 निर्यायोपांशु नगराचाणक्यं समुपाश्रयत् ॥ ५६ ॥
 मौर्येन्दुमुपसंगृह्य कौटिल्यः कुटिलं नयम् ।
 अनुसंदेहदातिष्ठद्यत्रं नन्दकुलोद्धतौ ॥ ५७ ॥
 स्वभित्रभिन्दुशर्मणं कृत्वा क्षणकाकृतिम् ।
 तेनाभिचारिकविदा राक्षसादीनवज्ज्यत् ॥ ५८ ॥
 नन्दराज्याद्वयपणनात्समुत्पाप्य महाबलम् ।
 पर्वतेन्द्रं म्लेच्छवलैर्न्यरुणत्कुसुमं पुरम् ॥ ५९ ॥
 नन्दाः सर्वे सुसंरब्धा निरुद्धाः प्रबलारिभिः ।
 दृप्ता राक्षसवीर्येण युद्धायैव मनो दधुः ॥ ६० ॥

घटमानोपि बहुधा दुर्जयं वीक्ष्य तद्वलम् ।
 राक्षसश्छद्धना हन्तुं मौर्यं तेनाथ संदधे ॥ ६१ ॥
 सर्वे नन्दाः पर्वतेन्द्रबलानिलसमेधिताः ।
 चाणक्यक्रोधदहने घोरे शलभतामयुः ॥ ६२ ॥
 ततः सुराक्षसः क्लिष्टः प्रक्षीणबलपौरुषः ।
 निरुद्धवैवधासारप्रसारं क्षीणसंचयम् ॥ ६३ ॥
 असुरक्षं पुरं पश्यन्नसुरक्षणतत्परः ।
 नन्दवृद्धस्य सर्वार्थसिद्धेन्द्रेन सुरज्ञया ॥ ६४ ॥
 पुराणिः सार्यं निभूतं पौरैर्नन्दानुरागिभिः ।
 पुरं मौर्यवशीकृत्य तत्सख्यमिव नाटयन् ॥ ६५ ॥
 अभिचारकृतां मौर्यायादिशद्विषकन्यकाम् ।
 तच्छद्धवित्पर्वतेशं कौटिल्योधातयत्तया ॥ ६६ ॥
 स्वच्छद्ध बोधयित्वा तत्सुतं भलयकेतुकम् ।
 उपांशु भीषयित्वासैः पलाययत कूटधीः ॥ ६७ ॥
 अराजकं वशीकृत्य कौटिल्यः कुसुमं पुरम् ।
 नन्दानुरक्षपौराद्धर्मं सहसा न विवेश तत् ॥ ६८ ॥
 पुरं प्रविष्टमप्याशु जिधांसू राक्षसो रिपुम् ।
 सुद्धद्विद्विषवर्माद्यैः कूटयन्वादाययूजत् ॥ ६९ ॥
 कौटिल्यः कुटिलप्रजस्तत्सर्वमरिकल्पितम् ।
 विषकन्याकूटयन्वगरदादि व्यबुध्यत ॥ ७० ॥
 क्रौरेण राक्षसेनैव त्यस्मत्पक्षजिधांसया ।
 विषकन्या पर्वतेशो योजितेति समादधत् ॥ ७१ ॥
 वैरोचकं पर्वतेशाभ्रातरं चकिताशयम् ।
 अस्यापयज्जिगमिषुं शपथैऽच्छलगर्भितैः ॥ ७२ ॥
 स्वापवादं निहृवानः पर्वतेशवधोत्थितम् ।
 प्रागिद्विसताधर्माद्येन शठः प्रालोभयच्च तम् ॥ ७३ ॥
 सर्वार्थसिद्धिरंगमत्पस्तः क्वचिद्वने ।
 तत्रापि चारदृक्कूरः कौटिल्यस्तमर्जीघनत् ॥ ७४ ॥

८
उपोद्धातः ।

सर्वार्थसिद्धिं निहतं श्रुत्वा शोचन्त राक्षसः ।
गत्वा मलयकेतुं तं प्रोत्साहयितुमूच्चिवान् ॥ ७५ ॥
अरुद्धमूलं मौर्यं द्रागुर्मूल्यं सहसा बलात् ।
आनृप्यं गन्तुमिच्छामि स्वामिनां नाकवासिनाम् ॥ ७६ ॥
सर्वेस्मास्वनुरज्यन्ते पौरा गूढाभिसंधयः ।
तस्योपांशु वधायासाः पुरे जायति मामकाः ॥ ७७ ॥
सर्वोपायैर्विक्रमैश्च घटेमहि हिताय ते ।
जहि मौर्यं सकौटिल्यं नन्दराज्यं तवास्तु तत् ॥ ७८ ॥
विषकन्यां योजयित्वा चाणक्येनैव पापिना ।
पिता ते मौर्यराज्याद्वहारी विनिहतश्छलात् ॥ ७९ ॥
सर्वथैव निहत्यैनमुपायेन बलेन वा ।
बध्यासज्याखिलं राज्यमानृप्यं स्वामिनामयै ॥ ८० ॥
इति प्रोत्साह्या बहुधा धीमान्साहसिकाग्रणीः ।
मौर्यं जेतुं म्लेच्छबलैः समनव्यत राक्षसः ॥ ८१ ॥
उपोद्धातोत्र वृत्तायाः कथाया एवमीरितः ।
अतः परं कविवेस्तु नाटकीयं प्रयोक्ष्यते ॥ ८२ ॥
क्रूरग्रहः स इत्यस्मिन्पद्ये प्रस्तावनामुखे ।
उक्तमर्थं क्लेषदिशा कविरन्ववदन्मनाक् ॥ ८३ ॥

इत्युपोद्धातप्रकरणम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोङ्कः ।

वन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्यां
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।

अथेदं नाटकं साङ्गं लक्षणपुरःसरं व्याख्यायते । तत्र तावन्नान्दीपद्मद्वयं
धन्या केयमित्यादि । अत्र श्रीमन्विशाखदत्तनामा महाकविः प्रारिष्टस्य
नाटकस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयसिद्ध्यर्थं स्वेष्टदेवतागुणसंकीर्तनपूर्वकाशी-
र्वचनरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै नान्द्या निबन्धनर्थतः शब्दतश्च नाटकीयं वस्तु
ध्वनयति । नान्दीलक्षणमग्रेव वक्ष्यते । तत्राद्ये नान्दीपद्मे धन्या केयं स्थिता ते शि-
रसि इति जटाजूटकुहरनिलीनां दिव्ययुवतिस्तुपधारिणीं गङ्गामवलोक्य से-
र्वार्थाः शिवायाः शिवं प्रति प्रश्नः । परमप्रेयस्यहं वामाङ्गेवतिष्ठामि भ्रतोप्युपरि
उत्तमाङ्गे श्लाघ्ये स्थाने केयं स्थितेति इर्ष्यास्फोटको धन्याशब्दं । किंच
धन्या योषित्प्रलोभिकेति वचनादेवं प्रलोभनशीलायाः कथं वश्योसीति
उपालम्भोपि धन्यते । यद्वा । व्यतिरेकलक्षण्या धन्याशब्दोऽधन्यावचनः ।
पूज्यस्य भर्तुर्या शिरःसमारूढावती साधन्या अश्लाघ्या तस्याः कथं

१ धन्या केयं—R. and M. read केयं कन्या, २ For इस्त्या B. reads इस्त्वा:

नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शार्यमव्याद्विभोर्वः ॥१॥

वश्येसीति धन्यते । खिंयं तां निहोतुकामः शिवः शिरस्थमेव शशिनं
कलाशबदशिरस्कतया छीलिङ्गेन निर्दिश्य छलेनोन्नरयति । शशिकलेति ।
पुनरपि मया पृष्ठाया एव युवयाः शशिकलेति नाम स्यादिति मन्वानाया
देव्या ऋजूकिः किं नु नामैतदस्या इति । पुनश्च शशिकलामेवोद्दिश्य अस्या
इत्युभ्यसाधारण्येन शिवस्य छलोन्तरं नामैवास्यास्तदेतःपरिचितमित्यादिना ।
कस्य हेतोरिति केन हेतुनेत्यर्थः । निभित्पर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायोदर्शन-
मिति षष्ठी ते इति श्वेषे षष्ठी । अथ परिचितशशिकलानामकथनव्याजेन
मया बुभुत्सितां युवतिं निहृत इति शिवस्य कैतवं ज्ञात्वा जटाजूट-
निलीनापरिचितनारीविषयकः प्रश्नः क्रियते न परिचितेन्दुविषय इति
देव्याह नारीं पृच्छामि नेन्दुमिति । तत्र नारीमिति एकस्मिन्ब्रव पदे पृच्छ-
तेरप्रधानकर्मलं देव्यभिमत्वेनापाद्य वाक्छलेन पुनरपि शिव उन्नरयति ।
यदि नारीं प्रति प्रश्नः क्रियते न तु मां प्रति इन्दुप्रधानकर्मकः तर्हि सजाती-
यत्वाद्विश्रभ्यपात्रं ते सखी पृष्ठा सती कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुरिति ।
सुयोज्यमानोपीन्दुरूपोर्थः न प्रमाणं यदि तथ्यत्वेन न संभतश्वेदित्यर्थः ।
यद्वा । उभयोः कर्मकारकयोः संनिहितयोः सतोरेकस्य लाग्योगात्
नारीमिन्दुमित्युभ्यमपि अप्रधानकर्मत्वेनापाद्य शिव एवमाह । यदि नारीं
प्रति प्रश्नः क्रियते नेन्दुं प्रति तर्हि कथयतु विजया । न प्रमाणं यदीन्दुः विजाती-
यत्वादिन्दुः प्रष्ठव्यत्वेन न संभतश्वेदित्यर्थः । देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुर-
सरितं शार्यमव्याद्विभोर्वः इयेवं प्रकारेण देव्याः सकाशाहुद्विकृतापादानल-
विवक्षया पञ्चमी । सुरसरितं गङ्गां निहोतुं अपलपितुमिच्छोर्वाक्छलेन
देवीं वञ्चयत इति यावत् विभोः परमेश्वरस्य शार्यं छलोक्तिरव्यात्पायादिति
पद्यस्य वाच्योर्थः । अत्र वक्त्रोक्तिरलंकारः ।

यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथात्वेन योज्यते ।

श्लेषेण काका विजेया सा वक्त्रोक्तिस्थाविधेति लक्षणात् ॥

तेन च वक्ष्यमाणं नाटकीयं वस्तु व्यज्यते अतोलंकारेण वस्तुञ्चनिः ॥१॥

अपि च ।

पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः
संकोचेनैव दोषाणां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ॥
दृष्टि लक्ष्येषु नोऽग्रेज्वलनकणमुच्चं बधतो दाहभीते-
रित्याधारानुरोधाच्चिपुरविजयिनः पातु वो^३ दुःखनृत्तम् ॥ ९ ॥

द्वितीयं नान्दीपदं पादस्येति पादस्य स्वैरपातैः स्वच्छन्दस्कालनैराविर्भ-
वन्तीं आविर्भविष्यन्तीं वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदेति लट् । अवनेः पृथिव्याः
अवनतिं न्यग्भावं भज्ञमिति यावत् । रक्षतः परिहरतः अवनिभज्ञभीत्या
श्वानैः पादौ निक्षिपत इत्यर्थः । चोरं रक्षतीयत्र चोरस्य स्वच्छन्दचारनिषेधवद-
वावनेरवनत्याविर्भवनिषेधो रक्षतेर्थः । संकोचेनेति सर्वांगोकानूर्ध्वं तिर-
श्यातिक्रम्य गन्तुं समर्थानाम् । अतिविस्तारभाजां दोषाणां भुजानां संकोचे-
नैव भुजाधातेन लोकाः संहृता मा भूवन्निति भुजानां क्रोडीकरणेनैव मुहुर-
भिनयतः अज्ञविक्षेपं कुर्वतः । अज्ञहारोऽज्ञविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समावि-
त्यमरः । दृष्टिमिति उपज्वलनकणमुच्चं तीव्रविस्फुलिङ्गकिरं दृष्टि भाललो-
चनं लक्ष्येषु दृगभिनयदर्शनीयेषु वस्तुषु दाहभीतर्देवधानि मा भूवन्निति न
बधतः न निक्षिपतः । इतीति इत्याधारानुरोधादित्येवमुक्तस्याधारस्य नृत्तकि-
याश्रयस्य पृथिव्यादेरनुरोधाद्यथाकमं भज्ञसंहरणदाहा मा भूवन्निति अनुक्रो-
शाच्चिपुरविजयिनः शिवस्य दुःखनृत्तं दुःखेन कृच्छ्रेण यथाकथंचित्सायन्त-
नावश्यकविधितयाज्ञवैकल्येनाप्यनुष्ठीयमानं नृत्तं वः पातु इति पदास्य वाच्यो-
र्थः । नन्वत्र तृतीयलोचनाभिनयासंभवानृत्तैकल्यप्रसञ्जनमयुक्तं तप्तिधा-
यापि द्वाभ्यामेव लोचनाभ्यां लक्ष्यभिनयस्य सुकरत्वादिति चेन्मैवम् । द्विलो-
चनस्यैकस्त्रियोचने विकलेन्येनाभिनयवैकल्यवच्चिलोचनस्यापि तथालो-
पपत्तेः । तस्माद्गुकं दृगभिनयवैकल्यप्रयुक्तदुःखनृत्तव्यप्रसञ्जनं समञ्जस-
मिति संतोषव्यम् । अत्र त्रिपुरविजयिन इति पदेन यथा पुरविजयिना
विशिखवह्निना त्रिपुरं दग्धं एवं कोधामिना नन्दवंशवत्सराक्षसं मलयकेतुं

^३ For नोभ we have नोभां in B. and for बधतो. P. R. read विभतो. The Calcutta edition with Dhundhirkāja's commentary has विभतो. ^२ For नी M. has नो; for नृत्तम् we have नृत्तम् in B. and N.

एतेषां लक्षणाने विस्तरभयान्वेहोच्यन्ते । अर्थैषां सामग्री निरूप्यते तत्र पञ्च संधयः

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सविमर्शो निर्बहणमिति ।

संधिर्नाम एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरप्रयोजन-संबन्धः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः ॥ यत्रविन्दुसंबन्धः प्रतिमुख-संधिः । प्रास्याशापताकयोः संबन्धो गर्भसंधिः । नियतासिप्रकर्षसंबन्धो-विमर्शसंधिः । फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्बहणसंधिः ।

बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

आरभ्यत्रप्रास्याशानियतासिफलागमाः ॥

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः इति ॥

अर्थप्रकृतयः कार्यसिद्धिहेतवः बीजादयः पञ्चारभादिपञ्चावस्थास-मन्विताः सन्तः यथासंख्यं मुखाद्याः पञ्चसंधयो जायन्त इत्यर्थः । आर-भादीनां लक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

औत्सुक्यमावमारम्भः फललाभाय भूयसे ॥

प्रयत्नस्तु तदपासौ व्यापारोतित्वरान्वितः ॥

उपायापायशङ्काभ्यां प्रास्याशा प्रासिसंभवः ॥

अपायाभावतः प्रासिनियतासिः सुनिश्चिता ॥

समग्रफलसंपात्तिः फलयोग उदाहृतः ॥

अथ बीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथा ।

अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहकृत्फले ॥

इति लक्षणसंग्रहः ।

अथ नान्दीस्वरूपं निरूप्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि मनाकाव्यार्थं सूचनम् ।

यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥

द्वाविश्यामा पदैर्बापि सा नान्दी परिकीर्तिता ॥

नाटकादिरूपकाणामादौ विहितं पर्यं नान्दीत्युच्यते कैश्चिन्नान्दा वद-
नियमो नाभ्युपमन्यते अतोव नाटके पदनियमो नादृतः । यद्वा । पदशब्दः
पादवचनः तथा च पद्यद्येनाष्टपदा नान्दी कृतैति ज्ञेयम् । अत्र नाटके वीरो
रतः । अतिगहनकौटिल्यनीतिरूपोद्गुतरसः प्रधानमंजः अन्ये गृजारकरूणा-
दयो यथायथं दृष्टव्याः । धीरोदात्तो नायकः । प्रख्यातमितिवृन्म् । इतिहास-
निवन्धनं प्रख्यातमिति लक्षणात् । चाणक्यकृतस्य नन्दवंशोद्गुरणस्य चन्द्र-
गुप्ताभिषेकस्य च विष्णुपुराणवृहत्कथाकामन्दकादिषु संक्षेपेणोक्तलात् ।

विष्णुपुराणे ।

नव चैतान्नन्दान्कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । कौटिल्य एव च-
चन्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति । अतःपरं गृहाः पृथिवीं भोक्ष्यन्तीति ।

बृहत्कथायाम् ।

चाणक्यनान्ना तेनाथ शकटारगृहे रहः ।

कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृपः ॥

शकटारः क्षपणकलिङ्गधारी चाणक्यमित्रं भद्रशर्मा ।

योगानन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥

कामन्दके ।

वंशो विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।

अप्रतियाहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥

जातवेदा इवार्चिष्मान्वेदान्वेदविदावरः ।

योधीतवान्सुचतुरश्यतुरोप्येकवेदवत् ॥

यस्याभिचारवेण वज्रवलनतेजसः ।

पपात मूलतः श्रीमान्सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥

एकाकी मन्वशन्त्या यः शक्तः शक्तिधरोपमः ।

आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥

नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थेशास्त्रमहोदधेः ।

य उद्ध्रेन नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे इति ॥

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः । अलेमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोस्मि परिषदा
यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्
पृथुैसूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम
नाटकं नाटयितव्यमिति । यत्सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परि-
षदि प्रयुज्जानस्य ममार्पि सुमहान्परितोषः प्रादुर्भवति । कुतः
चीयते बालिशस्त्वापि सर्वत्कृपतिता कृषिः ।
न शाले॑ स्तम्बकरिता वमुर्गुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

नान्द्यनन्तरप्रविष्टेन सूत्रधारेण रङ्गप्रसादनपुरःसरं मृदुमधुरपदैः पदैः
भारतीवृत्त्याश्रयणेन काव्यार्थः सूचनीयस्तदुक्तम् ।

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेदिति ।

तदेतदाह । नान्द्यन्त इति । परिषदा संदिष्टार्थस्य क्षिप्रं कर्तव्यवाद्वाचा-
मतिप्रसङ्गो वारणीय इर्यार्थः । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः ।
यत्सत्यमिति संघातो ध्रुवमित्यर्थे । अत्र भारतीवृत्तेरङ्गं परिषदभिमुखीकरण-
फला कविकाव्यनटादीनां प्रशंसारूपा प्ररोचना कृता । तथा हि । सामन्त-
वटेश्वरेति महाकुलप्रसूतत्वकथनेन कविप्रशंसा काव्यविशेषवेदिन्यामिति
काव्यपरिषदोः प्रशंसा ।

बालिशस्येति । स्वस्य बालिशकृषीवलदृष्टान्ताद्विनयप्रदर्शनेनात्मशाक्य-

१. R. has अलमलमति &c.; for प्रसङ्गेन. P. has विस्तरेण (also the Bengal commentary edition). २. Om. in B. E.; for वटेश्वर M. has वत्सेश्वर; स्य in पौत्रस्य om. in P. P. and Bengal commentary edition om. पश्चभाक्. ३. For पृथु K. reads पृथक्; for वृत्तस्य E. B. and the Nâgpur MSS. read वृत्तस्य R. reads कृषिः after not before विशाखवृत्तस्य; for अभिनवं P. has अपूर्वै. B., E. and the Nâgpur MSS. omit it. ४. After ममापि. A., B., E. and N. add छ्वेतसि; the Bengal commentary edition omits it. A. omits सु, in सुम-
हान्. For प्रादुर्भवति. P. has प्रादुर्भविष्यति; B. om. कुतः. ५. For सत् K. A. M. R. have सु. ६. For शाले: M. reads शालि and B. R. P. read शाले. For अपेक्षते E. reads अवेक्षते.

तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूये गृहजेन सह संगीतकमनुदेधयिदि । परिक्रम्यावलोक्य च । इमे नो गृह-

पराङ्मुखलर्पमहागुणकथनान्नटस्तुतिः । बालिशस्य बीजावापानभिज्ञस्यापि सुक्षेवपतिता कृषिः कर्षणं कृषिलक्षणया तत्संबन्धिबीजमित्यर्थः । चीयते उपचिता अभिवृद्धा भवति । शाले: एकस्य शाल्यङ्गुरस्य स्तम्भकरिता सुक्षेवगुणकृतनिबिडीष्वनशीलता वसुः बीजावापकर्तुः गुणं दक्षवादिकं नापेक्षते किंतु स्वयमेव भूसारगुणेनोपचिता भवतीर्थर्थः । अत्र सुक्षेवदृष्टान्तोपि परिष्पत्प्रशंसैव । स्तम्बं स्तोमं करोतीति स्तम्भकरिः स्तम्भशक्तोरिन्द्रीहितसयोरिति वक्तव्यमित्यनुशासनात्स्तम्भशब्दे उपपदेकृज इन्प्रत्ययः ॥३॥ अनुतिष्ठामीति अनुष्ठास्यामीत्यर्थः यावत्पुराणिनिपातयोरिति लट् । इदमामुखम् । तदुक्तम् ।

सूक्षेवारो नटीं ब्रूते मारिपं वा विद्युत्कम् ।

स्वकार्यप्रस्तुतपैक्षी भित्रोन्या यजदामुखम् ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्यात्कथोद्भातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्वेति त्रीण्यज्ञान्यामुखस्य हि ॥ इति ॥

एषामङ्गानां स्वरूपं निरूपितं दशरूपके ॥

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूक्तिणः ।

गृहीत्वा प्रविशेत्पावं कथोद्भातो द्विधैव सः ॥

प्रस्तूयमानपावस्य गुणवर्णनया स्वतः ।

प्रविशेत्सूचितं पावं यत्र तत्स्यात्प्रवृत्तकम् ॥

एषोयमित्युपक्षेपात्सूक्षेवारप्रयोगतः ।

पावपवेशो यत्वायं प्रयोगातिशयो मतः ॥ इति ॥

वीथ्यज्ञान्यामुखाङ्गादुच्यन्तेव स्वभावतः ।

उद्भास्यकावलगिते प्रपञ्चविगते छलम् ॥

वाकेव्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि वयोदश ॥ इति ॥

१ ग-य om. in M. P. R. २ N. reads संगीतमनु^३. For मि A. K. M. R. have मीति. From इमे to प्रविश्यावलोक्य च om. in M.

स्तव्योवत्प्रविशामि । नाटयेन प्रविश्यावलोक्य च । अये त-
त्किमिदैमस्मद्दृहेषु महोत्सव इव दृश्यते स्वस्वकर्मण्यधिक-
तरमभियुक्तः परिजगः । तथा हि

वहति जलमियं पिनष्टि गन्धा-

नियमियमुद्धरथते लजो विचिक्षा: ।

मुर्सेलमिदमियं च पातकाले

मुहुरनुयाति कलेन हुंकुतेन ॥ ४ ॥

भवतु कुदुम्बिनीमाहूय पृच्छामि । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य

एषां लक्षणानि । गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रभोत्तरमालारूपेण च
द्विविधमुद्धायकम् । अवलगितमपि द्विविधं अन्यकार्यछयनान्यकार्यकरणम् ।
अन्यकार्यप्रसङ्गात्प्रकृतकार्यसिद्धिश्येति । असद्गूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चः । पूर्वरङ्गे
नटादिभिः साम्यादनेकार्थप्रयोजनं त्रिगतम् । प्रियसदृशैर्वाक्यैरप्रियै-
लोभनं छलम् । साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य निवर्तनमुक्तिप्रत्युक्तिर्वा वाके-
लिः । स्पर्शयान्योन्यवाक्याधिक्यमधिवलम् । सहसोदितं प्रस्तुतविरोधि
गण्डम् । रसविशादुकान्यथाव्याख्यानमवस्थन्दितम् । सोपहासनिगूढार्थप्रहे-
लिका नालिका । प्रहेलिकावहेलनवचनम् । असंबद्धकथापायः प्रलापोस-
त्प्रलापः । अन्यार्थं हास्यप्रलोभनकरं वचनं व्याहारः । दोषाणां गुणवत्प्र-
तिपादनं मृदवभिति । एषां यथासंभवं कतिचित्प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि ।
अत्र अये तकिमिदमियादिना गृहक्षयप्रसङ्गेन क्रूरग्रहः स केतुरिति प्र-
स्तावनारूपकार्यसिद्धेः अवलगनादवलगितनाम आमुखाङ्गम् ।

वहसि जलमिति स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ४ ॥

१ For तवावत् P. has आवत् and R. तावत्. For °मि R. has °भीति. २ °मिद°
om. in R. °मस्मद्...महोत्सवो दृश्यते K. गृहोत्सव इवाद्य स्व°. P. One स्व
om. in E. ३ हि om. in E. ४ °नियमयमु° A. ५ For मुसल A. P. E. read
मुशल. For °मिद° M. R. read °मिय° ६ For कुदुम्बिनीमाहूय K. M. R. read
कुदुम्बिनीं तावसाहूय.

गुणवत्युपायनिलये^१ स्थितिहेतोः साधिके^२ लिवर्गस्य ।
मद्भवननीतिविद्ये कार्याचार्ये हुतमुपेहि ॥ ९ ॥
प्रविद्य नटी । अज्जो इअहिं अण्णाणिओएण मं अज्जो
अणुगेह्नदु । (क)

(क) आर्य इयमस्मि आज्ञानियोगेन मामार्योनुगृह्णातु ।

गुणवत्युपायेत्यार्या । अन्पसमासा ऋजुपदा भारती वृत्तिः । अत्र भार्या-विषये सौशील्यगृहृत्यदक्षत्वादयो गुणा उपायाश्च । नीतिविषये गुणाः स-निधिविद्यादयः षट् सामादय उपायाश्चत्वारः । विहितकार्योपदेष्टत्वान्कार्याचार्यत्वमुभयत्र समम् । गर्हस्थस्थितिहेतुविवर्गसाधकत्वं पत्न्या: श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । नीतिविषये क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च विवर्गो नीतिवेदिनामिति उक्तलक्षणाविवर्गो राज्यस्थितिहेतुः । अत्र ऋतुं कंचिदुपादाय भारंतीं वृत्तिमाश्रयेदिति वचनान्तीयाङ्गे वर्णयिष्यमाणशरदृतूपादानं कृतमिति बोद्धव्यम् । तथा हि अम्भः प्रसादोदादिगुणवत्ति विजिगीषूणां सामाद्युपायनिलये तेषामेव दिग्विजयावसरप्रदायित्वेनार्थसाधिके तन्निवन्धनत्वाद्वर्त्मकामयोस्तत्साधिके च । एवं लोकस्थितिहेतुविवर्गस्य साधिके जैव्रयावादिकार्याणामाचार्येनुकूलत्वेन प्रवर्त्तिके भोः शरहुतमुपेहीति विजिगीषुणा चन्द्रगुसेन शरदागमः प्रार्थते तन्मन्त्रिणा चाणक्येन राक्षसातिसंधानार्थं स्वकुलविद्यानीतिरभिमुख्यकियत्कृति च ध्वनितम् । उपायनिलये इयत्र निलीयतेवेति योगेन निलय-शब्दो विशेष्यनिधः । शरदृतोर्विजयानुकूलत्वं सरितः कुर्वती गाधः पूर्थश्चाश्यानकर्द्मान् । यात्रपै नोदयामास तं शके: प्रथमं शरदिस्यादि सर्वैर्महाकविभिः बहुशः प्रपञ्चितम् । अत्र क्लेषोलंकारः । नानार्थसंशयः क्लेषो वर्णीवर्ण्योभयास्पद इति तलक्षणात् । अत्रासदूतं भार्यास्तोत्रं प्रपञ्चः साम्यादनेकार्थप्रयोजनं विगतं चामुखाङ्गं विष्वनुगतत्वादन्वर्थम् ॥ ९ ॥

१ °थे. B.'; B. E. om. the visarga. °ध० for °धि० M. २ कार्याशये for कार्याचार्ये B. E. N. P. उपेहि B. E. K. P. M. ३ अज्जउत्त B. E. and N. ई for इ. P. and N. E. reads आणा० K. has अणुगेह्नदु; P. अणुगेह्नदु; E. reads अज्जउत्तो अणुगिह्नेतु; R. has अणुगेह्नदुअज्जो; B. अणुगेह्नदुअज्जो; M. अणुगेह्नदुअज्जो and N. अज्जो अणुगिह्नेतु.

सूत्र० । और्यै तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः । कथय किमद्य
भवत्यां तत्रभवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन कुटुम्बकमनुगृ-
हीतमभिमता वा भवनमतिथयः संप्राप्ता यत एष पाक-
विशेषारम्भः ।

नटी । अज्जं आमन्तिदा मए भजवन्तो ब्रह्मणा । (क)

सूत्र० । कंथय कस्मिन्निमित्ते ।

नटी । उवरज्जर्दि किल भजवं चन्दो त्ति । (ख)

सूत्र० । आर्यै क एवमाह ।

नटी । एवं खु णअरवासी जणो मन्तेदि । (ग)

(क) आर्य आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ॥

(ख) उपरज्यते किल भगवान् चन्द्र इति ॥

(ग) एवं खनु नगरवासी जनो मन्यते ॥

आर्ये तिष्ठत्विति । इयं साक्षात्कृत्य वाक्यस्य निर्वृत्तनरूपा वाकेलिः ।
कथयेत्यादि । इदमन्यार्थं पाकक्रियाराकल्यार्थं कुटुम्बकमनुगृहीतमिति
प्रलोभनकरं वचनं व्याहारः ॥

कस्मिन्निति । केन निमित्तेनेत्यर्थः । सर्वासां प्रायदर्शनस्योक्तव्यात् ॥

उवरज्जतीति । इदं प्रियसदृशैर्वाक्यैर्विलोभनं छलम् । वक्ष्यति च विप्र-
लब्धासीति ॥

एवमिति अयं असंवद्वकथाप्रायः प्रलापः असत्प्रलापः ॥

१ Om. R. and M. कथयतु for कथय A. २ Om. R. and M. For तत्र
भवतां, भगवतां B. E. M. R. and N. ब्राह्मणानामामन्त्रणेन. M. R., after
which B. adds एतत्. ३ B. and E. read अथवा अभिमता भ० and E. adds
another वा before भ० P. adds भवत्या after वा in text सं. om. in B. E.
M. R. For यतएष K. reads यतएवैष. B. and E. and M. read येष्य. ४ अज्जउत्त. E. उवणिमन्तिरा for आमन्तिदा P. ५ A. M. K. begin this
speech with आर्यै, and P. has अथ for कथय. ६ A. has उपरज्जति; M.
उपरज्जाह. P. begins this speech with अज्ज. ७ B. M. R. om. आर्यै.
८ एव्यं K. B. reads कस्मु. K. has णअरणिवासि. R. reads आमन्तेदि.

सूत्र० । आर्ये कृतश्चेमोस्मि चतुःषष्ठ्यज्ञे० ज्योतिःशास्त्रे
तत्प्रवर्त्त्यतां भगवतो ब्राह्मणानुहित्य पूकः । चन्द्रोपरागं प्रति
तुं केनापि विप्रलब्धासि । पद्यं

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात् ।

अब वृथा पाकारम्भरूपदोषस्य तत्प्रवर्त्ततामिति गुणवत्प्रतिपादनं मृदवं
नामाङ्कम् ।

क्रूरग्रह इति । नेपथ्ये स्थितस्य चाणक्यस्येदं सहसोदितं प्रस्तुतस्य
चन्द्रग्रहस्य विरोधि गण्डम् । क्रूरग्रहः स प्रसिद्धकेतुः राहुरित्यर्थः । उभयो-
रेकशरीरवेनाभेदव्यपदेशः । चन्द्रमसमिन्दुमिदानीमद्य पौर्णमास्यां पूर्णम-
ण्डलमभिवितुं प्रसिद्धुं बलादिच्छति परंतु त्रुधस्य ग्रहस्य योगः संबन्धं एनं
चन्द्रमसं रक्षतीति । तथा च ज्योतिःशास्त्रे व्याससंहितायां गर्गवचनम् ।

यहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् ।

यदि न स्याद्बुधस्त्रवं युद्धं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत् ॥ इति

चाणक्यावगतार्थस्तु क्रूरो धारः ग्रहः चन्द्रगुप्ताभिभवं प्रति आग्रहो यस्य
स क्रूरग्रहो राक्षसः केतुना मलयकेतुना सहितः सकेतुः भीमो भीमसेन इति
वत् । चन्द्रं असंपूर्णमण्डलमिति छेदः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तमिदानीमसंपूर्णमण्ड-
लमैवशीकृतसर्वरात्रूप्याप्यरूपमूलमिति यावत् । बलान्महताम्लेच्छबलेना-
भिभवितुं पराभवितुमिच्छतीति । एनं तु त्रुधस्य नयज्ञस्य चाणक्यस्य योग
उपायो रक्षतीति प्रस्तावनार्थः । प्रस्तावना तु तत्र स्यात्कथो ज्ञातप्रवर्तिकेति
लक्षणात् इयं प्रस्तावना । अब वाशवदस्य समुच्चयार्थबात् आमुखप्र-
स्तावनयोः समुच्चयः कृत इति बोध्यम् । अब मुद्रानामालकारः । सूच्यार्थ-
सूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपैरैः पदैरिति लक्षणात् ॥ ६ ॥

१ A. and K. read परिअमो M. and R. om. च...ङ्के० २ प्रवर्ततां A.
K. P. भ...स्तो Om. in P. ३ Om. in E.; after तु M. K. R. E. add ल्वं. N.
reads ल्वं for तु. ४ This is followed by the figure 2 in R. ५ चन्द्रं संपूर्ण.
E. and P. ६ B. P. add इत्यधोन्ते after बलात्.

नेपथ्ये

आः क एष मयि स्थिते ।

सूत्र० । रक्षत्येन तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

नवी । अज्जे कौ उण एसो धरणीगोअरो भविअ चन्द्रं
गहाभिजोआदोऽ रक्षिखदुं इच्छादि । (क)

सूत्र० । आर्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः । भवतु भूयो-
भियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये । क्रूरमह इत्यादि पुनस्तदेव पठति०

नेपथ्ये

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र० । अंकर्ण्य । आर्ये ज्ञातम् । कौटिल्यः ।

(क) आर्य कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियोगाद्रक्षितु-
मिच्छति ।

अज्ज इति । इदं सोपहासं निगूढार्थप्रहेलिका नालिका ।

क एष इति । इदं स्पद्यान्योन्यवाक्याधिक्यरूपमधिबलम् ।

१. Om. in R. M. and N. After स्थिते P. has चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति. B. has चन्द्रमभिभवितुमिच्छति बलात् with which the Rājā's MS. (Nāgpur) agrees. २. रक्षत्येन K. ३. Om. in R. अज्जउत्तराधि E. अज्जाधि. N. उणो for उण M.; om. in P. एसो Om. in A and N. णि for पी. M. R. B. E. हविअ. for भविअ M. ४ गहाभिजोआदो A; do with यो for ओ and गा for आ P. R.; do. ओगा E. K. which however has भ for ग; N. reads गहाभिभासोअभिरक्षिदुं. M. reads चन्द्रं केतुगहाभिजोगादो M. and R. हृच्छद् for इच्छादि. ५. Om. in P. तत् for यत् N. अपि om. in A. शित्तम् for शितः M. E. यतः for भवतु E. N. ६. A. M. and K. add here सन्. ७. लक्ष्ये for लप्स्ये K. ८. P. and N. place पुनस्तदेव before क्रूर. ९. For इत्यादि A. has इति M. K. R. E. have इति:सकेतुरिति R. M. and K. om. तर्त्त्वेष. १०. पुनर्नैपथ्ये P. E. ११. Om. in A. and M.; K. and E. have क्रथ्य after it. B. adds बलात् and E. ग्रहाभियोगातः; after इच्छाति. १०. Om. R. M. For आर्ये B. and E. have आः. E. adds खल्वयम् after कौटिल्यः.

नटी । भयं नाटयति^१ ।

सूत्र० । कौटिल्यैः कुटिलमतिः स एष येन

क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो

मौर्येन्दोद्विषदभियोग इत्यैति^२ ॥ ७ ॥

कौटिल्य इति । चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः श्रवणात्सनाम्नः समाननाम-कस्य मौर्येन्दोश्वन्द्रगुप्तस्य द्विषदभियोगः द्विषता मलयकेतुनाभियोगो निरोधः अभिषेणमिति यावत् । इत्यैति एवं जानातीर्थ्यतः । अत्र सनाम्नो मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इत्यैतीति रसावेशादुक्तन्यथाव्याख्यान-मवस्यन्दितं नामामुखाङ्गम् । गूढार्थपर्पर्यायमालारूपं प्रशोन्नरमालारूपं च द्विविधमप्युद्धायकं नामाद्यमङ्गमादे नान्दीपदे कृतमामुखाङ्गलेन संग्र-हायम् । नान्दीपदास्याप्यामुखप्राकालिकलेनामुखान्तभूतस्याप्युचितवात् । यदि नान्दी आमुखवर्त्तिर्भूतैवेयायहस्तर्हि कूरमहः सकेतुरित्यैव गूढार्थपर-पर्यायरूपमुद्धायकं बोध्यम् । अत्र रक्षयेनं तु तु उधयोग इति स्वेतिवृत्तसम्ब-वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण इति लक्षणात्कथोद्धातः । येन क्रोधाग्नौ प्रसभम-दाहि नन्दवंश इति प्रस्तुयमानकार्यस्य गुणवर्णनया सत इति लक्षण-सत्त्वात्प्रवृत्तकम् । स एष इति पदाभ्यां एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगत इति लक्षणस्य च सत्त्वात्प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यज्ञानि प्रस्तावनाया उक्ता-नि । इति वीथ्यज्ञैस्त्वयोददशभिः स्वाङ्गेत्य विभिः सहिता षोडशज्ञानि प्रस्तावना निरूपिता । अत्र प्रथमाङ्के । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निर्दशकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपावप्रयोजितः ।

इत्युक्तलक्षणो विष्कम्भो न कृतः । प्रस्तावनैव क्रोधाग्नौ प्रसभमदा-हि नन्दवंश इति वृत्तकथांशस्य मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इति वर्त्तिष्य-माणकथांशस्य च निर्दर्शनात् । यद्वा । अन्तर्जवनिकान्तस्थैश्चूलिकार्थस्य चूचनेति लक्षणात्प्रथगतैव चाणक्येन नाटकीर्यार्थस्य सूचनात्

१ E. adds क्रोस्त्रौ कौटिल्यः २ B has a — here instead of this. ३ For इत्यैति B. has इत्युपैति. After this P. adds again नटी । भयं नाटयति.

तेदित आवां गच्छावः । इति निष्क्रान्तौ ।
प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशंश्वाणक्यः ।
चाण० । कथयै क एष मायि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितु-
मिच्छति॑ । पद्य ।

प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । अथ प्रकृते नाटके मुख-
सन्धिरारभ्यते ।

सन्धे: सामान्यलक्षणानि

दशरूपके

अवान्तरार्थसंबन्धः सन्धिरेकान्वये सतीति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानां अवान्तरप्रयोजनेन संबन्धः
सन्धिः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

इति मुखसन्धिलक्षणम् ।

ततः प्रविशति इत्यादिसंदर्भो मुखसन्धिः । मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यहेतुराक्षस-
संग्रहरूपमुख्यप्रयोजनार्थायाश्वाणक्योपायविचारकथाया अनुकूलदैवकृत-
राक्षसमुद्रालाभाद्यवान्तरप्रयोजनेन सह संबन्धस्य सामान्यलक्षणस्यारम्भबी-
जसंबन्धस्य च वक्ष्यमाणविशेषलक्षणस्य वक्ष्यमाणाया बीजसमुत्पत्तेश्च
सत्त्वात् ।

मुक्तां शिखामिति । नन्दकुलप्रतिज्ञावसरे मुक्ता शिखा न बद्धा चन्द्र-
गुप्तलक्ष्मीस्थैर्यस्याद्याप्यनिष्पत्त्वात् । अत्र सिंहवदतिकूरमपि मां परिभूय

१. E. has before this तन्नयुक्तं कुपितस्य उरतः स्थातुम् । २. परिसुशन्सक्रो-
धश्चा०. A. K. °सकोप for सक्रोध M. R. N. and E. merely add सकोपः
before श्वाणक्यः in text. ३. Om. M. and R.; A. substitutes आः for इति
K. and P. add आः before it. N. has it twice. ४. B. adds बलात् after
this. E. has for the whole speech simply आःकथयेति. B. and R. om.
पद्य.

आस्वादितद्विष्ट्वप्त्वे तशोणशोभा
 संध्यारुणामिव कलां शशलङ्घनस्य ।
 जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
 को हर्युषिष्ठाते हरे: परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ८ ॥

अपितृ ।

नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबैहुलगीलधूमलताम् ।
अद्यापि वध्यमानां वध्यः को^१ नेच्छति शिखां मे ॥९॥

मया महता संरम्भेण साधितां मौर्यलक्ष्मीं राक्षसो हर्तुमिच्छतीति रूपका-
तिशयोक्त्या ध्वनितम् । रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निर्गीर्यांध्यवसानत इति
लक्षणात् । कोनामेति राक्षसस्य साहसिकबद्वः साध्यसाधकबद्यो गुणाः
सूचिताः । हरेदंप्रामिति मौर्यश्रियो दुरुद्वरबं सूचितम् । आसादितेति
अचिरकृतनन्दवंशवधरोषोद्यापि न शान्त इति सूचितम् । संध्यारुणच-
न्द्रकलादृष्टान्तेन मौर्यश्रीरभिनवा वर्द्धिष्णुविश्वाभिनन्द्येति च सूचितम् ।
जृम्भाविदारितमुखस्येति स्वस्यास्मिन्चिवयेतिजाग्रता ध्वनिता । स्फुरन्ती-
मिति समग्राङ्गतया लक्ष्म्या वैरिदुःसाध्यलक्ष्मुक्तम् । एवं जाग्रतोपि मम
पौरूषं परिभूय अवज्ञाय मौर्यलक्ष्मीं हर्तुं यतत इत्यहेतिश्वरो दण्डनी-
तिपारदृशा स्वामिकार्यधुर्यो राक्षसोवश्यं संग्राह्य इति चाणक्यौत्सुक्यमा-
वरूपं बीजस्यारम्भावस्थार्थतः सूचिता । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्वैर्यफलकस्य
राक्षससंयंहरूपकार्यस्य हेतुरनुकूलदैवश्वाणक्यनीतिप्रयोगो बीजम् । यथा
रत्नावल्यां वत्सराजस्य सागरिकाप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणो-
द्योगः । यथा वा वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भासिकोधोपचितो युधिष्ठि-
रोत्साहो बीजम् । तच्च बीजं महाकार्यावान्तरकार्यप्रेदादनेकप्रकारभियने-
कधाविस्तारीत्युक्तम् । राक्षससंयंह भलयकेतुनिप्रहं विना न घटत इति
निप्रहोप्यवान्तरप्रयोजनालेन सूचनीयः ॥ ८ ॥

३ This stanza om. in E. as also the following अपित्त. २ Om. in P. बहुल R. B. E. N. लोल for नील B. नोल P. ३ After को R. and M. add नाम.

अपिच ।

उलङ्घयैन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।
सद्यः परद्विष्टाणेणविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥ १० ॥
शार्ङ्गरवै शार्ङ्गरव ।

प्रविद्य शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।
चाण० । वत्स उपवेष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । उपाध्यार्य नन्वियं संनिहितवेलासनैव द्वारप्रको-
ष्टशाला तर्दस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः ।
चाण० । वत्स कार्याभिनियोग एवास्मान्व्याकुलयति न पुनर-
निरूपणम् । वध्यो मलयकेतुरितर्थः । मलयकेतुनियहं विना शिखां न
वधामीति पदास्य निष्कष्टोर्थः ॥ ९ ॥

इमेव संरम्भं वीररसेनोपेष्टलयति । उलङ्घयन्निति । मम मदीयस्य समु-
ज्ज्वलतः प्रदीपस्य नन्दकुलदाहकवह्निरूपस्य कोपस्य प्रतापमुग्रतं ज्वालां
चोलङ्घयन्नतिक्रिय्यान्नियर्थः । कः मलयकेतुः परात्मनः परिमाणं तारतम्यं
तद्विवेकशून्यः शालभेन विधिना दहनज्वालापतयालुशलभरीया विनाशं
लभताम् । अत्र पदाद्वयेनुभयताद्वृप्यरूपकालंकारः । विषय्यभेदताद्वृप्यं रञ्जनं
विषयस्य यत् । रूपकं तु विधाधिक्यन्यूनवानुभयोक्तिभिरिति लक्षणात् ।

कार्यसंरम्भवैयद्येण द्विरुक्तिः शार्ङ्गरवेति ।

वत्सेति । इदमुपालम्भगर्भवचनम् । अधुनाप्यासनं लया न सज्जीकृत-
मित्याश्रयः ।

वत्स कार्याभिनियोग इति । कार्यं राक्षससंग्रहं प्रति अभिनियोगोभिनि-

१ किंच A. K. R. M. and Nâgpur MSS. २ उलासयन् R. ३ परिणाम B.
K. R. and Nâgpur MSS. ४ Om. in M. K. P. R. and Nâgpur MSS.
५ Om. in P. After इयं K. P. and R. add सदा ६ K. has simply तस्थामु०
७ कार्याभिनियोग. M. R. K.; for एवास्मान् K. P. R. M. read एवमस्मान्.
B. E. N. P. read नाकुल० for न्व्याकुल० For शिष्यजने further on M. R.
have अन्.

पाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । न येनोर्पविश्यात्मगतम् । कथं प्रकाशातां गतोयमर्थः पैरेषु यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो^१ राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकलनन्दराज्यपरिपाणैनप्रोत्साहितेन पर्वतकपुच्छेण मलयकेतुना सह संधाय तदुपगृहीतेन च महता मैच्छराजबलेनै परिवृतो वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति । विचिन्त्य । अथवा येन मया सर्वलोकप्रकाशां नन्दवंशावधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्सोहमि-दार्नीं प्रकाशीभवन्तमव्येन्मर्थं न समर्थः किं प्रशमयितुम् ।

वेशः एवं तदुपालम्भकल्पेनास्मान्व्याकुलयति । न पुनरुपाध्यायसहभू-पाध्यायव्याप्येत्यर्थः । शिष्यजने विषये दुःशीलता उपालम्भनशीलता । अल्पेष्यपराधे शिष्यजनं प्रति उपालम्भनमुपाध्यायानां सहजो दोष इत्यर्थः । त्वं तु सेवायामयन्तं समवहितोसि कार्यव्ययवादहं लामुपालव्यवानस्मीर्यर्थः । अत्र कार्यभिनियोग इयनेनानिर्वाहणाद्विन्दादिरूपेणानेकवा विस्तारिणः कार्यहेतोश्याणक्योग्योगस्य वीजस्य स्तोकोदेशः कृत इति बोध्यम् । अथास्य संधेरज्ञान्युच्यन्ते । अङ्गानि द्वादशैतस्य वीजारम्भसमन्वयात् । वीजारम्भानुगृष्णेन मुखसंधेरज्ञानि प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः उमाधानं विधानं परिभावना ॥

उद्गेदभेदकरणान्यन्वर्थानि यथाक्रममिति ।

कथमित्यादि । अयमाशयः । पुरं सर्वं नन्दमौलबलाक्रान्तं प्रकृतयस्य सर्वा नन्दकुलामाये राक्षसेनुरक्ताः अतस्तदुद्यममुपश्रुय महान्तमन्तःकोप-

१ रोषामर्थो M. R. २ नन्दकुलराज्यं P. परिपणप्री० P. E. सह संधाय om. in M. and R. ३ म्लेच्छराजेन B. म्लेच्छबलेन M. R. R. and E. om. च before महता. ४ व्येतम् K. For न समर्थः किम्. A. M. and K. the Nāgpur MSS. and R. read समर्थः P. has किमसमर्थः B. has असमर्थः किम्. K. omits प. B. and E. add इति.

कुतैः । यस्य मम

इयामीकृत्याननेन्दूरेतियुवतिदिशां सतंतः शोकधूमैः

कामं मन्त्रिद्वृमेभ्यो नयपवनहतं मोहभम्म प्रकीर्य ।

दग्धा संभ्रान्तपौरद्विजगणरहितान्दवंशप्ररोहान्

दाह्याभावान्न खेदाज्ज्वलन इव वेने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥ ११ ॥

अपिच ।

शोचन्तोवनैर्नराधिपभयाद्विक्षावदगर्भमुखै-

र्मामग्रासनतोवकृष्टमवशां ये दृष्टवन्तः पुरा ।

ते पर्यन्ति तथैव संप्रति जना नन्दं मया सान्वयं

सिंहेनैर्व गजेन्द्रमद्रिशिखरात्सिंहासनात्यातितम् ॥ १२ ॥

मुत्पादयेयुस्ततश्च महत्सकटमापतितं कर्थं कर्तव्यमिति चिन्ता । अथ वेति चिन्तापरिहारः । समागतमध्येन दण्डेन निग्रहीतुं समर्थ इत्यर्थः ।

सामर्थ्यमेवोद्घावयति द्वाभ्याम् । श्यामीकृत्येति । अरियुवतय एव दिश इत्यादिरूपकम् । मन्त्रिद्वृमेभ्य इति । क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति मोहभस्मविक्षेपक्रियाभिप्रेतानां मन्त्रिद्वृमाणां संप्रदानत्वं पत्ये शेत इति वत् । राक्षसवकनासादीन्मन्त्रिणः स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा प्रतिविधातुमस-मर्थान् कृत्येत्यर्थः । पौरद्विजेति । वेणुवनदाहे द्विजगणाः पक्षिगणा उड्डीय प-लायन्त इति भावः । मन्त्रिणः पौरांश्च हित्वा यत्प्रतिज्ञातं नन्दसंहरणं तदेव मया कृतमिति स्वस्योचितकारित्वं सूचितम् । न खेदान्न निर्वेदात्संप्रति दाह्यो वध्यो मलयकेतुः प्राप्तस्त्रिमन् क्रोधवह्निर्जिल्पिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

शोचन्त इति । अवशां तदानीं प्रतिकर्तुमसमर्थं तथैव यथाग्रासनतो-हमवकृष्टस्तथैवेत्यर्थः । ते पश्यन्तीति । ईदृशो मदीयः क्रोधः सर्वलोकप्रस्त्रक इति भावः ॥ १२ ॥

शस्त्रं उद्योगम् । अर्यं बीजन्यास उपक्षेपः अङ्गम् । काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः । राक्षससंमहरूपकार्यबीजस्य स्वोद्योगस्य

१ B. E. and Nāgpur MSS. add एतत्, after कृतः २ B. E. N. K. read न्दूर्द्वियुक्तुव ० For दिशां P. reads दशाः ३ परिया चिं P. ४ च्या० B. and P. (?) ५ पश्यन्तु B. E. N. R. मया नन्दं जनाः M. ६ सिंहेनैव. K.

सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभोरोपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धार-
यामि । येन मया

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगां इव भुवः
कृता मौर्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।
द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा
फलं कोपप्रीत्योर्द्विषतिं च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

अथ वा अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा
स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः । विचिन्त्य । अहो राक्षसस्य
नन्दवंशो निरतिशयो भक्तिगुणः । स खलु कस्मिंश्चिदपि जी-
वति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साच्चिद्यं ग्राहयितुं न शक्य-
ते । तर्दभियोगं प्रति निरुद्योगः शक्योवस्थापयितुमस्माभिः ।

बीजन्यासादुपक्षेपात् । शस्त्रधारणमावश्यकमियाह । येनेति । सारं न्यायं
सारो बले स्थिरांशे च न्याये शीर्वं वे त्रिषु इयमरः । फलं नियहानुग्रहरू-
पमभियुक्तेन नियहानुग्रहाभिनिवेशवता मनसा द्विषत्सुइदोस्तुल्यं युगपद्वि-
भक्तं विभज्य स्थापितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ सोहमिति पूर्वेणान्वयः । इदं बीजस्य
बहुकरणं परिकरः । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्योत्पादनहेतोर्बीजस्यावश्यं कर्त्तव्य-
लेन प्रचुरीकरणाद्वितीयमङ्गम् । अहो इति । इयं बीजविषये आश्रयंविज्ञः
परिभावना तृतीयमङ्गम् । राक्षसभक्तिगुणविषयकाश्रयवेशस्य तत्संग्रहबी-
जाविषयत्वोपपत्तेः । अहो एवं श्लाघ्यो मर्दीयोद्योग इति । स खल्विति ।
सस्य नन्दान्वयावयवस्थाभियोगं प्रति प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति निरुद्योगो
व्यवसायहीनश्वेद्वंशे स्थापयितुं शक्य इत्यर्थः । तदभियोगं प्रति निरुद्यमो वा-
वस्थाप्यते इति पाठान्तरम् । वा अथवा तदभियोगं प्रति निरुद्यमो व्यवसा-
यहीनोवस्थाप्येत वशीक्रियेतेत्यर्थः ।

१ भरो for भारो B. M. R. and N. २ शन्या for रोगा P. रागा B.
३ विसिनीव P. ४ द्विषति K. P. R. M. ५ Om. R. ; E. has before it इति.
६ अतः before this B. E. P. ; K. has नन्दवंशोद्यमं प्रति (om. शक्यः). R. M.
add तु after प्रति. B. reads निरुद्योगैरस्माभिरवस्थातुमयुक्तमित्यनवैव &c. P.
and E. agree, but P. reads नशुक्तं for °मशुक्तं and अस्माभिः before अनवैव
E. न before निरुद्योगैः and शुक्तयते for °अशुक्तं omitting एव after अनवैव.

अनयैव बुद्ध्या तपोवनगतेऽपि धातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः
सर्वार्थसिद्धिः । यावदसौमलयकेतुमङ्गीकृत्यास्मदुच्छेदाय वि-
पुलतरं प्रयंकमुपदर्शयत्येव । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा । साधु
अमात्य राक्षस साधु । साधु श्रोत्रिय साधु । साधु मन्त्रिवृ-
हस्पते साधु । कुतः ।

१ इवर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोर्थतः सेवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपन्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
भर्तुर्यैः प्रलयेषि पूर्वुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भन्त्या कार्यधुरं वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥१४॥
अतएवास्माकं त्वत्संग्रहेऽयतः कथमसौ वृषलस्य साचिव्य-
ग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ।

अस्माभिरिति । इदं गूढबीजप्रकाशनमुद्देदः । पूर्वं गूढतया कृतस्य
बीजस्य प्रकाशनात् । यावदेवं सयपि नन्दान्ये समूलमुमूलितेषीर्थः ।

साधुलमेवाह । ऐश्वर्यादिति । बहवो दुर्लभा भवानेको जगति दिष्टयो-
पलयोस्माभिरियर्थः । कृतिन इति काचित्पाठः कुशला इत्यर्थः । तस्य भर्तुः
पुनः प्रतिष्ठाशयानुगच्छन्तीयनुष्यते । पूर्वुकृतासङ्गेन पुराकृतसंरक्षणा-
दिसुकृताविस्मरणेनेर्थर्थः । निःसङ्गया सम्प्रति निरूपाधिकाया फलाशार-
हितयेर्थः । इदं बीजगुणवर्णनं विलोभननामाङ्गम् । कार्यगुणवर्णनेन का-
रणगुणवर्णनस्यार्थसिद्धबात् ॥ १४ ॥

अत एवेति । अत्रौत्सुक्यमात्रमारम्भः स्पष्टमभिहितः ।

१ कैत्यमूरीकृत्य M. R. केतुमुररीकृत्य P. विमलतरं M. २ प्रपञ्च E. P.
N. यत्र A.; P. has अस्मदुच्छेशय after this. ३ K. and P. om. one साधु
before श्रोत्रिय R. repeats साधुमात्य and omits, one साधु before and one
after श्रोत्रिय N. adds मन्त्रि� before श्रोत्रिय B. omits all after राक्षससाधु to
मन्त्रि� E. has मन्त्रि� for साधु before श्रोत्रिय and omits साधु before मन्त्रि�
बृहस्पते ४ R. M. have यत् ५ धुरां B. R. M. A. कृतिनः for बहवः
B. E. P. ६ संप्रदृशे P. and N. प्रयत्नः P. B. ७ मस्य for मस्तौ M. ८
ग्रहणेता० E. सानुरागः R. M.; P. om. इति.

अप्राप्नेन च कातरेण च गुणः स्यात्तद्वादृष्टेन कः
प्रज्ञाविक्रमशालिनोपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्पलम् ।

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये

ते भूत्या नृपतेः कल्पमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥ १५ ॥

तन्मयाप्यस्मिन्वस्तुनि नशयानेन स्थीयते^१ यथाशक्ति क्रियते तद्वाहेण प्रति यन्मः । कथमिव । अत तावद्वृष्टपर्वतकयोरन्यतरविनाशोनांपि चाणक्यस्यापरुतं भवतीति विषकन्यर्या राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि भिलं धातितस्तपस्त्री पर्वतर्क इति संचारितो जगति जनापवादः । लोकप्रत्ययार्थमस्यैवार्थ-

अप्राप्नेनेति । ते भूत्या नृपते भूतये भवन्ति इतरे उक्तविलक्षणाः संपत्सु चापत्सु च कल्पवं कुटुम्बवत् केवलं पोष्या । न कापि तैः स्वामिकार्यसिद्धिरिति भावः । इदं वीजगुणप्रोत्सहनं भेदः अङ्गम् । कार्यगुणैः स्वोद्योगस्य वीजस्य प्रोत्सहनादुपवृण्णात् ॥ १६ ॥

नशयानेति । नशब्देन समासः । सावधानेन स्थीयत इत्यर्थः । इदं वीजसंविधानं समाधानमङ्गं वीजस्य सम्यग्विधानात् ।

२ लोक इति । लोका अयमेवार्थस्तथ्य इति यथा मन्येरन् यथा चास्मासु विश्वसेयुस्तदर्थम् । किंचास्यैव लोकप्रतीतस्यार्थस्याभिव्यक्तये निर्वैष्णवं संधौ कथं राक्षसेन धातितस्तातो न चाणक्येनेत्रवं मलयकेतुं प्रत्यमुमेवार्थमभिव्यञ्जयितुं प्रयापयितुमियर्थः । भागुरायणनाभा स्वापतमेन मलयकेतौः कृतकासीकृतेन गूढप्रणिधिना अपवाहितः कटकान्तिःसारितः । मलयकेतुरद्विराज्यप्रदानेनावैव स्थापितश्वेद्राक्षस उदासीनः अन्यत्र कापि गच्छेत् । अमर्षाद्वान्यं कंचित्प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थाप्य प्रत्यवतिष्ठेत् नास्मद्-

१ अज्ञानेन. P. ^०स्वानुरागेण for ^०ज्ञनिक्युक्तेन in all the MSS. except E. २ अवस्थीयते. M. R. K. ३ तस्संभवणं प्रति P. तत्त्व (eic) द्वृष्टेन. Nāgpur MSS. ^०भिति for ^०भिव B. E. P. N. for अव. तत्र P. ४ ^०विनाशोपि. A. ^०M. R. ५ कन्यकावा. E and Nāgpur MSS. ^०कारी. R. M. B. and Nāgpur MSS. ६ पर्वतैवार्थ. B. P. जगति om. in A. जगती M.

स्योभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि लास-
यित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुलो मलयकेतुः । शक्यः
खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोपि व्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया निग्रही-
तुम् । न पुनरस्य निग्रहात्पर्वतकवधोत्पन्नं राक्षसस्यायशः प्र-
काशीभवत्प्रमार्दुमिच्छामि । प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्ता-
परक्तजनजिज्ञासया बहुविधेदेशवेषभाषाचारसंचारवेदिनो ना-
नाव्यज्ञनाः प्रणिधयः । अन्विष्यते च कुसुमपुरवासिनां नन्दा-
मात्यष्टहृदां निपुणं प्रचारगतम् । तत्त्वारणमुत्पाद्य कृतकृत्यता-

शमेयात् । अपवाहिते तु मलयकेतौ प्राय एनमेव परिगृह्य प्रत्यवतिष्ठेत ।
तदानेनैव जनापवादेन निर्वहणे जीवसिद्धिप्रत्यायितेन राक्षसमलयकेत्वो-
विरोधं संपाद्य कार्यप्रनाड्या राक्षसो वशयितुं शक्यः स्यादिति भावः ।
वक्ष्यति चैतद्वनगज इव तस्मात्सोऽयुपायैर्विनेय इति ।

प्रज्ञयेति । प्रज्ञया निर्वहणे संपत्स्यमानयाधुनैव निग्रहीतुं शक्यः ।
तत्र युक्तमित्याह । न पुनरस्येति । मलयकेतुर्निग्रहीतश्चेत् पर्वतकवधोपि
मयैव कृत इति स्यात् । ततश्चराक्षसोपरिपातितमयशः परिमार्जितं स्यात्तथा
सति निर्वहणे कुटिलनयेन संविधास्यमानो राक्षसमलयकेतुविरोधो न
सिद्धेदिति भावः ।

निपुणेति । निपुणं गृद्धेन क्रियमाणं प्रचारगतं कपटाचरणप्रकारः
तत्त्वारणं स्वीमद्यमृगयाशीलावित्यादि तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणमुत्पाद्य इतो

१. R. and M. have ^०स्यानगिव्यक्तये...E. has अस्यचार्यस्यैवाभिव्यक्तये. २.
R. has उत्ति० बुद्ध्या for प्रज्ञया B. इ निवारयितुम्. B. E. and N.
राक्षसस्य om. B. E. P. N. ^०स्यायशः for स्यायशः. R. M. ४ प्रमार्दुमिति
E. प्रमार्दुमलमिति. B. ; B. and N. add अन्यज्ञ before प्रश्नु^० for which N.
E. read स्वनिशुक्ताश्च. B. निशुक्ताश्च. B. adds मया. after प्रश्नु^० and om.
one पक्ष. ५ B. and R. omit वेष. B. reading वेषा after भाषा. ६ अ-
न्विष्यन्ते and गतयः at the end of the sentence B. E. and Nâgpur MSS.;
B. E. and M. read निवासिनाम्. ७ निपुणतरं B. ^०मापाद्य. for ^०मुत्पाद्य P.
तत्त्वाकृत्यसादामापा० P.

मापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतयः प्रधानपुरु-
षाः । शालुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधाने प्रस्थप्र-
मादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्याक्षज्ञाः नियोजितास्त-
त्रापुरुषाः । अस्ति चास्माकं सहाध्यायिं मिलमिन्दुशार्मा नाम
ब्राह्मणः । स चौदृग्नस्यां दण्डनीत्यां चतुःषष्ठ्यज्ञे ज्योतिः
शास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । सं मया क्षपणकलिङ्गधारी
नन्दवर्णावधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्मैः
सह सर्वयं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन्नाक्षसः समुत्पन्नविश्र-
म्भः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवमस्मन्तो
न किंचित्परिहास्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिष्वस्मा-
निः सार्य मलयकेतुना सह संधाय कृतकृत्यां एते वयं देवकार्येवहि-
ताः स्म इयेवंरूपां वक्ष्यमाणां आपादिताः सहोत्थायिनो बाल्यात्प्रभृति स्वसमा-
नतया दानमानादिभिर्विद्धिता इत्यर्थः । इदानीं कार्यनिर्वहणप्रसङ्गसमय
इत्यर्थः । यथाशक्ति क्रियत इत्याभ्य भविष्यतीत्यन्तं बीजानुगुणप्रस्तुतका-
र्यारम्भः करणम् । अत्रैव करणे । अत्र तावद्वृष्टेत्यारभ्य प्रमाणिष्विच्छा-
मीत्यन्तः संदर्भः बीजानुकूलसंघटनप्रयोजनविचारो युक्तिः । शब्दप्रयुक्ता-
नष्टिमियादि तत्रापुरुषा इयन्तं बीजसुखदुःखेतुविषयानम् । सुखदुःखेतो-
विचारस्याव विधानात् । तीक्ष्णरसदायिनो दुःखेतवः तत्प्रतिविधानं प्रति-
अप्रमादिनः सुखेतवः ।

न किंचित्परिहास्यत इति । परिहीनं न्यूनं न भविष्यतीत्यर्थः । इयं बी-
जनिष्पत्तिः परिन्यासः । न किंचित्परिहास्यते सर्वं समाहितमिति परितः
सर्वैरूपायैर्वर्जिस्य न्यासात् ।

१. Om. in R. २ निष्कृतास्तत्रां B. निरूपितास्ततत्रत्रां E. and Nāgpur
MSS. ३ °धायी. E. °त्रं विष्वुशार्मा. B. ४ औशनस्य...नीतौ B. and E. ५ सच्च. B.
E. लिङ्गवेषधारी R. ६ B. om. वंशा; सर्वामात्मैः A. P. सच्च (sic) नन्दा° Nāgpur
MS8. ७ राजसे. R. °सच्च. E. समुत्पन्नः R. ८ महत्प्रयोः R. भंवति. P.
सहेवास्मन्तो E. ९ क्रिंचिहिषि. R. M. परिहीयते. P. प्रकृतिरस्मास्वारो° B. E.
and the Nāgpur MSS. प्रकृतिष्वारो° M.

स्वारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथ वा यत्स्वय-
मभियोगदुःखैरसाधारणैरपाकृतं तदेव राज्यं सुखयति । कुतः

स्वयमाहत्ये भुज्ञाना बलिनोपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्व नरेन्द्राश्व प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

ततः प्रविशति यैमपटेन चरः ।

पणमह जमस्स चलणे किं कज्जं देवएहि अण्णेहि ।

एसौ खु अण्णभत्ताणं हरइ जीअं चडपडन्तं ॥ १७ ॥ (क)

अविअ ।

पुरिस्सस जीविदव्यं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारेई सव्वलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥ (ख)

(क) प्रणमत यमस्य चरणं किं कार्यं दैवतैरन्यैः ।

एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवं पुरिस्फुरन्तम् ॥ १७ ॥

(ख) अपिच । पुरुषस्य जीवितव्यं विसमाद्वति भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥ १८ ॥

अभियोगदुःखैः कार्यभिनिवेशजनितखेदैरित्यर्थः । अयं बीजसुखाग-
मः प्राप्तिर्नामाङ्गम् । बीजेन स्वनीतिप्रयोगेण वृष्टलस्य सुखागमात्सुखप्राप्तेः ।
इत्यं मुखसंघेद्वादशाङ्गानि निरूपितानि । अतः परं यमपटचरवृत्तान्तः
सर्वोपि अवान्तरार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सतीत्युक्तस्य स्वपरपक्षानुरक्ता-
परक्तजनजिज्ञासारांक्षसमुदालाभाद्यवान्तरप्रयोजनसंबन्धस्य कथनार्थः । प्रयु-
क्ताश्व परपक्षेयनेन सूचितस्य यमपटचरस्य प्रवेशः ।

चडपडन्तमिति देशीयं किञ्चित्यमानमित्यर्थः ।

१ P. one. this. २ रपावृतं P. ३ माहत. K. ४ B. has सह before अन्
५ अम् E. अमस्. K. चलण A. and Nāgpur MSS. चलणे. E. कहिं
E.; B. has देवेहि M. देवदेहि R. देवहि ६ एस्तो E. बखु B. E. For जीर्थं
M. R. read जीविअ. For अ...न्तम् B. यडफडन्तम्. E. चधनफडन्तम्. N.
पुरिस्सस्. ७ पुरु M. R. विसमाड M. K. °माशु B. °मा अपि. E. °मारु
Nāgpur MSS.; this is followed by वि in A. K. P. हेहि. for होइ A. K. P.
भत्ति रहि M. K. R. For °आओ °वाओ. P. °आहे K. °आओ Nāgpur MSS.
८ मारेहि P. °सर्व E. देण. for तेण M. जमेन E. जीवामो M. R. जीवामो. E.

जोव एदं गेहं पविसित्य जमपडं दंसजन्तो गीआहं गा-
आमि । (क)

इति॑ परिकामति॑ ।

शिष्यः । विलोक्य । भद्रे न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । हंहो॑ वह्यण कस्स एदं गेहं । (ख)

शिष्यः । अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनार्थं आर्यचा-
णक्यस्त् ।

चरः । विहस्य । हंहो॑ वह्यण अन्तकेरकस्स जेव्व मह ध-
म्मभादुणो धरं होदि । ताँ देहि मे प्रवेशं जाव देऽउवज्ञाअस्स
जमपडं॑ पसारित्य धम्मं उपदिशामि । (ग)

(क) यावदिदं गृहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन्नीतानि गायामि ।

(ख) अहो ब्राह्मण कस्येदं गृहम् ।

(ग) अहो ब्राह्मण आत्मीयस्यैव मम धर्मभ्रातुर्गृहं भवति । तस्मादेहि मे
प्रवेशं यावत्तदोपाध्यायस्य यमपटं प्रसार्य धर्ममुपदिशामि ॥

विषमादपि क्रूरादपि यमाद्वकिगृहीताद्वक्तिवशीकृताद्वक्तितोषितादिति
यावत् । पुरुषस्य जीवितव्यं जीवनं भवतीर्यर्थः । यमभक्तिरपमृत्युहारिणीति
तात्पर्यम् । अनेन गीतिद्वयेन चाणक्यस्य यमवत्कूरस्य स्वपक्षपरपक्षानुप-
हनिग्रहसामर्थ्यं द्योतयन् स्वस्य गृहचरत्वं सूचयति ।

१ ता. for जाव B. एवं Nāgpur MSS. E.; जमपडर्ण. B. यमपटं A. तंस० K.
दंसजन्तो R. दंसजन्तो E.; गीदआमि Nāgpur MSS. गीशानि E. om. B. गाएमि
B. and N. गायामि A. °अभ्यं M. २ E. K. om. इति॑ ३ भद्रभद्र E. ४ अहो॑
R. अ० P. अ॒ Nāgpur MSS. °न्म० B. E. °जा B. E. N. K. कस्य P. एभं॑.
E. ५ नामधेयस्य R. M. आचार्यचाण॑ M. K. and Nāgpur MSS. आर्यस्य
चा॑ P. ६ See note 4 अन्तपोज्जेव केरभस्य B. अन्तपोकेरकस्य E. R. अन्त-
जस्स A. अन्तपोकेरभस्स Nāgpur MSS. एवं for जेव्वमह B. जेव E. व्वमन
, A. जेवमम P. ज्ञेव्व एदस्स N. For भादुणो R. has भाउणो E. भादुकस्स B.
भादुभस्स. For होहि E. reads भोहि K. reads आन्तकेरखेऽन्वसध्यम् । दुणीधिर्दं
होहि हेहि मे प्रवेशं ७ Om. M. K. R. वेश P. याव N. उपज्ञा॑ A. P. उपज्ञा॑
E. ८ °पटं K. E.; B. and Nāgpur MSS. om. this and following word
उव० B. R. E. and Nāgpur MSS. उवह० M.

शिष्यः । सक्रोधम् । धिङ्मूर्खे^१ किं भवानस्मदुपाध्यायादपि
धर्मविचरः ।

चरः । हंहो बैह्यण मा कुप्य । णहि सव्वो सव्वं जाणादि । ता
किंविं ते उवज्ञाओ जाणादि किंवि अह्यारिसा जाणन्दि । (क)

शिष्यः । मूर्ख सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि ।

चरः । हंहो बैह्यण जइ तव उवज्ञाओ सव्वं जाणादि
ताँ जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिष्पेदो न्ति । (ख)

शिष्यः । मूर्खे । केमने- ज्ञातेनाज्ञातेन वा ।

(क) अहो ब्राह्मण मा कुप्य । न हि सर्वः सर्वं जानाति । तल्किमपि ते उपा-
ध्यायो जानाति किमपि अस्मादृशा जानन्ति ॥

(ख) अहो ब्राह्मण यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति तर्हि जानातु ताव-
त्कस्य चन्द्रोनाभिप्रेत इति ॥

धर्मस्य राजकार्यस्य भ्राता प्रवर्तकः धर्मं पुरवृत्तान्तं निवेदयामीति
गूदाभिसन्धानवचनम् । याचकस्य सर्वेषि धर्मतो भ्रातर एवेति बहिरर्थः ।

चोरयितुमपलपितुम् । चन्द्रगुरुसोनभिप्रेत इति गृहम् ।

१ धिङ्मूः B. K. E. २ °न्तमः B. E. ३ As before ; न for ण A.; B. has क्ष्यु
after हि ४ B. and the Nāgpur MSS. have पि for वि; दे. for ते M. K. R. E.
°वज्ञा A. °अज्ञा° E. °ज्ञायो. P. °ना° for °णा° A. पि for वि. as above
°म्मारिभा. B. °ह्यसरिसा A. °णन्ति. R. °नन्दि. A. °णन्ति B. and Nāgpur MSS.
५ B. E. A. add सक्रोधम् after this ; M. has °च्छुति भवान. ६ As before ; A
om. it. जयि P. है B. तुह M. R. तुभ. K. °वज्ञा°. A. E. °ज्ञायो. R. ७ B. E.
omit ता; अनभि° E. and Nāgpur MSS. °भिषेहो R. °भिषेखिहो. M. °भिमरो.
B. « Om. in A. P.; E. has गुरोः after this. ज्ञातेन E. omitting all
that follows; ज्ञातेन वाज्ञा°. R.; the Nāgpur MSS. add गुरोभिविष्यति
after वा. B. substitutes it for अज्ञातेन वा.

चरः । तवे उवज्ञाओ एव जाणिस्सदि जं इमिणा जा-
णिदेण होदि । तुमं दाव एत्तिअं जाणासि कमलाणं चन्दो
अणेभिष्येदो त्ति । णं पेक्ख । (क)

कमलाणं मणहराणं वि रुच्छितो वेसंवद्व शीलं ।

संपुण्णमंडलम्मि वि जाइं चन्दे वेष्वां ॥ १९ ॥ (ख)

चाण० । आकर्णात्मगतः । अये चन्द्रगुप्तात्प्रजाप् पुरु-
षान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन ।

शिष्यः । मूर्खं केमिदमसंवद्वः भेधीयते ।

चरः । हंहो बहार्णं सुसंवद्वं ज्ञेव एदं भवेत् । (ग)

(क) तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति । लं तावदेतावत्
जानासि कमलानां चन्द्रोनभिप्रेत इति । ननुपश्य ।

(ख) कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम् ।
संपूर्णमण्डलेपि यानि चन्द्रे विरुद्धानि ॥ १९ ॥

(ग) अहो ब्राह्मणं सुसंवद्वमेवैतद्वेत् ।

कमलानामियनेन पद्येन मनोहरगुणस्यापि राक्षसपक्षपातिजनस्य स्वरू-
पानंनुगुणं शीलमसम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विरुद्धमाचरतीति गृहार्थः
सूचितः । चन्द्रगुप्तस्य भाविसंपूर्णमण्डलब्वं न सहत इति यावत् ।

१. B. and E. have हंहो ब्रह्मणा before this; for तव B. and Nâgpur MSS.
have तुअ M. K. have तुह E. omits it. °वज्ञा°. A. ज्ञेव B. E. एव. A.
ज्ञेव K. उज्ञेव Nâgpur MSS. २ भोदि B. E. °सिति R.; B. adds after this
उच्चार्याद्विभाषा; तुअ K. E. (वाव for शाव) B. has इसि; जाणेसि...लानां
E. इ°भिनदो° B. and Nâgpur MSS. °हंहो R. ४°जोह° B. R. विरुद्धभवो P.
°आदो for °अहितो B. रूप आहितो R. रूपाहितो E. रूभादो अहितो M. °वभू.
B. वह. A. M. वहेह E. °सद्वभह. K. °वहव. P. सीलं P. ९ लेवि. R. °प्रभिवि
E; B. and P. om. वि. K. has हं in जाई and विरुद्धाई the Nâgpur MSS.
°ज्ञाई. only. ६ °वेमव. R. ७ om. in M. K. R. °ज्ञमेव म°. B. & As before;
एव. R. M. ज्ञेव K. P. ज्ञेव Nâgpur MSS.

शिष्यः । यदि कि स्यात् ।

चरः । जदि॑ सुणिदुं जाणन्तं लहे । (क)

चाण० । भद्र विश्वब्धं प्रविशा लप्स्यसे श्रोतारं ज्ञातारं च ।

चरः । एसो पैविसामि । प्रविश्योपसृत्य च।जेदु अज्जो । (ख)

चाण० । विलोक्यात्मगतम् । कैथमयं प्रद्युक्तैविद्युपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः । प्रकाशम् । भद्र स्वागतमुपविश्या ।

चरः । जं अज्जो आणवेदि । भूमावुपविष्टः । (ग)

चाण० । भद्र वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि वृष्ट-
लभुष्टः प्रकृतयः ।

चरः । अहं इं । अज्जेण खु तेषु तेषु विराङ्कारणेषु परिहरि-

(क) यदि श्रोतुं जानन्तं लभे ।

(ख) एष प्रविशामि । जयतु आर्यः ।

(ग) यदार्य आज्ञापयति ।

(घ) अथ किम् । आर्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहियमाणेषु

कथं प्रभूतत्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते आः ज्ञातमित्यधिको वा पाठः ।

१ M.R. om. this speech A. om. यदि. २ यदि: A. E. जह B. and Nāgpur MSS. °णन्तं B. and Nāgpur MSS °णदु M. स्त्रियन्तारं E.; जाणन्तं. K. °णिअन्तं R. जाणिच्चारं E. °णदं M. °णिदु A. P.; after this B. has अज्जणं. the Nāgpur MSS. have जाणं. ३ B. and Nāgpur MSS. add विलोक्य here; for विश्वब्धं B. has सुखम् E. भद्र M. R. K. omit. P. reads विश for प्रविशः ४ B., Nāgpur MSS. and R. read प्य; इति प्र० P. परिक्रम्य for प्र० Nāgpur MSS. च om. B. P. E. जयदु E., twice in Nāgpur MSS., जेदु twice in B. ५ B. has कैथं प्रभूतस्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते । आः ज्ञातम् ॥ अये कथमयं &c. all which including विलोक्यात्मगतम् occurs after उपविश in E. but having अं, for आः, अये तत्कथम् for अये कथमयं, and after प्रकाशम्, भद्रनिपुणक स्वागतम् R. has °ज्ञानं for °ज्ञाने ६ °द्यताम् for °श. E.K. B. and Nāgpur MSS. ७ जंदेवो M. जंदेवो R.; B. and Nāgpur MSS. M. and R. adj. °स्ति after आणवेदि P. has °सीति; °शाति for °हृः B. and Nāgpur MSS. ८ [B. has उपव० ९ E. and the Nāgpur MSS. have अज्ज before this; B. E. and Nāgpur MSS. have अथ for अह. B. and Nāgpur MSS. have क्षु M. has है० P. has तेस्मुते वि० A. and P. read रागका०

अन्तेष्टे शुग्हीदनामहेए देवे चन्दउने दिहं अणुरन्नाओ पकि-
दिओ । किंदु उण अस्थि एत्य णअरे अभव्वरक्खसेण सह पढमं
समुप्येणसिणेहबहुमाणा तिणिण पुरिसां देवस्स चन्दसि-
रिणो सिरिं ॣ सहन्दि । (घ)

ज्ञाण० । सक्रोधर्म० । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त
इति । भर्द्रं अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ।

चरः । कहं अजाणिअणामहेया अज्जस्स णिवेदिअन्ति । (क)

चाण० । तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

सुगृहीतनामधेये देवे चन्दगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः । किंतु पुनरस्यत्र
नगरे अमायराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नेहबहुमानास्त्रयः पुरुषाः
देवस्य चन्दश्रियः प्रियं न सहन्ते ।

(क) कथमज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेद्यते ।

न सहन्ते इति यत्तदस्तीति वाक्यार्थः कर्ता ।

१. °अन्ते° for °अन्ते° E. °ते B.; A. E. and M. have गि for ग. K. has गी. The Nâgpur MSS. have हि for ही, and K. has त for ए; णा for ना M. षे for हे B. Nâgpur MSS. and E., अ for ए. P. अ E, य Nâgpur MSS.; E. and Nâgpur om. हेवे B. has हेए, K. and R. हेवे. °उत्तं E. and Nâgpur. दिहं R. पह०. B. परिं. E. २ E. and B. om. हु; सन्दि A. P. सन्ति B. अन्धि. R. K. अस्यां E. before अस्थि; अन्ध for एत्य R. अस्य M. पुर० R.M.K. पह० B. ३ M.R. °प०; °रसा M. K. R. Nâgpur MSS. after which औ A. P. B. हेअस्स B. हेव०. R. M. हेवस्य A. ४ न E. I. °न्ति. B. and A. ५ E. adds आत्मगतप्र; एवं after ननु E. ६ E. adds before this प्रकाशम्. E. has °से for °न्ते. ७ अज्ज Nâgpur and E. before this; °धि for °ह०. E. B. अद्यन्ति B. अद्यन्ति E. अज्जाणिअ A. P. °धेया B. °धेआ E. °धेआ Nâgpur MSS. °हेआ K.; या om. R.; अस्स for अज्जस्स A. °धीअन्ति B. °यन्दि P. °अन्दि M. K. °हयदि R.

चरः । सुणादु अज्जो । पद्मं दाव अज्जस्स रिपुपक्खे ब-
खवणओ जीवसिद्धी । (क)

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षप-
णकः ।

चरः । जीवसिद्धैँ णाम सौ जेण सा अमच्चरक्खसप्पउत्ता
विसकण्णा देवे पच्चदीसरे समावेसिदा । (ख)

चाण० । स्वगतम् । जीवसिद्धिरेष तावदस्मत्प्रणिधिः ।
प्रकाशम् । भद्र अथापरः कः ।

(क) शृणोत्तर्याः । प्रथमं तावदार्यस्य रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणको
जीवसिद्धिः ।

(ख) जीवसिद्धिर्नाम स येन सा अमायराक्षसप्रयुक्ता विषकन्या देवे पर्वतेश्वरे समावेशिता ।

चरवाक्ये । आर्यस्य रिपुपक्ष इति तत्र शत्रुघ्निर्यर्थः । क्षपणको जै-
नाकृतिः ।

सहर्षमात्मगतमिति । अयमभिसन्धिः । अस्मत्संहाध्यायि मिवभिन्नुश-
र्मा नाम ब्राह्मणः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्टेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तः क्ष-
णको रिपुपक्षपातित्वेन दृढां प्रसिद्धं गतः । अतस्तन्मुखेनास्माकं इष्ट-

१ तु A. ° उ Nâgpur MSS.; तुडमो R. पुडम M. पुठम K. पडम B. ताव E. धाव K. अज्जस्स Om. in M. K. R. रितु. M. K. °वक्ष्ये K. B. M. २ व for प K. M. कल्पण° B. Nâgpur MSS.; R. reads °जही for °खी E. omits जी and adds नामा after खी. Nâgpur MSS. and B. omit जी...खी. स्मद्दूष्युप° E. ४ °खी P. N. द्विण्ठ°. K. E. °जही R. °सेणपउत्ता. B. °सप°. K. N. पैदु M. ५ कप्पन्ना B. ज्या A. हेवे for हेवे M. R. °हेस्त° B. दिस° P. In Ch.'s speech after क्षपणकः: B. has प्रकाशम् किनामधेयोहि सः; then the Chara's speech up to जाम then Ch.'s अस्मद्दिपुष्पे बद्धपक्षपातः क्षपणक इति कूपदवगतं भवता; Then the Chara's beginning with ओण omitting सेः. With this E. and N. agree except that E. has सतः for किं नाम°—सः: and N. has किं नामधेयः सः:, and except that both omit Ch.'s speech अस्मद्दिपुष्पे &c. N. also has the सी after जाम in the Chara's speech. R. has प्रकाशम् । सतः: after क्षपणकः: ६ आभग°. K. E. भद्र om. in M.

चरः । अज्ज अवरो वि अमच्चरक्खेसस्स॑ पिअवअस्सो
कौअत्थो सज्जदासो णाम । (क)

चाण० । विहस्थात्मगतम् । कायस्थ इति लघ्वी मात्रा ।
तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् । तस्मिन्मया छह-
च्छङ्गना सिद्धार्थको विनिक्षिप्तः । प्रकाशम् । भद्र तृतीयं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चरैः । तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं हिअर्अं
पुष्पउरणिवासी मणिआरसेंटी चन्दणदासो णाम । जस्स गेहे
कलत्रं णाँसीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादी अवकन्तो । (ख)

(क) आर्य अपरोपि अमायराक्षसस्य प्रियवयस्यः कायस्थः शकट-
दासो नाम ।

(ख) तृतीयोपि अमायराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पुरनिवासी
मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम यस्य गेहे कलत्रं न्यासीक्षय अमायरा-
क्षसो नगरादपकान्तः ।

सिद्धिर्भविष्यतीति हर्षकारणम् । जीवसिद्धौ निवेदिते तमजानन्तमिव तूणीं-
भूतं चाणक्यं जगति तत्त्वकर्मकथनेन ज्ञापयति जीवसिद्धिर्नाम स इति ।

अस्मदिति । अस्माकं प्रणिर्धूङ्क्षरः । राक्षसमित्रीभूतः सञ्चिमं जनाप-
वादं निर्वहणे मलयकेतुं प्रस्यापयिष्यतीति भावः ।

कायस्थो लेखकः ।

लघ्वीमात्रा फल्गुस्तस्मादस्माकं नायाहितं तथापि नोपेक्षणीयः ।

१. Om. in E. क्षयु for वि in B. E. २ काय०. P. काअङ्को. K. ३ E. has
प्राकृतमपिपुरुषम्^२ N. has प्राकृतपुरुषमपि रिपुम०. ४ °चा. E.; M. R. B. om. वि
in विनि^३; प्रकाशम् om. in E. °यमपि for °ये. E. ५ B. and N. add here विहस्थ
तइओ. B. तदृि० E. तदी० K. तिदि० R. वि om. in K. तुरि०. K. E. N. विभ
before हिअ० in B. E. N. वि in E. ६ हियथ० E. and probably P. °प्पु०
M. K. °फ्क्षु० R. P. °ब्पु० E. णि om. in B. and M. नि for णि. E. सेणी
P. °ही० K. °नवासो P. नामा E. नाम. P. जस K. यस्स E. ७ ना० E.
which has अम—सी before this णअराओ N. नअरासो E. अप० R. M.

चाण० । आत्मेगतम् । नूनं च्छ्रुत्तमः न ह्यनात्मसदृशोऽराक्षसेः कलबं न्यासीकरिष्यति । प्रकाशम् । भद्र चन्दनदासस्य गृहे राक्षसेन कलबं न्द्रुलिप्तिमिति कथमवगम्यते ।

चरः । अज्ज इंद्रं अङ्गुलीयमुद्दा अज्जं अवगदत्थं करिस्तदि । इत्यर्पयति । (क)

चाण० । मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयति । सहर्ष० स्वगतम् । ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत्त इति । प्रकाशम् । भद्र अङ्गुलिमुद्राधेगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

चरः । सुणादु अज्जो । अत्थ दाव अहं अज्जेण पौरजगचरिदं अण्णेसणे णिउत्तो परघरप्पवेसे परस्स अणासंकणिज्जेण

(क) आर्य इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमवगतार्थं करिष्यति ।

(ख) शृणोत्तार्यः अस्ति तावदहमार्येण पौरजनचरितान्वेषणे नियुक्तः परगृहप्रवेशो परस्यानाशङ्कनीयेन अनेन यमपठेन आहिण्डमानो

अङ्गुलिप्रणयी इति । प्रणयी हस्तगत इत्यर्थः ।

१. Om. in A. P. स्वग० E. नात्मनः. स० E. सदृशे P. A.; E. adds पुरुषेषु after शेषु. २. Om. in M. १ चन्दनदासे for च...हे E. and N.; M. omits राक्षसेन B. E. N. add भवता at end. ४ इयं. E. °लीमु० R. °लीअभ० P. °लिमुद्दाज्जेव अज्जं अवजा (?) ५ महस्तदि E. °मुद्रासञ्चिप्तिअवगमहस्तशिति N. Both have after this मुद्रां सर्वपयति B. has मुद्रा अज्जं अवगमहस्तदि. इति मुद्रामर्पयति (B. also gives the reading in the text.). ६ Om. in E.; B. has वाच० ना० रा० E. has अक्षराणि वाच० राक्षसस्व० ७ °र्षेनात्मग० R. E. M. वक्तव्यं om. in B. After एव N. has अवम्. ८ °ली० M. and P. क्षि. om. in R. प्रकाशेन. for विस्तरेण B. ९ शृणोदु K. शृणार. N. अहि. for अस्ति K.; अज्जं after it N. पद्मर B. N. पुर R. M. १० रितैश्वर्णे० B. रित्यावैश्वर्णे० E. निरु० E. निरु० P.; B. adds तसौ. after णिउत्तो; पवे०. K. संकाशिण०० K. संकाशिण०. B. E. संकाशिण० N.

इमिणां जमपडेण हिण्डन्तो मणिआरसेहिच तस्स गेहं
पैविडोहिय । तहिं जमपडं पसारिअ पउच्चोहिय गादाइ गाइदुं ।(ख)

चाण० । ततः किमै ।

चरः । तदोऽ एकादो अववरकादो पञ्चवरिसदेसीओ पि-
अदंसणीअसरीराकिदी कुमारओ बालत्तणमुलहकोदुहलोपु-
ल्लणअणो णिर्कमिदुं पउच्चो । तदो हा णिगगदो हा णिगगदोन्ति
संकापौरिग्गहणिवेदइत्तिओ तस्स एव अववरकस्स अब्मन्त्तरे
इत्तिआजणस्स उंडिदो महन्तो कलअलो । तदो ईसि दार-
मणिकारश्रेष्ठिचन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोस्मि । तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृ-
त्तोस्मि गीतानि गातुम् ।

(क) ततश्च एकस्मादपवरकात्पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीरा-
कृतिः कुमारको बालत्वमुलभकौतूहलोकुलनयनो निष्कमितुं प्रवृत्तः ।
ततो हा निर्गतो हा निर्गत इति शङ्कापरिग्रहनिवेदयिता तस्यैवापवरक-
स्याभ्यन्तरे खीजनस्योयितो महान् कलकलः । तत ईषद्वारदेशादापि-

१ इमिना E. जमवडे० E. °पटेन K. °डेणाहिं० B. अज्जमणि० E. N. सेहिणो B.
For गेहं B has घर २ उपविसेहिय. N. तहिवद्वो E. पडधे० B. वडे० E. पटं K. पुच्चो
after गाइ० in E. गीआनि. A. P. गीआह० R. गीशाह० N; R. and M. गाह०.
३ B. has ततस्ततः E. has ततः० ४ तदोअ B. K. P. एआ० N. एक० K.
एक P. om. E.; अवर० K. आवरका० B. आववर० R. om. in P. °वरस० P. °रीस
N. ५ पिप्त. B. आतिइस० E. °गिरी. E. °कीरी N. सुकु० E. P. N. and °को
for ओ. K.; वालज्जन. B.E.N.लत्तं A.P.लत्तण० K. कोदुहलोपुरिजमाणपञ्च
णओ. N. कोदुहलुपुल्लणअणो R. कोदुहलुपुल्लमाणनभनको० E. °णवणी. P. ६ पि-
ष्टक० E. before this E, has बालको and N. has बालओ; पवित्रो० P. हाणि-
क्षमितोइति. N. ७ पडिं० for परि० P. For पिवेदइत्तिओ. B. has °भरगरुओ०
and N. पीहुअगरुओ. R. has पिवेदइत्तओ E. omits all this to तो; ज्ञेष्व.
B. ज्ञेष्व. N. एव A. M. In the word following K. and P. have अवर० B.
आवर: R. आववर; अन्ते N. अभ्य० P. The word following om. in B.; K.
om. the आ in it and R. reads ए for that आ. ८ उत्तिष्ठे० R. E. N. The
following word is omitted in P. A. M.; for तो in it N. has °शो; कलकलो P.
K. R. कोलाहलो. N. after which E. has जणस्स and सत्तासं; after तो B. K.
M. read ईसि B. reads the next word as दुधार R. and M. दुवार and A. हार.

देशादाविदमुहीए एकाए इत्यिआए सो कुमारओ णिकमन्तो-
एव णिभच्छिअ अवर्लम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए । तस्साए
कुमारसंरोधैसंभमप्पचलिदङ्गुलिदो करादो पुरिसअङ्गुलिपरिणा-
हप्पमाणघडिआ विअलिआ इअं अङ्गुलिमुहिआ देहलीबन्धम्भि
र्पडिआ उटिदा ताए अणवबुद्धा एव मम चलणपासं समाग-
च्छिअ पणामणिहुआ कुलबहु विअ णिच्चला संवुत्ता । मए वि

तमुख्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्कामन्त्रेव निर्भत्स्यावलम्बितः को-
मलया बाहुलतया । तस्याः कुमारसंरोधसंभ्रमप्रचलिताङ्गुलेः करात्पुरुषाङ्गु-
लिपरिणाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलीबन्धे पतिता
उत्थिता तया अनवबुद्धैव मम चरणपार्श्वं समागत्य प्रणामनिभृता

३. देस. E. P. N. देसे K. °पिर R. °विड. A. °विभ. N. The ए in मुहीए om. in P. and E. ; एकाए. E. °काए K. N. ; for इ in next word E. and N. have ए; °रको E.; E. reads next word with निष्क. ° ज्ञों B. ज्ञेव N. °व्येव्व E. (?) णिभ° A. M. °भत्यि A. °भत्यि P. °चिछए. R. णिभच्छिअ. N. °म्बिझृ ए. which adds करेण after that; E. N. have तिस्साए K. तिसाए. A. तसाए. B. तस्साअ. R. ताए. M. om. ३ °ह B. N. R. संभवं for संभम. N. °प्प° om. in N. चलिअ° N. चरुङ्ग. P. °लिकारो E. °लीको A. K. P. °रिसंगुः B. E. N. °गुली A. K. P. ४ परिमा for प्पमा° E. °घटिआ. K. घाटिया E. वि...आ om. in A. नियलिया. P. E. श. for आ. B. and K. ; E. reads इथ B. अङ्गुली. P. has मुहियृ; for बन्धम्भि B. has बङ्गुम्भि N. बन्धे; E. reads वेहलीए वट्टे. ५ णिप° B. निवडिअविडत्यिआ. E. निवंदिआ उत्थिआ. N. This last word om. in B.; and K. has आ for श in text. अ after that in A. K. P. ए साए R.; om. in N.; B. and N. add after this इत्यिआए. E. adds सा instead; °दून्तज्जेव B. °दूडज्जेव. E. °दूडज्जेव. N. The word following is मह not मम in M. and R. E. om. स N. reads °णभाअ A. and P. have गत्यिअ. K. has गच्छिआ. ६ °भुआ P. °भुशा. R. °भुदिआ. N. जववहुव्व. B. N. इव for विअ. E. E. after संदृशा adds ईहलीपवेनिपत्त्वीयिता. संदृशा. K. and R.

अमच्चरेक्खसस्स णामंकिदेति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता
एसो इमाए आगमो । (क)

चाण० । भद्र श्रुतम् । अपसस् । नैचिरादस्य परिश्रमस्या-
नुरूपं फलमधिगमिष्यति॑ । (ख)

चरः । जं अज्जो आणवेदिर्ति॑ । निष्क्रान्तः ।

चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव॑ ।

प्रविश्य । शिष्य॑ । आज्ञापय ।

चाण० । वत्स मसीभाजनं पलं चोपानय ।

कुलवधूरिव निश्वला संवृत्ता । मयापि अमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेति आर्यस्य
पादमूलं प्रापिता । तस्मादेषोस्या मुद्राया आगमः ।

(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

इत्यं नानार्थरससंभवा वीजसमुन्पत्तिर्निरूपिता । अतोयं मुखसन्धिः
साङ्गो व्याख्यातः । अतः परं प्रतिमुखसन्धिः । लक्ष्यालक्ष्यस्य वीजस्य व्यक्तिः
प्रतिमुखं मतमिति लक्षणात् । पूर्वं लक्ष्यस्य व्यक्तस्य मध्ये यमपटचरवृत्ता-
न्तेनालक्षितचाणक्यर्नितियोगवीजस्य पुनरव व्यक्तेऽद्वेदात् । यन्नविन्दुसं-
बन्धस्य च सन्त्वात् । विन्दुयत्रौ चामे वक्ष्येते । विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गा-
न्यस्य त्रयोदश । विन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य संधेस्त्रयोदशाङ्गानि प्रयोक्त-
व्यानि । विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी । नर्मदातिः प्रशमनं वि-
रोधः पर्युपासनम् । वज्रं पुष्पं परिश्यागो वर्णसंहार इयपि ।

१ लस्य.० N. ० मंकियंति E. किरेति. B. N. किरेदि. P. The next word
A. and M. read as अज्जस. पाविदा. P. २ B. adds मुहाए E. has मुहिआए.
३ N. om. ता just before and has मुद्रा before आगमो. M. P. and R. have
आभमो. B. N. and E. add ति after that word. ४ अ for न. E.
५ व्यति. E. N. ६ वीति. P. विहति. N. ७ Om. in R. E. ८ शिष्यः
प्रविश्य R. ; B. and E. add उपाध्याय after this. ९ अतु. K. ८ मसी. A. P.
१० प for पा. K.

शिष्यः । तथा करोति ।

चाण० । पञ्चै गृहीला स्वगतम् । किमल लिखामि । अनेन
खलु लेखेन राक्षसो जेतव्यः ।

प्रविद्य । प्रतीहारी । जेदु अज्जो । (क)

चाण० । सर्वमात्मगतम् । गृहीतो जयशब्दः । प्रका-
शम् । शोणोचरे किमागमनप्रयोजनम् ।

प्रती० । अज्ज देवो चन्दसिरिै सीसे कमलमुकुलाआरम-
ज्जलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि । इच्छामि अज्जेण अब्धणु-
ण्णांदो देवस्स पवदीसरस्स पारलोइअं कारिदुं तेण अ धारि-
दपुव्वाइं आहंरणाइं बह्यणाणं पडिवादिमित्ति । (ख)

(क) जयत्वार्यः ।

(ख) आर्य देवश्वन्दश्रीः शीर्षे कमलमुकुलाकारमज्जलिं निवेश्य आर्य

किमत्रेति । अयं चाणक्यस्य पुनर्हद्योगो विन्दुः । अवान्तरार्थविच्छेदे
विन्दुरच्छेदकारणमिति लक्षणात् । अवान्तरार्थेन यमपटचरवृत्तान्तेन वि-
च्छिन्नस्यान्तरितस्य वीजस्य पुनः प्रवर्तनात् । तदुकं दशरूपके । अवान्त-
रितस्य वीजस्य संज्ञान्तरमाह । अवान्तरार्थेति । विन्दुवद्विन्दुः । जले तैलवि-
न्दुवत्प्रसृतवात् ।

गृहीत इति । अयं कार्यसिद्धिविषयमनोरथो विलासः । प्रथममङ्गम् ।

१. B. E. N. have here यदाज्ञापथस्तुपाध्यायः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य ।
उपाध्याय इर्वं मसीभाजनं पञ्चच्. E. having निष्क्रान्तः for निष्क्रम्य; मसी for
मसी and पञ्चकं च for पञ्च च. २. Om. in B. and किमत्राभिलिं०. B. E. ३. Om.
in M. ४ जयतुजयतु E. जयतु N. जेतुजेतु B. ५ B. E. N. add अयं here. ६ कार-
मङ्गम् for प्रयोजनम् N. ७ °सिरीकः E. मुकुला०. E. < Simply अज्जलि M. K. R.
कम.....सी...णि...दे...च०. B. E. °च्छुम्मि R. ; B. E. add अहम् after this,
९ अ. om. in E. N. देवस्स. B. देवस्स R. °वदे० B. E. R. ; A. has स्सर for
सर; इदं for इअं E. ; B. N. have कारु for the next word K. कारु M. R. कारिदु
M. R. om. अ; °रिदं N. and पूर्वा० for पुव्वा० P. १० भ for ह B.
भूषणाइं E. ; B. adds गुणवन्ताणं after this. E. has भवय(?) वन्ताण N.
मभवन्ताणं वम्म०. E. in the next word °हमीति P. इशामित्ति E.

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । साधु वृष्टलं मर्मेव हृदयेन सह संमन्त्ये संदिष्टवानसि । प्रकाशम् । शैँणोन्तरे उच्यतामस्मद्वचनावृष्टलः । साधु वत्स अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणं तदनुष्ठीयतामात्मनेभिप्रायः । किंतु पर्वतेश्वरस्थृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूषणानि गुणवत्त्वं एव प्रतिपादनीयानि तदहं स्वयमेव परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि ।

प्रती० । जं अज्जो आणवेदिति॑ । निष्क्रान्ता । (क)

चाण० । शार्ज्जर्वं उच्यन्ता ॥४४॥ द्विश्वावसुप्रभृतयस्त्वयो भ्रातरः वृष्टल्लिप्त्यृह्याभरणानि भवद्विरहं द्रष्टव्यः इति॑ ।

शिष्यः । तथेति॑ । निष्क्रान्तः ।

चाण० । उत्तरोयं लेखार्थः पूर्वः कथमस्तु । विचिन्त्य ।

विज्ञापयति । इच्छाम्यार्येणाभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आभरणानि ब्राह्मणानां प्रतिपादयामीति । (क) यत् आर्य आज्ञापयति ।

साधुवृष्टल इति । मन्मनोनुगतमेव तथा चिकीर्षितमित्यर्थः ।

वृष्टलादिति । अलंकारत्रयस्य पृथक् पृथक् प्रतिग्रहाय तयो भ्रातर इत्युक्तम् ।

अलंकारत्रयं च सयवता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति निर्वहणे वाच-

१ साधु after this in B. E. २ Om. in N. प्रकाशम् om. in A. P. M.; K. and R. omit अस्मद्वचनान्. ३ B. has साधु before this. ४ रेण. M.R. रस्य. A. P. N. भूषणानि गुणवन्ति B. E. ५ B. N. add ब्राह्मणेन्यः before this. ६ वैष्णोन् B. वैष्ण. E. एव om. in B. E. ६ भीति R. ७ ईति P. उक्तान्तः. P. ८ शार्ज्जर्व occurs twice in A. B. E. N.; E. has शारङ्गन्व । प्रविश्यो(पा)ध्याय आज्ञापय. चाण०. उच्यन्ताम्. &c. उच्यता०. B. P. K. N. ९ प्रभृतयो भ्रा० P. यथा before वृष्टं in B. १० om. K. ११ यदाज्ञापयस्युपाभ्याय इति B. E. N. १२ B. has स्वगतम् here. पूर्वे A. वैस्तु. P. वर्षकस्तु N. For कथमस्तु which follows M. and K. have कथम् simply. B. has कथमस्तु and N. कोस्तु.

आः ज्ञातम् । उपलब्धवानस्मि प्रणिधिभ्यो यथा तस्य म्लेच्छ-
राजलोकस्य मध्यात्प्रधानंतमाः पञ्च राजानः परया षुहत्तया
राक्षसमनुवर्त्तन्ते । ते यथा ।

कौलूतश्चिलवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
कारमीरः पुष्कराक्षः क्षत्तरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।
भेदार्थ्यः पञ्चमोस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चिर्वगुप्तः प्रमाण्डु ॥२०॥
विचिन्त्य । अथवा न लिखामि पूर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम् ।
नाटयेन लिखित्वा । शार्ङ्गरव ।

प्रविद्यं शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण० । वत्स श्रोनियोँक्षराणि प्रयन्नलिखितान्यपि नियत-

यिष्यमाण इत्यर्थः । इदं दृष्टनष्टवीजानुसरणं परिसर्पः पूर्वसंधौ दृष्टस्य मध्ये
नष्टस्य बीजस्यानुसंधानात् ।

नामान्येषामिति । अस्मिन् पत्रे मदीयेन लेखनेनैते मरिष्यन्ति अतश्चित्र-
गुप्तः स्वगणिताकरपत्रे जीवितवेन लिखितानामेषां नामानि प्रमाक्षर्यतीति
भावः ॥२०॥

अथवेति । नामानि लिखितानि चेच्छकटदासोस्माभिश्छलेन लेख-
यिष्यमाणं पतं न लिखिष्यतीयाशयः । इदमनिष्टवस्तुविक्षेपरूपं विधूतम् । अ-
निष्टवस्तुनि नामलेखने क्षेपान्विषेधात् । विक्षेप इति पाठे स एवार्थः ।

१ आ E. N. ; B. reads the next word as ज्ञातः । P. omits it but has °मुप
&c. after that °धिन्यां E. २ B. E. N. read बलस्य for लोकस्य ; भक्त्या for षु
B. For परया preceding this K. has परम ३ E. adds इति here ; A. and P.
om. ते B. and E. have तथाथा. ४ प्रतिरि K.; धिन्धुसेनः N. सिन्धुषेणः K.
५ भेदाक्षः B. R. E. °रक्षी° A. N. M. ६ R. has चन्द्र. here above the line.
७ Om. in A. M. P. सर्वे° for पूर्वे° B. E. N. Before आस्ताम् B. E. insert तावत्.
८ B. has प्रकाशम् for ना.. त्वा. N. K. and E. om.; B. A. P. repeat शार्ङ्ग- E. has
शारङ्ग-रव. ९ Om. in M. १० °बलिखितान्य (sic) क्ष° E. °बजनलिखितान्यक्ष°
N. °लेन B. °बज्ञी N. (omitting लिखितान्यपि). M. omits अपि नियतम्.

मस्कुटानि भवन्ति । तदुच्यतामस्मः त्वास्त्रिष्ठार्थकः । एभि-
रक्षैः केनापि कस्यापि^१ स्वयं ग्राव्याप्येदि अदत्तवाह्यनामानं
लेखं शकटदासेन लेखयित्वा मासुपतिष्ठस्व । न चार्णव्यं यमर्त्ते
चाणक्यो लेखयैतीति ।

शिष्यः । तथेति॑ निष्क्रान्तः ।

चाण० । स्वगतम् । हन्त जितो मलयकेतः ।

प्रविद्यत् । लेखहर्स्तः सिद्धार्थकः । जेदु अज्जो । अज्ज अर्भ
सोऽ सउडदासेण लिहिदो लेहो । (क)

चाण० । गृहीत्वा । अहो दर्शनीयान्यक्षरणि । अनुवाच्य ।
भद्र अनया मुद्रया मुद्रयैनम् ।

सिद्धा० । तथा कृत्वा० । अज्ज अजं मुहिदो लेहो । किं अवरं
अपुचिद्धीअदृ० । (ख)

(क) जयत्वार्यः । आर्य अयं स शकटदासेन लिखितो लेखः ।

(ख) आर्यायं मुद्रितो लेखः । किमपरमनष्टीयताम् ।

अदत्तानि वाह्यानां कौलूनराक्षसादीनां नामानि यस्मिन् ।

१ कर्णे कथयित्वा before this B. °थयति E. २ किमपि before this in B; after it in N. and E. (which also has शक्तदासेन before केसापि); इ° for फि°. E.; after this E. has तं च भद्रत्त्वात्प्राप्त्यार्थकमाने लेख°. ३ आणक्येन लेखनीयमिति M. ४ यशाज्ञापयस्युपार्थाय इति. B. N.; E. substitutes visarga for इति. ५ P. omits all this recommencing with Chāṇakya's next speech. ६ om. E. जअहुजअहु B. जअहु. R. अज्ञ om. in A. ७ सो om in M. N; सेन A; B. adds after this सहस्र्य and R. has ले° for लि° in the next word; E. reads the whole passage thus अव्ययं सो सर्पह सभदास-सेण अभिलिहिदो लहो. ८ A. om. this; B. adds निरीक्ष्य E. अवलोक्य; अही इर्षनीयता अक्षराणाम्. B. इत्यनु° B. अनुभाव्य E.; M. and R. om. the भद्र following. ९ करोति M.; B. N. and E. have जे अज्ञो आपेदिति before तप्य. B. has सो after अज्ञ. B. reads ता आपेवेतु अज्ञो before किं; E. agrees but omitting ता; N. also having त for तु. १० P. has °यह B. adds after this° किं E. °भी.

चाण० । भद्रे कस्मिन्शिदासजनानुष्टेये कर्मणि त्वां व्यापारयितुमिच्छामि ।

सिंहां० । सर्वम् । अज्जे अयुम्पिहितोहि । आणवेदु अज्जो किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अयुम्पिहिदव्वं । (क)

चाण० । प्रथमं तावद्वध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञां ग्राहितव्यास्ततस्तेषु गृहीतसंकेतेषु भयापदेशादितस्ततः प्रद्वृतेषु शकटदासोऽवध्यस्थानादपनीय राक्षसंप्रापयितव्यः । तस्माच्च उहु अप्यात्मकेष्वक्षणपरितुष्टात्पारितोषिकं गाह्यम् । राक्षस एव कंचित्कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्टेयम् । कर्णे एवमिव ।

(क) आर्य अनुगृहीतोस्मि । आज्ञापयत्तार्यः किमनेन दासजनेनार्थस्यानुष्टातव्यम् ।

कस्मिन्श्चिदति । अयमिष्टजनानुनयः पर्युपासनम् ।

प्रथममिति । अयं भावः । शकटदासबूलरोपणसमये मया सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञायां क्रियमाणायां तं विहाय भवद्विः पलायितव्यमिति संकेतयितव्या इत्यर्थः ।

१. E. has त्वां after this. E. inserts आपि before आस० B. has आस्मनानुष्टे० P. R. and E. read व्य for वे E. om. त्वां and has निवोजयितुम् for व्यापार० २. om. R. E. ; in next word तु for यु A. च्च for यिग. B. ति G. E. ही for हि P. N. ; B. adds ता before आण० P. has देषु. for वेषु N. has वेज G. om. अज्जो. ३. जे G. E. N. नेन B. G. P. ; G. om. following word in which P. has स for स्त. ४ B. has भद्र here वातु० M. In next word व्य for वे B. E. K. वादक्षि० M. व्य for वे A. ५ संतेषु B. G. E. N. ६. After अपवाह (for अपनीव) E. ; राक्ष० om. in G. ७ स्मात् A. P. G. ; E. and B. om. परि in the next word. ८ परिगृह्य P. कि for के M. For काल० which follows G. reads कालम्बरं सेवितव्यः E. ditto (with वे for व॒०) ९. B. and E. insert स्वता before this and P. om. इदम् after this ; G. and E. एवमेव, B. and R. एवमेवम्.

सिद्धां० । जं अज्जो आणवेदै० । (क)

चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

श्रविश्य । शिष्यः । उपाध्याय आज्ञाप्रय ।

चाण० । उच्यतामस्मैङ्गचनात्कालपादिको दण्डपाशिक्षक्ष्य
यर्थां वृष्टलः समाज्ञाप्रयति य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम
राक्षसप्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतकं धातितवान्स एनमेव
दोषं प्रख्याप्य सनिकारं नगरान्निर्वास्यतामिति ।

शिष्यः । तथेति॑ परिक्रामति ।

चाण० । वत्सं तिष्ठ तिष्ठ । योयमपरः कायस्थः शकटदासो
नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुमिहै० प्रयत्से स
चौप्येन दोषं प्रख्याप्य गूलमारोप्यतां गृहजनश्वास्य बन्ध-
नागोरैं प्रवेश्यतामिति ।

शिष्यः । तथेति॑ निष्क्रान्तः ।

(क) यदार्य आज्ञाप्रयति ।

गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलमुन्नरव चतुर्थेके तव च पुवदौ॒
सहू समागम इति वक्ष्यमाणेन राक्षसवचनेन मलयकेतुमनसि स्मृतं स्यात्पु-
वदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विकल्पापादनामिति सूक्ष्मदृग्भिरवधेयम् ।

१ B. and E. add न्ति after this. G. इति निष्क्रान्तः. २ In E. उपाध्यायः
for चाण० and following word शार्ङ्गरव; R. has it once only. ३ P. om.
आ. G. om. उपाध्याय. ४ B. has मृ॒ for अस्मत्. ५ Om. G. जीवि० for
जीव० R.; G. and E. om. नाम. ६ P. has न्तः० E. न्त्या॒; संश्वर॒ B. E. G;
७ K. N. ८ दृहिनिःसार्थतामिति A. ९ यशाज्ञाप्रयत्युपाध्याय इति B. E. N. G.
M. R. G. E. have निः for परि० which follows. १० Om. G.; R. omits one
तिष्ठ. ११ M. and E. om. इह E. also omits the प्र following. १२ एनमेव.
G. E. एतमेव N. (omitting चाणि); G. has आरोप्य for प्रख्याप्य. १३ अर्थं
चार० for चार्था० G. रै G. E. B.; N. has नि for the प्र following; G. and E.
omit the last इति. १४ यस नप्रत्यत्वाप्य इति N. A. द्वार्द०. P. त्वप्राध्याय॒;
B. E.

चाण० । चिन्तां नाटयति॑ । आत्मगतम् । अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्णेते॑ ।

सिद्धा० । अज्जं गहीदो॑ । (क)

चाण० । सर्वमात्मगतः॑ । हन्त गृहीतो॑ राक्षसः॑ । शकात्म् । भद्रं कोयं गृहीतः॑ ।

सिद्धा० । गिर्हीदो अज्जसन्देसो॑ । ता गमिसं कज्ज-सिद्धीए (ख)

चाण० । साङुलिमुद्रं लेखर्मर्पयित्वा॑ । गम्यताम् । अस्तु ते कार्यसिद्धिः॑ ।

सिद्धा० । तंथेति निष्क्रान्तः॑ ।

(क) आयं गृहीतः॑ ।

(ख) गृहीत आर्यसंदेशः॑ । तस्माह्मिष्यामि कार्यसिद्धै॑ ।

शत्रुपक्षमात्रित इ॑ । रेविशेन दुरात्मेति गालनम् ।

हन्तेति॑ । अयमरत्युपशमनं शमः॑ पञ्चममङ्गम् । अरतेत्विन्ताया उपशमनात् ।

साङ्गलीति॑ । उत्तरान्तरवाक्यै॑ कार्यसिद्धिबीजप्रकाशनादिदं प्रशमनम् । मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधापादनार्थं लेखरूप उपायः॑ कृतः॑ । अतः॑ परं राक्षसस्य मार्यसाच्चव्यप्रवणाकरणाय सप्तमेष्ठे॑ करिष्यमाणोपायबीजमुपक्षेप-व्यमिलाह । चन्दनदासमिदार्नी॑ द्रष्टुमिच्छामीति॑ ।

१ यित्वा स्वग० B. °यित्वा आत्म. E. °बति स्व० G. All that follows down to and including आत्मगतम्, in the next speech of Chāṇakya om. in G. २ °ह्यते E. ३ गिर्हीदो. (अर्या for अज्ज) E. गिर्हीदो. A. K. P. गरिशो. N. ४ E. adds दुरात्मा before रा०. ५ अहो॑ G. ६ ग० B. G. (हि for ही॑); M. R. K. om. this; after it B. E. M. add मए॑. B. E. K. G. add स्त्र॑ after अज्ज; गमिस्ते॑ R; B. and E. add अहम् after it. ७ °ली॑ for °लि॑ M. मुद्रं om. in. A. K. M. P; before गम्य० B. has भद्रं सिद्धार्थक॑ G. and E. भद्र॑ only. ८ M. has तहेति॑ B. जं अज्जो आणवेतिति॑ प्रणन्य. N. agrees but has जं॑ for जं॑ and omits प्रणन्य॑ G. has हेती॑ for अज्जो and इति॑ for ति॑ प्रणन्य॑ E. has अज्जहीदो॑ and omits ति॑.

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय कालपाशिको दण्डपाशि-
क च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदमनुष्टियते देवस्यै चन्द्रगुप्तस्य
शासनमिति ।

चाण० । शोभनम् । वत्से मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमि-
दानीं द्रष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । तथेति॑ निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य । इति॑
हतः श्रेष्ठिन् ।

चन्दनदासः । स्वेगतम् । चाणकमिम अकरुणे सहसा सहावि-
दैस्स वि जणस्स गिहोसस्स वि सङ्का किं उण महाजादोसस्स ।
ता भणिर्दा मए धणसेणप्पमुहा गिअणिवेससप्तिआ कदावि

(क) चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दावितस्यापि जनस्य निर्दोषस्यापि
शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य । तस्माद्गिता मया धनसेनप्रमुखा निजनि-

चाणक्येकरुणत्वेन प्रसिद्धे तेन सहसाकस्माच्छाविदतस्याहूतस्येतर्थः ।

१. G. adds ततः before this. E. adds अंय before काल० has visarga for
the अ after दण्ड० and G. E. read विज्ञापयति. २. Om. in G. ३. वत्स
शोभनम् E. °ने in the next word om. in M. and E. ४. A. P. M. N. om.
हासानीम्. ५. यशाज्ञापयत्युपाध्याय इति॑ B. E. N. यशाज्ञापयेति॑ G.; G. om. सह
B. adds पुनः before प्रविश्य E. has it after निष्क्रम्य. ६. आस्मना० E. °भि॑
A. M. G. K. (where also क for क्ल). In the next word B. has °अरु० for
°करु०, R. °कलु०. ७. सात्त्विभस्त् N. स्तसाहभस्त् K. °विभस्त् P. G. शब्दवियस्त्
E. विभस्त् om. in A. For the following word B has लोभस्त् वरुदै० E.
has वैहै०; M. has वी० for वि०; A. and K. om. वि० For गि० in गिहो० B. E.
R. M. have नि०; शुद्धा E. मम B. E. (which reads also पुनः and दंजारे०) B.
has जात for जाद; शोसस P. °स्य A. ८. °गिया E. °जसेन. E. °जसेन B. पमु०
K.; P. has य and या for अ and आ in गिअ० R. has °गिदशओ० कशाविष्टु०
E. has प्रमुखा नियनिवेसप्तिया अहाकंवा० G. has तिगिणसेवकागिया० क्ष-
षिभाजशकशाह० and B. तिगिणवागिभाजशकशाह० M. K. have गि० for गि०
कशावि०.

चाणक्षेहदओ गेहं विचिण्णावदि । ता अवहिदा पिच्छू
भट्ठिणो उपस्थित्यक्षसस्तु घैरअर्ण । महादाव जं होदि तं होदु
न्ति ॥ (क)

- १ शिष्यः । भौः श्रेष्ठिन् हत इतः ।
- २ चन्द० । अर्भमाअच्छामि । उभौ परिक्रामतः । (क)
- ३ शिष्यः । उपस्थृत्य । उपाध्याय अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः ।
- ४ चन्द० । जेर्दु अज्जो । (ख)
- ५ चाण० । नाटयेनावलोक्य । श्रेष्ठिन् स्वागतमि मासनमा-
स्यताम् ।

वेशासंस्थिताः कदापि चाणक्यहतको गेहं विचिनोति । तस्मादवहिता
निर्वहत भर्तुरमायराक्षसस्य गृहजनम् । मम तावदाङ्गवति तद्वतु ।

(क) अयमागच्छामि ।

(ख) जयत्वार्यः ।

१ °क्या G. गेहपि मे E. गेहं मे B. मे गेहं G. विजग्नाविअदि R. विचिणावोदि B.
and E. °नदे° M. °पदे° P. श for ता M. तो E. विक्षमिगे for अवहिदा G. निक-
मेह N. इहिणो G. N. omitting विच्छेह for which B. reads विच्छेह and E.
निवाहेह. २ कलत्ते च E. कलतम् G. कलतम् N. ; for मह A. P. and G. read मम
E. मे; for शाव P. शाव R. M. शारीम् N. शारिम् E. शारीम्; for जि which follows
P. N. has ज्जि and E. has जि; भोदि E. भोदु G. N.; for the following
होदु A. has होदि G. E. N. भोदु G. E. om. the following न्ति. ३ G. and E.
omit this and have इतइतःश्रेष्ठिन्. ४ Before this G. has अज्जे E. आर्य
for अभ० E. has अह० B. for the next word reads °नागशौङ्गि G. E. have
°गच्छां° M. K. R. om. this whole speech and place the stage direction
after the speech of the Śishya. G. inserts इति before it. ५ उपस्थृत्य
om. in B. M. R. G. हेच for उप० G. स before श्रेष्ठी E. °हि° K; G.
om. °पदे°. ६ For चन्द० before this E. has श्रेष्ठी. For जेर्दु B. has अभ०
twice (with उपस्थृत्य before it). N. has अवह० G. अभ० and E. अभ० twice;
for अज्जी. E. has अच्छी. ७ B. R. E. G. add भी before this. M. om. it.

चन्द० । प्रणम्य । किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदो
उवभारो हिअभस्स परिहवादौवि दुःखमुप्पादोदि । तो इह जजेव
देविदाए भूमीए उवविसामि । (क)

चाण० । भोः श्रेष्ठिन् मा मैवम् । संभावितमेवदन्तमहिधैः
भवतः । तदुपविद्यतामासन एव ।

चन्द० । स्वगतम् । उवकिखतमणेण दुडेन किंवि । प्रकाशम् ।
जं अज्जो आणवेदि ति । उपविष्टः । (ख)

(क) कि न जानात्यार्यः यथानुचित उपचारो हृदयस्य परिभवा-
दपि दुःखमुत्पादयति । तस्मादैवोचितायां भूमावृपविशामि ।

(ख) उपक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि । यदर्थे आज्ञापयतीति ।

भोः श्रेष्ठिनिति । एतदादि चन्दनदासातिसंधानार्थं परिहासवचनं नर्म ।

संभावितमिति । एतदुपचारकरणं संभावितमेवेति वहिरूपचारः । प-
रिभवकरणमिति तु निगृद आशायः ।

१ श्रेष्ठी E. ; M. G. E. om. the प्रणम्य following ; M. and G. om. ण
before जाणा० E. has न R. reads आणादि and E. जानेहि. E. also has
अज्जो for अज्जो and B. E. and G. have जहा for जह after that. अणुचिदो
R. °चिदे G. which also has दे for दो in next word. २ E. om. वि and
reads परि० before सहिअभस्स which is its reading for हिअ० as also B.'s ;
G. has परिजनसहिअभस्स for हिअ० and N. om. हिअ० P. reads °भवादो for
°हवादो G. om. ह in परिहवा० B. and E. Add महन्तं after this. K. and N.
read दुस्कां for दुःखे ; E. दुवर्ख G. reads उप्याएवि after that ; for ज्जेव A. and
K. have ज्जेव P. ज्जेव M. एव R. एव एव also has हृथ for हृह before it ;
B. R. E. G. read अहम् after ज्जेव. ३ For उचिं० K. has उवाचि० R. उह०
and E. उषि० in the following word K. and N. have °षि० for °मी० And
instead of उवविसामि A. reads उपविसामि K. उभविसामि and P. उपविसामि.
४ G. om. भोः R. adds चन्दनशस्त्र after श्रेष्ठिन् P. reads एतत् for हृहम्
B. has °मैव उवितमेवैतहस्महि० G. and E. उवितमेवैहम् After विधे.
B. E. R. insert सह and after the भवतः following E. has उपवेद्म. ५
"सनमेव. G. ६ उवकिखतमणेण K. °त नेण P. °स्ववितमणेण R. °किखतमनेन
G. उव (प N.) लखिखत (प N.) नणेन B. N. G. E. ; B. om. the दुष्टेन fol-
lowing ; P. has दुष्टेन ; for किंवि A. P. read किंति B. reads किंपि E. om.
all down to this from स्वगतम्. ७ M. and K. om. this with ति preceding ;
N. has हृपविधाले G. हृस्युपविधः (where प्रकाशम् is omitted and
this part of the speech is placed before स्वगतम्) P. °हिति भूमावृपविधः
and A. °विधि भूमावृपविधः.

चाण०। भो॑ श्रेष्ठिन् चन्दनदास अपि न॒जीयन्त संध्यव-
हाराणां वृद्धिलाभौः ।

चन्द०। स्वगतम् । अच्चादरो संकणीओ । प्रकाशम् । अहहं ।
अज्जस्स प्वसाएर्ण अखण्डदा मे वाणिज्जा । (क)

चाण०। न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अति क्रान्तपार्थवगुणान-
धुना स्मारयन्ति प्रकृतीः ।

चन्द०। कर्णी पिधाय । सन्तं पांवं । सरअणि वृष्ट्याएव विअ-
पुण्यमाचन्देण चन्दसिरिणा अहिअं नन्दन्ति पकिदिओ । (ख)

(क) अश्चादरः शाङ्कनीयः । अथ किम् । आर्यस्य प्रसादेन अख-
णिष्ठा मे वाणिज्या ।

(ख) शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्रतेनेव पूर्णमाचन्द्रेण चन्द्रश्रिया-
धिकं नन्दन्ति प्रकृतयः ।

१. Om. G. E. चन्दनदास om. in G. M. P. ; N. adds खलु after अपि. २
वृद्धिलाभः M. R. ; G. B. om. इत्थि B. adds वः after लाभाः. ३ स्वग०-
काशम् om. in B. E. ; R. M. have विज्जो for जीओ G. has अच्चा-
रोरोक्तीओ B. and E. add अज्जा before अह R. om. अहहम् B. and G.
have अवहम् and E. अथ किम्. ४ प० for ए० K. G. E. वैण M. R. वैण P.
In the following word E. has व for ख G. and N. have आ for श and
om. the मे following. A reads वणिज्जा and K. वणिज्जा and E. वाणिज्जा.
लाभः. ५ G. has अपि for न खलु N. अपि खलु E. has भो॑ श्रेष्ठिन् अपि and
B. भो॑ श्रेष्ठिन् अपि कश्चित्. In the next word for शेषा, E. reads प्रेषाण्
G. शेषान् and the last two words of the sentence E. reads न स्मरन्ति प्रकृ-
तयः. ६ This phrase appears twice in A. P. M ; G. has शान्तं वावं E.
शान्ते पावं R. पत्वं In the following word N. K. P. read सावर A. has
सावर N. सरवनि० म for मु. A. P. ; इ for र्ग. N. म E. मे for ए B. हे G. ; व
for विभ E. विभ P. ७ ०ण्ण K. पुण्यमार्त्तचन्देण E. G. अधिअं नन्दन्ति. B.
A. and G. have अहिअन्दन्ति E. has अहिअं नन्दन्ति; for पकि० in following
word B. has पभी० G. पवी० E. has पगी०. After पवीओ G. has
again the following सरअणि (सा?) विभविमलाविवेष पिण्मा॒भव॒क्त्वा॒
वैण चन्दसिरिणा अधिअं होन्ति पदेषाभा॑.

चाण० । भो॑ श्रेष्ठिन् यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रिय-
मिच्छन्ति राजानः ।

चन्द० । आणवेदु अज्जो किं किन्तिभं इमादो जणादो
इच्छीअदि त्ति । (क)

चाण० । भो॑ श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम् । यतो
नन्दस्यैर्वार्थरुचेर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति चन्द्रगुप्तस्य तु
भवतामपरिक्षेत्रा एव॑ ।

चन्द० । सहर्षभ॑ । अज्ज अणुग्रहीदोहिः । (ख)

चाण० । भो॑ श्रेष्ठिन् स चापरिक्षेत्राः कथेमरविर्भवतीति
ननु॑ भवता प्रष्टव्याः स्मः ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः । किं कियदस्माज्जनादिभ्यत इति ।

(ख) आर्य अनुग्रहीतोस्मि ।

प्रकृतिभिरिति पाठः साधुः । यद्वा स्मरतिर्ज्ञानसामान्यवचनोतो गतिवृद्धी-
यादिना कर्मवम् ।

चन्द्रश्रिया चन्द्रगुप्तेयर्थः । इयमनुगुणोऽाटनार्थो प्रीतिर्नर्मस्तुतिरष्टम-
मङ्गम् ।

इयं राजानुरागहेतुर्वाक्यरचनोपन्यासः ।

१ Om. in G. यद्येवं om. in M. R. प्रति om. in B. २ केन्तिभं R. किन्तिभं E. किन्तिभ्य G; B. adds after it वा अस्याई G. अस्य and E. वा; for the “सो at the end of the next two words G. reads “ज्जो. For चूषी० in word after that K. has “चूष० and for the च० following E. and P. have च. ३ Om. in G; E. has सि. ४ Om. in G. This and the following speech are omitted in E. सत्य K; M. om. इहम् coming after this. ५ G. inserts अवम् after एव here. ६ P. adds च after this. ७ Om. in M. R. “तिग्रही० A. N. “तिग्रही० P. ग्रही० M. हि (वि?) हि K; G. has हि for सो following. ८ न पुमः for न...वा B. “हृष्वीस्मि for “हृष्वाः स्मः G. E; N. and G. have तप्तवता and E. भवता after तप्तः instead of भवता before प्रष्टव्याः.

चन्द० । आणवेदु अज्जो । (क)

चाण० । संक्षेपतो राजनि अविहङ्गाभिर्वृत्तिभिर्वर्तितव्यम् ।

चन्द० । अज्ज जो उण अधण्णो रणा विहङ्गोनि अज्जेण
वगच्छीअदि । (ख)

चाण० । भैवानेव तावत्पथमम् ।

चन्द० । कीर्णि पिधाय । सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो
तिणाणं अग्निणा सह विरोहो । (ग)

चाण० । अयमीदृशो विरोधः । यस्त्वमद्यापि राजापथ्यका-
रिणोमास्थराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः ।

(ख) आर्य कः पुनरधन्यो राजा विहङ्ग इति आर्येणावगम्यते ।

(ग) शान्तं पावं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानामभिना सह विरोधः ।

भवितव्यमिति युष्माभिरिति शेषः ।

भवनेवेति इदं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम् ।

यस्त्वमद्यापीति । पुरा पुरादपक्रमणसमये रक्षणं भवतु नाम अद्यापि मूलय-
केतुमाश्रितं राजापथ्यकरणसमये तत्कलवरक्षणमनुचितमिति भावः ।

१. Om. in M. भवितव्यम् A.P. २ Before this G. has अ॒ष and E. अ॒ह For
the उण after this, G. and E. have एसो N. om it. Before रणा B. has
जो ; E. has जोऽज्जेणासह ; G. अज्जेण जो जणो विह० ; N. अज्जेण राजाअ-
विह०. For the second अ in अवगच्छीअदि E. and P. have अ. ३ A. P.
have भद्र E. ननु before this M. and R. om. तावत् G. and E. read प्रथमता-
वद्वानेय. ४ A. and N. have सान्ते G. शान्ते वावम् A. has the expression
only once for रि० in next word G. and M. have. रि K. तु. N. inserts उण
after कीदिसो. ५ G. om. अ. B. and R. read यस्त्व० ६ अमास्थ om. in
G. E. स्वगृहम्. om. in R. स्व om. in M. for अग्नि E. has उप G. has
अभिरक्षसि.

चन्द० । अज्जे अलीअं एदं केणांचि अणभिण्णेण अज्जस्ते
णिवेदिदं । (क)

चाण० । भो श्रेष्ठिने अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वाजपुरुषाः
पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं ब्र-
जन्ति । ततस्तपच्छादनं दोषमुत्पादयति ।

चन्द० । एवंणेदं । तस्मिं समये आसि अह्यघरे अमच्चर-
क्खसस्त्वं घरअर्णो त्ति । (ख)

चाण० । पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

चन्द० । एत्तिअं जेव अत्थि मे वाआच्छलम् । (ग)

चाण० । भो श्रेष्ठिन् चन्द्रगुम्भैराजन्यपरिग्रहः छलानाम् ।
तस्मर्पयेद्य राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छलं भवतु भवतः ।

(क) आर्य अलीकमेतकेनाप्यनभिज्ञेन आर्यस्य निवेदितम् ।

(ख) एवं तु इदम् । तस्मिन् समये आसीदमद्वृहे अमायराक्षसस्य
गृहजन इति ।

(ग) एतावदेवास्ति मे वाक्छलम् ।

१ Om. in M. in the next word G. E. K. have लि for ली and P. अं for
अं; for एव E. reads एव. २ For the word preceding B. and G. have
अणज्जेण E. अणज्येण for स्त A. and M. read स. for णि in the word follow-
ing E. has नि and for वं G. and A. have वं. ३ Om. R. M; after the follow-
ing word अलम् A. M. K. P. insert अनया R. another अलम्. ४ प्राचिन्ति G;
N. M. om. the सतः; which follows; E. has यतः; before शेषः B. E;
have एव G. N. have अव P. मे K. A. R. add प्र before शेष. E. has
० इज्जमवत्तसोषः. ५ एव R. G. N.; ० ए for ० वे E. A. N; for आसि M. has आस
E. om. अरि in the following word. ६ जपो G. वपो E. ति om. in B.
७ प्रथमम् for पूर्वम् B. E; N. has before this सक्रोधम् After इषानीम् E. reads
अस्तीतिच्चवक्षि(क्षी?) ति ननुपरस्परः A. K. read परस्पर. ८ अज्ज at the begin-
ning of this speech in N. एव for जेव M. जेव K. एव. R. om. in G. E.
and N; E. has अस्तएस्यंतरं अस्ति &c. आ om. in P. या E. ९ G. N. have
मार्गाच्छिदाः before this. N. has न after this and before राजनि B. has व
after राजनि and both om. अ before परिग्रहः १० E. adds गु after this; for
गृहः E. has गृहमत व चलः; भवेत् for भ...तः G. भवतुभवेत् E. भवतु om. in
A. K. M. P. R. N.

चन्द० । अज्ञ णं विष्णवेभि आसी अह्यघरे अमच्चरख्य-
सस्त घरअणो न्ति । (क)

चाण० । अथेदानीं क गतः ।

चन्द० । ण जाणामि^३ । (ख)

चाण० । स्मितं कृत्वा । कथं न ज्ञायते नाम । भो^४ श्रेष्ठिन्
शिरसि भर्यमतिदूरे तत्पतीकारः ।

चन्द० । स्वगतम् ।

उर्वरि घणं घणरडिअं दूरे दहदा मित्रेन्द्रद्वादेवम् ।

हिमवदिं दिव्योसहिओ सीसे सप्तो समाविष्टो ॥२१॥ (ग)

(क) आर्य ननु विज्ञापयामि आसीदस्मद्द्वै अमायराक्षसस्य गृहजन
इति ।

(ख) न जानामि ।

(ग) उपरि घनं घनरटितं दूरे दथिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यैषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥ २१ ॥

उपरीति इयमार्या प्रक्षिप्ता ।

१ ननु for णं before this. E. आसि for आसी A. M. P; B. E. have तदिति
समये before आसी G. and N. after आसी. २ जणो G. E. ३ G. has अज्ञ
at the beginning of this speech. K. has न for ण before this; M. R.
have आणामि E. आणा^० G. आणीनो K. जानामि N. जाणिनो; B. N. G. add
after this कहिं गशोन्ति E. agrees, reading के for क. ४ E. om. भो G. om.
भो श्रेष्ठिन्. ५ कणी B. G. E.; B. om. the अति which follows. R. has प्रति
for प्रती. ६ ०^० for ०^० K. P. ०^० E. घणा for घणं B. M. घण E. for रुदिअं
B. has भणिअं; N. रणिअं; for दूरे P. has दूले; for दह^० P. and N. दथि^० for
हा. G. E. B. N. have आ. For मेतशा^० A. K. P. R. have मेतशा E. नेतशा G.
has प for व; for the final अम् A. K. P. read एम्. ७ इ for हि E. M. in
the next word P. has व्यौ for व्ये E. has यौ?; स्ते for से B. M. R; पितरसे
K. ८ विष्टो E. ९ विष्टो P. At the beginning of this speech instead of चण्ड ।
स्वगतम् G. has उक्तं कस्यापि.

चाण० । अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्त । इत्यर्थोक्ते लज्जा
नादवित्तवौ । अन्द्रगुप्तमास्यराक्षसः स्मुच्छेस्यतीति मामैवं
मंस्याः । पदय ।

विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसच्चिवैः श्रीर्वक्रैनासादिभि-
र्नदे जीवति या तदा॑ न गमिता स्यैर्यं चलन्ती मुहुः ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रहूदयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव अन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्थेत्युथक् ॥ २२ ॥
अपि च ।

आस्त्वादिलक्षिदशोणितशोणशोभामिति पूर्वोक्तं पठति ।

चन्द० । स्वंगतम् । फलेण संवादिदं से विकस्थि-
दम् । (क)

नेहैर्थे कलकालः ।

(क) फलेन संवादितमस्य विकस्थितम् ।

नन्द इति जातावेकवचनम् । नवसु नन्देषु जीवत्सु व्यासज्यस्थितापि या
मया चलिता सती स्यैर्यं न गमिता तां अन्द्रगुप्ते एकत्वमुपागत्य दृढतया
स्थितामविश्वामानेषु नन्देषु कश्चालयेदिति भावः ॥ २२ ॥

आस्वादितेति । एतत्स्वाम्यनुरागप्रकाशविशिष्टवचनं पुष्पम् ।

१. E. om. अ. G. om. विष्णु K. P. and N. om. गुप्त and P. N. have दि for the इ following G. has मि for that इ; E. om. इति; for °क्ते B. has °क्ती E. °क्तेन. २. °यति N. A. After that E. has नन्दु; छेस्य° A. P; B. E. G. om. the first मा P. has एव for एवम् and G. adds अव after it. ३. श्रीर्व G. A. P. ४ तथा G. ५ B. has आस्वादितेस्यादि प्रागुक्तं पठति G. and E. quote the whole stanza here. ६. Om. in A; E. has आस्वगतम् G. E. read next word "as फलेन. For संवादिदं B. E. R. m. have संपादिदं G. °पाविभं Before से B. E. N. G. have शोहदि E. has शोहदि. For से B. and N. have हे G. ते E. किंतु for वा न तिरुद्ध. A. has °स्थणम् P. °स्थमन् K. °यिष्म. ७. G. E. N. have तसे before this G. E. N. B. have डस्सारणा किंतु instead of कलकालः.

चाण० । शार्ङ्गरवे शायतां किमेतत् ।

दिष्यः । तंथेति^१ निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य । उपाध्याय एष राजाश्वन्द्रगुप्तस्याज्ञया^२ राजापथ्यकारी^३ क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते ।

चाण० । क्षपणकं अहह । अथ वा अनुभव राजापथ्यकारि-त्वस्य फलम् । भो श्रेष्ठिन् चन्दनदार्स एव अप्यप्यथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा । तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वर्चः । समर्प्यतां राक्षसगृहजनः । अनुभूयतां चिरं^४ विचिलो अप्रसादः ।

चन्द० । णत्यि मे गेहे अमच्चघरअणो^५ । (क)

(क) नास्ति मे गेहे अमात्यगृहजनः ।

मुण्डी निष्परिग्रहस्तपस्ती निकारानह इति कारण्याविष्कारणार्थोह-शब्दः । अथवेति राजापथ्यकारी यः कथ्यदपि नियाश्य एवेति समाधानम् ।

१ G. A. and E. have this twice (E. having सारङ्गरव) A. N. P. have आः after this M. om. किमेतत् G. E. N. add इति after it. २ यशाज्ञापथ्यत्वूप्याय इति B. G. N.; E. agrees but omits इति. G. has स before एष and E. has एवस्य अन्द्रं after it. ३ M. and R. om. इव N. has रि for री. ४ N. has कथम् before this and G. and M. have a visarga after it. E. has कलम् after अहह. E. स्वर्कर्मणिः before अनु^५ B. E. N. G. add तु after this. ५ G. om. this and भो also B. E. N. G. have राजा before अपथ्यं N. G. read राजा तीक्ष्णदण्डः and G. om. तत् which follows. ६ दूष्पने च G. which and N. too omit what follows down to अनः R. E. M. K. have स्य after राक्षस. ७ G. om. this; B. has it before अनुभूयन्नाम् which is its reading, as well as that of G; G. and B. also have विचिलो राजप्रसादः E. has विचिलोलो for विचिलो. ८ G. N. have अज्ञ गेहसन्त (पिन N. adds) समर्प्येनि कुरो (ली N.) असन्ते समर्पीभवि E. अज्ञ गेहे असन्ते कुरो समर्पीभवि. R. अणो for अणो in text and K. has नत्यि for वैत्यि.

नेपथ्ये^१ पुनः^२ कलकलः ।

चाण० । शार्ङ्गरवै ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः । तथेति^३ निष्क्रम्य पुनः प्रविद्यु । उपाध्याय अय-
मपि राजापथ्यकार्येव^४ कायस्थः शकटदासः गूलमारोपयितुं
नीयते ।

चाण० । स्वकर्मकलमनुभवतु । भोः श्रेष्ठिन् एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो न मर्षयिष्यति राक्षसकलतः-
च्छादनं भवतँ । तद्रक्ष परकललेणात्मनः कललं जीवितं च ।

चन्द० । अज्ज किं मे भयं^५ दावेसि । सन्तं वि गेहे अमश-
रक्खसस्स घरअणं^६ ण समप्येमि किं उण असन्तं (क)

चाण० । चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्द० । वाढं एसो^७ धीरो मे णिच्छओ । (ख)

(क) आर्य किं मे भयं दर्शयसि । सन्तमपि गेहे अमायराक्षसस्य
गृहजनं न समर्पयामि किं पुनरसन्तम् ।

(ख) एष धीरो मे निश्चयः ।

१ B. E. G. have ततो before नेपथ्ये B. G. om. पुनः A. K. have कलहः
or कलकलः E. has उत्सारणा कियते. २ Twice in M. E; E. has सारङ्गरव
and स्त्र before ज्ञायताम् A. P. N. have आः B. and E. have पुनः after ज्ञायताम्
G. and E. have इति at end of the speech. ३ यशाज्ञापयस्युपाध्याय इति
B. E. N. ४ For अयमपि N. E. have अयमस्तौ B. has अस्तौ B. and E.
have after this राजाज्ञाया B. om. एव E. has इति for it. G. and N. om.
राजापथ्यकार्येव. ५ B. and G. have ^०लभान्भव^० A. om तु in भवतु. ६ E. has
अपि for अयं राजा A. omits तु in कारिषु B. E. add राजा after सीक्षणदण्डे
G. has सीक्षणदण्डः को (ण्डको?) राजा. ७ om. G; for एस G. reads रक्ष-
ताम् E. परिरक्षती (sic.). ८ भयं मे B. M. K; E. and P. have भयं for भर्तु
G. om. मे and adds मे after दावेसि for which K. E. B. read दसेसि.
९ पि for वि B. E. G. N; E. has अहं before गेहे G. and N. substitute it.
for गेहे. १० घरयपम् R. E. N. for समप्ये K. has समप्ये^० P. समीच्छ^० E.
समप्ये^०; has पुन for उण. ११ एस for एसी G. N; मे धीरो for धीरोमे B. E.
धीरो मे G. धीरो om. in M. E. धिलो P. for धिच^० E. धिच्छु^०.

चाण० । स्वगतम् । साधु लक्ष्मण साधु ।
 सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।
 क हृदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥ २३ ॥
 प्रकाशम् । चंदनदासे एष ते निश्चयः ।

चन्द० । वाढम् । (क)

चाण० । सक्रोधम् । दुराध्मन् तिष्ठ दुष्टवणिक् । अनुभूयतां
 तहि नरपतिक्रोधः ।

चन्द० । सङ्जोह्यि । अणुचिद्दु अज्जो अच्चणो अहिभार-
 सरिसं । (ख)

चार्ण० । शार्ङ्गरवोच्यतामस्मद्वचनात्कालपाणिको दण्ड-
 पाणिकश्च । शीघ्रमयं दुष्टवणिक् निगृह्यताम् । अथवा तिष्ठतु ।

(क) वाढम् ।

(ख) सज्जोस्मि । अनुतिष्ठतु आर्यः आत्मनोधिकारसदृशम् ।

सुलभेष्विति । परस्य परकीयार्थस्य संवेदने सर्मणे कृते सति स्वस्या-
 र्थलाभेषु सुलभेषु सत्सु स्वार्थं तुर्णीक्रय परसंरक्षणरूपमेवं दुष्करं कर्म जने
 लोके एकेन शिविना विना त्वदन्यः कः कुर्यात् । शिविरपि कृते पुरा कृतयुगे
 कृतवान् । त्वं तु इदानीं पापिनि कलौ करोषीति ततोप्यतिश्चयित्सुचरितस्व-
 मिति भावः । इदमपि पुष्पम् ॥ २३ ॥

१ आस्मग् G. E; for चन्दनदास E. reads श्रेष्ठिन्. २ R. has त for द in
 संवेदने: B. has जनः for जने. ३ श्रेष्ठिन्. for this G. ४ B. adds एसो मे स्थिरो
 लिप्यातो. G. एसोस्त्रियरोपिष्ठाभो N. agrees adding मे before लिप्यः; M. om.
 whole speech. ५ E. adds लक्ष्मणाकृष्ण; तिष्ठ om. in B. E. G. ६ तहि om.
 in G; B. reads राजकोपः R. and G. नरपते: कोपः. ७ B. E. add वाहू प्रसार्य.
 E. adds भूषी- before हि. In the following word E. has तु for तु, हि for ह, and A. and P. have हीभ for ह; अच्चणो for अच्चणो E; G. and N. have हि
 for हि in the word following; B. and E. have अहिभारस्त भपुरुषः (E.
 has तु for तु). ८ B. has सक्रीधम् herै; E. has त and further लक्ष्मणाकृ-
 ष्ण। दुराध्मन् तु लक्ष्मण उच्य ९ M. and P. have शार्ङ्गरव त्रिव्य १० तोम् 'om. in N. शास्त्रसाम् G. E. लाकृत for अथवा G.

उच्यते । दुर्गपालको । केऽद्याज्ञः । गृहीतगृहसारमेनं सपु-
लकल्ललं संयम्य तावद्रक्ष यावन्मया॑ वृषलाय कथ्यते ।
वृषले॑ एवास्य प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । १ श्रेष्ठिन् इत इतः ।
चन्द० । अर्ज्ज अअमाभच्छामि । स्वगतम् । दिदिआ
मित्तकज्ज्ञेण मे॑ विनाशो न पुरिसदोसेण । (क)
परिक्रम्य शिष्येण सहै निष्क्रान्तः ।

चाण० । सहर्षम् । हन्ते॑ लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ।
त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्यथा तस्यायमापदि ।
तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ ४४ ॥

(क) आर्य अयमागच्छामि । दिष्ट्या॑ मित्रकार्येण मे॑ विनाशो न
पुरुषदोषेण ।

वृषल एवेति । इदं छद्मना॑ हितागमननिरोधनं निरोधः । छद्मना॑ कपटेन
हितागमनाय स्वेष्टसिद्धये चन्दनदासनिरोधात् । यदा॑ हितं॑ राक्षसमागमय-
तीति॑ हितागमः॑ हितागमनस्य॑ हितराक्षसागमनहेतुभूतस्य॑ चन्दनदासस्य॑
निरोधनात् ।

१ G. and E. add अस्महूच्चनात् after this; for °पालको B. E. G. have
°पालः For °पालक in विजयपालकः B. E. G. read पालश् K. पालः N.
पालकश्. २ Om. in G. रक्ष before तावद् B. E. G. R. N. (E. having
रक्षताम्) G. and N. om. मया which follows. ३ स एवास्य. G. B; G.
reads सर्वस्वहरणं E. सर्वस्वहरणं M. प्राणहरणं, N. प्राणहरं. ४ इति before
this G. B. ५ उत्थाय before this B. E. for अअमा० following, G. has
अयमा० K. and P. अमा० E. आ०; G. and E. read ग for the अ in अच्छामि
K. reads अच्छम्मि for this last; E. has आस्मग० for स्वग० and दिहिआ॑ for
दिहिभा॑. ६ Om. in M. R; before मित्तकज्ज्ञेण E; E. has ना for ज्ञा॑ in the
following word after which B. adds ज्ञायिती॑; for the following word A. and
G. read न after which M. and B. add उण R. has पुरुस for पुरिस. ७ G.
om. ग्रि-ह and has instead इति. before परि०. ८ Om. in R. M. N; न for
it P. हित्या G; E. has दुरास्मा before राक्षसः । ९ तथास्वाप्यापदि॑ E. which
also has भूषि॑ for नूनं.

नेपथ्ये कलकलः ।

चाण० । शार्ङ्गरवं शार्ङ्गरवे ।

प्रविश्य शिष्यः० । उपाध्याय आज्ञापये ।

चाण० । किमेष कलकलैः ।

शिष्यः । विभाष्यै । उपाध्याय एष खलु शकटदासं
वध्यमानं वध्यभूमेरादार्यं समपक्वान्तः सिद्धार्थकः ।

चाण० । स्वगतम् । साधु सिद्धार्थकं कृतः कार्यारम्भः ।
प्रकाशम् । प्रसहा किमपक्वान्तः । सक्रोधम् । वत्स उच्यतां
प्रस्तुत्यप्त्वा यथा त्वरितं संभावयेति ।

निष्कर्ष्य प्रविश्य च । शिष्यः । सविषादम् । उपाध्याय
हौं धिक् कष्टमपक्वान्तो भागुरायणोपि ।

कृतः कार्यारम्भ इति । अयमपि विन्दुः । त्वरितं सम्भावयेति निगद्य
समाधाय वा सिद्धार्थकमानयेति वाहोर्यः । त्वमपि तेन सह गत्वा कार्यं
साधयेति आन्तरो गूढार्थः ।

१. Om. in B. G; M. R. K. om. this and next two speeches; E. (which has शारङ्ग०) add वै ज्ञायतां किमेतत् and om. next two speeches. २. B. adds तु after this G. om. उपाध्याय. ३. B. reads ज्ञायतां किमेतत् ४. B. has निष्कर्ष्य विभाष्य पुनः प्रविश्य संभावन्तः शिष्यः M. K. B. प्रविश्य शिष्यः. E. agrees with K. and adds सविषादम्; G. om. खलु E. adds सिद्धार्थकः after this and om. it at the end of the speech; R. and M. transpose the order of the next two words. ५. वध्यस्थानादाशय M. R.; G. has समुपक्वान्तः E. has सहनि:-क्वान्तःः. ६. B. G. N. have साधु after this; P. also apparently; N. om. कृतः—रम्भः. G. om. that and प्रकाशम् also, and has कुतः instead, but over the line it has कृतः कार्यारम्भः E. has दद्या after कृतः. ७. किमुप० G. कथमप. E; G. has प्रकाशम् instead of सक्रोधम् R. adds इव after सक्रोः. ८. B. G. insert एनम् before सं० for वै B. P. read वै G. N. insert एनम् between वैय and इति. ९. च before शिष्यः om. in R. and G. (reading पुनः before शिष्य and शिष्यः before this stage direction and omitting सविषादम्) E. has निष्कर्ष्य पुनः प्रविश्य । शिष्यः and B. has शिष्यः पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य सविषादम् । M. शिष्यः निष्कर्ष्य पुनः प्रविश्य सापि० १०. Om. G; पुनुप० for भिप० G; अपि at the end of the sentence om. in G. E.

चाण० । स्वेगतम् । ब्रजतु कार्यसिद्धये । प्रकाशम् । सक्षो-
भिक । वत्से उच्यन्तामस्मद्द्वचनाङ्कभट् रुषदत्ताङ्करात-
बलगुप्तराजसेनरोहिताद् । विष्वदर्णिणः द्विष्वमनुसृत्य गृह्णतां
दुरुस्ता भागुरायर्णः ।

शिष्यः । तथेति निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य सविषादम् । हा-
धिक् कर्ष्णं सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेपि खलु भद्रभ-
टप्रभृतयः प्रथमतरमुषस्येवाँपक्रान्ताः ।

चाण० । स्वेगतम् । सर्वर्था शिवाः पन्थानः सन्तु । प्रका-
शम् । वत्सांलं विषादेन । पश्य ।

ये याताः किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते
ये तिष्ठन्ते भवन्तु तेपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

अपकान्ता इति । अस्मदिष्टसिद्धय एव गता इर्यः ।

ये इति । किमपि प्रधार्य हृदये अस्मद्विरोधं मनसि कृत्वेति बहिः । अस्म-
त्कार्यमेव साधयितुमिति गूढम् । सर्वा अपि प्रकृतयः सुखेन यान्तु न हि
तदवलम्बेनाहं कार्यं साधये बुद्धिबलेनैव सर्वं साधयामीर्यर्थः । अयं चतुर्वर्ण-
निर्वर्णनं वर्णसंहारः । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णन्तःपातिनीनां प्रकृतीनां ये याता
इत्यादिना निर्वर्णनान्विदेशान्त्रयोदशमङ्गम् । तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणं तेषामुदन्त-
मानेष्यामीति गूढाशयः ॥ २५ ॥

१ आलंगः, G. E. २ G. E. om. इव before this. For वत्स A. P. M. N. read भद्र B. K. adds तत्कृतं विषादेन after this; A. P. M. K. read उच्यन्ताम् for उच्यन्ताम् which follows this; ३ भट् for भट् E; for डिङ्गः ० B. has हिङ्गः ० G. डिण्डः ० R. E. डिङ्गः ० for शोहितास K. has लोहिः ० ४ त्रुप् for त्रुनु ० B. E. ४ R. G. M. add इति here. ५ वशाज्ञापयस्तुपाध्याय इति B. N. E. वशासेति G. ६ om. in E. हा विकटम् om. in R. M.; B. E. G. have उपाध्याय before हा; अन्व for तन्त्र P. व्याकुली० for आकुली० P. ७ P. om. तरं after प्रथम After तरम् B. E. N. read अप्रभातावामेव उत्तमामप० G. has प्रथमः प्रभात-
वामेव &c. ८ सर्वेषाम् G. E. N. सर्वेषां B. सर्वेषामेव B. सथा K. सन्तु before पन्थानः G. ९ कृतम् for अलम् G; R. K. M. om. पश्य. १० तिष्ठन्ति N.
गमने कामं सकामोद्यमाः.

एका केवलमेवे साधनविधौ सेनाशतेभ्योधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम ॥ २५ ॥
उत्थाय आकाशे लक्ष्यं बद्धा । एष दुरात्मनो भद्रभट्टप्र-
भृतीनाहरामिं । आत्मगतम् । दुरात्मन् राक्षस केदानीं गमि-
ष्यसि । एषोहमचिराङ्गवन्तम् ।

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्ञलव्याप्तिः-
मुत्सेकिना मदबलेनै विगाहमानम् ।
बुद्ध्या निगृह्य वृत्तलस्य कुते क्रियाया-
मरण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २६ ॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।
प्रथमोङ्कः ।

स्वच्छन्दं निरङ्गुशं स्वपक्षमनाश्रिय विजातीयं परंपक्षं
कथमाश्रितोसीति तव कोपि नियन्ता नास्तीयर्थः । एकचरमिति । वयमत्र
नन्दवंशसंबन्धिनः सर्वे स्वजना वर्तीमहे तान्विहाय तत्रैकश्वरसीति भावः
उद्भवलदानशाक्ति परकृत्योपजापार्थं महता कोशासंचयेन स्थापितः शकट-
दास इति वक्ष्यमाणबहुव्ययकारिणम् । उत्सेको दुरभिमानो अरातिहस्तगतो
विनश्येत्वा तु चन्द्रगुसेन सन्दधीतेति बष्टाङ्गे वक्ष्यमाणदुरभिमानवता ऊद-
बलेन विगाहमानमस्मदपकाराय चैषमानं त्वामारण्यकं गजमिव प्रगुणी-
करोमि । यथा आरण्यको दुष्टगजः शैनैर्गर्त्ताग्न्यवृत्त्वाङ्गुष्ठवन्धनादिनोपायेन
संवाहनादिक्रियायां प्रगुणीक्रियते वृद्धीक्रियते । एवं त्वामतिसंकटे पातयि-

१ अर्थे for एव B. २ नन्दोन्मूलन् E. ३ G. E. om. all आका°—बद्धा B. has
प्रस्त्वक्षत् before आका°. B. adds खलु after एष. ४ भद्रमुख. G. for आहरामि
G. reads आहयिष्यामि E. आहयामि M. and G. have स्वग° for आत्मग° which
follows. R. has आः before दुरात्मन् G. and E. om. इशानीम् which follows
B. N. G. E. read आत्मसि for गमिष्यसि. ५ उत्सेकिनम् R. बलमदेन B. E. G.
विगाहमान° R. G. E. ६ M. has प्रवर्ण करोमि. R. प्रवर्णकि°. ७ Before this
B. has इति मुद्राराक्षसे P. has इति द्राराक्षसामान्यं नाटके मुद्रालाभः A. has
मुद्रालाभोनाम N. has इति मुद्रालाभोनाम and समाप्तः after अङ्कः.

लाग्निकतया भया स्वप्नेव प्रवणो भवसि तथा क्रियायां वृश्लसाच्चिद्य-
क्रियायां वशीकरोमीर्यर्थः । एष यज्ञः । प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोत्तिवरा-
न्वित इति लक्षणात् । इत्यं यज्ञविन्दुसंबन्धस्प्रतिमुखसत्त्विः । विन्दुप्रयज्ञा-
तुगुण्यनास्य सन्ध्यः त्रयोदशान्यप्यङ्गानि च यथार्थति योजितानीति सूक्ष्म-
दृष्टिभिरवधार्य संतोषव्यम् ॥ २६ ॥

प्रथमोङ्क इति । अङ्कलक्षणं निरूपितं दशस्तुपके ।

प्रयक्षनेतृचरितो बीजव्यक्तिपुरस्कृतः ।

अङ्को नानाप्रकारार्थः संविधानरसाश्रय इति ॥

कर्तेदं नाटकस्याङ्कुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः

क्लेशश्याणक्यनीतौ बहुविधमतनोङ्कलक्षणादैर्वचोभिः ।

तत्त्वलक्ष्ये तदङ्कानुसरणविषयक्लेशमस्थद्विधानां

राजश्वीच्यम्बकार्यानुभवित्वा तु तुष्यन्तु सन्तः ॥

इति श्रीदुष्पिंडराजव्यासविरचितायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

प्रथमोङ्कः समाप्तः ।

मुद्रराक्षसम् ।

द्वितीयोङ्कः ।

ततः प्रविशत्याहितुण्डकः ।

आहि० जोणन्ति तन्त जुत्ति जहडिअं मण्डलं अहिलिहन्ति।
जे मन्त्ररक्खणपरा ते सप्पणराहिवे उवअरैन्ति ॥१॥(क)

(क) जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।
ये मन्त्ररक्खणपरास्ते सर्वनराधिप उपचरन्ति ॥ १ ॥

अथ राक्षसकृतोपायवृत्तान्तकथनाय प्रास्याशापताकासंबन्धरूपो गर्भ-
संधिद्वितीयेनाङ्केनाभ्यते । गर्भस्तु दृष्ट्रव्यस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुरिति
लक्षणात् । पूर्वाङ्के दृष्ट्रस्याव राक्षसाहितुण्डकसंवादरूपया व्यापिन्या
कथया पताकाख्यया नष्टस्यादृष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्यामे मुहु-
रन्वेषणात् । पताकाप्रास्याशानुगुण्येन गर्भसन्धेरज्ञानि ।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संग्रह-श्वानुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥

उद्वेगसंध्रमाक्षेपा द्वादशाङ्कान्यनुक्रमात् ।

तत्राहितुण्डकच्छधारिणो विराधगुप्तस्य सर्वे प्राकृतं वचनं प्रस्तुतोपयो-
गिच्छाचरणमभूताहरणम् । प्रस्तुतस्य राक्षसं प्रति कुसुमपुरवृत्तान्तकथ-
नस्योपयोगे छाचरणात् ।

जानन्तीति । तन्नं स्वराष्ट्रचिन्तायां शाक्षौषधमखेष्विति वैजयन्ती । तन्ने
स्वराष्ट्रचिन्तायां विषौषधविशेषे च युक्तिं यथावज्जानन्ति । मण्डलं राष्ट्रं

१. जानन्ति P. In word following G. has न्त्त for न्त्त E. has जु for जु and
P. सी for त्ति. E. has अहिअं for अहिअं; P. वं for वं only; R. अहारिथम्.
G. has ए for त्ति and P. M. and R. न्ति for न्ति. २. R. has अ before
उव० P. and E. have उव for अर० B. उव० P. and M. have न्ति for त्ति.

आकाशे^१ । अज्ज किं तुमं भणासि कौ तुमं त्ति । अज्ज अहं खुं आहितुष्ठिओ जिणविसो जमै । किं भणासि । अहं विं अहिणा खेलिदुं इच्छामि त्ति । अह कदरं उण अज्जो विंति उवजीवदि । किं^२ भणासि राअउलसेवकोहिं त्ति । ण खेलदि^३ एव्व अज्जो अहिणा । कहं विअ । अमन्तोसहिं कुसलो वालगाही मैत्तमतङ्ग-आरोही लङ्घाहिआरो जिदकासी राअसेवओ

(क) आर्य किं त्वं भणसि कस्त्वमिति । आर्य अहं खलु आहितुष्ठिको जीर्णविशो नाम । किं भणसि अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामीति । अथ माहेन्द्रादिदेवतायन्त्रं चाभिलघुन्ति चिन्तयन्ति रेखाकरिण लिखन्ति च । तन्वमन्त्रादिषु अत्यन्तमवहितात्मना सर्पनराधिपोपचरणं कर्तव्यमिति गीयथः ॥ १ ॥

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुतेवानुकमप्येकस्तस्यादाकाशभाषणम् । अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषणम् । तदाह ।

१. E. adds लक्षं बङ्गा. B. G. E. om. तुमे In next word K. has ण for णा ; G. has अं for म and E. ति for त्ति A. om. कौ-त्ति. २ खस्यु B ; B. also has तु for तु in next word. ३ नामा E ; B. adds पुनराकाशे after this. ४ वि for वि B. E. इच्छामि for इच्छामि R ; P. and G. om. त्ति after this. B. E. G. N. read ध for ह G. and N. read next word as काजरां E. कशर E. also reads पुण्यो for उण and (with G.) has अज्जो after उवजीवदि R. A. P. have उ for वि in विंति M. reads तुन्ति N. has आजिभवि for उ-हि. G. has आजिभवि. N. om. अज्जो. ५ B. has पुनराकाशे before this. P. G. N. have कुल for उल. E. reads राथकुल. For °हिंति G. B. have simply त्ति. P. has °झारी N. om. त्ति and B. has ओ for कौ and R. यो. ६ खेलितु G. खेलतु E. for word following B. has ज्ञेव E. ज्ञेव G. उज्ञेव. For कहं^० B. has किं भणासि कथंति N. has कथं for कहं A. P. कहिं E. has simply कथं. G. has काथंति A. P. M. N. om. अ in अमन्तो^०. P. reads मन्तो for मन्तो G. कुशलो for कुसलो. E. has अनोसहिं^० and कुशलो. ७ B. has before this अगगहसक्षी G. reads पमसामतंग-जसंरो यो E. पियमंतोमलवये ये यो लङ्घा^०. R. मसग-भारोही A. पमसामतंगभारोही M. मसगभारोही N. मसगभारोहये च. B. मसग-भवयारोही. A. P. have वि for हि E. has °गारी for °आरी B. G. N. have अ for ह E. च. In the next word B. R. have राज^०. N. E. राज^० B. adding तुकु after this G. and E. also have °कौ for °ओ.

त्ति एदे^१ तिणि वि अवस्सं विणासमणुहोन्ति । कहं दिष्ट-
मेत्तो अदिक्कैन्तो एसो^२ पुनराकाशो । अज्ज किं तुमं भणासि
किं एदेसु पेडोलसमुंगगएसु त्ति । अज्ज जीविआए संपादआ
सप्पा । किं भणासि पेकिखदुमिच्छामित्ति । पैसीददु

कतरां पुनरायो वृत्तिमुपजीवति । किं भणासि राजकुलसेवक इति । ननु
खेलति एव आर्योहिना । कथमिव । अमन्त्रौषधिकुशालो व्यालग्राही मन्त-
मतङ्गजारोही लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवक इतेते त्रयोप्यवश्यं
विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोतिकान्त एषः । आर्य किं भणासि किमे-
तेषु पेटकसमुद्रकेष्विति । आर्य आत्मजीविकायाः संपादकाः सर्पाः । किं
भणासि प्रेक्षितुमिच्छामीति । प्रसीदत्वार्यः अस्थानं खलु एतत् । यदि कौतू-

आकाशे इति ।

१ A. P. read एते G. has before it तसोऽजेष्व E. तसोप्येष्व. B. om.
वि. G. has पुरिसा instead of it and E. reads एवे पुरुषिन्पुरिसा विणासः.
M. has होन्ति E. has हवन्ति B. has भवन्ति G. अनुभवन्ति; कथ for कहं
B. E; N. om. कह—एसो G. has for the whole इति अधनिक्तौ E.
om. दिष्ट^३. B. has दिष्टमत्तो P. दिष्टमतो. २ अति^४. E. अदिक^५ P; E. om, एसो
and has पुनरप्याकाशे लक्षण बद्धा N. adds मण्डण after अज्ज; B. E. G. om.
the किं which follows and B. and G. read उणकिं after तुमं. ३ पैडिआ R.
पेडा B. E. पेहाल G. N. Instead of एसु B. E. N. G. have केसु E. om.
त्ति following. B. has अप्य before जीवि^६ B. and G. om. ए after जीविआ E.
has या instead of आए. For संपादआ G. has सं-या. E. सं-का. ४ B. has be-
fore this पुनराकाशे A. M. R. have भणासि for following भणासि. पेत्तिखलु^७.
G. पेत्तिखलु^८ P. which has नीति for निति G. om. त्ति and R. has इच्छ-
मित्ति. ९ B. repeats this. E. has पेत्तिखलु twice P. पेत्तिखलु.

अज्जो । अढोणं खु एदं । ता जइ कोदूहलं एहि एदस्मि आवासे दंसेमि । किं भणासि एदं खु भद्विणो अमच्चरक्षसस्स गेहं णस्थि अहारिसोणं इह पवेसो त्ति । तेण हि गच्छदु अज्जो । मम उणे जीविआए पसादेण अस्थि एत्थ पवेसो त्ति । कधं एसोवि अतिक्रम्न्तो । (क)

स्वगतम् । संस्कृतमाभित्य । अहो आश्चर्यम् । चाणक्यम-
तिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्यै विफलमिव राक्षसप्रयत्नमव-
गच्छामि । राक्षसमर्तिपरिगृहीतं मलयकेतुमवलोक्य चलित-
मिवाधिराज्याचन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुर्तः ।

हलं एहि एतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि इदं खलु भर्तुरमाल्यराक्षसस्य
गृहं नास्यस्मादृशानामिव प्रवेश इति । तेन हि गच्छत्वार्थः । मम पुनर्जी-
विकायाः प्रसादेन अस्तीह प्रवेश इति । कथमेषोपि अतिक्रान्तः ।

संस्कृतमाश्रियेति । वस्तुतः स्वस्योत्तमत्वात्स्वगतं संस्कृतवचनम् ।

३ अत्यानं B. अत्याण G; for word following B. N. have इखु. जदि for जइ A. M. P. जहि E; B. adds ई after this; for कोदू G. E. R. have कोउ N. कोऊ P. कोु B. E. G. have ता after को-लं. २ N. has जेव्व before this, पविसिअ after this; G. also has ष०; B. has आभासे and पुनराकाशे after इसेमि. for किं-एई E. has इहं. ३ Before this B. has इथ om. इह after it. for °ङ्गा° G. has °ङ्गा° N. om. इह following and B. has पवेसो after that. B. has तु for फु and N. has ता for तेण हि preceding. ५ B. G. om. ममउण adding (मि G.) मम before पवेसो. R. has मह for मम. P. om. ए after जीविआ and has ये for ई in next word B. and E. have प्पसा° A. and N. and G. have पसाएण. A. P. R. have इह for एत्थ N. has मम. before पवे°; E. has पसाजात्यमेहपवेसो । संस्कृतमाभ्रवति । आल्मगतम् । अहो &c. त्ति Om. in A. P. M.; A. reads कहि G. कथं. ५ अव° A. अदि° N. अनि° P.; M. R. om. कथ-°कन्तो A. P. have सविसम्बन्ध after this; R. om. स्वगतम् and G. has आश्चर्जे after स्व° omitting अहो आश्चर्बन्. B reads द्वियोवलोक्य स०-स्वग°. ६ M. repeats this. ७ A. P. G. N. have अहे-
स्य for अवलोक्य. ८ R. M. om. मसि. B. adds च after परिगृहीत; °पवेस्य G. N.; G. N. also have राज्यात् after this omitting अधिराज्यात्. A. om. all from राक्षस to गच्छामि. P. reads राक्षसमवेश्य विफलमिव चाणक्यप्रवल-
वशगच्छामि. ९ B. and M. have तथाहि for this.

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्ति
मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्य लक्ष्मीम् ।

उपायहस्तैरपि राक्षसेन
निकृष्ट्यैमाणामिव लक्ष्यामि ॥ २ ॥

तदेव मनयोः बुद्धिशालिनोः द्वासचिवयोर्विरोधे संशयितेव
नन्दकुर्ललक्ष्मीः ।

विरुद्धयोर्भृशामिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।

अनिश्चयाद्वजवशयेव भीतया
गतागतैर्गुरुवैर्मिह खिद्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावर्द्दमात्यराक्षसं पदयामि । इति परिक्रान्त्य स्थितेः ।

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिमित्यत्र रूपकानुप्राणिता उत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

अनिश्चयादिति । अनिश्चयादन्यतरविजयानिर्धारणात् । अत्रोपमानु-
प्राणितोत्प्रेक्षा । इयं प्रात्याशा । उपायपायशङ्काभ्यां प्रात्याशा कार्यसं-
भव इति लक्षणात् । कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धति उपायशङ्का राक्षसेन निकृ-
ष्ट्यमाणा इति अपायशङ्का ताभ्यां कार्यस्य मौर्यश्रीस्वैर्यस्य संभवः कादाचि-
त्कत्वेन संभावना । विराधराक्षसयोर्महती संवादकथा पताका । प्रतिष्ठाद्य
कथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथेति लक्षणात् । अनयोः संबन्धादयं
गर्भसंधिः ॥ ३ ॥

तद्यावदिति । इदमङ्कास्यम् । अङ्कान्तपावैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचनेति
लक्षणात् । पूर्वाङ्कान्ते चाणक्येन मदबलेन विगाहमानमिति राक्षसकृतस्य

१ B. E. N. G. have कुलस्य for नृपस्य. २ G. has इह for अपि. ३
निकृः G. E. निकृ. A. M. विकृ. B. ४ सुनवशा० E. B ; E. om. सु in सुस०.
५ E. adds राक्षय after कुल G. has इवं for नन्द ; after लक्ष्मीः B. G. E.
add लक्ष्यते । कुलः N. लक्ष्यते । यतः A. and P. simply यतः ६ B. and M.
have अन्तिक्षे for अन्तरे. ७ B. has भृशा for भृष्ट R. has इव for इह < B.
and G. add अहम् after वाचत्. ९ B. and G. and E. om. this direction.
R. and M. add द्वारि before स्थितः.

ततः प्रविशत्यासनस्थे: पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।
राक्ष० । सवाष्मै । कष्टं भोः कष्टम् ।
वृष्णीनामिव नीतिविक्रः गुणत्यापात्माक्षमिष्टां
नन्दानां विपुले कुलेकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रालिंदिवं जाप्रतः
सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भिन्नि विना वर्तते ॥ ४ ॥
अथवा ।

नेदं विष्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गरूदात्मना
प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिनां ।
अस्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोपि शालववधेनांराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

विगाहनस्य नीतिप्रयोगस्यास्मिन्नक्षे वक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यद्वा अङ्कावत-
रणम् । यत्र स्पादुन्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगतः । असूचिताङ्कपावं तदङ्का-
वतरणं मतमिति लक्षणात् । अत्र वक्ष्यमाणस्य क्षणकश्चाकटदासादि-
नियहस्य पूर्वाङ्कार्थानुसंगतत्वादाहितुण्डकप्रवेशस्यासूचनाच्च ।

वृष्णीनामिति । नीतिविक्रमरूपै गुणौ तयोर्व्यापारेण प्रयोगेण शान्ता गमिता
पृथर्थोन्तर्भावितः द्विषो यैरिति बहुवीहिः । अकरुणया नियत्या दैवेन । सैवेयं
नन्देषु जीवत्सु यादृशी तादृश्येव चित्रकर्मरचना विचित्रपौरुषव्यापारः
भिन्निमाश्रयं विना वर्तते स्वामिनो विनैव मुधा व्याप्रिय इति खेदः ॥ ४ ॥

नेदमिति । विषयव्यासङ्गो विषयोपभोगप्रवणता । स्वर्गगतस्तम्याराधने-
च्छया नीतौ मनो दीयते न पूर्वोक्तेनुभिरित्यर्थः । इदं तत्त्वानुकीर्तनं मार्गः ॥ ५ ॥

१ स्वभवनगतः: after this B. E. N. G ; after अमुगः G ; E. has सक्षिन्तः
here before पु०. २ B. and E. add before this उपर्वमवलोक्य. ३०m. in
M. ४ व्यापार for व्यासङ्गः in B. मूढः for रुढः B. E. N. G. P. ५ प्रतिष्ठेच्छुभा
R. M. ६ वैवैरागः. P.

आकाशभवलोकयन् साक्षम् । भगवति कमलालये भृत्या-
मगुणज्ञासि । कुतः

आनन्दहेतुमपि देवमपास्त नैन्दं
सैक्षासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुन्ने ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तलैव किं न चपले प्रलयं गतासि ॥ ६ ॥
अपि च अनभिजाते ।

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापे॑ मौर्य यदसि कुलहीनं वृतवती ।
प्रकृत्यां वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्धीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

अपि च अविनीते तदैहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां
करोमि॑ । विचिन्त्य । मया तावद्भृत्यस्य चन्दनदासस्य
गृहे॑ गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यम् षितम् ।

आनन्दहेतुमिति । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

दुःखवेशेन अनभिजाते इयादिगालनम् । अभिजाताः कुलीनाः । ०
पृथिव्यामिति । पुरन्धीणामित्यर्थान्तरन्यासोलंकारः । उक्तिरर्थान्तरन्यासः
स्यात्सामान्यविशेषयोरिति । भगवति कमलालय इयादि राक्षसस्य वितर्क-
प्रतिपादनं वाक्यरूपं नामाङ्गम् ॥ ७ ॥

विचिन्त्येति । आश्रयोन्मूलनेतुमुपायं विचिन्त्य तमेव प्रपञ्चयति । मया
तावदित्यादिना ।

१. R. adds हा before this. २ नन्दमपास्य हैव R. ३ रक्ता B. N. G. दुःकुल
for द्वैरिणि E. ४ हे before this G. ५ पापे॑ E. कृतः॑ for वृत्तं B. E. ६ प्रकृ-
त्येवाकार॑ R. M. ७ G. adds अयम् after अहम्. ८ भीति G. ९ om. G.
which also has निःक्षि॑ in the next word but one; निःक्रामता
for निर्गच्छता E.

कुतः । कुद्धमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस इति तत्त्व-
स्थाप्त्याद्याभिः सहैककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः
शिथिलीभविष्यति । चन्द्रगुप्ताद्याद्यिद्वाग्धुमस्मत्प्रयुक्तानां
तीक्ष्णरसदायिनामुपसंग्रहार्थं परकृत्योपजापार्थं च महता को-
र्दांसंचयेन स्थापितः शकटदासः । प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोप-
लब्धये तत्संहतिभेदनाय च ध्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्र-
भृतयः । तत्किमर्लं बहुना ।

इष्टात्मः सपदि सान्वय एवं देवः
शार्दूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः । ।
तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनमि मर्म
वर्मीभवेद्यदि न ददृश्यमानम् ॥ ८ ॥

चन्द्रगुप्तेयादि । तत्संहतयो भद्रभटादयः जीवसिद्धिना भेदिता इत्यस्त्र
भमः । इदं प्रकृतोत्कर्षाभिधानमुदाहरणं राक्षसेन प्रकृतकार्यस्योत्कर्षाभिधानात् ।

इष्टात्मज इति । इष्टा आत्मजा यस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । निकृष्टक्षेत्रं
जातमपि यं मौर्यं इष्टात्मजत्वात्प्रियापत्यलादुत्तमक्षेत्रजापत्यवत् परिपोष्य
नष्टः । स्वपोषकघातकत्वेन शार्दूलपोतदृष्टान्तः । तस्यैव मौर्यस्य मर्म बु-
द्धिविशिखेन भिनमि भेत्स्यामि यदि दैवं न वर्मीभवेत् । वर्मरूपकं रक्षकं न
भवेद्यदि तदा भिनशीत्पत्न्यः । अदृश्येति । दैवं दृश्यं चेत्तदपि प्रतिकृतुं
शकुयामिति भावः । अत्र यथा तावदित्यारभ्यादृश्यरूपमित्यन्तेन राक्षस-
स्योपायापायशङ्के ॥ ८ ॥

१ किं कार्यमिति instead of this in B. E. N. G ; G. has तु after प्रति. A. has उदा° for अनुदा° in next word. २ R. B. add इति after this N. om. अविद्या° and adds यातानाम् before अस्म° and च after it. ३ G. and E. have कृत्योपज्ञेपसंभवार्थं च. ४ कोष B. B. M. ५ P. om. अस्म. B. E. N. read भेदाय E. has मया for the च following. ६ P. om. अच. ७ एष P. E. ८ °कुच्च. B. G. N. ९ मर्मी° P. अवेद्यजादि for भवेद्यहि न G. असृष्टपत्तम् M. B. असृष्टपत्तम् A. P ; B. has असृष्टपत्तम्.

ततः प्रविशति कक्षुकी ।

कक्षु० । कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरयो चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।

तं संप्रत्युपचीयमानमनुै मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च ॥९॥
परिक्रम्योपसृत्य च । इदममात्यराक्षसस्य गृहम् । प्रविशामि ।

प्रविश्यावलोक्य च । स्वस्ति भवते ।

राक्ष० । आर्य अभिवादये । प्रियंवदक आसनमानीयताम् ।

पुरु० । एदं आसणं । उपविसदु अज्जो । (क)

(क) इदमासनमुपविशतु आर्यः ।

कामं नन्दमिति । यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुमपुरे मौर्यः
प्रतिष्ठापितः तद्वज्जरसा कामं विषयाभिलाषमुपमर्द्य मयि धर्मः प्रति-
ष्ठापितः । वार्द्धके विषयवैराग्ये कामं विहाय धर्मेव सेवितुमुत्सहे इति भावः ।
संप्रति मलयकेतुसेवया लब्धान्तरः लब्धावसरः राक्षसः यथा तमुपचीयमानं
वर्द्धेणां भौर्यमनुै लक्ष्यीकृत्य जयाय मौर्यजयायेत्यर्थः । लक्षणेत्यंभ्रेति
कर्मप्रवचनीयेनानुना योगे द्वितीया । यतते जेतुं च न शक्नोति न शक्ष्यति
चाणक्यनीतेः प्रबलत्वात् । एवं सेवया कुलाचारादावश्यकलेन गले पतिदया
राजकुलसेवया लब्धावसरः मे मम लोभः सेवाविषयोभिलाषः वार्द्धकोचितस्य
धर्मस्य जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च । कुलाचारतया यथाशक्ति राजकुलं
सेवमानोपि वार्द्धकोचितं शमदमादिकं धर्मं नोपेक्षे इति भावः । उपची-

१ जरसा N. यथा for यथा M. R. २ प्रसद्य M. R. ३ B. E. G. have अपि
for अनुै ; तं for च at end P. ४ नाट्येन परिक्रम्य instead of प...च and यावत्
before प्रवि G. agrees om. स्व in राक्षसस्य. N. agrees with text om स्व. For
प्र...च. G. has परिक्रम्योपसृत्य E. परिक्रम्योपसृत्य. B. reads दृष्टु । अथम-
मात्यराक्षसः । परिक्रम्योपसृत्य च । अमात्य स्वस्ति भवते. ५ E. has अवलोक्य
before this B. G. N. have जाजले after this. ६ B. has आसनमत्रभवतः उपनय N. G. E. आसनमत्रभवतः. ७ B. R. have प्रियं for पुरुषः आसनं
for आसणं G. E.

कञ्चू० । उपविश्य । कुमारो मलयकेतुरमात्यं विज्ञापयति ।
चिरात्प्रभृत्यार्थः पारेत्यक्तोचितसंस्का० इति पीडयते भे हृद-
यम् । यद्यपि सहस्रौ स्वामिगुणाः न शक्यन्ते विस्मर्तुं
तथापि मद्विज्ञापनां मानवितुमर्हत्यार्थः । इत्याभरणानि प्रद-
र्थ० । इमान्याभरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषि-
तानि० धारयितुमर्हत्यार्थः ।

राक्ष० । आर्य जाजले विज्ञाप्यतांमस्मद्वचनात्कुमारः ।
विस्मृता एव भवद्वुणपक्षपातेन स्वामिगुणाः । किंतु ।

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिरूपणै०

र्वहाम्यज्ञरेभिः प्रतनुभवि संस्काररचनाम् । ०

न यावन्निःशेषक्षपित्तरिपुचक्रस्य निहितं

सुगाङ्गे हेमाङ्गं नृवर तव सिंहासनमिदम् ॥ १० ॥

यमानमपीति पाठे उपचीयमानं जेतुं यतते जयाय न शक्नोतीति व्यवहिता-
न्वयः क्लिष्टः । अनेन कञ्चुकिनिर्विदेन राक्षसोद्यमस्य चाणक्यनीत्या भावी
उपमुर्दः सूचितः ॥ ९ ॥

सुगाङ्गेति । सुगाङ्गनामकप्रापादे परपरिभवकर्तृकाक्रान्तिराक्रमणं तेन
कृपणैर्दीनैरियर्थः । इदमिति बुद्धिस्थपरामर्शः ॥ १० ॥

१ G. E. B. add नादधेन before this and अमात्य after ; कुमारो om. in
G. २ आर्यः om. in G ; B. E. G. add शरीर after उच्चित. ३ B. E. G.
have सहस्रा after गुणाः ४ ममद्व० E ; G. om. मानवितुम् which follows.
५ B. has इर्षयित्वा for प्रदर्शये ; G. has इत्याभरणं इर्षयति. E. agrees reading
इर्षयित्वा. B. and E. add अमात्य after this. ६ G. has इहमा०...०ंशरीर०
...०ंशकुमारेणप्रेषितंधार० E. इ.....० कु...तार्यार्याय प्रेषितंधार० R. M. P.
have अमात्य; for आर्यः. ७ B. has मत् for अस्मत्. ८ E. G. has मे for एव
and E. has पातिना for पातेन B. reads विस्मृता मया स्वामेगुणपूर्वका० गुणप-
क्षपातिना. ९ E. has भवक्रान्त.० R. भवक्रान्त. १० क्षवित० B. N.

कञ्चु० । अमात्ये॑ नेतरि सुलभं मत्तुमारस्य॑ । तत्प्रति
मान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः ।

राक्ष० । आर्ये॑ कुमार द्वादादेष्ट्याणीयवचनो भवानपि ।
तदनुष्ठीयते॑ कुमारस्याज्ञा ।

कञ्चु० । नादेन भूषणानि॑ परिधाप्य । स्वस्ति भवते साध-
याम्यहम् ।

राक्ष० । आर्ये॑ अभिवादैये ।

कञ्चुकी॑ निष्कान्तः ।

राक्ष० । प्रियं वदकं ज्ञायतां कोस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठतीति ।

पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि त्ति । परिक्रम्य आहितुण्डकं
द्वृष्टौ । अज्ज को तुमं (क) ।

(क) यदमात्य आज्ञापयतीति । आर्य कस्त्वम् ।

साधयामीति । प्रयेण ष्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते ।

निष्कान्त इति । इदं प्रस्तुतोपयोगि समाधानवचनं संयहः । प्रस्तुतस्य राक्ष-
सस्योत्साहस्योपयोगिलात् । यद्वा प्रस्तुतस्य चाणक्योपायरूपस्य बीजस्यो-
पयोगि इदं भूषणदानं समाधानवचनम् । अनुपदमेव राक्षसेन सिद्धार्थकाय
पारितोषिकतया दास्यमानानामेषामेव भूषणानां निर्वहणे कूटलेखे उपयो-
क्ष्यमाणत्वात् ।

१ G. and E. add अमात्य before this N. substitutes it for अमात्ये; N. E. B.
add स्वयि after this; E. reads नेतर० G. नेत० for the नेतरि which follows.
G. E. read कुमारेण for कुमारस्य. २ परिपण्यतां G. प्रथमः om. in G; M. only
om. the visarga. ३ om. in R. इव नाति० M. R. °वदन्ति G; R. G. M. add
मे before भवानपि. ४ °यतात् E. कुमाराज्ञा G. for next word. ५ आभरणानि
M; संधार्थ for परिधाप्य E. ६ G. om. साध-हम्. ७ °वादयाम्यहम् G. ८ Before
कञ्चुकी॑ in G; B. has कञ्चु॑ स्वनियोग साधयाम्यहमिति सत्कृतो निष्कान्तः॑.
९ G. om. क; B. has कोशमस्तह॑० M. R. कोमह॑ द्वारे B. E. G. M. om.
इति after तिष्ठति. १० B. R. M. have प्रिये for this throughout; अज्जो B.
E. N. अमज्जो R. देवो G. °हि इति G. °कीति P. E. om. त्ति E. has पुरुषः
before परिक्रम्य for which B. E. N. G. read निष्क्रम्य. ११ प्रति for द्वृष्टा
G; B. and N. add षे before अज्ज and G. reads भद्र for अज्ज.

आहि० । भइ अहं खु आहितुण्डओ जिणविसो नोम ।
इच्छामि अमच्चस्से पुरदो सप्येहि खेलिदु । (क)

पुह० । चिड जौव अमच्चस्से निवेदेमि । राक्षसमुपसृत्य ।
अमच्च एसो खु सप्यजीवी इच्छदि सप्य दंसेदु । (ख)

राक्ष० । वामाक्षिस्पन्दनैन सूचयित्वा आत्मगतम् । कथं प्रथ-
ममेर्वै सर्पदर्शनम् । प्रकाशम् । प्रियंवदक न नः कौतूहलं
सपेषु । तत्परितोष्य विसर्जयैनम् ।

प्रियं० । तथेति॑ । उपसृत्य । अज्ज एसो खु दे दंसणकञ्जेण
अमच्चो प्रसादं करेदि । ण उण सप्यदंसणेण॑ । (ग)

(क) भद्र अहं खल्वाहितुण्डको जीर्णविषो नाम । इच्छाम्यमायस्य
पुरतः सप्यै खेलितुम् ।

(ख) तिष्ठ यावदमायस्य निवेदयामि । अमाय एष खलु सर्पजीवी
इच्छति सर्प दर्शयितुम् ।

(ग) आर्य एष खलु ते दर्शनकार्येणामायः प्रसादं करोति ।

कथं प्रथमेव सर्पदर्शनमिति शङ्कारूपः संभ्रमः ।

१ E. has जिनविल्वोनाम; G. om. this; P. has जिणण०. For इच्छामि which follows R. P. read इच्छान्मि A. M. इच्छेन्मि २ B. N. have रखद्यस्त after अमच्च E. has पुरिओ for पुरदो. ३ G. adds शाव before this A. and E. substitute it for जाव. ४ B. E. have अज्ज P. M. R. om. खु B. N. read next word as सप्येषजीवी; M. R. read इतिदु॒; for सप्य...मु॑. N. has सप्येहि खेलिदु॑. E. सप्येहि खेलिदु॑. G. सप्येहि खेलिदु॑. B. सप्येहि अमच्च-स्सपुरदो खेलिदु॑. ५ स्पन्द॑ B. E. (which has also श for शि) M. G. E. read स्पम॑ for आत्म॑. ६ G. कथमेव R. कथं प्रथम॑ मे. R. and E. has भद्र before प्रियं; कुतू॑. B. E.; B. adds अस्ति after this; and it and G. have सर्पदर्शने for सपेषु G. and E. read मे for नः preceding कौतू॑. ७ G. has इतः for तत्. ८ B. has जं अज्जो आणवेदि॑। निष्क्रम्य आहितुण्डकमुपसृत्य E. agrees omitting निष्क्रम्य and reading यं अद्यो G. has जं देवो आणवेदि॑ इति॑ निःक्रम्याहितुण्डकं प्रति॑; नह॑ for अज्ज B. E.; E. reads फलेण for कङ्गेण G. फलेण ते N. has अद्येसणेण for इ-ज्जेण. ९ G. has पुण for उण and G. and E. om. सप्य B. reads अमच्चो अद्येसणेण प्रसाद॑ करेदि॑ ण उण दंसणेण. R. reads संदंसणेण for सप्यद॑.

आहिं० । भद्रमुह विण्णेवहि अमच्चं ण केवलं अहं सप्त-
जीवी पाउडकवी क्खु अहं० । ता जह मे दंसणेण अमच्चो
पसादं ण करेदि ता॑ एदं पत्तञ्चं वाचेदु त्ति । (क)

प्रियं० । पञ्चं गृहीत्वा राक्षसमुपस्थित्य । अज्ज एसो खु
अमच्चं विण्णेवेदि ण केवलं अहं सप्तजीवी पाउडकवी खु
अहं० । ता जह मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो एदं
वि दावं पत्तञ्चं वाचेदु त्ति । (ख)

न पुनः सर्पदर्जनेन ।

(क) भद्रमुख विज्ञापयामाखं न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृतकविः
खल्वहम् । तस्माद्यादि मे दर्शनेनामाख्यः प्रसादं न करोति तदा एतत्पत्रकं
वाचयत्विति ।

(ख) आर्य एष खल्वमाखं विज्ञापयति न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृत-
कविः खल्वहम् । तस्माद्यादि मे अमाख्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तदा
एतदपि तावत्पत्रकं वाचयत्विति ।

१ B. E. N. G. om. मुह R. reads °मुख B. E. N. G. after विण्णेवहि add
मम (मह G.) वाउणेण (वच्च° E.) B. E. read न for ण. २ B. N. read सप्तोप-
जीवी E. om. अहम् the next word is read as पाउय in E. पाउभ in B. G. N ;
for कवी P. and G. #read कवि R. कई and N. कह ; मम for मे B. om. in
G ; for what follows A. reads अमच्चो दंसणपसादं ण &c. N. P. अ...तेण प°
&c. ३ न. E. om. in M. and R. तशो for ता A. N ; P. reads एतं for following
एदं. B. has पि after एहम् E. has तु A. विदाव and N. वि ; B. and N. read
वाचेषुपंसीद्युत्ति E. agrees reading य for ए. ४ पञ्चकम् E ; G. om. प-स्वा ;
अमच्च for अज्ज B. E. N. G. खु om. in E ; for next word E. has सप्तजीवी
B. N. आहितुण्डभी which G. adds before अमच्चम्. ५ न E. which omits
अहम् after केवलम्. B. reads सप्तोपजीवी after this R. reads पाउडकवी
B. N. पाउभकवी E. पतिष्ठुकवी G. पाउभकवि. ६ om. in P. M. R ; R.
A. om. °पे ; °B. M. om. प before करे° ; E. has न ; ता for तशो B ; E. om.
it. ७ पि B. पिदाव E. om. G ; next word E. reads पत्तञ्च B. N. read वाचेदु
पसीद्युत्ति E. agrees om. वि G. वाचिअप°.

राक्ष० । पेत्रं गृहीत्वा वाचयति ।

पात्रणं निरवसेसं कुसुमरसं अन्नाणो कुसलदाए ।

जं उग्गिरेहै भमरो अण्णाणं कुणह तं कज्जं ॥ ११ ॥ (क)

विचिन्त्यै स्वगतम् । अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणि-
धिरिति गायार्थः । कार्यव्यग्रत्वं द्विष्टःः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां
विस्मृतम् । इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तमाहितुष्टिकाष्टिपूर्व-
विराधगुरुमेनानेन भावेतव्यद्वय । प्रकाशम् । प्रियंवदक प्रवेश-
यैनं सुकविरेषः श्रोतव्यमस्मात्सुभाषितम् ।

प्रियं० । तैयेति आहितुष्टिकमुपसृत्य । उपस्पृहु अज्ञो ।

(ख)

(क) पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

यदुद्विरिति भमरः अन्येषां करोति तत्कार्यम् ॥ ११ ॥

(ख) उपसर्पतु आर्यः ।

अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ इति । इयं संचिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । पूर्वं द्वारि-
कस्तिष्ठतीति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारगमनस्य संचिन्तितस्य प्राप्तेः ।

कार्यव्यग्रत्वादिति । इष्टजनानुसंधानरूपमधिबलमङ्गम् ।

व्यक्तमाहितुष्टिकेति । इदं लिङ्गादभ्यूहनमनुमानमङ्गम् ।

१ पचकं E. After गृहीत्वा E. adds स्वगतम्. २ पात्रण B. M. E. पात्रुण P.
कौसुम० M. ३ उग्गिरेहै B. उग्गिरति E. (भमरा) G. has कज्ज for जं preceding
this. B. E. N. G. have तं before अण्णाणं not कज्जं ; ति for इ in कुणह
A. P. वि G. ४ B. G. have राक्षस for this E. om. this and next word M.
R. read आस्म for स्व N. has राक्ष० । अये कुसुमरसम् । आं सती भवत्प्रणि-
धिरिति गायार्थः । B. E. G. add अहम् after हो and G. has स्वत् for भवत्.
५ B. E. G. add a च before इति. E. N. add आ before कार्य० B. आ०.
६ B. has before this कुणहुष्टिपूर्व G. om. अनेन after this. ७ B. E.
N. G. read जं अज्ञो (G. रेतो E. अमणी) आपवेशिति (इति G. N.) विष्टकम्ब्य
(निः क० G. N. omitted in B.) आहिं० । ८ तु in G.

आहिं० । नाठद्येनोपसृत्ये विलोक्य च स्वगतम् । संस्कृत-
माभित्य । अैयममात्यराक्षसः । स एषः ।

वामां बाहुलतां निवेदय शिथिलं॑ कण्ठे निवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥
प्रकाशम् । जेदु अमच्चो॑ । (क)
राक्ष० । विलोक्य । अये विराध॑ । इत्यद्दोक्ते । ननु प्ररुददृमश्चुः ।

(क) जयतु अमायः ।

वामामिति । अनुरागबलात्स्कन्धे निहितयापि यदुद्यमभयान्मुहुरङ्के
पतन्त्या दक्षिणया बाहुलतयोपलक्षित इति शेषः । गाढालिङ्गनसङ्गेनास-
न्त्या पीडितमुखं चिपिटीकृतचूचुकं यथा तथा चन्द्रगुप्तेयन्तमनुरक्तापि
राक्षसोद्यमाशङ्किनी सती स्वाभिलवितं गाढालिङ्गनरूपमुपभोगं न
संपादयतीति संभोगाभिलाषः गृज्ञारः । अत गाढालिङ्गनाकरणस्य
यदुद्यमाशङ्किवेन समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः । समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनमिति लक्षणात् ।

अये विराध इति परिजनं प्रति रहस्यगोपनार्थमद्वौक्तिः । प्ररुदश्मश्रुरिति

१. °हृत्याव० B. E ; G. om. च and G. E. have आत्म for स्व omitting
संस्कृ०-०८४ ; B. also om. this ; A. P. have it before स्व० ; R. om. च स्व०.
२. G. E. B. add अये before अयम् B. E. add तिष्ठति । संस्कृतमाभित्य
after राक्षसः N. only adds तिष्ठति. R. and M. have च एषः for स एषः G.
omits it and E. has यः स एषः ३. शिथिलां E. विवृ० B. ववृ० G. ४ सुखं B.
५. जयतु जयतु अमच्चो B. जयतु २ देष्यो अ G. जयतु २ अज्जो E. जयतु जयतु
अज्जो अमच्चो N ; A. has जेदुभज्जो. ६. G. M. and N. add तुम्ह after this
P. om. तु in ननु and has स्व for इम्ह in इमश्चुः B. after °क्ते has विरु-
द्धस्थितिः G. विरुद्धस्मच्चो E. विरुद्धस्मश्चुः N. विरुद्धस्मच्चो.

प्रियं वदक भेजं गैरिदार्नि विनोदयितव्यम् । तद्विश्रम्यतामितः परिजनेन । त्वमपि स्वाधिकारमशून्यं कुरु ।

प्रियं० । तथेति । सपरिवारो निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । सखे विराधगुप्त इदमासनमास्यताम् ।

विरा० । नार्येनोपविष्टः ।

राक्ष० । निर्वर्ण्य । अये देवपादपद्मोपजीविनोवस्थेयमिति रोदिति ।

विरा० । अलममात्य शोकेन । नातिचिरादमात्योस्मानुरातनीमवस्थामारोपयिष्यति ।

राक्ष० । सखे वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम् ।

चोक्तवाक्यस्यान्यथाकरणेन पूरणम् । विराधप्रवृद्धश्पश्चुरियेककरणम् । विकृतो राधो वेषः तद्वूपाणि प्रखडानि इमश्रूणि यस्य ।

स्वाधिकारमशून्यमिति । परप्रवेशनमदत्त्वा द्वारि अवहितस्तिष्ठेयर्थः ।

सखे वर्णय इति । इयं व्यापिनी कथा पताका ।

१. भुजगै० A. P. N. °विनोदयामः B. N. °इः E. °दस्तव G. °भास्य० M. P. R ; B om. इतः G. reads मत् for it N. नः २ स्वाधि० for स्वाधि० B. G. E. ३ B. E. N. G. read जं अमश्चो (देवो G. अच्यो E.) आणवेदि (हु E.) ति (इति G.) सपरिजनो. निष्क्रान्तः० G. E. read last word as निःक्रान्तः० ४ E. has विलोक्य here. ५ यदाज्ञापयस्यमात्यः before this in B. N ; G. E. agree इति adding after अमात्यः G. has °इय for °षुः० ६ सखेष्टम् B. N. before निः० G. has सबाल्पम् after it ; E. has simply निर्वर्ण्यताम् ; अहो for अवे B. N ; G. has नन्द for it. R. G. E. om पञ्च B. E. N. G. add अनस्य after °जीविनो B. has इयम् before अवस्था G. E. N. om. इवश् ७ M. R. read अलमलम० B. E. G. have अमात्य अलम् &c. ८ B has नूनम् before this E. उनः ९ B. E. add विराधगुप्त here ; B. E. and G. add इशानीम् after वर्णम्.

विरा० । अमात्य विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तस्तस्कुतः प्रभृति
वर्णयामि ।

राक्ष० । सखे चन्द्रगुप्तस्यैव तौवन्नगरप्रवेशात्प्रभृति अस्म-
प्रयुक्तैः तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्टितमित्यादितः श्रोतुमि-
च्छामि ।

विरा० । एष कथयामि । अस्ति तावच्छक्यवनकिरातका-
म्बोजपारसीकबाहीर्कप्रभृतिभिश्चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्त-
र्वतेर्श्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसलिलैः समन्तादुप-
रुद्धं कुसुमपुरम् ।

राक्ष० । शब्दमाकृष्यै ससम्भ्रमम् । अयि मयि स्थिते
कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यर्ति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीम्
प्राकारं परितः शारासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां
द्वैरषु द्विरदैः पैंतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम् ।

अस्तीति क्रियाया वाक्यार्थः कर्ता । प्रवीरकस्तदानीन्तनः संनिहितो-
नुचरः ।

प्राकारमिति । शब्दबलस्य दुर्बलत्वकथनं सहानुयायिनां प्रोत्साहनार्थम् ।
इदं रोषसंध्रमवचनं तौटकम् । अयं वीररसः स्थायीभावः । विभविरनुभावैश्च
सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

१ P. R. N. add खलु here. B. E. N. add आज्ञापय before कुतः G. has
आज्ञापयतु M. has तसः for तत्. २ B. G. have कथयामि E. कथयामीति. ३
B. om. एव. N. om. व only. ४ मत् for अस्मत् B. E ; B. has also प्रणिधिभिः
for प्रयुक्तैः In the word following G. and E. read °रसदैः for °रसवित्यभिः
E. om. आ॒रितः. ५ P. and A. om. पारसीक G. and N. om. वा-क R. and
M. read वा-क before पा-क. ६. पर्वतक G ; लित्सालिलैस्यैः
B. J. N. G ; E. has गम्भीरैः for संचयैः ७ E. reads सस०...शब्दमाकृष्य. M.
has उपसूक्ष्म for आकृष्य. B. G. om. अयि E. reads आः. ८ °मवरो° for
°मुपरो° B. ; A. P. om. next word G. has वीरक वीरक and adds इति after
रोषस्यति R. has प्रवीरः R. M. add सर्वतः after क्षिप्र०. ९ प्राकाराम् B. °रः
E. परिक्रिप्यताम् B. G. प्रतिक्रिप्य० E. १० परः for प्रति B. G. E.

स्थक्का॑ मृथ्युभयं प्रहर्तुमनसः शब्दोर्बले दुर्बले
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥ १३ ॥
विराठ० । अमास्त्यालैमावेगेन । वृत्तमिदं वर्ण्यते ।
राक्षश० । निःश्वस्यै । कष्टं वृत्तमिदम् । मया पुनर्जातिं स
एवायं कालं इति । शब्दमुत्सज्ज्य । हा देव नन्द स्मरामि ते
राक्षसं॑ प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमत्र सङ्गामकाले
यत्नैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तल याया-
देतत्पारिप्लवाम्भः पुंति तुरगबलं वार्यतां राक्षसेन ।
पत्तीनां राक्षसोन्तं॑ नयतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञा-
मज्ञासीः प्रीतियोगात्प्रियतमिव नगरे राक्षसानां सहर्लम्
॥ १४ ॥

विराठ० । ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुमं पुरमवलोक्य बहुदिवस-
प्रवृत्तेमतिमहदुपरोधवैशासुमपरि पौराणां परिवर्त्तमानमसहमाने
त यामप्येवस्थायां पौरजनापेक्षया दुरज्ञामेत्यापक्रान्ते तपो-
पारिप्लवाम्भोवत्समीरणलोलसागरकलोलवत् पुतिरुद्धीयनं यस्य
तत् ॥ १४ ॥

१ मुक्त्वा B. E. N. G. शब्दोर्बलं दुर्बलम् E. २ अलममात्यावे० N. °मिशार्नी
वर्ण्ये० R. M. ३ B. E. G. om. निःश्वस्य and read कथम् for कष्टम् ४ G. N.
and E. add वर्तते before इति B. agrees omitting अयम्. M. reads शब्दमाकृप्य
B. E. G. add साक्षम् after that. सर्वार्थसिद्धे० for नन्द E; ५ M. reads प्रसादा०
before राक्षश०; R. omits प्रति, B. E. N. G. read स्मरति ते राक्षसः प्रसादानाम् ।
यस्त्वमत्र काले. For these last words B. reads यस्त्वेवंविधे काले.. ६ चलति.
B. E. N; G. reads चलित; °वाम्भप्रतितु० G. धार्यताम् for वार्यताम् B. N. G.
७ राक्षसस्तत्त्वतु A. P. °सोन्तर्ने० G. N. ८ स्नेह B. °सीर्यप्रीति० G. °मिह
for °मिह B. G. ९ B. E. N. G. read after this stanza सतस्ततः । १० पुष्प
B. N. ११ °इत्तं मह० M. °दुरज्ञमह० R. E. °वसप्रमृतिमह० G. B. १२ B. N.
om. अपि. N. om. दुरज्ञामपेत्य. M. reads दुरज्ञामेत्यपरिक्रा० R. सु.....
त्वप्रक्रा० B. सु...पुष्पत्यापका० G. and E. have अपक्रान्ते before दुर० E. adds
तस्माम् before तपोवनाथ.

वनाय देवे^१ सर्वार्थसिद्धौ स्वामिविरहात्प्रशिथिलीकृतप्रयत्नेषु
युष्मद्वूलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुभितेष्वन्तर्नगर-
वासिषु^२ पुनरपि^३ नन्दराज्यप्रत्यानयनाय छरङ्गया बहिरप-
गतेषु^४ युष्मासु चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मप्रयुक्तया विषकन्यया
घातिते तपस्विनि पर्वतेश्वरे ।

राक्ष० । सखे पृथ्याश्वर्यम् ।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्याघापादिनी रक्षिता
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।

सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥१५॥

जयघोषणेति । पौरजनापेक्षा अनुमतिः । जयस्याघोषणा डिण्डमा-
घातरूपा कर्तव्येत्याजापिते तदकरणं जयघोषणाव्याघातः तदादिसाहसै
राजाज्ञाभङ्गादिरूपैरनिष्टाचरणैरनुभितेषु शत्रूपजापदूषिता इयेवमुच्चितेषु
अन्तर्नगरवासिषु युष्मद्वूलेषु सत्सु इत्यन्वयः । अतः परमवावस्थानमनुचितमिति
बहिर्गत्वा सुद्धद्वूलोत्थापनादिना नन्दराज्यप्रत्यानयनाय युष्मासु बहिरपगते-
व्यित्यन्वयः ॥

तपस्विनीति । दीने इत्यर्थः ।

कर्णेनेति । कर्णेनार्जुनं हन्तुं बलवती एकपुरुषव्याघापादिनी शक्तिरिव
चन्द्रगुप्तं हन्तुं या विषाङ्गना मया रक्षितेति व्यवहितान्वयः । श्रीकृष्णवध्यं
हैडिम्बेयं घटोल्कचमिंव पर्वतकमेत्य प्राप्य तद्वध्यं तेन विष्णुगुप्तेन परिपणि-
तराव्यार्द्दलुब्धेन वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

१. R. and M. read इवे before सप्ते^०; स्मृशिथिली^० for स्प्रशि^० B. २. G.
and E. om. जय A. P. have जया^० and M. has घोषण; E. adds ना be-
tween ^१हि and साहसा^०; ^२नुभितान्तर्न. G. B. N.; G. and E. also add नि
before वासिषु. ३. M. om. अपि. ४ सुरङ्गानभिधिगतेषु B. G. E. सुरङ्गानभिधिगतेषु
N; A. om. युष्मासु which follows. ५ R. reads इह for इव. ६ चन्द्रगुप्तं.
N; प्रीतये for श्रेयसे E. ७ हैडिम्बे^० G. ^८मिवेत्य A. M. P. N. यद्वध्यं G.

विरा० । अमात्ये देवरप्तल कामचारः किं । क्रेयताम् ।
राक्ष० । ततस्ततः ।

विरा० । तेतः पितृवधलासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ
विश्वासिते^१ पर्वतकभातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य
नन्दभवनंप्रवेशो चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः सर्व एव
दुःखपूरुषद्वासिनः सूत्रधाराः यथा सांवत्सरिकादेशादर्जरात्र-
समये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वद्वारा-
त्प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति । ततः सूत्रधारैरभिहितमार्य
प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधा-
रेण दाहवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः
संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वारम् । अस्माभिरिदानीमभ्यन्तरे
संस्कार आधेये इति । ततश्चाणक्यबदुना अनादिष्टैनैव सूत्र-

सूत्रधाराः शिल्पिनः ।

संस्कारविशेषैरिति । चन्द्रगुप्तोपरि तोरणपातनोदामादिरूपैः । अभ्यन्तरे

१ सखे G ; G. and A. read next word as देवस्य० G. om. अच G. °चारा-
द्वन्ति क्रियताम् B. N. कामचारः क्रियत्र क्रियते २ R. A. om. one ततः
३ ततः—केतौ om. in G; M. om. ततः; B. वयपरित्रा० A. P. वधादप० B. N.
add कुम्भपुरात् after क्रान्ते M. and R. om. कुमारे which follows ४ B. N.
add च here; वैरोचने for वैरोचके M. N. वैरोधके E. च om. in R. G. E.
P. ५ E. has वंशा for भवन ; °क्येन for क्य...केन G ; M. P. G. om. आहूय ६
M. R. om. नि and B. E. N. G. have सर्वे एव after this. सूत्रकाराः for सूत्र-
धाराः M ; G. om. यथा which follows. E. has सांवत्सरिकादत्तलमवशात् B.
N. have सांवत्सरिकवचनादैश्चार्जरात्र० &c. G. and E. add अद्य before
अर्जुनं and read रात्रि for रात्र ७ B. N. add एवाभिमतः before this; वंशा for
भवन E. ; B. E. N. add इति. after भविष्यति; for त...रात् G. E. read अन्तः-
पुरद्वारप्रवेशात् M. P. have ततः पूर्वद्वारप्रवेशात् B. N. have ततः प्रथमद्वारात्
८ सूत्रकारैः M. here as elsewhere ९ वंशा for भवन E. १० G. has सत्कृते
राजद्वारे B. संस्कृतं प्रथमराजद्वारम् N. agrees but reads प्रथमम् B. E. N. G.
read अस्माभिः after इवानीम् which follows, and G. adds अपि before
अभ्यन्तरे. ११ °स्कारोविधेय. B. E. N. °स्कार आविधेयः G ; A. adds च
before चाणक्य B. G. E. R. om. सूत्रधारेण.

धारेण दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारमिति परितुष्टेनेवं सुचिरं
दारुवर्मणो दाक्ष्यं प्रशास्याभिहितम् । अचिरादस्य दाक्ष्य-
स्यानुरूपं फलेमधिगमिष्यसि दारुवर्मन् ।

राक्ष० । सोद्देशम् । सखे कुतश्चाणक्यबटोः परितोषः ।
अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयन्नमर्वंगच्छामि । यदनेन
बुद्धिमोहादथवा राजभक्तिप्रकर्षान्नियोगकालमप्रतीक्षमाणेन
जनितश्चाणक्यबटोश्चेतसि बलवान्निविकल्पः । ततस्ततः ।

विरा० । ततश्चाणक्यहतकेनानुकूललग्नवशार्द्धरात्रसमये
चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौरांश्व
गृहीतार्थान् कृत्वा तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरभातरं वैरोचक-
मेकासने चन्द्रगुप्तेन सहोपवेद्य कृतः पृथ्वीराज्यविभागः ।

संस्कार इति । तीक्ष्णरसदानशयनगृहशयितहननार्दिर्लिपे इति गूढो-
भिसंधिः ।

अनुरूपं फलमिदं वधरूपं फलमिति गूढम् ।
राजभक्तीति । राज्ञि सर्वार्थसिद्धौ भक्तिप्रकर्षः वैरिनिधनेन भक्त्यतिश-
यप्रदर्शनम् । अयमपकारिजनाद्यमुद्वेगः ।

ततश्चाणक्यहतकेनेत्यादि । इदं चाणक्यस्येष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेपो
नामान्यमङ्गम् ।

१ B. G. E. om इव. B. E. N. G. read सुचिरम् after दारुवर्मणः (P.
reading रुचिं for सुचिं) E. om दारु. G. has दारुवर्मणम्. २ अभिनन्द्य.
B. N. अभिप्रश्नस्य G; E. adds इति after दाक्ष्यम्. ३ फलं before अनुरूपम्
P; G. and E. have दारुवर्मन् before फल. N. before अधिगः. M. R. E. add
इति at the end of the sentence. ४ °मधिगः. A. P. ५ राजप्रकर्षे नयता
कालमप्रतीक्षमाणे &c. G. प्रकर्षे नियता अभियोगकालमप्रतीक्षमाणेन जः &c.
E. प्रकर्षतया वा कालमप्रतीक्षयमाणेन जः N; B. agrees with text reading
संज्ञितः for जनितः ६ महान् A. P. ७ R. om. one ततः. ८ B. adds अथ
before अर्द्धं. ९ R. has पृथक् for पृथ्वी G. has राज्यप्रविभागः E. राज्यार्द्ध-
प्रविभागः N. पृथिवीराज्यार्थभागः B. पृथ्वीराज्यार्थभागः.

राक्ष० । किंवातिसृष्टेः पर्वतकभाले वैराक्षयः पूर्वप्रति-
शुतः राज्याद्विभागः ।

विरा० । अथे किम् ।

राक्ष० । स्वंगतम् । नियतमतिधूर्तैन चाणक्यबद्धुना तस्यापि
तपस्विनः कर्मप्युपांशुवधमाकलय्य पर्वतेऽवरविनाशेनै जनि-
तमयशः प्रमार्दुमेषा लोकप्रसिद्धिरूपचिता । प्रकाशम् । तत्त-
स्ततः ।

विरा० । ततः प्रथममेव प्रकाराशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य नन्द-
भवनप्रवेशो कृताभिषेके किलं वैरोचके विमलमुक्तामणिपरिक्षे-
पविरचितचित्रपटमयेवारबाणप्रच्छादितशरीरे मणिमयमुकुट-

उपचितेति । अभिवद्वितेयर्थः । किलेयलीके । चित्रपटमयेति । कञ्चु-
को वारबाणोऽख्यायमरः । मौलयः संयताः कचाः । ते मुकुटे निविडं निय-

१. N. has अभिसृष्ट for अतिसृष्ट E. किमतिसृष्टः G. किमितिसृष्टः B.
किंचातिसृष्टः. In the word following G. B. have पर्वतेश्वरभावे N. पर्वतभावे.
G. om. पूर्वे E. has °शुतम्. २ °द्वंप्रविभाग G. °द्वंम्. E. ३ B. N. E. add
अमात्य before this. ४ भास्म B. E. N. R; G. E. om. चाणक्य B. N. read
धूर्तवद्दुना. ५ कथमप्लु० R. M. एकान्ते किमप्युपायान्तरवधमाक० G. ६ °नाशाज०
N. G. E. B. °मयवासः R. E. °मयवासः B. N. G; परिहारार्थम् for प्रमार्दुम् G.
E. N. B. परिमार्दुम् R; G. has एष for एषा which follows, E. reads लोको-
क्तिरूपरिता for what follows; N. लोकप्रनिपन्निरूपचिता G. has उपचरिता for
उपचिता. ७ R. om. one ततः. ८ प्रकाशिकृते B. N. E. The रात्रौ which
follows is om in B. N. which have अर्दुरात्रे after चन्द्रगुप्तस्य G. reads
°गुप्तवेशो ९ B. has च instead of this, N. before it; E. om. it and G. om.
किल-°चके N. has not वैरोचने here; B. and N. read हिम before विमल;
E. has हिमलमु०; गुण for मणि B. G. E. गण N; B. E. N. G. have उप for
वि° after परिक्षेप. १० B. has पद् for चित्रपटमय E. has पद् for पट and G.
reads परिक्षेपेणोपरचितपद्मयप्रावरणप्रच्छाज०. E. has बाणवार for वारबाण and
N. has वारण G. om मय and after मुकुट has मणिवज्ज० E. has वन्धु after
मुकुट N. पदबन्ध and B. पदुबन्ध.

निबिडनियेमितरुचिरतरमौलौ सुरभिकुसुमदामैकक्ष्यावभा-
सितविपुलवक्षः स्थले परिचिततर्मैरप्यनभिर। एषाद्याध्यात्मो चा-
णक्यहतकादेशां चक्ष्युषां पवाह्यां चन्द्रलेखां नाम गजवशा-
मारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलैकिनानुगम्यमाने देवस्य
नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचकेर्युष्मत्प्रयुक्तेन दारुवर्मणा
मूलधारेण चन्द्रगुप्तोयमिति मैत्र्वा तस्योपरि पातनाय सज्जी-
कृतं यन्त्रतोरणम् । अलान्तरे वहिर्निर्गृहीतवाहनेषु स्थितेषु
चन्द्रगुप्तानुयायिषु नृपेर्षु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना
वर्वरकेण कनकदण्डिकान्तर्निर्हितामसिपुच्चिकामाक्षुकामे-
नादल्लेखां करेण कनकशृङ्खलावलेम्बिनी कनकदण्डला ।

राक्ष० । उभयोरप्यस्थाने यन्तः ।

विरा० । अथ जर्देनाभिधातमुत्पेक्षमाणा गजवधूरतिजवन-
तयौ गत्यन्तरमारुद्वती । प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन

मिता यस्य । कुसुमदाम्भो वैकक्ष्यमुपवीतत्वेन निधानम् । राक्षसैनैव चन्द्र-
गुप्तोपांगुवधार्थं तस्य निषादित्वेन हास्तिपक्तत्वेन वर्वरकनामा स्वपुष्टो
नियोजित इत्यर्थः ।

१ B. has नियत for नियामित; वैकक्षका० for वैकक्ष्या० E. ०क्षिका B. N. G.; B. om. विपुल coming after this. २ ०चितर्वर्षानै० B. G. ०चितै. P. ०मानरूपाकृतौ G. E. ०माने नृपाकृतौ B. N. ३ चाणक्याज्ञया E. चाणक्यहतकस्याज्ञया B. N. नाग० for गज० E. चन्द्रलेखाभिधानां नागवशाम् B. N. (धां नां) ४ B. adds जवेन before this. G. B. read नन्ददेवस्य. ५ om A. P.; B. G. E. have शार० after सूक्ष० ६ मन्यमानेन वैरोचकस्योपरि &c. B. G. E.; मत्वा वै &c. N; B. N. have नि before पातनाय. ७ M. om. नि. G. has हि for वहि: R. has वारणेषु for वाहनेषु. G. om. स्थितेषु; ८ भूमिपालेषु B. E. G.; G. has वधाय after गुप्त ९ B. has इण्ड for इण्डिकाः कर्तु B. १० B. has ०लामुखावल० E. has ०लामुखाल० ११ स्वगतम् before this E; B. N. add ततस्ततः at the end of the sentence. १२ G. om. १३ M. om. ज्. १४ E. om. न in जवन् B. N. read तसः before प्रथम०

प्रेभष्टलक्ष्यं पतता यन्ततोरणेनाकृष्टह्यपाणीव्यग्रपाणिरना-
सादयन्नेवं चन्द्रगुप्ताशया वैरोचकं हतस्तपस्वी वर्वरकः । ततो
दारुवर्मणा यन्ततोरणेण्टिष्ठतेनादात्मवधमाकलद्य पूर्वमेवो-
त्तुङ्गतोरणस्थलमारुद्धेन यन्त्रघटनवीजं लोहकीलकमादाय
हस्तिनीगत एवं हतस्तपस्वी वैरोचकः ।

राक्ष० । कैष्टमनर्थद्वयमापतितम् । न हतश्चन्द्रगुप्तो हतौ
वैरोचकवर्वरकौ दैवेनैः । अथ सूक्ष्मधारो दारुवर्मा कथम् ।

विरा० । वैरोचकपुरः सरेण पदातिलोकेनैव लोष्टघातं हतः ।

राक्ष० । साक्षम् । कष्टम् । अहो वत्सलेन खहदा दारुवर्मणा
वियुक्ताः स्मः । अथ तत्रत्येनैः भिषजा अभयदत्तेन किमनु-
ष्टितम् ।

---

* व्यग्रपाणिरनासादयन्निति । वैरोचकं हन्तुमवकाशमनासादयन्निर्थः ।
लोष्टघातमिति । लोष्टैर्हत्वा लोष्टघातं हन्तर्णमुल् ।

१. B. E. om. प्र. N. has च for it. G. 'om. लक्ष्यम्. G. E. have उत् for
आकृष्ट B. N. read को after °णी and R. M. have °ण for °णी. २ °साक्षैव
B. N. which have also °गुप्तप्रस्त्वाशया; in next word. G. reads° केन for °कै.
B. and E. have after this दारुवर्मणा. ३ B. G. N. om. नि. B. G. read
पातपात्मविनाशकलमवधार्य; E. N. agree reading आकलद्य for अवधार्य; B.
and G. read शीघ्र for पूर्वे following. ४ B. N. have स्थान; घटन for घटन B.
G. N.; B. E. N. G. read वीजम् for हेतुम् P. reads हेतु and B. वीज; R. reads
कीलमा० ५ om. in R. M.; E. om. तपस्वी ६ B. E. N. R. have हा before
this; B. N. add असौ before हतौ. ७ N. B. have सादेगमात्मगतम्। नैताकुभी
हतौ before हैवेन । and after it वयमेव हसाः । प्रकाशम्. For all this G. has
न तौ हतौ हतावयमिति । प्रका०. E. has स्वगतम् । म हतौ तौ सर्वथा हतावय-
मिति । प्रका०. A. M. P. read वर्वरी for वर्वरकौ; B. N. have स before
दैवः; क for कथम्. B. N. & B. °सरैः.....लोकैलै०; N. agrees adding पुरु
before लोकै०. For लोकेनैव G. has लोकेनैष E. om. एव. M. reads लोष्टैत्तेन.
९ B. N. add भी कष्टम्. M. कष्टम्; G. E. om दारु० G. has विप्रयुक्ताः for
following word. १० तत्र तेन P. R. E.; G. om तत्र; B. has तेन तत्र.

विरा० । सर्वमनुष्टितम् ।

राक्ष० । सर्वम् । किं हतो दुरात्मा चन्द्रगुप्तः ।

विरा० । अमात्यै दैवान्न हतः ॥

राक्ष० । सविषादम् । तत्किमिदार्नी॑ कथयसि सर्व-
मनुष्टितमिति ।

विरा० । अमात्य कल्पितमनेन योगचूर्णमिश्रितमौषधं
चन्द्रगुप्ताय । तत्प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने
वर्णान्तरमुपलभ्याभिहितश्चन्द्रगुप्तः । वृषल सविषमिदमौषधं न
पातव्यमिति ।

राक्ष० । शठः खल्वसौ बदुः । अथ सं वैद्यः कथम् ।

विरा० । तदेवौषधं पायितो मृतश्च ।

राक्ष० । सविषादम् । अहो महान्विज्ञानराशिरूपरतः ।

अैथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् ।

अथ तस्येति । शयनाधिकृतस्य शयनगृहसंस्कारादिना राजप्रलोभने-
धिकृतस्येत्यर्थः ।

---

१ B. G. E. add अमात्य before this. G. om. अनुष्टितम् २ B. अपि नाम
सख्ये हतश्चन्द्रगुप्तहतकः G. N. अपि सख्ये हतश्चन्द्रगुप्तहतकः E. agrees omitting
सख्ये. ३ om. in E. ४ किमिति E. which reads परित्पृष्ठः after this. B. has
परि० after कथ०. ५ R. has चूर्णित for चूर्ण G. मिश्र for मिश्रित. E. reads
विषयोगचूर्णमौषध०. ६ B. G. E. add च after तत्; नस्य वर्णान्तरं गमनमुप०.
E; B. and A. have उपगतम् after वर्णान्तरम्. ७ B. E. repeat वृषल G. has
चन्द्रगुप्तवृषल before this. B. M. R. om. इदम् E. has न पातव्यं न
पातव्यम् before सविषम् and om. all after औषधम्. ८ om. M. G. ९ स
खलु वैद्यः before this in B; E. has ततः स खलु वै०; वित उपरतश्च B. वित-
शोपरलश्च N. E. G. १० om. E; E. B. read next word as अहह G. omits it.
महाकार्यराशि० G. N. ११ B. has भद्र and E. सख्ये before this. G. E. om.
अथ and M. om तस्य.

विरा० । यादेतरेष मे० ।

राक्ष० । सोङ्केगम् । कथमिवै ।

विरा० । से खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिसृष्टं महान्तः र्थराशि-
मवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः कुतोयं
भूयान्धनागम ईति पृच्छयमानो यदा वाक्यभेदान्बहूनग-
मर्त्तदा चाणक्यहतकेन विचित्रवधेन व्यापादितः ।

राक्ष० । सोङ्केगम् । कथमलापि दैवेनोपहता वयम् । अथ
३१ एषाद्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तुमस्मत्प्रयुक्तानां राजगृ-
हस्यान्तर्भिन्निसुरङ्गामेत्य प्रथममेव निवसतां वीभत्सकादीनां
कोऽवृत्तान्तः ।

विरा० । अमात्य दारुणो वृत्तान्तैः ।

राक्ष० । सावेगम् । कंथं दारुणो वृत्तान्तः । न खलु विदि-
तास्ते तत्त्वे निवसन्तश्चाणक्यहतकेन ।

विरा० । अमात्ये अथ किम् । प्राक् चन्द्रगुप्तवेद च्छ-

१ आत्मविनाशः B. N. G. २ E. om. इव. ३ सखे for स E. °रतुस्त° for
°रतिस्त° A. P; E. for next word reads प्रभूनमर्थ°. G. महानर्थ°. R. has जाल
for राशि. ४ °रथः G. E; G. om. following ततः P. G. om.. अयम् E. has
एवम्. ५ B. N. G. E. add तत्र before ईति B. N. add अयम् after पृच्छथ°.
६ °नवदत् R. M. °न कथयत् B. N; E. reads बहून् before वाक्य°; चाणक्य-
हतकादेशादित्तिवेण व°. B. E. N. G. चाणक्येन for चा...हतकेन. P. ७ Om.
A. P. R. सविषादम् M. वयमेवोपहता ईवेन B. N. E. & नरपतिशब्दनगृहस्यान्तः
सुरङ्गाद्यां निवस°. B. N. नरपतिशब्दनगृहस्यान्तःसु° &c. as in text G. नरपति-
शब्दनगृहस्यान्तःसु° &c. as in text E; P. has सताम् for निवसताम्. ९ A. P. को
वा तु°. १० R. M. om. all from अमात्य here to अथ किम् in next speech but
one. ११ Om. P. सोङ्क०. G. omitting कथ-न्तः which follows. १२ P. has तु
after this. G. has वसन्तः for तत्र-केन; N. om. ते-केन; except निवृत्तन्तः; E. has हतकस्य for हतकेन. १३ om. in B, G. N; B. has after this a speech
रा°-कथमिव. ॥ विरा० । प्राक् &c.

यनगृहं प्रविष्टमात्रैैव निपुणद्वयोक्यता दुरात्मना चाण-
क्यहतकेन कस्माद्विज्ञितिच्छ्राहीतभक्तावयवां निष्ठेक्राम-
न्तीं पिपीलिकापङ्किमवलोक्य पुरुषगर्भमेतद्वृहमिति गृहीता-
थैन दाहितं तच्छेयनगृहम् । तस्मिंश्च दद्यमाने धूमावर्षदृष्टयः
पथमर्मभिहितनिर्गमनमार्गमनधिगम्य द्वारं सर्वं एव वीभत्सा-
दयो ज्वलनमुपगम्य तत्त्वैव नष्टाः ।

राक्ष० । साक्षम् । कष्टं भौः कष्टम् । सखे पश्य दैवसंपदं
दुरात्मनश्वन्द्रगुप्तहतकस्य । कुतः ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया
दैवात्पर्वतकस्तया सँ निहतो यस्तस्य राज्याद्वृहत् ।
ये शत्र्वर्षु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते धातिता
मौर्यस्यैव फलन्ति पद्यर्थं विविधश्रेयांसि मन्त्रीतयः ॥१६॥

कन्या तस्येति । रसेषु विषेषु शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे जले रस

१. After प्रा-शान् B. reads प्रविष्टमात्रैैव शयनगृहे चाणक्येन दुरात्मना सम-
न्तादवलोकिते ततस्त्वेकस्माद्विज्ञिति &c. N. प्रविष्टमात्रैैव चाणक्येन शयनगृहं सम-
न्तादवलोकितम् । ततोन्यस्माद्विज्ञिति &c. G. प्रविष्टमात्रैैव शयनगृहं दुरात्मनावलो-
किते चाणक्यहतकेन ततस्त्वेकितम् the rest as in N. २. E. has गृहीतनन्नायवानां पिपी-
लिकानां निःक्रामन्तीं प० &c. G. N. om. पद्य in text. ३. E. has एव B. N. have
अन्तः fateर् तत् ; G. om. त-हम् ; B. दृष्टिविषया: G. धूमाभिरुद्धृष्टिविषयः N.
धूमाभिरुद्धृष्टिविषयः E. धूमनिरुद्धृष्टिविषयः &c. ४ विहित. M. R. मपिहित. B.
पिहित. G. E. N ; R. M. om. निर्ग-मार्ग and सर्वे-गम्य. N. G. E. om. नि-र्ग-
.. N. G. read अनुपगम्य and after द्वारम् have तैव संतापादुरात्मानः सर्वे
एवोपरता: E. has निगमनपथम् for द्वारम् and after that सर्वे वीभत्सकारय-
स्तत्रैैव ज्वलिता: B. om. द्वारम् adds तत्रैैव before ज्वलन and for गम्य &c.
reads गत उपरताथ. ५ Om. क...म् R. E. B. M ; G. has सविन्द्रः कष्टम्. N.
कष्टम्. omitting all to कन्या; For दु-स्य R. M. have चन्द्रगुप्तस्य. G. has
विचिन्त्य पश्य सखे चन्द्रगुप्तस्य दुरात्मनो दैवसंपदः E. om. दैव and हतक in
text ; B. has सखे पश्य चन्द्रगुप्तस्य दैवसंपदः सर्वे एवोपरता: । सविन्द्राम् । सखे
दैवसंपदं पश्य &c. as in text. ६ पूर्वै. E. ७ विनि०. G. E. N. B ; भाकृं for दृहत्
B. and in margin of G. ८ यन्त्रेषु B. ९ तस्य R. M ; मै नीतयः for
मन्त्रीतयः B. E. N.

विरा० । अमात्य तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यः क ।
पश्य ।

प्रौरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहेता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरैपि प्रातेष्वप्यप्यादः
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यज्यन्ति ॥ २७ ॥

अपि च ।

किं शोषस्य भरव्यथा न वपुषि ह्मां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किं त्वं ज्ञातुमुत्सृजन्तुपणवच्छुः । यो जनो लज्जते
निर्बृद्धं प्रातेष्वप्यवस्तुः सतामेतद्विगोवव्रतः ॥ २८ ॥

राक्ष० । संखे प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेवैतद्व-
ताम् । ततस्ततेः ।

विरा० । ततः प्रभृति चेन्द्रगुभशारीरे सह लः णमप्रमत्तशा-

इयमरः । मौर्यस्य नाशार्थं प्रणीता मन्त्रीतयः प्रत्युत तस्यैव श्रेयांसि
फलन्तीति पश्य दैवसंपदं चन्द्रगुभस्येति पूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥

किं शोषस्येति । कृपणवद्वस्तुजन्तिपूर्वेणान्वयः । प्रातेष्ववस्तुः अज्ञी-
कृतवस्तुषु । निर्बृद्धं निर्वाहः भावे कः । निर्बृद्धमिति यदेतत्सतां कुलद्व-
तमित्यर्थः ॥

निर्बृद्धिः प्रतिपञ्चवस्तुषु सतामेकं हि गोवव्रतमिति कानित्यादः निर्बृ-
द्धिरूपमेकं मुख्यं गोवव्रतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

१ Om. in R. G. N. B ; इति for एव E ; for पश्य after this N. G. B. have
पश्यस्यमात्यः २ आर० G. ३ निष्ठा B. ४ सहस्रगुभिसैः E. ५ नास्त्वमिदोद्दृश्यन्ति
G. B. E. N. ६ om. E. ७ वार्ती N. ८ निर्बृद्धिः G. E. निर्वाहः B. N. ९ वेक्षाहः
for वेतद्विग्नि G. E. १० Om. G ; B. om. एव G. om. एतत् B. E. G. read भवत्सः
११ A. R. om. one ततः १२ B. has चाप्यकेव ततः here and B. and N. have
गुभस्त्व शरीर०

एकयहतके एभ्य एतदीदृशा भवतीत्यन्विष्य निगृहीतवान्पु-
रनिवासिनो शुभ्मदीयानासपुरुषान् ।

राक्ष० । सोद्देगेम् । कथय कथय के के निगृहीताः ।

विरा० । प्रथमै तावत्क्षणको जीवसिद्धिः सनिकारं
नगरान्निर्वासितः ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । एतावत्सहम् । न निष्परिग्रहं स्थान-
भंशः पीडियिष्यति । प्रकाशम् । वयस्य कमपराधमुहित्य नि-
र्वासितः ।

विरा० । एर्ष राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं व्या-
पादितवानिति ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । साधु कौटिल्य साधु ।

स्वस्मिन्परिहतमयशः पातितमस्मासु धातितोद्दराज्यहरः ।

एकमपि नीतिबीजं बहुकलतामेति यस्य तत्र ॥ १९ ॥

एकमपि नीतिबीजमिति । इदमेकं बीजान्वेषणम् ॥ १९ ॥

१ om. in B. N ; हतका om. in M. R. E ; G. om. एभ्यः following and B. has एव for एतत् after एभ्यः ; भविष्यतीति for भवतीति P. G. N. B ; B. has अन्विष्य विष्यते भवतीति P. G. N. B ; B. has कुसुमपुर. B. G. E ; R. M. om. नि after पुर. N. om. all this ; नन्दामात्यपुः for शुभ्मदीयानाप्तपुः B. शुभ्मत्पुः E ; G. adds गुप्तः after आस and M. reads आर्यः for आस. ३ सांख्य० B. E. G ; P. om. one कथय ; M. R. om. both ; G. has अथ instead ; B. E. वयस्य अथ ; नगृ० for निगृ० P. ४ N. has अमात्य before this ; also B. E. reading आशवेव for प्रथम् ; G. E. om. तावत् which follows. ५ आत्मग० B. N ; R. E. M. read next word as एतनावत् ; शक्यं for सहम् A. M. P. R. G. E. परिभ्रंशः for भंशः B. E. ६ R. M. read पीडयति M. om. वयस्य B. N. G. read सख्य E. सख्ये कथय. ७ Om G ; B. adds एषः after this ; E. जीवसिद्धिः ८ दुरात्मा after this B ; G. om. या in प्रयुक्तया N. om. that and reads क्तो for न्त्, and पर्वतकेश्वरम् for पर्वतेश्वरम् ; धातितः for ध्यापादितः B. E. N. G. ९ आत्मग० E. कुतः after second साधु. G. E. N. १० स्वस्मिन्परिहतः A. P. नूनं परिः E ; N. G. and B. om. स्वस्मिन् B. reads अपवदः N. reads स्वीयम् before पातिः B. has एष before धातितो G. om. अद्द्वे after it.

प्रकाशम् । ततस्तततः ।

विरा० । ततश्चन्द्रगुपशारीरमभिद्वोर्धुमनेन व्यापादितां दाह-
वंमर्दिय इति नशरे प्रख्यात्य शकटदासेः शूलमारोपितः ।

राक्ष० । सख्म् । हा सखे शकटदास अयुक्तरूपस्तवायमी-
दृशो मृत्युः । अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम् । वयमे-
वान शोच्या ये नन्दकुलविनाशेषिं जीवितुमिच्छामः ।

विरा० । अमात्यं स्वाम्यर्थं एव साधयितव्यं इति प्रयत्से ।

राक्ष० । सखे ।

अस्माभिर्मुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषांम् ।

परलोकगतो देवः कृतमैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

केथ्यतामपरस्यापि मुहूर्यसनस्य श्रवणे सज्जोस्मि ।

विरा० । एतदुपलभ्य चन्दनदासेनापवाहितममात्यकलत्तम् ।

राक्ष० । क्रौरस्य चाणक्यवटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन ।

१ M. B. om. one ततः २ R. has व्यादिता. N. व्यापादिता. ३ After अरोपितः G. ४ सबाव्यम् E; P. A. have हे for हा and E. वयस्य for सखे. B. E. N. G. om. रूप. ५ Om. P; G. reads स्वाम्यर्थे उप० B. N. E. add असि after शोच्यस्त्वम् G. substitutes it for त्वम् A. P. om. एव G. has अतु for अन् and E. अपि for एवाच. ६ R. G. read येन; R. om. त्रि in विनाशे. ७ B. E. G. add नैतदेवम्; B. om. इ-से G. om. प्र-से E. has instead न वयं शोच्या इति. ८ अस्माकमनु० G. B. °मवलम्ब्य जि० B. G. omitting the last म. ९ Before this B. has the following विरा० । अमात्य नैतदेवम् । अस्माकमनुवैदार्थ-मित्यादि पुनः पठति. N. agrees, actually giving the whole stanza again with कृतमैः for कृतमैः E. also agrees reading शूलमारिः for अस्माभिः; °हयो-व्य० P; B. N. have व्यसनशतस्य; A. P. om. स्य; सज्जावयम् for सज्जोस्मि. B. G. N. १० B. E. N. read ततः before this. A. P. add सौहार्दात् after चन्दनदासेन B. उपरूपसाभ्यसेन N. उपरूपसौहार्देन. E. वृद्दिसौहार्देन; G. has सौहार्देन after अपदा०; M. E. insert राक्षस after अमात्य. ११ B. E. N. G. have सखे before this. After बटोः E. has नारिषं G. नारिषमिति. B. N. om. अशुक्तम् and B. E. N. G. read चन्दनदासेन for तेन.

विरा० । अमात्य नन्वेयुक्ततरः छहश्रेहः ।

राक्ष० । ततस्तेतः ।

विरा० । तत्त्वे याद्यमानेनानेने न समाप्तममात्यः । लर्ण
यदा तदतिंकुपितेन चाणक्यबद्धना ।

राक्ष० । सोद्देगम् । न खलु व्यापादितः ।

विरा० । न हि । गृहीतगृहसारः सपुत्रकल्पो बन्ध-
नागरे निक्षिपः ।

राक्ष० । ताँकि परितुष्टः कथयसि अपवाहितं राक्षसकल-
लमिति । न तु वक्तव्यं संयमितः सपुत्रकल्पो राक्षस इति ।

प्रविश्य पुरुषः । जेहु अमच्छो एसो खु सअडदासो पाडि-
हारभूमिमुवहिदो^१ । (क)

राक्ष० । भर्द्रे अपि सत्यम् ।

(क) जयतु अमात्यः एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः ।

न खलु व्यापादित इति । एतदप्यपकारिजनाद्यमुद्देगः ।

१. N. E. G. om. नव. २. M. R. om. one तसः ३. °भनेनापि वशा न &c. B. याद्यमानेपि वशा न &c. E.; G. agrees with B. omitting. वशा. B. N. have अनेन before अमात्य. ४. B. E. N. G. read तसः for व—ति. ५. G. has सावेगम् B. om. it and has स for न. ६. नहि नहि A. P.; किंतु after हि E. G.; and G. has हस्त for गृहीत B. N. read अमात्य न खलु व्यापादितः । किंतु &c. B. N. E. insert संयम्य after °कल्पः; G. om. नि in निक्षिपः. ७. A. M. P. have सल्ये before this. G. om तस् and has तु after किंतु; B. N. have तसः किंतु and E. has इकि after किंतु; B. E. N. insert अनेन before राक्षसः. ८. B. G. N. om. नि; E. reads °कल्प्य गृहीतसेन सपुत्रः B. G. N. om. पुत्र R. M. have इ after कल्पः. ९. E. has किंवा अचान्तरे before this; G. तसः पदासेपेण B. N. have पदासेपेण after प्रविश्य; जेहु अडु अहु for जेहु B. N. अपपुत्रात् G. E.; B. G. have अज्ञी for अमच्छो after which E. has अमच्छ, B. G. N. अमच्छ, सप्तड़ for सप्तड़ E. १०. भूमिरपविहो G. भूमिमुपहिवो E. भूमि अपविहो M. भूमिवलिप्ति B. N. ११. गिर्वदक B. N. G. (swung through); om. in R; E. has सल्ये before this.

पुरे० । किं अलिभं अमच्चपादेसु विणिवेदनि । (क)

राक्ष० । सखे विराधगुप्त कथंमेतत् ।

विरा० । अमात्य स्योदेतदेवं यतो भव्यं रक्षति भवित-
व्यता ।

राक्ष० । प्रियंवदक किमव्यापि चिरयसि । क्षिप्रं प्रवेशायैनम्।

पुरु० । तथेति० । निष्क्रान्तः ।

प्रविष्टः सिद्धार्थकः शकटदासर्थै० ।

शक० । स्वंगतम् ।

दृष्टा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं गूलं धरित्याः स्थर्ले०

तद्वक्षमीमिव चेतनाप्रमथिनीं मूर्द्धवब्धंसजम् ।

भ्रुत्वा स्वाम्यंपरोपरौद्रविषमानाधाततूर्यस्वनान् ।

न ध्वस्तं प्रथमाभिष्ठाद्वाट्टेऽयत्तन्मेंदीयं मनः ॥ २० ॥

(क) किमलीकिममालपादेषु विनिवेदयामि ।

दृष्टा मौर्यमिति । अत्र वध्यभूमिखातगूलस्य वध्यसज्य मौर्यत-
वक्षमीदृष्टान्तः मत्सरातिशयजनिनासुयाकृतः । जीवकर्मन्द्रियवृत्तीना मनो-

१ प्रियंव B. N ; B. N. have किम् after अलि० ; G. E. om. किम्. M. P. read अलीभम् E. अलियम् G. om. it ; R. om. नि in विणि०. B. N. read अमच्चपादेष-
जीविणो मन्त्रितुं जाणन्ति E. अमच्चपादेषजीविजनो मन्त्रितुं जाणाहि G. अमच्चपादे-
षजीविणो जाणाणं अलीभं मन्त्रितुं जाणन्ति N. (s) agrees omitting जाणाणं and
reading ज मन्त्रितुं जाणन्ति. २ B. N. read किमे० ३ स्या-तो om. B. यतो om. E ;
A. M. P. om. एतत् ; G. adds हि after यतो E. B. have खलु after रक्षति
and G. भवितव्यम् for भव्यम् B. G. E. N. read रक्षति before भव्यम् .४ B.
N. यद्येवं तर्किं वि० G. यद्येवं तर्हि किं विचारयसि E. यद्येवंतर्किं विलम्बयति
M. has तिप्रम् after प्रवेष० ; R. also, adding एव before एनम् ; G. has समाध्य-
सव for एनम् E. has तिप्रं प्रवेष्य समाध्यसव मान्. ५ B. N. E. ज अमच्ची
भ्रुत्वेत्यसि G. agrees having इति for त्ति. ६ B. E. N. G. ततः प्रविष्टाति
सिद्धार्थकेनानुगम्यन्यानान् शकटदासः. ७ B. N. read दृष्टा आलगतम् E. आलगम्०
८ तसे G. E. N. B. स्तने K. ९ मूर्धा B ; वध्यं० A. उन्मुच्य वध्यम्० B ; G.
and N. (s) उन्मुच्य कण्ठम्० E. om. this and next line. १० स्वाम्युपरोपरि०
B. G. E. N. स्वपराध M. R ; साम्युपरोप्रवि० P. ११ मन्त्रे० व० B. G. E. N.

उपसृत्योवलोक्य च सहर्षम् । अयममात्यरक्षसस्तिष्ठति य
एषः ।

अक्षीणभक्तिः क्षीणेषि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २१ ॥

उपसृत्य । जयत्वेमात्यः ।

राक्ष० । विलोक्य सहर्षम् । सखे शकटदास दिष्ट्या कौ-
टिल्यगोचरगतोपि त्वं दृष्टोसि । तत्परिष्वजस्व माम् ।

शक० । तथा करोति ।

राक्ष० । चिरं परिष्वज्य । इदमासनमास्यताम् ।

शकटदासः नाट्येनोपविष्टः ।

राक्ष० । सखे शकटदास अय कोयं मे ईदृशास्य हृदयान-
न्दस्य हेतुः ।

वृत्त्यधीनतया प्रकृते दर्शनश्रवणवन्धनक्रियाणां मन एव कर्तृ । अतो धंसन-
क्रियैककर्तृत्वात् क्वाप्रत्ययः । स्वामिनां नन्दानामपरोपो राज्यभ्रंशस्तद्वौ-
द्रविष्मानसद्यानिर्यर्थः । यद्यस्मात्प्रथमाभिघातेन पूर्वानुभूतानर्थपरंपरासह-
नेन कठिनमभूतस्मान्न ध्वस्तमित्यन्वयः । स्वामिपुरोपरोधविष्मानिति
क्वचित्पाठः ॥ २० ॥

अक्षीणभक्तिरिति ॥ परमे प्रमाणे प्रथमकोटौ स्थितः ॥ २१ ॥

१ B. E. N. G. have नाट्येन for this and om. च. R. प्रकाशम् before उप०;
अयेऽपि for अयम् E ; स for य. N. (s). २ स्वाम्यर्थे धुरमुद्वहन् E. N (s) G.
(reading यै for र्थम्). ३ °स्य० B. N. ४ नाट्येनावलोक्य B. G. E. N ; E. reads
सहर्षम् before this ; P. om. it. G. om. सखे E. om. दिष्ट्या. N. om. कौ-
त्वम् ; P. om. गोचर ; B. E. G. om. त्वम् E. substitutes दिष्ट्या. ५ G. om.
श-ति E. reads उपसर्पति for त-ति. ६ G. has इति for चिरम् omitting राक्ष०.
B. N. have तम् for चिरम्. ७ शक० । यसाज्ञापयत्यमात्यः इति ना० B. N ; E.
agrees omitting इति and G. omitting नाट्येन. ८ om. G ; B. N. E. G ;
have अस्य before मे omitting ईदृ० G. om. ९ हृदयस्यानन्दसेतुः E. हृ०
न्दस्य० G..

शक० । सिद्धार्थकं निर्दिश्ये । अनेन प्रियसुहंदा सिद्धार्थ-
केन घातकान्विद्राव्य वद्यस्थानादपैहृतोऽस्मि ।

राक्ष० । सर्वम् । भद्र सिद्धार्थक किं पर्यासामेदमस्य
प्रियस्य । तथापि गृह्यताम् । स्वगात्रादवतार्य भूषणानि प्रथच्छति ।

सिद्धा० । गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम् । अअं खु अज्जोवदेसो ।
होदु तहं करिस्ते । प्रकाशम् । अमच्च एत्य पदमपविडस्त णत्यि
कोवि पैरिचिदो जत्य एदं अमच्चस्त पसादं णिक्खिविअ निष्कु-
दो भविस्तं । ता ईच्छामि अहं इमाए मुद्दाए मुहिदं अमच्चस्त
एवं भण्डाआरे ठाविदुं । जदा मे पर्योअणं तदा गेहिस्तं । (क)

(क) अयं खलु आर्योपदेशः । भवतु तथा करिष्यामि । अमाल्य अन्
प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोपि परिचितः यत्रेममायस्य प्रसांदं निष्किप्य
आर्योपदेश इति । तस्माच्च सुहम्माणपरिक्षणपरितुष्टादित्यादिः कर्णे
एवमेवेति अतः पूर्वेक आर्योपदेश इत्यर्थः । इदमपरं वीजान्वेषणम् ।

१. सि-इय om. G; for next word B. N. read अमाल्य. २ अपदा-
हितोऽस्मि B. ३ काममपर्य० B. G. E. N; G. om. इवम्. ४ B. G. N. have
इति before this. ५ G. reads प्रणिपत्य and om. all from स्व० to शम् F.
om. from प० to कोवि. B. E. N. G. एवं खु for अअं खु A. P. M. read
अज्जोपदे०. ६ ईसेण करि० B. E. N. G. करिस्ते० R. अत्य for एत्य M; B.
N. E. G. add मे after this; for next word M. reads पुदमप०. A. has प्यवि०
B. पदमप० R. पुडमप०. ७ कोपि P. वेत्य for जत्य P. जहिम् B. E; M. R.
om. next word, G. reads एणम्. A. P. इमम्. G. om. स्त ि in अमच्चस्त
B. P. N. G. read प्रसादं E. पसायम्; ८ णिक्खिविअ G. ९ विय E; P. reads
next word as णिअणिविदो A. णिउदो M. णिष्कु०; for भविस्तस्म् G. reads हुवि०
M. हवि० १० ईच्छेमि A. P. ईच्छेमि R; G. A. P. om. next word and N. G.
read एदाए for इमाए, मुहिआए for मुद्दाए G. B; A. P. read next word
as मुहिदु० G. as मुहिअम्. ११ उज्जेव B. उज्जेव G; E. om.; B. reads next word
भाण्डाआरे P. भाण्डाआरे E. भाण्डाआरे; णिक्खिविदु० for जाविदु० B. १२ पित० G.
णिष्कित्स० N. णिरिकावि० E. (?) एशिणा before पर्योअणा B. N. एशणम् G;
E. reads पवोजणम्; N. reads हविस्तस्मि० B. E. G. भविस्त्स० before तस्मा;
गहिस्त्स० R. गेहि० E. णिहिहस्ताम् P. for गेहिस्त्स०; from ता ईच्छा०
to गेहि० om. in M., but the corresponding chhaya is given.

रांक्ष० । भद्र कौ दोषः । शकटदास एवं क्रियताम् ।

शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । मुद्रां विलोक्य जनान्तिकम् ।
अमात्य भवज्ञामाङ्कितेयं मुद्रा ।

राक्ष० । विलोक्यात्मगतम् । सत्यं नगरान्तिकाम्भान्ते मम
हस्ताद्वाहाण्या उल्कण्ठाविनोदार्थं गृहीता । तत्कथमस्य
हस्तमुपागता । प्रकाशम् । भद्र सिद्धार्थक कुतस्त्वयेयमधिगता ।

सिद्धा० । अतिर्थं कुसुमपुरे मणिआरसेद्वी चन्दनदासो नाम ।
तस्य गेहदुआरपडिसरे पडिदा मए आसादेवा । (ख)

निर्वृतो भवार्मि । तस्मादिच्छाम्यहमेतया मुद्रया मुद्रितममायस्यैव
भाण्डागारे स्थापयितुम् । यदा मे प्रयोजनं तदा यहीव्यामि ।

(ख) अस्ति कुसुमपुरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य
गेहद्वारपरिसरे पतिता मया आसादिता ।

यहीव्यामीति भवतोतिसंधानार्थं यदा कटकानिर्गमिष्यामि तदा यही-
व्यामीति कुटिलो गूढाशयः ॥

१ B. N. have भवतु before this. N. (s) has भारः for दोषः P. E. om. शकट०. २ Before this E. has सिद्धा। जं अमश्चो आपवेशित तथा करोति. and om. य-स्यः A. has यथा for यसा०. G. has आत्मामान् for अमात्यः and B. and N. इति after it. G. has वि० before मुद्राम् and N. and E. om. ज-स् and अवत् after अमात्यः. ३ वि-म् om. G ; B. N. have सविषाई सवितर्कमात्म० after विलोक्य.-B. N. read कट्ट० for सत्यम् which follows. ४ After सत्यम् in B. G. ; E ; N. G. E. prefix अस्मत् to it B. N. मत्; G. also adds गृहिष्या after मम् and om. आपाण्या. G. om. तत् and inserts पुनः after क्रयम्; B. E. N. read उपगता for उपागता. ५ B. G. E. N. have अमात्य before this; G. om. this; B. N. read °पुरणिवासी for °पुरे in next word. E. मणियार०. P. सेटी. G. सेष्टि ; R. and P. have चन्द्र० in next word. ६ दुशार० P. ; A. °परिसरे R. M. दुआरे भूमिए B. N. ; दुशारे भूमिए G. घरदुशरे पडिदा समाप्तिवा. E ; for पडिदा A. P. read पडिता M. पतिता; for मए P. मये and M. नजा. M. om. आ in आसा० B. N. E. read समासा० G. दबलज्ञा.

राक्ष० । युज्यते ।

सिद्धा० । अमच्च एत्थ किं जुज्जहन् (क)

राक्ष० । भद्र यैन्महाधनानां गृहे पतितस्यैवंविभस्योप-
लविधरिति ।

शक० । सर्वे सिद्धार्थक अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा । तदितो
बहुतरेणार्थेन भवन्तममात्यस्तोर्धयिष्यति दीयतामेषा ।

सिद्धा० । अज्ज णं पसादो एसे॑ जं इमाए मुद्राए अर्मचो
परिगग्हं करोदि । इति मुद्रामर्पयति । (ख)

राक्ष० । सर्वे॑ शकटदास अनयैव मुद्रया स्वाभिकारे व्यव-
हर्त्तव्यं भवता॑ ।

(क) अमात्य अत्र किं युज्यते ।

(ख) आर्य ननु प्रसाद एषः यदस्या मुद्राया अमात्यः परिगग्हं
करोतीति ।

किमत्र युज्यत इति मुद्रायाः स्वकीयत्वनिहृत्वेनेन कियत इति जा-
नन्नप्यजानन्निव पृच्छति । भद्र यदिति । अस्मद्दृहजनस्तत्र वर्तत इत्यस्या-
र्थस्य गोपनार्थमियमुक्तिः ।

• तदितो बहुतरेणति । इतो मुद्रामूल्यादप्यधिकतरेणोद्यथः ।

परिगग्हमियादि । यदर्थमियमानीता तत्सिद्धामियर्थो गृढः ।

१ Before एत्थ B. E. N ; G. om. एत्थ B. N. G. read जुज्जहनि. २ B. N.
read यतो for यत्. G. om. it ; for गृहे G. E. read गृहद्वारि B. N. हारि. ३
भद्र R. M. E ; जहि for तस्ति G. ४ B. N. have तत् after this and B. G.
E. N. मुद्रा at the end of the speech. ५ एसो मे परितोषी B. N. E ; G.
agrees adding जम् before एसो. and reading तोसी, and जे for जम् after
this. ६ Before इमाए B. E. N ; P. reads पड़ि॑ in next word. B. E. N.
read पतिंगदप्यसादं करोदिति and om. इति. B. E. N. G. read मुद्रां समर्पयाति.
७ Om. M. G. E. ८ त्वया G.

शक० । यद्यापयत्यमात्यः ।

सिद्धा० । अमच्च लिण्वेमि० । (क)

राक्ष० । बृहि॑ विश्रव्यम् ।

सिद्धा० । जाणांदि एव अमच्चो जह चाणकबद्धुकस्य
विप्रियं कदुअ णत्यि पुणो पाडलेष्वेद्ये पवेसो त्ति । इच्छामि
अहं अमच्चचलणे एव सुस्सूसिदुर्म् । (ख)

राक्ष० । भद्र॑ प्रियं नः । किंतु त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितो-
यमस्मदनुनयः । तदेवं क्रियताम् ।

सिद्धा० । सहर्षम् । अनुगिहिदेहिर्मि० । (ग)

(क) अमाय विज्ञापयामि ।

(ख) जानायेवामायो यथा चाणकयबद्धुकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति
पनः पाडलिपुत्ते प्रवेश इति इच्छाम्यहं अमायस्य चरणे एव शुश्रूषितुम् ।

(ग) अनुगृहीतोस्मि ।

त्वदभिप्राय इति । त्वदभिप्रायापरिज्ञानेनान्तरितो विलम्बितः पूर्वमेवा-
स्माभिरेवं भवाननुनेय इर्यादः ॥

१ B. N. have इति after this. २ B. E. add किंपि after this N. (s) has विणवणिऽ र्किंवि अस्ति G. विज्ञाप्य॑ किं वि अस्ति. ३ भद्र before this B. E. N; and this after विश्वं॑ in B. N. ४ E. यानादिष्वेव B. has ज्ञेय G. ज्ञेय॑; जधा for जह B. N. जहा E. जथा G.; in next word B. N. have हद्यस्स for बद्ध० E. हद्यग्गस्स P. बद्धुकस्स G. बद्धुअस्स. R. बद्धुअस्स. ९ अपियम् E.; नत्यि for णत्यि E.; B. E. N. read मे after णत्यि; A. P. read उण for पुणो M. R. पुणो दि; E. has पवेसो before पाडलिं॑; P. and E. read °पुत्ते R. °उत्तम् G. °उत्त E. has प्रवेद॑ and om. त्ति; B. E. N. G. read ता after त्ति. इच्छेमि A. M. P. इच्छम्भि॑ R. ६ अजजस्स उजेव सुप्पसणे पावे सेवितुम् B; E. has अमच्चस्स ज्ञेय चलणे सुतपसणे सेवितुम्. G. agrees except that P. reads चलणे सुप्पसेवितुम्; N. agrees with B. save that it reads चलणे सुसासितुम्. ७ ओ॑. M. R. G. असिप्रापयपि॑ B. N. (r); ज्ञानेनान्त० B. N. (r) E.; ज्ञानं
तसोस्माकमनु॑; G. B. N. E. read अस्माकम् for अथमस्मत् ८ अनुगिहिर्मि॑ G. अनुगिहीर्मि॑ P. E. अनुगाहिर्मि॑ B. N.

राक्ष० । शकठदासे विश्रामय सिद्धार्थकम् ।
 शक० । तथेति॑ । सिद्धार्थकेन सह निष्कान्तः ।
 राक्ष० । सखे विराधगुप्त वर्णय वृत्तेशोभम् । अपि क्षमन्ते-
 स्मद्दुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ।
 विरा० । अमात्य बाढं क्षमन्ते यथाप्रकाशमनुगच्छन्त्येव ।
 राक्ष० । सखे किं तत्र प्रकाशम् । ।
 विरा० । अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । मलयकेतोरपक्रमणा-
 स्यभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीति॑ चाणक्योप्यतिदि-
 तकाशितयासहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्तैराज्ञाभृत्वश्चन्द्रगुप्तस्य चेतः-
 पीडिंमुपचिनोति । इत्थमपि ममानुभवः ।

अनुगच्छन्त्येवति । चन्द्रगुप्तप्रकृतयः भद्रभटादयः मलयकेतूपेक्षणा-
 त्कृतप्रश्याणक्यबटुने विश्वसनीय इत्येवमस्मद्दुपजापं यथा प्रकाशमनुगच्छ-
 न्त्येव । अत्राप्यागन्तुमुग्ज्ञत एवेति भावः । वक्ष्यति चैतत्पञ्चमेङ्के ।
 प्राक्परिगृहीतोपजपैरियादि ।

१ सखे before this B. N; गच्छ after this E. which has एनम् for सि—म्.
 २ यशाज्ञापवत्यमात्य इति B. E. N. G. ३ वर्णयेशानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशे० E.
 B. N. (r) ; G. has वृत्तान्त for वृत्त; P. has शेषवृत्तम्. N. (s) agrees with
 B. omitting कुसुमपुर. ४ कुसुमपुरनिवासिनी० B. E. N. (r) after क्षमन्ते;
 प्रकृतिस्था अमात्याश्वयः for प्रकृ० E. ५ ननु before this B. E. N. G; यथा.
 om. in N. (s) G. यथाप्रधानम् B. N. (r) यथाप्रकाशम् R; for अनुग० E.
 has आग० and G. अवगम्यते. ६ P. has तत् for तत्र B. has कारणम् for
 प्र०. G. also has it in margin scoring off प्र० in text. ७ G. om. तत्र
 before this, and A. P. om अमात्य at the beginning of the speech. B.
 has कारणम् for प्र०; A. M. P. read यत् after this. ८ R. has चाणक्यो-
 परीति N. (r) B. पीडितश्चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति G. agrees reading कुपित for
 पीडित N. (s) कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्य E. agrees and adds इति at the
 end. B. and E. om. अति further on. ९ G. om. स-सम् N. (s) B. om. च-सम्.
 E. ditto adding अतिजितेन्द्रियतया before जित०; N. (r) om. सहमान०,
 and reads चन्द्रगुप्तस्य omitting च-स्य further on; आकार for आज्ञा N. (r).
 १० N. (r) चित्तपीडामवचिं०; B. N. (s) चेतसः पीडामुप०. E. om. all from
 चेतः to end; and B. N. G. read अवम् for इत्थम् P. has इत्थवम्.

राक्ष० । सहर्षम् । सेखे विराधगुस् गच्छ त्वमनेनैवाहितु-
ण्डकच्छद्दना पुनैः कुमुमपुरम् । तत्र मे प्रियष्ठहैतैलिकव्य-
ज्ञनः स्तैनकलशो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्वचनाद्वाच्यः
यथौ चाणक्येन क्रियमाणेष्वाज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुमः समुच्चेजन-
समर्थः शोकैरुपक्षोकयितव्यः कार्यं चातिनिभृतं करभकह-
स्तेन संदेष्टव्यमिति ।

विरा० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य पुरुषः । अमर्चै एसो खु सअडदासो विष्णवेदि
एदे खुँ तिणिण अलंकारसंजोआ विकीअन्दि । ता पच्चखीकरेदु
अमच्चो । (क)

(क) अमाल एष खलु शकटदासो विज्ञापयति एते खलु त्रयोलंकार-
संयोगा विकीयन्ते । तस्मात्प्रयक्षीकरोत्तमाल्य इति ।

ममानुभव इति । इत्थं तत्रयवृत्तं मयानुभूयैवागतमिलर्थः । इदमपि बी-
जान्वेषणम् ।

अलंकारसंयोगा इति । अलंकारसंयोगाः सम्यग्घटिताः अलंकारा
इत्यर्थः । इदमपि बीजान्वेषणम् ।

१ E. has before this प्रियं नः G. om. गच्छ B. N. have तद्गच्छ ; B. N. G.
om. एव, A. M. read एतेन for अनेन. २ om. A. P ; B. E. N. add एव
after कु-म् G. adds एव ब्रजः G. has स before तत्र B. N. G. have हि
after it. E. om. मे and B. E. N. G. om. प्रिय. ३ व्यञ्जनकस्तनकः P ; B. E.
N. have कलसो. ४ om. G ; आ० for ज्वा० N. (s) सत्या० G. Both om. शु in
भङ्गेषु. B. E. N. G. add त्वया after चन्द्रगु० in next word. B. N. have रूपैः
for समर्थः G. om. it. ५ B. N. add इति here ; G. om. अति ; E. reads चानि-
निवृत्तम् ; G. E. om. न in next word. ६ जयतु २ आमच्चो E. जयतु २ अङ्गजो G.
जअभुजअभु अम० B. जअभु जअभु अङ्गजो N ; B. E. N. G. om. एसो खु ; E.
reads सगड०. ७ om. G ; विसेसा for संजोआ B. संजोडा G. योडिया E.
which has तिणि after this ; omitting तिणिण before ; B. A. N. in next
word read ज्वीभन्ति ; ज्वीयन्ति E. ज्वियन्ति G ; P. has जा for ता before
पच्च ; करेत N. (s) R. G. E. M. add त्ति after अमच्चो.

राक्ष० । विलोक्ये । अहो महार्हाण्याभरणानि । भद्र उच्यतां-
मस्मद्वचनाच्छकटदासः परितोष्य विक्षेतारं गृह्णतामिति ।

पुरु० । तथेति । निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । याँवदहमपि कुस्तमपुराय कंरभकं प्रेषयोमि ।
चेत्याय । अपि नाम दुरात्मनश्वाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत ।
अथवां सिद्धमेव नः समीहितं पदयामि । कुतः

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्तते
चाणक्योपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।
राज्यप्राप्तिरूपार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिज्ञार्णवं
सौहार्दकृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरं भेत्स्यति ॥ २२ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति^१ द्वितीयोङ्कः ।

चन्द्रगुप्तो भिद्येतेति । ततःप्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्वा-
णक्यपि इति श्रुत्वा तदधोपाये निराशः सनराक्षसः । आज्ञा बलवती राजन् श-
न्यो जेष्यति पाण्डवानितिन्यायेन ॥ अतः परं स्तनकलशद्वारा मौर्यचाण-
क्ययोर्मिथो विरोधेन स्वेष्टसिद्धिं समाशंसते अपि नामेति ॥

मौर्यस्तेजसीति । राज्यपास्या प्रतिज्ञार्णवतरणेन च लब्धान्तरा प्राप्ताव-
सरा कृतकृत्यतैव । उभौ सौहार्दद्वित्स्यति उभयोः सौहार्दं विघटयिष्यती-
र्थः । उभौ कृतकृत्यतया परस्परं निरपेक्षो सन्तो केन चिन्मित्तेन विरोधे
सती पुनर्न संधास्येते इति भावः । इत्यं पताका प्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसंधे-
र्हीदशाङ्गानि निरूपितानि गर्भसंधिश्च समाप्तः ॥ २ २ ॥

इति द्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुष्ठिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षस-
नाटकव्याख्याने द्वितीयोङ्कः समाप्तः ॥

१. B. E. N. G. add आत्मगतम् here; महाधनान्या^० for महार्हाण्या^० R. A. P.;
M. inserts है between हा and ध; B. E. N. G. read प्रकाशम् before भद्र G. om.
भ—ताम् B. E. N. G. om अस्मद्वचनात् G. om. visarga after °दासः २ E. reads
पुरि^० after विक्षे^०; and P. om. final इति. ३ च अमश्चो आपदेशिति B. N. E.; G.
has ईयो for अमश्चो and om. त्ति. ४ B. N. have स्वगतम् before this. ५ G. E.
have इति before this; G. om. नाम B. E. N. read °व्यहृतकार for °व्यात.
६ अथ P. अथा A; G. om. सि—तः B. E. N. om. न; ७ °न्तरम् P; ८ A. P. om.
इ—वै ९ A. adds राक्षसविचारोनाम P. मुद्राराक्षसनामि नादके M. R. G. E. om इति.

तुष्टायक्षसम् ।

तृतीयोङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चुकी । सनिर्वेदम् ।

रूपादीन्विषयान्निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया

लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हतोः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अङ्गानि प्रसभं त्यजान्ति पदुतामाज्ञाविधेयानि ते

न्यस्तं मूर्धि पदं तवैर्व जरया तृष्णे मुधा ताम्यसि ॥ १ ॥

अथ राक्षसाभिलब्धमाणचाणक्यचन्द्रगुप्तविरोधकथनार्थं विमर्शसंधिराभ्यते । तृतीयचतुर्थवङ्कौ विमर्शसन्धिः ॥ गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य बीजार्थस्याव-
मर्शनम् । हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिरूप्यत इति लक्षणात् । गर्भस-
न्धौ प्रसिद्धस्य मुहुरन्विष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्य कौमुदीमहोत्स-
वप्रतिषेधादिना प्रकरीनाम्नात्प्यया कथया चावर्मर्शनात् अनुसन्धानात्
नियतास्त्रिप्रकर्योः संबन्धस्य चात्र सत्त्वात् । तृतीयेङ्के नियतास्त्रिः ॥ चतुर्थेङ्के
राक्षसचारसंवादरूपा कथाप्रकरी वर्ण्यते ॥ नियतास्त्रिप्रकर्यानुगुण्येनास्य
संधेङ्कयोदशाङ्गानि ॥ तज्ञापवादसंकेटौ विद्रवदवशक्तयः । द्रुतिः प्रसङ्गश्छ-
लनं व्ययसायो विरोधनम् । प्ररोचनाविचलनमादानं च त्रयोदशा ॥

रूपादीति । यैश्चक्षुरादिभीरूपादिषु विषयेषु गृह्यमाणेषु तत्तद्विषये
तृष्णा अभिवर्धते तानीन्द्रियाणि विकलानि सान्ति विषयान्व गृह्णन्ति । यौवने

१ Qm. B. N. E. G. २ स्त्या P. ३ A. P. om. visarga here and after
क्रिया ; M. R. read बोधा ; N. (s) reads रोध for बोध. ४ B. E. N. G. नै:
५ तथैव N. (r) मात्यसि for ताम्यसि. B. मौम्यसि. E.

परिक्रम्याकाशे । भो भोः चपाङ्गासात् एहताः पुरुषाः
सुगृहीतनामो देवश्वन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । प्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवरमणीयतरं कुसुमपुरमवलोकर्त्तुमिष्टादे तस्सं-
स्क्रियन्तामस्मदर्शनयोग्याः सुगाङ्गप्रासादोपरि भूमय इति ।
पुंनराकाशे । किं ब्रूथ । आर्य किमविदित एवायं देवस्य कौमुदी-
महोत्सवप्रतिषेध इति । आः दैवोपहताः किमनेन वः सद्यः
प्राणहरेण कथोपोद्धतेन् । शीघ्रमिदानीम् ।

आलिङ्गन्तु गृहीत्पूर्पसुरभीन्स्तम्भान्पिनद्वलजः

संपूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सच्चामराणां श्रियः ।

सिंहाङ्कासनधारणाच्च सुचिरं संजातमूर्च्छामिव ।

क्षिप्रं चन्दनवारिणा संकुसुमः सेकोनुगृह्णातु गाम ॥ २ ॥

तृष्णावशात् हस्तपादादीन्यज्ञानि स्वक्रियायां व्यापृतान्यासन् तान्यपि संप्रति
जरया पदुतां स्वकार्यदमतां लजन्तीति जरया क्रियमाणं स्वाङ्गवैकन्यं
तृष्णायामुपचर्यते ॥ न्यस्तं मूर्धि पदं तवेति । अथापि तृष्णाया मुधा ताम्यामी-
ति भावः । कञ्चुकिनिर्वेदो नाटके वर्णनीय इति संप्रदायविदः ॥ १ ॥

आविदित एवायमिति । अयं चाणक्येन क्रियमाण इत्यर्थः ॥ अयं
बीजस्थ चाणक्यनीतेरवमर्शनम् ।

आलिङ्गन्विति । अत्र चामराणां श्रियः स्तम्भानालिङ्गन्तु इत्युक्त्या कामि-

१ नामधेयः । R ; A. P. have एष before सु० B. N. read यथा before प्रवृत्त
२ द्वस्तवम् M. मणीयम् P. M. R. ३ तस्किं B. E. N. G ; R. M. om. अस्म—
न्याः ; द्वस्यो० for द्वो० B. E. N ; G. has द्वस्योपरितन ४ तस्किं चिरयन्ति भवन्त
before this B. N. G ; B. E. N. G. om. तुनः ; B. N. G. add आकर्ष्य after
आकाशे E. has आर्यः before किम् ; and G. and E. for ब्रूथ read कथयन्ति
भवन्तः G. inserts इदम् after किम् ; B. E. N. G. add चन्द्रगुप्तस्य after देवस्य.
५ E. has कञ्चुकी before this ; A. P. have हतकाः for हताः in next word,
सद्यः om. in B. E. N. G ; M. R. om. वः and G. has एष. for it ; E. has सद्यः
before किम् R. M. read प्राणापहरेण ६ B. E. N. (r) R. om. वो० ; E. has
कथाधातेन ७ R. has अनवद्य for गृहीत M. किमद्य M. has also धूम for धूप.
P. has द्वरभि for द्वरभीन् ८ सु० P.

किं ब्रूथ । आर्य इदमनुष्टीयते देवस्य शास्त्राभिप्राहे । भद्रा-
स्त्वरध्वम् । अयमागत एव देवश्वन्द्रगुप्तः । य एषः

सुविश्रब्धैरङ्गैः परिषु विषमेष्वप्यचलता
चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो यास्य गुरुणा ।
धुरं तामेवोचैर्नववयसि वोदुं व्यवसितो
मनस्वी दम्यत्वात्स्खलति च न दुःखं वहति च ॥ ३ ॥
नेपथ्ये । इतइतो देवः ।

ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ।

राजा । स्वंगतम् । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य
नैपतेर्महद्प्रीतिस्थानम् । कुतः ।

नामुपभोगः परिस्फुरतीति समासोक्तिरलंकारः । अतिगौरवशालि राजसिंहा-
सनं सुगाङ्गभूमौ तिष्ठतीति तद्वारणात्संजातमूर्छामिवेति वस्तुप्रेक्षा ॥ २ ॥

सुविश्रब्धैरिति । सुविश्रब्धैर्दृढैः सुप्रयुक्ततया कार्यक्षमैश्याङ्गैरवयैः
स्वाम्यमात्यादिभिश्च विषमेषु गहनेषु परिषु मार्गेषु राज्यतन्त्रेषु चाचल-
ता अस्खलता धुर्येण राज्यभारनिर्वहणक्षमेणास्य गुरुणा तातेन या भुवो
धूश्चिरमूढेत्यन्यः । दम्यत्वादनतप्रौढत्वात्स्खलति किञ्चित्खिद्यते मनस्वि-
लादुत्साहवन्वाहुःखं च न वहति ॥ ३ ॥

इत इत इति ॥ इयं चूलिका । अन्तर्जवनिकान्तस्यैश्चूलिकार्थस्य
सूचनेति लक्षणात् ।

अप्रीतिस्थानं क्लेशावहमित्यर्थः ॥

१. B. has आकाशे । किं कथयन्ति भवन्तः एते स्वरामह इति; N. agrees; G. adds शुस्त्वा before आकाशे E. substitutes शुस्त्वा for आकाशे and adds कस्तुकी after इति. २. स्वरं twice in G. E.; B. N. G. om. देवः; R. M. read सः for यः ३. E. has वपुः for भुवः; A. om. भुवः. ४. न च B. N. G. P. for वहति च G. has न सहते. ५. G. has कस्तुकी for this; N. (s) इह इवों देवः for what follows and M. ततस्ततः. ६. आस्मग् G. E. राज्य for राज in राजधः G.; M. has वृत्तस्य for वृ—स्य; B. N. have तन्म after पर N. (s) ७. Om. R.; E. has नरपः B. N. have भूपः; यतः for कुतः B. N.

परार्थानुष्ठाने रहयति^१ नृपं स्वार्थपरता

परार्थानुष्ठाने नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थश्चेत्स्वार्थादभिमततरो^२ हन्तं परवान्

परायनः प्रीतेः कथमिव रसं वेच्चि पुरुषः ॥ ४ ॥

अपि च । दुराराध्यां हि राजलक्ष्मीरात्मवद्विरपि राजाभिः ।

कुतः ।

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवल्लासान्न संतिष्ठते

मूर्खैँ द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्वपि ।

गूर्भ्योर्पर्यधिकं विभेत्युपहसत्येकान्नभीरुनहो^३

श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशंवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

परार्थानुष्ठान इति । परार्थानुष्ठाने धर्मतः षष्ठांशदानादिप्रक्रितिकार्य-
परतन्त्रत्वे स्वार्थपरता स्वच्छन्दविहारादिविषयमोगः नृपं रहयति लज-
ति । परिलक्षस्वार्थः राजा नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ईदृशस्य राज-
लमयथार्थं निष्कलं स्वसुखोपमोगाभावादित्यर्थः । अथापि राजधर्मतया स्वार्थं
विहाय प्रजार्थं एवानुष्ठेय इति चेदाप्रहस्तदा राजा पराधीनो जातः । परा-
धीनस्य भृशादेः सौख्यलेशः कुत्रापि नास्तीति लोकानुभवसिद्धमिति
भावः ॥ ४ ॥

आत्मवद्विरिति । समाहितचित्तैरित्यर्थः ॥

तीक्ष्णादिति । मृदौ परिभवत्रासामृदौ स्थितां मामन्यो बलवान्नरा-
मविष्यतीति तत्र सम्यद्गु तिष्ठति । समवप्रविष्यः स्य इति तद् । लृब्धप्रसरा
कामुकवशीकरणेन लब्धप्रागल्प्या वेशवनितेव श्रीर्दुराराध्येयर्थः ॥ ५ ॥

^१ जडवति B. G. E. हरवति N. (r) इहय नृ० P. २०८कः G. E. ३०८परे for
०तरो A. ०परा P. ४ वेत्तु B. ५०राधा omitting हि E. राज्य for राज M. G. E.
६०भवाचा० A ; M. संतुष्यते for सं-से. ७ मूर्खान् B. N. R. ८०न्य, P. E. ९०नपि
E. १० वात N. (r).

अन्यथे । कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किंचित्कालान्तरं व्यवहर्त्तव्यमित्यार्थादेशः । स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः । अथ वा शावदार्थोपदेशासंस्क्रियमाणमतैयः सदैव स्वतन्त्रा वयम् । कुतः ।

इह विरचयन्साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते स्वजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुरङ्गुशः । विनयरूचयस्तस्मात्सन्तः सदैव निरङ्गुनः । परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

आर्योपदेश इति । आर्योपदेशेन संस्क्रियमाणमतयः शिक्ष्यमाणा इत्यर्थः । इह विरचयन्निति । साधाचारः शिष्यः गुरुभिर्न नियम्यते अपित्वनुमोदयते । लक्षसन्मार्गस्य गुरुरङ्गुशः शिक्षकः । विनये गुरुकृतशिक्षणे रूचियेषां ते सदाचारास्तु सदा निरङ्गुशः स्वतन्त्रा एव वयम् ॥ हिशब्दस्वर्थं उक्तवैलक्षण्यदोतकः । एवं स्वातन्त्र्ये सिद्धोपि वयं तत एभ्यः । पञ्चम्यास्तसिल् । उक्तविधेभ्यः कंचित्कालं स्वातन्त्र्येण व्यवहर्तव्यमित्यादिष्टेभ्यः स्वातन्त्र्येभ्यः परतरमत्यन्तपराङ्मुखाः सर्वथा ईदृशं स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । किंचित्कार्यानुरोधात्त्वार्थादेशेनेदं स्वातन्त्र्यमात्मन्यध्यस्य स्वतन्त्रवद्यवहराम इति भावः । यदा आर्यानुरोधादिदं स्वातन्त्र्यं कथंचिदभ्युपगतम् । अतः परतरं अत उत्तरे काले । कालाभ्यनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्वातन्त्र्येभ्यो वयं पराङ्मुखाः । अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । आर्यधीना एव सर्वदा वर्तमाने इति भावः ।

१ अन्यथा वा (?) G; M. R. om. कृ-स्वा. P. om. क in कृतक and has स्वातन्त्र्येण for स्व-ण ; B. E. N. read च स्वया, G. स्वया, before किंचित् ; B. N. read किंचित्कालम् ; after this R. has स्वया. २ °स्वार्थोपदेशः B. °स्वार्थार्थोपदेशः G ; N. (s) has after this स च कथमपि मया महापातकवहन्तुपगतः E. agrees with text having only अनुगतः for अ-न्युपः. ३ मनसः N. (s) B. N. read सदैवात्स्वः. ४ हि for यि B. R. ; om. in M ; विचार्यते for निवार्यते N. (s) ५ वया M ; G. has हि before तु. ६ पदमपि वसः E.

प्रकाशम् । आर्य वैहीनरे सुगाङ्गमार्गमादेशाय ।
 कस्तु० । इत इतो देवः । न धेने परिकम्य । अथ सुगाङ्ग-
 प्रासादः । शनैरारोहतु देवः ।
 राजा । न धेनारुद्ध दिशोवलोक्य । अहो शारस्तमयसंभृत-
 शोभानां दिशामतिरमणीयता । कुतः ।
 शनैः इयानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः
 समन्तांदाकीर्णाः कलविहतिभिः सारसकुलैः ।
 चिताश्चिलाकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदैः-
 नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥
 अपि च ।

शनैरिति । शनैः क्रमेण स्यानीभूताः कृशीभूताः । संयोगदिरातोधातो-
 र्यण्वत इति श्यायतेनिष्ठानत्वम् । विरलतया प्रतीयभाना दिशः सरितश्च न-
 भस्तः वियत्तः श्रावणमासाच्च । नभाः श्रावणिकश्च स इयमरः । स्यन्दन्ते निः-
 सृता इव दृश्यन्ते । प्रावृत्ति दिशः सरितश्च धनावृत्तया सर्वत उत्कूलसलिला-
 प्लुततया च विविक्तेन न गृद्यन्ते शारदि तु विरलाः स्फुटं प्रतीयन्ते इति
 भावः । अत्र शारदि दिशां सरितां च वर्णवादिवशब्दमावर्त्य दिशः सरि-
 त इव सरितश्च दिश इवेति च परस्परमुपमानोपमेयभावः ॥ सितजलधरच्छे-
 दपुलिनाः विकचनक्षत्रकुमुदैरित्यत्र चोपमितसमाप्तः । एवं च पर्यायेण द्व-

१ Om. R. प्रासाद before मार्ग B. E. N. G ; M. R. read आदर्श्य for आ-
 देश्य G. E. om. मार्ग. २ Before this B. N. have राजा परिकामति and for
 नाटयेन they have कस्तुकी E. om. नाटयेन and after परिक्रः has कस्तु । देव;
 G. E. have शनैः twice, G. has उपरोद्गुह्यस्यार्थः B. N. आरोद्गुह्यस्यार्थः E.
 agrees having देवः for आर्यः. ३ नावरुद्ध G ; G. and E. add च after लोक्य
 further on. संप्रति before शारस्तः G ; N. (s) om. संभृतः for स-भृतः G. has
 समागमसमागतं and शोभां after that. After शोभां G. N. read विभृतीनाम्.
 B. E. read शोभविभृतीनाम्. ४ दिशामितिरमणीया P. ५ नतिरामणीयकम् G;
 N. substitutes for कुतः and E. adds after it सप्रति हि. ६ शान्ता B. N.
 शान्ती G. इवानी P ; E. has शान्ताकृता. E. has भू before च्छेद. ७ पुरस्ता-
 शकीर्णा G. ८ कुसुमैः E.

अपामुदृत्तानां । न जमुपस्त्रिपूर्व्या ॥ स्थितिपदं
दधेस्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।
मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या मेदमहो
कृतः कृत्त्वास्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥
इमामपि ।

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां नारदाद्यै सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

योस्तच्चेदुपमेयोपमा मता इत्युपमेयोपमालंकारः । धर्मोर्थं इव पूर्णश्रीरथो धर्म
इव त्वयीति । अत्र पूर्णश्रीत्वत् इयादिसाधारणधर्मोपादानम् ।
अतः पूर्णेयमुपमा । सा च नभस्त इति क्षेषानुप्राणिता । अनेन शारदुण-
कथनेन स्वस्य जैत्रयात्रासंनाहसमय इति धनितम् । वक्ष्यति च चाणक्यः ।
सोयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति ॥ ७ ॥

अपामिति । सष्टोर्थः । अनेन पद्येनोदृत्तस्य मलयकेतोर्भावी निघहः
राक्षसस्य विषवदत्युग्रविक्रमनीतिविषयकमदापहरणं साम्राज्यफलशालि-
नो महोन्नतेश्वन्द्रगुस्त्य विनयसंपच्च समासोक्त्या सूचिता ॥ ८ ॥

भर्तुरिति । बहुवलभस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । बहुवलभलादिव क-
लुषितामिति कालुष्यहेतुप्रेक्षा । सा च वाचकाभावाद्याया । वर्षास्येन
कृशीभवन्तीं स्वच्छसलिलां गङ्गां भर्तुः समुद्रस्य मार्गे कथंचिदवतार्यं
शारत्सिन्धुपतिं नयति । अत्रोपमा । रतिकथाचतुरा दूतीवेति दूतीदृष्टान्तानु-
रोधांशायकापरापकुपितां विरहकृशां नायिकां प्रसादमुखीं कृत्वा नायकं
प्रति यथा चतुरदूतीवातिगभीरा चाणक्यनीतिः सागरवदतिगभीराशार्यं
चन्द्रगुसं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण प्रापयतीति रूपकातिशयोक्त्या सूचितम् ।
अयमपि वीजावर्मशः ॥ ९ ॥

१ B. N. have visarga here and पथम् for पदम् at the end. E. also has
पथम् P. om. it. २ इत्यर्था M. R. इत्या A. P. ३ सुरः P. ४ अभि च B. N.
इमां च G. ५ क्षणात् G. ६ अम् P.

समन्ताज्ञाद्येनोवलोक्य । अये कथमप्रवृत्तकामुदीप्तं द्वयं
कुमुमपुरम् । आर्य वैहीनरे अथास्मैद्वचनादाघोषितः कुमुमपुरे
कौमुदीमहोत्सवः ।

कञ्चु० । अथ किम् ।

राजा । तत्किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः ।

कञ्चु० । कर्णी पिधाय । द्वान्तं पापं द्वान्तं पापम् । पृथिव्या-
मस्खलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति ।

राजा । तत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमव्यापि कुमुमपुरम् ।

धूर्मैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविद्वेशनार्थो

नालंकुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।

अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
सेँकं स्लीभिर्भजन्ते विधिमाभिलषितं पार्वणं पारं ॥

॥ १० ॥

धूर्तेरिति । स्वामिनो गृहस्वामिनो वसनभूषणादिसमृद्धिं सर्पया-
न्योन्यमाधिक्येन दर्शयन्तः पौरमुख्याः सखीभिः सादृं राजानुमतलानु-
कशङ्का अत एव बहिः क्रीडनं विगीतमपि पावनं राजानुमत्या प्रशस्त-
मित्यर्थः । चिरादीपितं क्रीडाविधिं कुतो न भजन्त इति कञ्चुकिनं प्रति

१°For स-क्य. M. R. read निर्वर्ण्य; A. P. om. नाटयेन G. E. have तत्
before कथ° G. om. प्र and reads °तम् for °न्; E. adds एव before कुमुम°
B. N. G. (in margin) add पद्यानि after °परम्. २ B. N. add त्वदा after
अथ. G. reads महूच° for अस्महूच° ३ B. E. N. read एव before this and
आघोषितो एवस्याज्ञाया कुमुमपुरे दृष्टिर्विद्वेशनार्थः ४ After किम्. ५ Before तत्
B. E. N. G. have आर्य and after it B. N. have एवम्-R. M. B. N. add
परि before गृही° B. E. N. G. read पौरजनेन for पौरैः. ६ एव before this
B. E. N. G.; one शा-पम् om. R. E. ६ पृथिव्याम् comes after this in G. E.
and शासनम् before एवस्य M. स्खलितुमर्हति for स्खलिष्यति B. E. N. G. ७
B. E. N. G. have आर्य वैहीनरे before this. G. has यथेव तत्किमप्रवृत्तम्
E. यथेव तत्किमप्रवृत्तकौ° अथा-पुरम् om. in G; A. P. om. कुमुमः B. E. N.
G. add पद्यानि । पद्य after पुरम्: ८ दूरैर° M. ९ °कान्त° G. १० शावम् N.
(१) सादृं N. (२) पावनम् for पार्वण A. M. R.

कञ्जु० । एवमेवैतत् ।
 राजा० । किमेतत् ।
 कञ्जु० । देवै इंदम् ।
 राजा० । स्फुटै कथय ।
 कञ्जु० । प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।
 राजा० । सक्रोधम् । आः केन ।
 कञ्जु० । देवै नातः परं विज्ञापयितुं शक्यम् ।
 राजा० । न खलु आर्यचाणक्येनापहतः प्रेक्षकाणामति-
 शायरमणीयश्चक्षुषो विषयः ।
 कञ्जु० । देवं कोन्यो जीवितुकामो देवस्य शासन-
 मतिवर्तते ।
 राजा० । शोणोचरे^१ उपवेष्टुमिच्छामि ।

प्रश्नः । पार्वणमिति कचित्पाठः । पर्वणि कार्तिक्यां पौर्णमास्यां भवं क्रीडा-
विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमेतदिति । चाणक्यकृतं प्रतिषेधं सहसा स्फुटं वकुमतिभीतस्वेद-
मस्फुटं सचकितं प्रतिवचनम् ।

१ B. E. N. G have देव before this B. E. N. om. एव G. om. एतत् R.
 M. read तत् for एतत्. २ om. G. E ; B. G. N. have अतः after this E. has
 आः ३ B. E. N. G. have आर्य before this and अभिधीयताम् for कथय. ४ B.
 E. N. G. have देव before this. ५ सरोषम् G; B. N. have आर्य after this
 and G. om. आः. ६ B. N. om. this ; B. E. N. G. read अस्माभिर्देवी before
 विज्ञापयित् and शक्यते for शक्यम् (G. has शक्य). ७ आर्येण B. N ; E.
 has आर्ये before न. ८ शोषित्ययः E ; M. R. om. अपहत-यः ९ om. M. R ;
 कोन्यो after जी-मी G. E. जीवितः A. P. जीवतुः E. १० उल्लङ्घविष्वाति for
 अतिवर्तते B. E. N. G. ११ Before this P. A. E. read सक्रोधम् G. सरोषम्.

प्रती० । देवे इदं सिंहासणं । (क)
 राजा० । नौटचेनोपविद्य । आर्य० वैहीनरे आर्यचाणक्यं
 द्रष्टुभिच्छापि ।
 कन्तु० । यदाज्ञापयति देवः । इति॑ निष्कान्तः ।
 ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगतेः कोपानुविद्वा
 चिन्तां नाटयचाणक्यः ।
 चाण० । कंथं स्पर्द्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः ।
 कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्यार्यं नगरा-
 द्यथा नन्दान्हत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृष्टलम् ।
 तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः ।
 प्रकर्ष॑ मद्भुद्देरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ १९ ॥

(क) देव इदं सिंहासनम् ।

महात्मत्वात्संभाष्यः स्वशत्रुपक्षमाभ्रित इति रोषविशाहुरात्मेति गालनम् ।
 कृतागा इति । नन्दैः कृतमागोप्यासनाकर्वणरूपं यस्य सः । अत्र
 दृष्टान्तानुरोधेन तथाहं मौर्यं हत्वा मलयकेतुं राज्ये स्थापविद्यामीत्यतावति
 वक्तव्ये श्रियमपहरामीत्यतावन्मात्रं राक्षससाहसं अनुवदत्याणक्यस्यायं
 भावः । ममेव नास्य बुद्धिबलं परंतु मत्सरमात्रेण अशक्तोहं गृहारम्भे शक्तोहं
 गृहभञ्जन इति न्यायेन मौर्यपिकारमात्राय प्रयत्नमानः सन्केवलं पौरुषबल-

१. Om. M. देव R. देव scored through in G ; G. has इर्भं सिंहासनं
 उपविसदु देवो E. दैवस्स इमं सिंहासणं उपविशदु देवो B. N. agree with text
 adding उपविसदु देवो. २. सक्रोधम् before this E ; G. om. आर्य० ; A. M. read
 आर्य॑ चाऽ ; A. P. have अ॒ तदृष्ट्वा नन्तरम् before that ; N. (s) has प्रष्टुम् for द्रष्टुम्
 ३. E. om. इति. ४. G. E. om. आसनस्थः and after नृपतः add कृतासनपरिभः ।
 ५. आस्मगतम् before this B. G. N ; E. has स्पर्धते after सह and reads
 स्पर्धति. B. N. read राक्षसहतकः for राक्षसः ; G. E. B. N. add कृत० after
 this. ६. निर्गत्वं M. R. ७. नन्दं हत्वा B. N. G ; ८. नृप० G ; G. reads इतधीः
 for कृतधीः ९. प्रभावम् B. E. N. प्रसादम् G ; A. has यदु०

आकोशे लक्ष्यं बद्धा । राक्षस राक्षस विरम्यतामस्मा-
हुर्व्यसनात् ।

उत्सिन्तः कुसाचेव दृश्यत्परारो
नन्दोसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधम्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

विचिन्त्यै । अथ वा नातिमालमत्र वस्तुनि मया मनः
ददृष्टिव्याप्तः । कुतः ।

मद्भूत्यैः किल सोपि पर्वतसुतो व्यासः प्रविष्टान्तरै-
रुद्युक्ताः स्वानयोपसाधनविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः ।

मवष्टभ्य मदुद्धेः प्रकर्षमतिशयितुं व्यवसित इति अहो राक्षसस्य दुर्ब-
वसितमिति । वक्ष्यति च । केवलं प्रधानवैरं मदनुकृतेः साधम्यमिति ॥ ११ ॥

उत्सिन्त इति । उद्विक्त इत्यर्थः । प्रधानवैरं परिवृद्धेषः केवलं ते तव
मदनुकृतेः मदनुकरणस्य संबन्धि मत्सर्धाविषयकमिति यावत् । साधम्यं
समानो धर्मः । स्वार्थे व्यज् बहुव्रीहेर्भवे वा । न तु बुद्धिप्रकर्षादिः मत्सा-
दृश्ये तव समानो धर्मोस्ति । अनेन यथा नन्दा उन्मूलितास्तथाहमपि भौर्य-
मुन्मूलयामीति प्रधानवैरमात्रेण मया सह स्पर्धते न तु बुद्धिप्रकर्षेणेति भक्तः ।
मदनुकृताविति विषयसप्तम्यन्तः पाठः साधुः ॥ १३ ॥

मद्भूत्यैरिति । प्रविष्टान्तरैर्वशीकृतशत्रुहृदयैभुद्युपायादिभिः । स्पशा
गूढप्रणिधयः । अपर्सर्पश्चरः स्पशा इत्यमरः । सिद्धार्थकादयो भेदकर्मणि
उद्युक्ता एव वर्तन्ते । अहमपि संप्रति चन्द्रगुप्तेन सह कृतकक्लहं कृला

१ प्रत्यक्षवत् added before this in B. E. G. N. राक्षस om. in R. E. M.
हे for it G ; G. has विरम्यताम् twice. २ दुर्बवसितात् B. N. व्यवसितात् G.
युर्व्यवसितात् E ; E. adds कुतः after this. ३ तन्त्रो B. E. N. G. ४
स्त्वमुद्दि० N. (s) नचै R. P. ५ G. om. visarga. ६ Om. R ; after अथवा
P ; ७ मस्मिन् for ८ मच B. E. N. G. ९ Om. R. १० नाम B. E. N. G. प्रति-
डान्तरैः for प्रविष्टान्तरैः B. N. ११ उद्युक्ताभ्य लिं० B. चराः for स्पशाः N. (s) E.

हस्ता संप्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना राक्षसं
भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलस्वेषे प्रतीपं द्विषः ॥ १३ ॥
प्रविद्य । कञ्जुकी । कष्टे खलु सेवा । ।

भेतैव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राजस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च वर्सन्ति येस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपैर्नैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं हृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥ १४ ॥
परिक्रम्यावलोक्ये च । इदमार्थचाणक्यगृहम् । यावत्प्रवि-

तेनोपायेन प्रतीपमस्मासु प्रतिकूलचारिणं राक्षसं द्विषः संपत्रान्मलयकेतोः
सकाशात् भेत्स्यामि तयोर्विरोपं संपादयिष्यामीर्यथः । यद्वा प्रतीपमिति
विधेयं विशेषणं द्विष इति षष्ठी । राक्षसं द्विषः प्रतीपं सन्तं भेत्स्यामि
प्रतिकूलवेनापाद्य विघटयिष्यामीर्यथः । एष राक्षसः स्वमतेन स्वसंमत्या
भेदकुशलेन्दु चन्द्रगुप्ताचाणक्यं भेत्स्यामीति स्वस्मिन्कुशलंमन्योस्तु न
वस्य ममेव सामग्रीपैष्कल्यं बुद्धिवलं चालीति भावः । इयं नियतासिः ।
अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियतासिकेति लक्षणात् ॥ १३ ॥

कष्टमिति । सामान्ये नपुंसकम् ।

भेतव्यमिति । दैन्याद्वेतोः उन्मुखदर्शनानि च अपलपनानि च राज-
रहस्यंगोपनानि च तैः पिण्डार्थमुदरभरणार्थमायस्यतः फ़िश्यमानस्य सेव-
कज्जनस्य सेवमित्यन्तयः । श्वविषये अपलपनं ताडनभयेन गात्रसंकोचनम् ।
सिवाधपिवितकार्यानुरोधादिदमाहितम् । चाणक्यमौर्ययोः कपटवैमलं
तथ्येनैव गृह्णतः कञ्जुकिनोयं निर्वदः ॥ १४ ॥

१. कुशलोद्येष B. N. E. °ल॒ श्वेष G. प्रतीप M. R. २ कष्टा. °B. G. N ;
B. E. G. N. add नाम । कुतः at the end of this sentence. ३ भेत्स्याम्.
A. ४ भवन्ति B. E. N. G ; for येस्य. M. E. read यस्य. ५ इर्षनेन नटैः
N. (r) इर्षनापनयनैः G. इर्षनोपनयनैः E ; P. has सेवार्थम् for पिण्डार्थम्.
आवास्यतः B. E. N. (r) आपहयतः E. आवास्यतः G. ६ E. om. अव-च्च. R.
and M. om. च; °माचार्य° for °मार्च° P. G ; B. E. N. G. add स्य before
गृह्णम्.

शामि । प्रेविश्यावलोक्य च । अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः ।
तथाहि ।

उपलश्चकलमेतद्देवकं गोमयानां
बदुभिरुपहतानां वर्हिषां स्तूपमेतत् ।
शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभि-
विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥
तत्स्थाने खल्वस्य वृषलोद्यश्वन्द्रगुप्त इति । कुतः ।
स्तुवन्ति शान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः
प्रवार्चः कर्पिण्याद्यदवितथवाचोपि पुरुषाः ।
प्रभद्वद्वुष्याद्याः स खलु सकलः स्यादितरथा
निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

उपलश्चकलमेतदिति । त्रेतामिसंभरणसमिन्धनादार्थं शुष्कगोमयगोलक-
चूर्णनार्थमुपलश्चकलम् । उपलोपि शकलो न संगृहीत इति विभूतिनैरपेक्ष्य-
मस्योपलश्चकलजीर्णकुड्यादिभिरुक्तम् । वर्हिषां दर्भाणां स्तूपं विधननामकमु-
ष्टिसमूहः । शरणं गृहं समिद्धरेण विनमितपटलान्तमतिजीर्णलाद्विभुमतृणम-
यष्ठदिप्रान्तं । वलीकनीप्रे पटलप्रान्तेथ पटलं छदिरियमरः । अनेनास्याप्रति-
यहल्कर्मठलादयः श्रोत्रियैरुणा उकाः । तथोक्तं पुरस्तात् । वंशे विशाल-
वंशानामृषीणामिव भूयसाम् । अप्रतियाहकाणां यो बभूत भुवि विश्रुत इति
॥ १५ ॥

वृषलोद्य इति । वृषलशब्देन वदितुमर्हः । सुषि क्यप् चेति क्यप् प्रत्ययः ।
निस्त्वहल्लाद्राजानमपि तृणीकृत्य भूयवद्यपदिशतीर्थ्यः ।

तदेव विवृणोति । स्तुवन्तीति । अवितथवाचः सत्यवचनशीला अपि का-

१ B. E. N. G. have नाटयेन before this. महाराजा^० for राजा^० E; G. adds स्य before. मन्त्रिः; गृहभू^० for विभू^० B.N; B.E. G. N. have कुतः for तथाहि. २ स्तोम B. G. कृष्ण E. गुच्छ N. (r) सूप (?) N. (s) ३ विमलित. A. ४ ततः स्या^० E. N. (s); R. E. M. N. (s) om. खलु; वृषलो देवः for वृषलोद्यः B. N. G; देवोऽप्तु^० E; G. E; om. इति. ५ न्तः G. E. न्त्य^० B. N. ६ प्रवाहै: M. R. अति for यत् B. कृतिनः for पुरुषाः B.

विलोक्य सभयम् । अये तदयमार्यश्चाणक्यस्तिष्ठति ।

यो नन्दमौर्यनुपयोः परिभूय लोक-

मस्तोदयावदिशादप्रतिभिन्नकालम् । १७ ।

पर्यायपातितहिमोष्णमसर्वगामि

धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधामः ॥ १७ ॥

ज्ञानुभ्यां भूमौ निपत्य । जयत्वार्यः ।

चाण० । वैहीनरे^१ किमागमनप्रयोजनम् ।

षेण्यात्प्रवाचः उद्दण्डवचनाः सन्तः अभूतैरसर्यैर्गुणैः स्तुवन्तीति यत्स खलु
तृष्णायाः प्रभाव इति योजना ॥ १६ ॥

अये तदयमिति । तदयमिति कर्मधारयसमाप्तः सोयमित्यर्थः ।

यो नन्देति । लोकं नन्दामात्यादिकं परिभूय स्वमन्वशक्तया मोहयित्वा
नन्दमौर्योरभिन्नकालं युगपदस्तोदयौ दत्तवान् । अत एव सर्वशङ्कुव्या-
पिना स्वेन धाम्ना असर्वगामि पर्यायेण कालक्रमेण पातितं नाशितं हिममुण्डं
वा येन तत्सहस्रधामः सूर्यस्य धाम तैजः अतिशाययति अतिक्रामयति ।
धामातिशेते तेन धाम्ना स्वयं अतिशाययति । सोयमार्यश्चाणक्यस्तिष्ठतीति
पूर्वेणान्वयः । अतिपूर्वकाच्छिङ्गो हेतुमणिच । अत्र लोकशब्देन लोका-
लोकपर्वतो लक्ष्यते । असर्वगामीखनेन सर्यतेजसस्तद(न^२!)तिक्रमणमु-
क्तमैः । एवं च लोकं परिभूयातिक्रम्य नन्दमौर्योर्युगपदस्तोदयौ दिशाचा-
णक्यतेजः लोकमनतिक्रामतोत एवासर्वगामिनः क्रमेण हिमोष्णयोर्ददया-
स्तमयौ दिशातः सूर्यतेजसोप्तिशयितमिति व्यतिरेकालंकारः लोकमिति
क्षेष्णानुप्राणितः ॥ १७ ॥

१ B. N. A. P. om. विलो^३ M. R. read स्वगतम् for वि-म्.—G. om. अये
तत् which follows. E. om. तत् B. N. om. अये. N. (s) adds स एषः E.
ग एषः २ For अदिशप्रति^४ B. N. read प्रतिदिशप्रति^५ M. अदिशप्रक्रमिति(?)
३ उच्चिन्म^६ B. N. स्थम^७ (?) A. उच्च^८ om. in E. ४ प्रकाशम् before this M.
B. पतति for निपत्य G; B. N. have जयतु twice. E. reads जयत्वार्यः
and G. om. ज-र्यः ५ B. E. N. G. have नावयेनावलोक्य. E. has also आर्य
before this.

कञ्चु० । आर्य प्रणतसेसंभ्रमोचलितभूमिपालमौलिमाला-
माणिक्यशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः सुगृहीतनाम-
धेयो देवश्वन्द्रगुप्त आर्य शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अकृत-
क्रियान्तरायमार्ये द्रष्टुः च्छामीते ।

चाण० । वृषलोै मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न खलु वृषल-
श्वरणपूर्यं गतोयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कञ्चु० । आर्य अथ किम् ।

चाण० । सक्रोधम् । आः केन कथितम् ।

कञ्चु० । सर्भयम् । प्रसीदत्वार्यः । स्वयमेव सुगाङ्ग-
प्रासादगैतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् ।

चाण० । आर्यः ज्ञातम् । ततो भवद्विरन्तरा प्रोत्साह्य कोपितो
वृषलः । किमन्यत् ।

कञ्चु० । भयं नाटयंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति॑ ।

१ प्रणतिसंब्र॑ B. E. N. G. २ भ्रमच॑ A. E. ३ मसमुच॑ B. N. ४ माच॑ P. ५ भे
omitting all to भ्रमि॑ G; B. E. N. G. om. माला further on and read
मणि for माणिक्य and सकल for शकल; युगल for युगल at the end of the
compound. P. २ For सु-स्य B. and N. read पाशपद्मयोरार्ये प्रणिपत्य
देवश्वन्द्रगुप्तो; G. E. agree, om. पश्च and G. reading आर्यस्य. ३ For
अकृ॑-० नार्यम् B. N. (r) read क्रियान्तरमन्तरायमन्तरेणार्यम् and E. reads
क्रियान्तराय &c.; P. agrees with text but has राल॑ for राय॑ E. also
om. last इति. ४ After इच्छति E; G. has वैहीनरे before this instead
of after इच्छति ५ B. E. N. G. have वृषलस्य B; N. अवणमुपग॑ E. अव-
णपयमुपग॑ G. अवणपयमग॑ G. om. मत्कृतः B. N. read मया कृतः ६ भयं
नाटवित्वा B. N. भयं नाटयन् E. ७ यिखर before गतेन B. N.; A.
P. read नालोकि॑ M. om. अवलोकितम् A. P. om. कौमुदी and B. E. N. G.
add कुम्भन before पुरम् ८ आ E; G. om. it and ज्ञातम् B. N. after ज्ञातम्
read सिष्ठ तावद्वाक्षिरेव महन्तरेण प्रो॑ G. has तिष्ठतु तावत्तो भवद्विरन्तरेण
प्रो॑ E; उत्तिष्ठ ततो भवद्विरेवन्तरेण प्रो॑ B. N. read रोपितो for कोपितो ९ B.
G. N. read सभयम् for भ-यन् A. has एव before अधो॑ G. om. all after
सभयम्.

चाण० । अहो राजपारेऽप्त्वा चाणक्योपेति प्रदेषपक्षपांतः ।
अथ क वृषलः ।

कञ्च० । भयं नाटयन् । आर्यं सुगाङ्गगतेन देवेनाहमार्य-
पाद्मूलं प्रेषितः ।

चाण० । उत्थाय । सुगाङ्गमार्गमादेशय ।

कञ्च० । इतहत आर्यः । उभौ परिक्रामतः ।

कञ्च० । एषं सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहत्वार्यः ।

चाण० । नाथेनावरुह्यार्वलोक्य च । अये सिंहासनमंध्यास्ते
वृषलः । साधु साधु ।

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजराजै^{१०}

रध्यासितं च वृषलेन वृषेण राजाम् ।

सिंहासनं सदृशापार्थिवसंगतं च

प्रीतिं पेरां प्रगुणयन्ति गुणा मैते ॥ १८ ॥

नन्दैर्वियुक्तमिति । अनपेक्षितराजराजैस्तृणीकृतकुबेरैः राजां वृषेण
श्रेष्ठेन । कुबेरवदिधनाद्यानपि नन्दान्हत्वा तत्पदे यः कथिदयोग्यो न
स्थाप्तिः किंतु नन्देभ्योप्यतिशयितो धीरोदान्तत्वादिमहाराजगुणोन्तरश्वन्द-
युप्तोभिषेचितः । अतः सिंहासनं योग्यपार्थिवसंगतं जातमिति शेषः । इति

१०क्यस्यो^० B. E. N. G ; P. om. प्र. G. reads महान् for प्रदेष B. N. read
वि for प्र २ तिष्ठति after this B. N. G ; E. has कु after वृ० ३ G. E. om.
भ-न् G. om. आर्यः प्रासाद before गतेन B. E. N. G. ४ आर्यस्य E ; A.
o.n. पाद. ५ नाटयेन before this P ; B. E. N. G. have कञ्चुकिन् after this
and प्रासाद after सुगाङ्ग G. E. om. मार्ग and R. reads आर्यस्य. ६ P. R.
om. one इति M. E. आर्यः ; B. N. add इति before उभौ. ७ अयम् B. N.
आर्यामुम G. परिक्रम्य कञ्चुकी । आर्यायम् E. ८ सादं शनैः शनैः &c. G ; E.
also has शनैः twice ; रारोहमहत्वार्यः B. E. N. G. ९ वि for अव G ; B.
E. N. G. after च add सहर्षमास्मगतम्. १०मा^० A ; B. N. G. om. one साधु
further on. १० वृत्तैः B. N. ११ भृशम् for पराम् G. प्रीतिवद्यम् E.

ॐ पूर्णसूत्य । विजयतां वृषलः ।
राजा० । आंसनादुत्थाय । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।
इति पादयोः पतति ।

चाण० । पाणौ गृहीत्वा । उच्चिष्ठोच्चिष्ठे वत्स ।
आ शैलेन्द्राद्युलान्तस्खलितसुरनदीशीकरासारशीता-
सीरान्तान्नैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्थार्णवस्य ।
आगत्यागत्य भीर्तिप्रणतनृपश्चातैः शश्वदेव क्रियन्तां
चूडारब्जांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ ११ ॥
राजा० । आर्यर्पसादादनुभूयत एव सर्वम् । तदुपविशत्वार्यः ।
उभौ यथोचिंतमुपविष्टौ ।

चाण० । वृषल किमर्थं वर्येमाहूताः ।

स्वस्योचितकारित्वादिगुणैः स्वयमन्तस्तुष्यति । प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा-
ममैत इति । एतेन नन्दोद्वारणादिसाधका मम गुणा मम प्रीतिं प्रगुण-
यन्ति वर्धयन्ति ॥ १८ ॥

आ शैलेन्द्रादिति । शिलान्तस्खलितेयादिविशेषणात् शैलेन्द्रो हिम-
वान्गम्यते । आ हिमाचलादासेतोश्च समागम्य सर्वे नृपतयः लां प्रणमेन्त्वा-
त्याशीः ॥ १९ ॥

१. हेवः G. २ सिंहास्त् B. N ; B. E. after उत्थाय add चाणक्यस्य पाणौ
गृहीत्वा and B. E. and G. om. इति-ति at the end of speech. ३ B. E. N.
om. one उच्चिष्ठ, G. has वत्स before this and पद्य after it. ४ न्तः A. G ;
B. N. read धुनी for नशी further on ; N. (s.) सीकराचारवर्षा० E. has वर्षा०
for शीता० ५ For °सीरा० B. E. G. read °वा तीरान्नै० N. (s.) ; °शाप्रान्नान्नै० P.
also reads धामस्फुटित for रा-त्. ६ भीत M. R. एवम् for एव A. P. ७ एत
A. P. ८ E. has शुष्मत् before प्रसा० G. om. प्रसाशत् For सर्वे तत् B. N. G.
एतचाशास्त्वते E. एतचाशास्त्वते B. N. add इति after आर्यः ९ G. om. उभौ
B. E. N. G. read वथासनम् १० वथम् before किं A. P.

राजा० । आर्यस्य दर्शनेनात्मानम् तुष्टात्मयेषुभूम् ।

चाण० । सस्मितम् । अलमनेन प्रश्नयेण । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराहूयन्ते^१ ।

राजा० । आर्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्यः पद्यति ।

चाण० । स्मितं कृत्वा । उंपालब्धुं तर्हि वयमाहूताः ।

राजा० । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नहि नहि । विज्ञापयितुम् ।

चाण० । यैवेवं तर्हि विज्ञापनीयानामवद्यं शिष्येण स्वैरहृचयो न निरोद्धव्याः ।

राजा । एवमेतत्कः संदेहः । किंतु न कृत्वादेष्टर्थं निष्प्रयोजना प्रवृत्तिस्त्यंस्ति नः प्रश्नावकाशः ।

स्मितमिति । इत्यादिदोषप्रख्यापनमपवादः । चाणक्येन स्वोपालभस्य दोषस्य प्रख्यापनात् ।

स्वैरहृचय इति । स्वैरहृचयः स्वतन्त्रा गुरवो न निर्बन्धनीया भृत्यवन्नानुयोज्या इति ।

१ G. om. आर्यस्य at the beginning of the speech ; B. and N. (r) read for this अनुग्रहीतम् N. (s) अनुग्रहीतम् २ स्मितं कृत्वा B. E. N. G ; B. E. N. G. also have बृष्टल after this ; प्रणवेन for प्रश्नयेण N. (s) ३ B. E. N. G. add तत्प्रयोजनमभिधीयताम् ४ Om. G. ५ बृष्टल before this B. E. N. G ; N. (s) also adds यद्येवम् between this and बृष्टल. G. om. तर्हि ६ B. N. have instead of all this आर्य नोपालब्धुम् । चाण० । किं तर्हि । राजा । विज्ञापयितुम् G. E. have नोपालब्धुं किं तर्हि विज्ञापयितुम् ७ बृष्टल before this B. E. N. G. शिष्यैः for शिष्येण M. E ; B. E. N. G. om. स्वैर For what follows A. has °हृचयो नावरो° M. °हृचयः स्वतन्त्रा रो° R. °हृचयः स्वतन्त्रा नावरो° N. (s) G. हृचयो नानुरो° B. N. (r) हृचयोनुरो° ८ For ए-त् B. E. N. G. read आर्य । B. E. N. G. have अपि before आर्वस्य ९ रुचिः प्रवर्ति(त्वं विं G.)प्यस्य इत्य् B. N. G ; M. agrees with text omitting in प्रहृ० ; E. ditto inserting नविष्यति before इति G. reads इतोस्ति G. E. read : भृत्यावकाशः ।

चाण० । वृषल सम्यग्गृहीतवानसि ने प्रयोजनमन्तरा
नाण्डद्यैः स्वप्रेपि चेष्टत इति ।

राजा । आर्य अत एव शुश्रूषा मैं मुखरयति ।

चाण० । वृषल श्रूयताम् । इह खल्वर्थशास्त्राद्वादेवादिधां
सिद्धिमुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां चेति ।
तर्तः सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन । यतो वयमे-
वाल नियुक्ताँ वेत्स्यामः ।

राजा । सकोपं मुखं प्ररावर्त्तयति ।

नेपथ्ये वैतालिकौ पठतः ।

एकैः ।

वस्त्याम् इति । वृत्तधातोर्भविष्यति लटि उत्तमपुरुषवहुवचनम् । न
वृद्धश्चनुर्भईतीपिनवेधः । वृद्धयः स्यसनोरिति परस्मैपदम् । तत्तत्कार्या-
नुगुण्येन वर्तिष्यामह इत्यर्थः ॥

१ मदाशायम् before this and हि after it B. N. २ B. N. E. read अन्तपैशः-
माणः for अन्तरा-G. अनपेश्य; B. E. N. G. read चाणक्यः not here but after
स्वप्रेपि (or सुर्वप्रेपि the reading of E. which also has श्रूयताम् before सुर्वप्रेपि)
For चेष्टते. E. has चेष्टिष्यते P. G. om. इति and B. and N. read हृष्टे प्रवर्त-
यिष्यति for चेति. ३ B. E. N. G. have प्रयोजन before शुश्रूषा and माम् not
here but before प्रयो ० ४ Om. G; अवधार्यताम् after this R; शास्त्रार्थकां० R.
For त्रिविधाम् B. N. read त्रिविधः ५ B. E. N. G. have तद्यथा before this.
६ तत् E. तत् B. N. G; B. N. G. have भवतः for तद् which E. reads
before सत्वि०; फलान्वे० for प्रयोजनान्वे० B. N. प्रयोजनानामन्वे० G; before
यतो B. N. (r) E. have वाद्यमनसयोः खेदमुत्पादयितुम् (E. adds फलम् to this);
G. N. (s) वाक्मनसी खेदयितुम् G. E. om. यतो. ७ अनि for नि G. E. वेत्स्यामः
for next word B. M. वस्त्यामः A. वस्त्यामः P. ८ सकोप इत् B. E. N. G.
परि० for परा० B. E. N. G. ९ ततो before this B. E. N. G; G. has नेपथ्ये
after वैता०. १० Om. A. P. E. प्रथमः M.

आकाशं काशपुष्पेच्छविमभिभवता भस्मना शुक्रयन्ता
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्षिश्वेती क्षमिमैभीम् ।
कापालीमुद्दहन्ती लजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्यश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्षेत्रमैशी शरदः ॥२०॥
अपि च ।

प्रत्यग्रोन्मेषेऽजिह्वा क्षणमनभिमुखी रसदीपप्रभाणा-
माभूम्ब्यापारुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गः ।
नागाङ्कं मोक्षमिच्छोः शयनमुहु फणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चरमवतु हरेदृष्टिराकेकरा वः ॥२१॥

आकाशमिति । अपूर्वा कापि लोकोन्नरगुणाभिरामा ऐशी तनुरिव शरदः
लेशं मलयकेतुराक्षसामियोगजनितं लेशं हरतु । कीदृशी ईशतनुः काश-
पुष्पच्छविमभिभवता तच्छविसदृशेन भस्मवता आकाशं शुक्रं कुर्वती इ-
तांशोश्वूदायां वर्तमानस्यांशुजालैर्जलधरमलिनां जलधरसदृशी ऐभीं
गजासुरसंबन्धिनीं कृत्ति क्षिश्वेती क्षिष्टां कुर्वती तन्नैव्यमभिमृद्धिरूपः ।
कौमुदीमिव धवलां कापालीं लजमुद्दहन्ती शरद्विषये भस्मधवलया का-
शपुष्पच्छव्याकाशं शुक्रयन्तीत्यादि योज्यम् । हास्यश्रीरिव राजहंस्यो यस्यां
शारदि राजहंसीव हास्यश्रीर्थस्यां तनावित्युभयत्र विघ्नः । उपमालंकारः ॥२०॥

प्रत्यग्रोन्मेष इति । शारदि क्षीरनिधौ शेषशयनादुत्थितस्य हरेराकेक-
रदृष्टिप्रतिपादकानि प्रत्यग्रेयादिविशेषणानि । प्रत्यग्रेण निद्राच्छेदानन्तरोदि-
तेनोन्मेषणेनोन्मीलनेन जिह्वा कूणितप्रान्ता । स्पष्टमन्यत् । नागाङ्कं शेषपर्य-
क्तस्त्वप्म् । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः ॥२१॥

आकाशमिति प्रत्यग्रोन्मेष इति चन्द्रगुप्तवैतालिकेन पठितम् । उत्तरपदा-
द्वयं सत्त्वोन्कर्षभूषणाद्युपयोगेनेति च राक्षसगूढप्रणिधिना वैतालिकवेष-
भारिणा स्तनकलशनामा चन्द्रगुपतेजसमुत्तेजनार्थं पठितमिति शेयम् ।

१ तूल E. २ क्षिन्वतीम् B. क्षिष्वती N. (s) क्षिष्वती G. क्षिशती E. ३ हास-
श्रीराजहंसा B. E. N. G. ४ प्रत्यग्रेषेष° E. ५ °मात्र° P. रवा for लवा G. जात्रिं
for जृम्भि° A. स्वाङ्गः for साङ्गः N. (s) ६ °गाङ्गम् E.

द्वितीयः ।

सत्त्वोल्कर्षस्य धात्रा निधय इव हृताः केषि कस्यापि हेतो-
र्जेतारः स्वेन धात्रा मदसलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम् ।
दंश्ट्रभङ्गं मृगाणामधिषतय इव व्यक्तमानावलेपा
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥२२॥
अपि च ।

भूषणाद्युपभोगेनै प्रभुर्भवति न प्रभुः ।
परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

चाण० । स्वंगतम् । प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण
प्रवृत्तशारदुणप्रख्यापर्नमाशीर्वचनम् । इदमपरं किमिति नाव-
धीरयामि । विचिन्त्य । आः ज्ञातम् । राक्षसस्यायं प्रयोगः ।
दुँरात्मनाक्षस दृश्यसे भोः जागर्ति खलु कौटिल्यः ।

राजा । आर्य वैहीनरे आर्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्ण-
शतसहस्रं दापय ।

कञ्जु० । रत्नालिप्तादे देवः । इति॑ उत्थाय परिक्रामति ।

सत्त्वोल्कर्षेति । सत्त्वोल्कर्षस्य बलातिशयस्य केषि लोकोन्नरमहिमानः
कस्यापि हेतोः विपक्षपणायेत्यर्थः । व्यक्तौ प्रसिद्धौ मानावलेपौ ये-
षां ते ॥ २२ ॥

१ अज्ञाभङ्गः R. २ N. (s) भ्रमणाद्युपचारेण R. M. भूषणाद्युपयोगेन. ३
परैरनभिशु० P. R. E. ४ आकर्ण्यात्मगतम् B. E. N. G. देवतारूपेण B. N.
देवतारूपकर्ण E. देवतारूपकेन G. ५ A. P. om. all after ६ख्यापनम् B.
N. read इदम् between प्रख्यापनम् and आशी० E. has ७ख्यापनेनाशी० G.
reads म् ११शरद्युर्धनमाशीर्वचनमिदम् M. has अपरमिदं किं०. ८ G. om. न and
adde इति after अवधार०; आः भवतु for आः ज्ञातम् G. आ भवतु E. ९ आ
before this and हस्तक after राक्षस. B. N.; B. E. N. G. om. भोः ५ B. E.
N. G. have शीर्यताम् before this; omitting शापय at the end of the speech.
९ Om. E; M. B. E. om. उत्थाप; and G. has निःक्रामति for परिक्रामति०

चाण० । सक्रोधम् । वैहीनरे तिष्ठे न गन्तव्यः । वृषल०
किमयमस्थाने॑ महानर्थोत्सर्गः ।

राजा । सकोपम् । आर्यैनैव सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे
वन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण० । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राजामेते दोषाः
संभवन्ति । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

राजा । एते॑ स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण० । पियै॑ नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा । यद्येवं तर्हि॑ कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयो-
जनं श्रोतुमिष्टिश्चापि ।

सक्रोधमियादि । एतदादि राजचाणक्ययो रोषसंभाषणं संकेटः ।
वृषलेयादि । स्वयमनभियुक्तानां स्वातन्त्र्यमलभमानानामेते दोषा गुरु-
जनगौरवासहनरूपाः संभवन्ति । स्वस्वातन्त्र्यलिप्तस्या गुरुजनस्वातन्त्र्यं न
सहन्त इति भावः । स्वयमभियुज्यस्व स्वातन्त्र्यमवलम्बस्व ।

एते स्वकर्मणीति । इदं गुरोरवमाननं छलम् ।

वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामह इति । स्वकर्मण्यभिहोत्रादाविति वहिरर्थः ।
अनेन कपटकलहेन राक्षसवशीकरणकर्मणि व्याप्रियामह इति गूढम् ।

१ तिष्ठे twice in B. E. N. G ; E. has न गन्तव्यम् also twice ; G. E. have
also वृषल twice. २ एव after this B. N ; M. has महार्थोत्सर्गः G. महार्थ-
व्ययः B. E. N. G. add कियसे at the end. ३ Om. in B. N. E. सरीष् G.
सर्वतो for सर्वत्र B. N ; M. reads निरुद्धस्य B. N. read मम for मे. ४ A. P. R.
substitute इदम् for इव ; M. adds it after इव. ५ B. E. N. G. om. सम् ; Om.
ततः in E ; तता B. N. which add एव after स्वयम्. ६ B. N. add क्यव-
after this. ७ कल्पाणम् A. M. R ; P. om. this speech ; M. om. all after
नः. ८ सेन हि चाप्यक्ष G. तेनाहम् E. °त्सवागुडानप्रति० for °त्सवप्रति० G ; B.
N. om. तावत् E. has एव तावत् and G. has it after प्रयोजनम्.

चाण० । वृषल कौमुदीमहोत्सवानुधार्घ्यम् किं प्रयोजन-
मित्यहमपि श्रोतुं देव्यामि ।

राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाव्याघातः ।

चाण० । वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहो-
त्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः ।

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिसलयद्यामवेलावनाना-
मा पारेभ्यश्वतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।

मालेवाम्ला-पुष्पा तव नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः

सा मध्येव स्खलन्ती कैथयति विनयालंकृतं ते प्रभुत्वम् ॥

॥ २४ ॥

प्रथममिति । ममाज्ञाव्याघातजनितो मनस्ताप एव प्रथमफलत्वेन पर्यव-
सित इति सोल्लृण्ठनं वचनम् ।

इदमेव मुख्यप्रयोजनत्वेन श्लाघ्यतया त्वयानुमन्तव्यमिति समाधेते
अम्भोधीनामिति । चटुलतिमिकुलेति अम्भोधीनां दुस्तरत्वमुक्तम् । पारेभ्यः
परतीरेभ्यः आपारान्नामुवद्धिः पारंगतैरित्यर्थः । अभिविधावाऽऽ । नृपतिशतै-
र्या तवाज्ञा शिरोभिरुह्यते वश्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । मदाशिषा
मन्त्रीतिबलेन चाम्भोधिपारागानपि द्वीपाधिपानाज्ञाविधेयान्करित्यसीङ्गर्थः ।
सा मध्येव स्खलति चेत्तव विनयातिशयः प्रभुत्वस्यालंकरणायैवेति भावः ।
इयादि चाणक्यवचनजातं गुरुकर्त्तिनं प्रसंगः । गुरोः कीर्तनं गुरु बहु वा
कीर्तनमित्यन्वर्थत् ॥ २४ ॥

१ ताहि before this G ; M. R. om. कौमुदी G. has करण for अनुष्टान and
substitutes अहमपि for किम् omitting इत्यहमपि. २ °माज्ञाया अव्या° E. R.
°ज्ञाविधानम् N. (s) G. has प्रथममाज्ञाविधातः ३ मध्यापि G ; B. E. N. have
after this खलु स्वशक्ता° &c. G. has तसः° for तवा° and वि for व्या further
on. ४ P. om. प्रतिषेध and G. has तत् for कौ-४. E. has कारणम् for
प्रयोजनम्. B. N. have इति after प्रयो°. ५ बहुलमिति E. ६ °वाज्ञा सपु° B.
N ; B. N. E. have नत् for तव; G. has नव. ७ प्रय° B. E. N. कथमिति P.

अथ स्वमेपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि ।

राजा । कथयताम् ।

चाण० । शोणोत्तरे^१ मद्वचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यत्तद्वद्व-
भट्टप्रभृतीनामितोपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेख्य-
पलं दीर्घतामिति ।

प्रती० । जं अज्जो आणवेदिति॑ । निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य ।
अज्ज इमं पत्तभम् । (क)

चाण० । गृहीत्वा । वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा । आत्मगतं वाचयति । स्वस्ति॑ मुग्रहींतनामधेयस्य
देवस्त्य॑ चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोप-
क्रम्य वध्येमलयकेतुमाश्रितानां प्रमाणलेख्यपलभिदम् । तत्र

(क) यदार्य आज्ञापयति ॥ आर्य इदं पत्रकम् ।

दृश्यतामिति । रहस्यत्वादृश्यतां न तु स्फुटं वाच्यतामित्यर्थः ।

१ In B. N. G. the words beginning with अथ are attributed to राजा and with तदपि to Chāṇakya. B. N. om. स्वम् G. substitutes तु for स्वम् E. om. अथ. B. N. have यत्तद् before श्रोतुम् and B. G. N. have इच्छामि इच्छुसि ; G. E. have ततः before तदपि. २ A. P. add अवहितोप्तिम् after this. ३ Twice in B. N. G. °मच्चलदत्तम् for °मच्चलं B. N ; P. om. °मच्चु० ४ °भद्र E. इतो-तानाम् om. in B. E. N. G ; R. adds वध्य before मलय० ५ तत्त्वावद् before this. B. E. N. G ; G. om. इति after this. ६ °वेदिति P. G. ७ एवं पत्रम्. B. N. इमं पत्तभम् E. इदं तं पत्तभम् R. एवं तं पत्तभम् M. इमं तं पत्तभम् A. & B. E. read श्रूयताम् for इ-इम् G. reads श्रूयतामिदम् R. and N. (s) have दृश्यताम् B. E. G. N. (r) have after this. राजा । इत्यावधानी-
प्तिम् ॥ चाप । वाच्यति स्वस्ति &c. १ Om. G. E. १० Om. E ; G. om. प्रभाण्.
११ B. N. (r) om. वध्य N. reads °माश्रित्य for °माश्रितानाम् ; परिमाप० for
प्रमा० B. G. E ; लेख्यम् omitting पत्रभिदम् N. G ; P. om. पञ्चः B. om. इम्.

प्रथममेवे तावद्वजाध्यक्षो भंद्रभटः अद्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः
महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागिनियो डिङ्गरातः देवस्य
स्वजनसंबन्धी महाराजो बलदेवगुप्तः देवस्यैव कुमारसेवको
राजसेनः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान्नाता भागुरायणो
मालवराजपुत्रो लोहिताक्षः क्षत्रियमुख्यो विजयवर्मेति । एते
वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति । प्रकाशम् । आर्य
एतावदेतत्पत्रकम् । अैथैतेषामपरागहेतून्विज्ञातुमिच्छामि ।

चाण० । वृश्ल श्रूयताम् । अर्ल यावेतौ गजाध्यक्षाश्वा-
ध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ० तौ खलु स्त्रीमद्यमृगया-
शीलौ हस्यश्वविक्षणेनंभियुक्तौ मयाधिकाराभ्यामवरोप्य

कुमारसेवक इति । देवं कौमारमारभ्य सेवत इति कुमारसेवकः ।
सादरमात्मगतं वाचयित्वा बहिलोकान्प्रस्यवेहलयति । एतावदिति ।
इतोपरागादपक्रम्य विपक्षमाश्रितानां किमनेन पत्रदर्शनेनेति भावः ।

---

१ B. N. om. एव and R. adds स before गजा०; G. om. तावत्; °भदः for °भटः E. °ध्यक्षो A. २ हिङ्गु० B. डिङ्ग० R. डिण्ड० N. G. डिग० E.; G. adds एव after देवस्य and B. G. N. read गन्धी for संबन्धी in next word. ३ महा-
राज० for महाराजो० G. °राजवलभो० E.; B. E. N. G. om. देव in next word and G. om. देवस्यैव following that. ४ Om. M. R. सिंहपालस्य for सिंहबलस्य G. N. सिंहबलदत्तस्य B.; G. has भाता before कनी० ५ रोहिं० B. E. N. °गुण० for °गण० E. A. G. °मुख्यतमो for °मुख्यो B. N. मुख्यमूलो E. विनयवर्मेति G.; आत्मगतम् before एते B. N. (r); G. om. all from एते to पत्रकम् E. to प्रकाशम्. ६ For है-यै P. has कर्मदुः० B. E. N. G. om. आर्य E. has एव after एतावत् R. has एव तत् for एतत् B. N. R. G. read पत्रम् for पत्रकम्. ७ B. E. N. G. read here राजा० आर्य एतेषाम् &c. हेतुम् for हेतू० G. E. for विज्ञातुमिच्छामि B. N. have श्रोतुमिच्छामि G. has पृच्छामि A. निर्दिष्टमिच्छामि पिच्छामि. ८ Om. M. अश्वाध्यक्षग्रामध्यक्षौ R. ९ °हत्तौ० E.; B. N. have एतो for following तौ G. om. खलु. १० B. N. have हि after °क्षणे० M. °पैक्षणा-
भियुक्तौ० G. °वैक्षणेऽु, after which it has अधिकार० omitting what goes between; B. E. N. G. have इति instead of मया and B. N. have स्वाधिकार०.

स्वेजीवनमालेणैव स्थापिताविति परपक्षे स्वेन स्वेनाधिकारेण
गत्वा मलयकेतुमाश्रितौ । यावेतौ डिङ्गरातबलगुसौ तावप्य-
स्यन्तलोभाभिभूतौ^१ त्वह्नन्तं जीवनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु
लभ्यत इत्यपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितौ । योप्यसौ भवतः
कुमारसेवको राजसेन इति^२ सोपि तत्र प्रसादादित्रिप्रभूत-
कोशाहस्यद्वं सहसैव तैन्महैदवर्यमवाप्य पुनरुच्छेदशा-
ङ्ग्यापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । योयमपरः सेनापतेः सिंहब-
लस्यै कनीयान्नाता भागुरायणोसावपि तत्र काले पर्वत-
केन सह संमुत्पन्नसौहार्दस्तत्पीत्या च पिता ते चाणकयेन व्या-
पादित इत्युत्पाद्य रहसि लासयित्वा मलयकेतुमपवादेन्द्रवान् ।
ततो भवदपथ्यकामरिषु चन्दनदासादिषु^३ निगृहीतेषु स्वदोषादाङ्क-

इत्युत्पाद्येति । तथ्यमपि तन्मिथ्यालेन लोकप्रत्ययनार्थं उत्पादेत्युक्तिः ।
कथमकौशलमित्यादि वचनं विरोधशमनं शक्तिः । किमकौशलादिति

१ B. G. E. N. have मया after this E. has स्वल्प for स्व P. om. स्व ;
M. R. read वित्यपरपक्षे B. E. N. G. read वित्यपरक्ती after which B. N.
have गत्वा स्वेन &c., E. अपक्रान्तौ स्वेन &c., G. इवानीमितोपक्रम्य स्वेन &c. ;
P. M^० R. om. one स्वेन B. N. have च before अथि^० B. E. N. G. have
व्यवस्थाप्य for गत्वा. २ °मास्यतौ E. यौन्त तौ for यावेतौ G. °काष्ठयौ for
°गुरुत्वौ A. M. R. बलभ्राद्यौ P. ; G. om. next तौ A. P. R. om. अपि M. has
अस्त्वर्थ for अन्यन्त. ३ लोभाभिशुक्तौ N. ; E. has तावप्यतिलोभाभिभूतस्वदत्तस्य
&c., E. लोभासन्तौ or लुभ्यप्रकृती B. For स्व-नम् B. N. read इति धनम्. ४ B.
E. N. G. om. अपक्रम्य ; E. om. त in लभ्यत. ५ B. G. N. om. इति. For
प्रभूत B. N. G. read मान्त्र E. मात्र B. N. read कोष for कोश. ६ B. E. N.
G. read द्वु for तत् ; °च्छेष्ट for °च्छेदं E. °देवा^० (?) G. ; M. om. अपक्रम्य
R. reads प्रक्रम्य. ७ सिंहबलदत्तस्य B. < E. om. सम् M. om. च. ८ यातित
B. E. N. G. all of which om. इत्याच्च further on. ९ °हासप्रमुखेषु १०
°प्रभृतिषु G. N. (s) ; both in B ; B. E. N. G. read next word as नियुक्त-
माणेषु P. has ग्रज्ञाप्रियुक्तिषु A. P. G. om. स्व ; M. B. read राज for
स्व ; R. M. P. read दीप्तया^० for दीपाचा.

यापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । तेनोप्यसौ मम प्राणरक्षक
द्विति कृतज्ञतामनुवर्त्तमानेनौत्तरोनन्तरममात्यपदं ग्राहितः ।
यौ तौ लोहिताक्षविजयवर्माणौ तावप्यतिमानित्वात्स्वदाया-
देभ्यस्त्वया दीयमानंमसहमानौ मलयकेतुमाश्रितौ । ईत्येषा-
मपरागहेतवः ।

राजा । ईवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न
प्रतिविहितमार्येण ।

चाण० । वृष्टल न पारिं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किमकौशलादुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण० । केंथमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैव ।

राजा । प्रयोजनेमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण० । श्रूयतौमवधार्यतां च । इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां

कार्यविरोधे पृष्ठे तस्य विरोधस्य शमनात् ।

१ गतेनां० M. R. ममानेन प्राणः परिरक्षिता इति B. N. E ; G. agrees reading ऐतन for अनेन. २ B. N. G. add before this पैदकं च परिच्यत्वम् E. पैदकं च परिच्यत्वा; for °नन्तर° after this G. has; °चित्ततर°; For पदं ग्राहितः E. has °पदशीमारोपितःः । ३ यावेतौ B. E. N. G ; B. E. N. G. read रोहिः; तावप्यत्वं for तावप्यत्वं B. N. तावप्यत्वत्वन्त G. E. ४ बहु before this R. M. बहुधनम् E; B. N. have बहुसंमानम् after this. ५ इत्येतेषाम् A. P. G. ६ भूर्य before this B. N. G ; G. has एवमेषु ; विज्ञाता० for परिज्ञाता० M. R ; विज्ञापिता० A. P ; B. N. add अपि after °हेतुषु. ७ प्रतिविधानं विहि० G. ८ सांप्रतम् M ; G. om. प्र-म्. ९ °पेक्षितया० B. N. (r) १० किम० M. R ; B. E. N. G. have नियतम् before प्रयो०; °पेक्षितया० B. N. (r) ; °पेक्षया० G. E. N. (s). ११ तदप्रतिविधानप्र० B. N ; G. E. insert अप्रतिविधानस्य after प्रयो०; P. has इतम् for इशानीम् P. also om. मि in इच्छामि at the end of this speech. १२ वृष्टल before this B. E. N. G ; P. om. च after अवधार्यताम्; after that B. N. G. have राजा॑। उभयमपि किंयते कथ्यताम् ॥ चाण॑। वृष्टल॑ इह &c., E. agrees inserting तस् before कथ्यताम्. E. om. खलु.

द्विविधं प्रतिविधानमनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाक्षिधाधिकारयोर्भद्रभट्पुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधिकारश्च तादृशेषु व्यसनयोगादनभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः सकलमेवे राज्यस्य मूलं हस्त्यद्वमवसादयेत् । डिङ्गरातबलगुप्तयोरतिरुद्धयोः सकलराज्यप्रदानेनाव्यक्तिरितुल्यतोरनुग्रहः कथं शक्यः । राजसेनभागुरायणयोस्तु धनप्रणाशभीतयोः कुतोनुग्रहस्यावकाशः । लोहिताक्षविजयवर्मणोरपि दायादमसहमानयोरतिमानिनोः कीदृशोनुग्रहः प्रतिं जनशिल्पतीति परिहृतः पूर्वः पक्षः । उत्तरोपि खलु वयमचिरादधिगतनन्दैद्व याः सहोत्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुग्रेण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुलानुरक्तानां प्रहृतीनामविद्वास्या एव भवाम इत्यतः परिहृत एव ।

१ तथथानुम्^० B. N. G ; E. reads निमहोनुम्; after °महश्च B. N. R. M. add इति. २ G. has for this सत्त्र; B. N. have पुनः after this; शेषा for योगा B. N. E ; G. reads अनुकेषु for अनभियु. ३ 'लस्यैव B ; N. om. °मेव and स्य in राज्यस्य. M. om. अव in अवसा' B. E. N. G. read अवसादयति. ४ °रत्यन्त B. N. E ; B. N. read लुभप्रकृतिकथोः G. E. लुभप्रकृत्योः B. N. have सम् before प्रदा° G. has संपादनेनाव्य° E. has प्रसादेनेनाव्य°. ५ कर्तुं शक्यते B. N. °घः कर्तुं न शक्यः E; स्वधनप्राणनाश B. N. धनप्राणनाश E. धनप्राण ग. ६ For दा-नोः B. E. N. read दायादमानप्रशानपीडितयोर्मन्मप्यपमानं भन्यमानयोरत्यन्तमानिनाः G. om. प्रदान and मान-नयोः M. दायादमानमसहमानयोरतिमानिनोः. ७ E. reads की° after अनुग्रहः adding वि before जन°; इति om. M. R ; G. om. visarga in पूर्वः; M. adds अयम्. ८ अपरोपि E ; M. om. खलु. For अचिरादधिगत M. P. R. read अपि A. अति. For °इवर्योः A. M. P. R. read °इवर्य; for °विनम्, °विनः; for पुरुषवर्गमुग्रेण, M. B. पुरुषानुस्वरण A. P. पुरुषा उल्लेषेन ; G. after °इवर्योः reads अन्तर्गुप्तसहीत्यायिप्रधानपुरुषमुग्रदण्डेन पीडयतः. &c. ९ M. R. om. प्रकृतीनाम्; P. has °धास्या for धास्या B. E. N. G. om. एव G. reading अविश्वस्यतामार्द्दम् E. °धास्या मा वयं भूम B. has माभूम or भवाम instead of एव भवाम. G. om. अतः A. has परिकृतः here as well as before.

तदेवंमेनुगृहीतास्मत्पक्षो राक्षसोपदेवप्रवणा महीयसा म्लेच्छ-
बलेन परिवृतः पितृवधामर्षीं पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मान-
भियोकुमुद्यतैः । सोयं व्यायामकालौ नोत्सवकाल इति दुर्ग-
संस्कारे प्रारब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः ।

राजा । आर्य वर्कु प्रष्टव्यमल ।

चाण० । वृषल विश्रृंखधं पृच्छ । ममापि बहाल्येयमल ।

राजा । सोप्यस्यैं सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतुः कस्मा-
दपक्रामनुपेक्षितः ।

चाण० । वृषल अर्नुपेक्षणे द्वयी गतिः निगृह्येत वा प्रतिश्रुतं
राज्याद्दं प्रतिपाद्येत वां । निग्रहे तावर्वर्वतकोस्माभिरेव

१ For ^०मनु^० G. reads चु^०, E. ^०मुप^०; बलो for पक्षो G.; B. N. E. add भूत्य before पक्षो; E. reads राक्षसस्थोप०. and B. N. add अवण before प्रवणो; राज after म्लेच्छ B. E. N. G.; M. R. om. परिवृतः. २ ^०वधामर्षितः E. ^०वधामर्षीतः B. G. N. ३ इति after this B. N. and G. which also adds तत् before सो^०. ४ अतो before this B. G. N.; आ^० for प्रा^० B. N. एवा^० E; विधातव्ये for प्रारब्धव्ये G.; for नोत्सवकाल before this. E. reads नसुरगसिकाया^०; ^०विज्ञम् for ^०पितृः M. R.; G. om. इति प्रतिषिद्धः. ५ Om. R.; G. adds मया after अत्. ६ विसर्वम् E.; E. has मयापि for ममापि; G. has अस्ति for अत्र at the end of the speech. After this B. N. add राजा । एष पृच्छामि ॥
चाण० । अहमप्येष कथयामि G. has only the first of these speeches and then omitting राजा goes on with आर्य योव्यम् &c. E. has वृषल before अह^० in the second speech. ७ आर्य योस्य E. आर्य योव्यमस्माकम् G.; B. E. N. add एव after सर्वस्य. B. N. om. स्य in अनर्थस्य. After ^०केतुः B. N. add स; and आर्यैः after कस्मात्; G. after हेतुः reads सकर्त्यं मलयकेतुरपक्रामन् &c. E. do. reading ^०पक्रां^० for ^०रपक्रां^० M. R. agree with text reading कस्मादुपक्रा^०. ८ M. om. वृषल and for अनुपे^० has उपे^०; B. N. after वृषल read मलयकेतो-रपक्रमणानुपेक्षणे G. मलयकेतोरनुपेक्षितोपक्रमणे E. मलयकेतावनुपेक्षितापक्रमणे. B. N. G. read स्यात् । अनुगृह्येत before निगृह्येत; E. has only स्यात्. After वा B. N. have अनुग्रहे पूर्वप्रति^० &c. G. has अनुग्रहे तावत्पूर्वप्रति^० &c. E. has only पूर्वप्रति &c. ९ Om. B. E. N.; G. reads दीयतेस्य for प्र-वा; भस्य before पर्वत^० B. E. N.; G. reads स्वस्य पिता for तावत्; B. E. N. G. also om. एव further on.

ध्यापादिति इति कृतप्रतायाः स्वहेस्तो दत्तः स्यात् । प्रति-
शुतराज्यार्द्धप्रतिपादनेपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतप्रता-
मालफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रामनुपेक्षितः ।

राजा । अङ्ग तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्ये-
णोपेक्षित इत्यल किमुत्तरमार्यस्य ।

चाण० । राक्षसेषिं स्वामिनि स्थिरानुरागिवात्सुचिर-
मेकलं वासाच शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतीनामत्यन्त-
देशाद्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपर्तः सहायसंपदाभियुक्तः
कोशं वानिहैवान्तर्नगरे वर्तमानः खलु मन्त्रान्तमन्तः कोपमुत्त्वा-

कृतप्रतायाः स्वहस्त इति । कृतप्रता दृढा स्यात् । तथा च राक्षसोपरि
पातितं तदयशः परिद्वंतं स्यात् । तच्चानिष्टम् । राज्यार्द्धप्रदाने तव कृत्यन-
न्दराज्यलाभार्थमुपांशुकृतोपि पर्वतकवयो व्यर्थः स्यात् । कृतप्रतामात्रं फलं
यस्य तयोक्तं केवलं स्यात् । किं तया राक्षसाचिव्यलाभविकल्या
कृतज्ञतया फलम् । अतो मलयकेतूपेक्षणमेव वरमनया प्रकृतया राजकार्यसंविधानप्राणात्मा
राक्षसोपसंग्रहसाधकमियाशयः ।

कृतप्रतामात्रफलः स्यादिति । तव संपूर्णनन्दराज्यफलो न स्यादिति भावः ।
अत्र तावदेवमिति । अत्र मलयकेतूपेक्षणे तावदेवमुत्तरं भवतु ।

१ स्वयम् for स्व B. E. N ; G. has °तायाम् before this ; G. has भवति for
स्यात् ; E. adds इति after स्यात्. २ B. N. have अर्थं before राज्य ; and R. M.
om. प्रतिशुत ; G. reads राज्यार्द्धप्रशान्ते ; °नाशे for नाशः M. R. omitting केवलम् ;
P. adds एव after केवलम्. ३ R. M. read परिहारः for फलः G. फलकः E. has
मात्रकम् ; °रूपं for °रूपं A. G. ४ आर्य before this B. E. N ; तु before पुनः G.
E ; R. om. पुनः ; after हैव B. E. N. have अन्तर्नगरे G. नगरे. ५ G. inserts
कायम् after आर्येण M. एव ; अत्र after किम् M. R ; इति किमत्रभार्यस्यं (sic.) A.
६ वृषल before this B. E. N. G ; खलु निज after अपि B. N. खलु only. G. E ;
°राजा° for °रागि° A. P. E. ७ मेवाच B. N. G ; G. has संवाहाच A. संवा-
साच P. संवास B. N. सहवासाच ; अत्यन्तम् B. E. N. ८ प्रज्ञापुरुषकारपानु-
पेत्यत P. ; M. R. read सह for सहाय ; and अनि in अनियुक्त is om. in B.
E. N. G. ९ कोषबलवान् B. N ; B. N. have खलु after नहृ°. E. has स
and G. न : before खलु. A. P. read प्र before कोष°.

दयेत् । दूरीकृतस्तु बाह्यकोपेमुत्पादयन्नपि कथमप्युपायैर्वैश-
यितुं शक्य इत्ययमव्रस्थ एव हृदयेशायः शङ्करिवोदृत्य
दूरीकृतः ॥

राजा । आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

चाण० । राक्षसः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्वूलानि
बहूनिं नाशयेत्स्वयं वा विनश्येत् । एवं सत्युभयथापि दोषः ।
पश्य ।

स हि भृशामभिर्युक्तो यद्युपेयाद्विनाशं
ननु वृषल विर्युक्तस्तादृशोनापि पुंसा ।
अथ तव बलमुख्यान्वात्येत्सापि पीडा
वर्नगज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेयः ॥ २९ ॥

राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति राक्षसपक्षपातं दर्शयन्निवाह ।
अत्रेयादि ।

१ बाह्यमर्थे विद्वन्नपि M. R. बाह्यार्थं विकुर्वन्नपि A. बाह्यार्थमविकुर्वन्नपि P. for बा-पि; E. om. अपि. For क-तः B. N. read न तुःखसाध्यो भविष्यतीत्यतो-पक्षामनुपेक्षितः । राजा । तर्त्कमर्थमिहस्थ एवोपायैर्नोपक्रान्तः ॥ चाण० । अथ कथमपक्रान्तो भविष्यति । ननुपायैरेवासौ हृदयेशायः शङ्करिवोदृत्य दूरीकृतः । दूरी-करणस्थ चोक्तं प्रयोजनम् G. and E. agree G. om. अतो in first speech; both reading अवस्थ for इहस्थ in second and E. also reading एवार्थं न नोपक्षः for एवोपायैर्नोपक्षः; both reading कथमनुपक्रान्तो for अ-न्तो in third speech; E. also reading हृदयशल्यः for ह-यः and G. omitting च in चीक्षम्; P. om. कथमपि and शयः in हृदयेशायः । २ वा before विक्रम्य R. G. A. ३ वृषल before this B. E. N. G. ; नि before गृद्यः B. E. N. G. ; P. om. ऋक्षस्थ. ४ For बहूनि B. E. N. G. read वा वि. B. E. N. G. read स्व-त् before दु-त्. शोषाः for शैषः M. ५ भृशमुपः A. P. G. ६ B. and N. (r) उच्चन्ता०. For अपि M. reads अप्ति; A. P. एव. ७ नाशयेत् for अतयेत् B. E. N. ८ नवगज B. N. (r). ९ उपापः for उपापः E.

राजा । ने शकुमो वयमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा
अमात्यराक्षस एवालै प्रशस्यतरः । ०

चाण० । सक्रोधमै । न भवानिति वाक्यशेषः । भी वृषल
तेन किं कृतम् ॥

राजा । श्रूयताम् । येन खलु महाभना

लब्धार्थां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले

व्याधातो जययोषणादिषु बलादस्मद्भलानां कृतः ।

अत्यर्थ विपुलैः स्वनीतिविभवैः संमोहमापादिता

विद्वास्येष्वपि विद्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥

॥ २६ ॥

तत्र शकुम इति । मया कंचिकार्यविरोधे एष मतिवलेन केवलं समाधत्से
राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति भावः ।

न भवानिति । वाक्यशेषो मास्तु नाम । तस्मिन्को गुणो दृष्ट इति
पृच्छति । न तावदिति ।

लब्धायामिति । अस्यायमर्थः । अस्माभिर्निरुद्धासारप्रसारतया बलवदुप-
निरुद्धं पुरमसुरक्षं पश्यन्नभयमस्मन्तो याचमान इव पुरमस्मदधीनं कर्तु-
मस्मद्भलान्यन्तः प्रवेश्याभिर्लब्धायां वशीकृतायां पुर्यस्मदीयजयापाद-
नघोषणाय प्रवृत्तान्यपि तानि बलानि बलाद्याहस्य निगृह्य बहिःस्थितान्व-
लवतीप्यस्मानगणयन्नस्मदुपांशुवधाय विषकन्यानियोजनकूटतोरणशयनगृ-
हनिर्माणादिस्वकार्यसाधनपर्यन्तमन्तर्नेगर एव कंचिकालं स्वच्छन्द-
मुषितवान् । अनन्तरमुपांशु सुरज्ञया सर्वार्थसिद्धिमपवाय स्वयमपि निर्गत्य
बहिः सुद्धलमुत्थाप्य पुनरप्यस्मानभियोक्तुमुद्यतः । एवं स्वनीतिविभवैरनेन

१ तत्र A. P. वाचा वाचमति^० for मति^० B. N. मतिमतितुम् A. • २ M. om.
अत्र. ३ Om. G. E; R. om. न and reads भवानेति. After वाक्यशेषः—मा ताव-
देवम् । भी &c. B. N. न तावत् P. न तावस्वम् E; खल for वृषल G.

४ यदि न ज्ञायते तदा before this B. N.; E. and G. agree. E. om. तदा and G.
substituting तत् B. N. read तेन for येन and A. P. read खल before येन.

५ लब्धानाम् M. यावदित्यम् for यावदिच्छ^० G. ६ स्व for स्व B. N. च M. R.
G. ७ वर्गेषु A. E. मार्गेषु G.

चाण० । विहस्य । ऐतत्कृतं राक्षसेन । बृष्टल मया
पुनर्जातं नन्दमिव भवन्त्सुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयके-
तू राजाधिराजपदे नियोजित इति ।

राजा । अन्यैनैवेदमनुष्ठितं किमलार्यस्य ।

चाण० । हे मत्सरिन् ।

आरुहारुठकोपस्फुरणविषमितांग्रामुक्तचूडां
लोकप्रव्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्साँदीर्घा प्रतिज्ञाम् ।

केनान्येनावलिसा नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते

नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥

॥ २७ ॥

संमोहिता अस्मन्मतयो विश्वास्येष्वपि जीवसिद्धिभागुरायणप्रभृतिषु स्वेषु
वर्गेषु न विश्वसन्ति यतो वर्यं तानपि पुराण्मिसारितवन्त इत्यहो मतिमान-
तिशूरः साहसी महात्मा राक्षस इति ॥ २६ ॥

विहस्येत्यादि । इदं राक्षसनीतिविभाधिक्षेपार्थं सोत्प्रासवचनं स्वशक्तिप्र-
शंसनं व्यवसायः । नन्दोद्धरणमौर्याधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तेः प्रशंस-
नात् ।

अन्यैनैवेदमिति । इदं नन्दोद्धरणमित्यर्थः । इयं गुह्यतिरस्कृतिर्द्रवः ।
हे मत्सरिनिति । मत्सरः परोऽकर्षासहनम् ।

आरुहारुठेति । प्रवृद्धकोपवेशेन विषमिताभिर्विसंष्टुलं प्रचलिताभिर-
मामुक्तिभिरमुक्त्यमैर्मुक्तचूडा शिखा यस्याम् । सकलानां रिपूणामुत्साद-

१ बृष्टल before this B. E. N. G. Before बृष्टल further on B. E. N. have a speech राजा । अथ किम् । एतत्कृतममात्यराक्षसेन (E. om. अथ किम्) G. om. बृष्टल and inserts न after पुनः further on. २ °मुल्कृत्य for °मुद्धृत्य E. ३ E. has पदम् and om. final इति. G. N. (s) read योजितः for नियोः A. P. E. read °तुरधिराज्यपदे B. N. (r) read °तुरधिराज्यमारोपितः. ४ अनेनैः A. B. N. read अलमुपालम्य आर्ये रैवेनेऽम् &c. M. after कि-स्य adds इवं गुह्यतिरस्तुतिः R. इवं गुह्यतिरस्तुतिः. ५ अहो M. R. ६ For विषमितां M. reads °मिवकरा० °च्छे० for °स्ता० B. E. N. °स्ते० A. ८ सूरा for भूताः G.

अपि च ।

गृध्रैरावद्वैचकं वियति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पक्षे-
धूमैर्धर्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयेन्तः ।
नन्दैरोनन्दयन्तः पितृवननिलयान्प्राणिनः पश्य चैता-
त्रिवान्त्यद्यापि नैते सुतवहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥
राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितम् । ॥ २६ ॥

* चाण० । आः केन ।

नाय कालविलम्बात्प्रतिजाया दीर्घत्वमीदृशीमुपां प्रतिजाप्तारुद्य कृत्वा के-
नान्येन नन्दाः पर्यायभूता एकस्यां तस्यां दामनिबद्धाः पश्व इव कमेण
हता इयन्ययः । पश्यतो राक्षसस्य पश्यन्तं राक्षसमनादृयेत्यर्थः । षष्ठी-
चानादर इति षष्ठी ॥ २७ ॥

गृध्रैरिति । वियति आवद्वैचकं विचलितमण्डलं यथा तथा विचलितै-
र्दीर्घा निःकम्पाः पश्व येषां तैर्गृध्रैरेव धूमैरिति व्यस्तरूपकम् । चितामीनां
बलदङ्गारमात्रशेषतया सहजधूमाभावात् गृध्रा एव धूमत्वेन निरूपिताः ।
तैर्गृध्रैर्धूमैर्धर्वस्तार्कभासां तिरोहितसूर्यतेजसां दिशां मण्डलं सघनमिव
मेघमण्डलप्रच्छादितमिवेत्यप्रेक्षा दर्शयन्तः बहलवसावशेषैर्नन्दैः इम-
शानृनिलयान्प्रेतवृक्कादीन् एतान्प्राणिनः प्रीणयन्तः एते परितः इमशानेषु
दृश्यमाना हव्यवाहा अद्यापि न निर्वान्ति न शाम्पन्ति । पश्य चैति
वाक्यार्थः कर्म । अतिक्रान्तेष्विषये रोषावेशावशादेतानेत इति च दुदौ
प्रखक्षीकृत्य निर्देशः । नन्दकुलनिर्देहनकोपोद्यापि न शान्त इत्यर्थः ।
अयं वधूपोपापि द्रवः ॥ २८ ॥

आः केनेति । इयं तर्जनरूपा वृत्तिः ॥

*१. °कद्य for °बद्ध. M. विचलितैः for विचलितैः M. विचलितोही° A. चलतया G. चलनन्दा B. N. २ सैर्यन्तः M. ३ For नन्दैरा° B. E. N. G. have मन्दैरान्तः; M. has °नाय° for °नन्द°; चैते for चैतान् G. ४ सेन P. From प्रसिक्षाम् in the second line of the preceding stanza down to this all is wanting in E. बहुल for बहुल M. R. ५ Om. in B. E. N. G.

राजा । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेने ।

चाण० । दैवमविद्वासः प्रमाणयन्ति ।

राजा । विद्वांसोप्यविकृत्यना भवन्ति ।

चाण० । सकोपम् । वृषल भृत्यमिव मामारोदुमिच्छसि ।

शिखां मोक्षुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः
भूमौ पादं प्रहत्यै ।

प्रतिज्ञामारोदुं पुनरपि चलत्येष्व चरणः ।

प्रणाशांच्चन्दानां प्रशाममुपयातं त्वमधुना

परीतः कालेन ज्वलयसि ममै क्रोधदहनम् ॥ ३० ॥

राजा । सावेगमार्त्मगतम् । अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः ।
तथाहि ।

नन्दकुलविद्वेषिणा दैवनेति । एतदादि क्रोधसंरब्धयोरन्योन्याधिक्षेपो
विरोधनम् ।

आरोदुमिच्छसीति । अधिक्षेपुं प्रवर्तसे इयर्थः ।

शिखामिति । तीर्णप्रतिज्ञात्वाद्दुमिष्टामपि न बधामीत्यर्थः । शि-
खाया अद्यापि न बद्धत्वान्विर्वहणान्ते भंत्स्यमानन्वात् । तीर्णप्रतिज्ञेन मया
केवलं बध्यते शिखेति वक्ष्यति ।

प्रतिज्ञामारोदुमिति । कालेन मृत्युना परीतः वशीकृत इवेति लुप्तोपमा ।
न तु त्वं कालपरीतः चिरजीवत्वेन वर्धिष्णुत्वादिति भावः । अत्र वीरो रसः
स्थापी क्रोधेनानुभवेन पौष्टकल्यं नीतः ॥ २९ ॥

अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः इति । मया तदाज्ञयैव कार्यानुरोधकैतवेन

१ B. E. N. add इहमनुष्टितम् २ Om. in M. R. कोपं नाटयित्वा E. कोपं
नाटयन् B. N. ; A. reads वृष simply for next word, after which B.
N. G. add वृषल again; E. adds कथम् ; अधि for आ in आरोदुः E. ३ E.
has सम for अपि. ४ भृत्य om. R. M.; भूमौ पादप्रहारं इत्या G. E.; do.
कृत्वा for इत्या B. N. ५ चलस्येव M. R. ६ प्रणाशानन्दा० E. °यान्तम् for
°यातम् R. ७ पुनः B. N. ८ स्व for आतम B. N. G; M. has simply सोऽगमः
तत् before कथम् B. E. N. ९ आर्यः after कुपितः B. N.

संरम्भोत्स्पन्दिपक्षमक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि

भ्रूभङ्गोद्भैर्धूमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।

मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवेषु स्मरन्व्या

संजातोप्रप्रकम्पं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥ ३१॥

चाण० । कृतकंकोपं संहत्य । वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण ।

यद्यस्मन्तो गंगीयान्नाक्षसोवगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै

दीयताम् । इति शस्त्रमुत्सज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्धा स्वगतम् ।

राक्षस राक्षस एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।

चाणक्यतश्चलितभक्तिमहं सुखेन

जेष्यामि मौर्यमिति संप्रति यः प्रयुक्तः ।

कोपितोपीति शेषः ।

संरम्भोत्स्पन्दीति । संरम्भेण कोधविशेषोत्स्पन्दीन्युच्चलितानि पक्षमाणि
यस्याः । अत एव क्षरता गलतामलजलेन कोधश्वृणा यत्क्षालनं तेन
क्षामया रुक्षयापि कोधविशात्पिङ्गयारुणया नेत्रभासा कर्त्त्या भ्रूभङ्गोद्भैः
कोधजनितभ्रूविकारविशेषः स एव धूमो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा पुरो-
भागे ज्वलितमिव दीप्तमिव । भावे क्तः । वहेर्जलदवस्थायां धूम उद्वच्छतीति
वस्तुस्थितिः । ताण्डवेषु पुरुषकर्तृकनृत्यविशेषु रौद्रं रसमभिनयतः अभि-
नीयदर्शयतः रुद्रस्य स्मरन्व्या । अधीर्गर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । धरया
पृथिव्या संजातोप्रप्रकम्पं यथा तथा कथमपि कृष्णादार्यस्य पादघातो
धारित इत्यन्वयः । रौद्रताण्डवकारिणो रुद्रस्य पादघात इवातिकूरूभ्याण-
क्यपादघात इति रौद्रो रसः । वीररसोऽन्म् । इयमुद्देजनरूपा द्युतिः ॥ ३१ ॥

१ ऋष्यास्पन्दि B. E. N. G.; R. om. पक्षम्. २ हूत E; B. E. N. read पुनः
for पुरः. ३ सम् for शु B. N. ४ तोदप्रकम्प B. N. संपातोदप्रकम्प E. ताप्तप्रकम्प G;
कथमिव for कथमपि R; पादपादः for पादघातः E. ५ कृतकम् B. N.; G. reads
रोद्धम्; वृषल (अल) A. R. M.; G. om. one वृषल. ६ वरी° B. E. N.
तस्मादित्यम् for तदित्य B. E. N.; G. om. तद्. ७ निष्क्रामन् before this
M; P. om च. B. E. N. G. add प्रत्यक्षवत् after च. A. P. om. स्ववत्; E. has आस्मगतम्. A. R. G. om. one राक्षस. ८ P. has एष for एष. For
भवतः: M. R. read ते. B. N. add एष after एष; उर्द्धिम् E. ९ तः स्त्रः
B. N. (r) E. विजेतुम् for सुखेन. (?) M.

भेदः किलैष भवता सकलः स एव
संपत्त्यते शठं तवैव हि दूषणाय ॥ ३२ ॥
इति॑ निष्क्रान्तः ।

राजा । आर्ये॒ वैहीनरे अतःप्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं
चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यं करिष्यतीति गृहीतार्थाः क्रियन्तां
प्रकृतर्याः ।

कञ्चु० । आ॒त्मगतम् । कथं॑ नेष्टुप्तुर्वेव चाणक्यमिति
नार्यचाणक्यमिति । हन्त संगृहीतोधिकारः । अथ वा न
खल्वर्लं वस्तुनि देवदोषः । कुतः ।

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।

याति॑ यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३३ ॥

राजा । आर्य किं॑ विचारयसि ।

कञ्चु० । देवे॑ न किंचित् । दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्सः ।

चाणक्यत इति । दूषणायानिष्टायेऽर्थः । इदं स्वगुणाविष्करणं
विचलनम् ॥ ३३ ॥

स दोष इति । नृपः सद्विष्ट्यासद्विष्ट्ये नाद्रियते । आदरानादरयोः सद-
सती । इति यत्स सचिवस्यैव दोषः न नृपस्य । व्यालत्वेन दुष्टगजत्वेन गजः
वाच्यतां निन्द्यतां यन्तुः प्रमादेनैव याति न स्वतः । यन्त्रा तिक्षणेद्वहित-
भेद्यजोपि विनीतोऽवशीभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ इति M. R. सतुं G. For हि-य B. N. (r) read विनाशनाय. २ Om. E ;
B. E. N. G. add चाणक्यः after निष्क्रान्तः. ३ Om. G. अथ for अतः B.
E. N. G. ४ इति॑ R. ५ उपकार्यार्थे॒ B. N. G. राजा कार्यार्थे॒ E. ६ Before किं॑
B. N. ७ स्वग० B. N. G. एव. for मैव B. N. G. ; चाणक्यो नार्यचाणक्य इति॑
for चा-सि॒ B. N. G. E ; G. has नार्य॒ ; M. om. ना-ति. ८ P. om. सम् ; E.
reads संहस्र॒. B. N. सत्यमेव हस्तो॒ &c. G. om. हन्त and has सत्यं संहस्राधिकारः॑
९ सत्यास्म॑. E. देवदोषः for देवदोषः R. G. देवे॑ हैवोणावगन्तुमर्हनि॑ B. N ; E.
agrees reading देवम्. B. N. om. कुतः. १० Om. R. ; G. reads विचारयसि॑
११ नस्तै॒ (?) M. ; B. N. after किंचित् add विचारयसामि॑ । किंत्वेतिक्षापयामि॑
E. agrees reading चिन्तयामि॑ for किंत्व॑. B. N. add॑ इति॑ किंत्व॑ संगतः॑.

राजा । आत्मगतम् । एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिं-
द्धिकामः संकामो भवत्वार्यः । प्रकाशम् । शोणोत्तरे अनेन
शुच्छात्तुच्छृङ्खला शिरोवेदनो मां बाधते । शयनगृहमादेशय ।
प्रती० । एदु एदु देवो । (क)

राजा । आत्मगतम् ।

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
ये सत्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनन्ति लङ्जा ॥ ३४ ॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।
तृतीयोङ्कः ।

(क) एतु एतु देवः ।

एवभिति । एवमावयोः कृतेषि विरोधे लौकैस्तथत्वेन गृहीते आर्य-
चिकीर्षितो मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधः सुष्टु संपत्स्यत इति भावः । इदं सिद्ध-
वद्वाविश्रेयःकथनं प्ररोचना ।

आर्याज्ञयैवेति । भूविवरं प्रवेष्टु लङ्जातिशयेन स्वविलयमभ्युपगत्तुमिव
प्रवृत्तैत्यर्थः । इत्यमत्र नियतासि: प्रदर्शिता ॥ ३४ ॥

इति श्रीन्यम्बक्यज्वप्रभुवर्याण्तिरुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षस-
नाटकव्याख्याने तृतीयोङ्कः समाप्तः ॥

१ विगर्हमाणेषु E. निग०, B. N. G. २ °कामःस° om. in R ; after प्रकाशम
E. has आर्य आर्य शीघ्रं गच्छ गच्छ । कच्चु० यसज्ञापयत्यार्य इति०निष्क्रान्तः ।
राजा । शोणोत्तरे &c. as in text ; G. has आर्ये before शोणो० ; R. om. अनेन.
३ शिरोव्यथा G ; B. N. P. add तत् E. ततः before शयन० ; °गृहमार्यमा० P. मा-
र्यमा A. ४ कच्चु० M ; P. R. E. om. one एदु. For एद्यो R. has एद्यो B. N. सह-
राजो. ५ B. E. N. add आसनादुत्थाय before this G. om. this all. ६ वेदुमवने-
विवेद० B. E. N. G ; G. reads विवरे. ७ न B. E. N. G ; E. reads गुरुम्. For
अतिपातयन्ति G. and N. (s) read प्रतिपादयन्ति; B. E. read प्रतिमानय-
न्ति. ८ इति before this in B. N. इति मुद्राराक्षसनाटके in P. कृतकक्तलः in E.

मुद्राराक्षसम् ।

चतुर्थोङ्कः ।

ततः प्रविशत्यध्वगवेषः पुरुषः ।

पुरुषः । ही हीमाणहे^३ हीमाणहे । (क)

राअणिओओ^४ महिओ को नाम गआगभिह करेह ।

अद्वैणगमणगुव्वी पहुणो अण्णा जह ण हेह ॥१॥ (ख)

(क) आश्र्वयमाश्र्वयम् ।

(ख) राजनियोगो महीयान्को नाम गतागतभिह करोति ।

अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराजा यदि न भवति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थोङ्के राक्षसचारसंवादरूपाल्पा कथा प्रकरी कथ्यते । हीही-
माण इति । अयं निपातसमुदाय आश्र्वयद्योतकः ।

जोअणसभसमहिअ इति कचित्प्रथमपादे पाठः । योजनशतसमधिकं
यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।

अस्थानगमन इति । अस्थाने अकाण्डे एव गमने प्रस्थानविषये गुर्वी
अनतिक्रमणीया ॥ १ ॥

१ देशः B. N. २ B. E. om. first ही N. (s) reads हाहामा^० R. E. om.
second हीमा^०. ३ G.N.read जोअणसर्व समहिअ B. विभम् E. ditto reading
अ for अ in this ; गशगवं B. गआगत^० N. गयांगभ^० G. गयागव^० E. गआगजा
R. 'गआगआह M ; E. om. इह following and P. and A. read एह; for करेह
A. P. read करेहि N. E. करिज्ज G. करेज्ज. ४ अस्था^० B. E. N. G ; for
गुव्वी at the end of the compound P. has गुर्वी B. N. गुरुह E. गुरुद्वे (?)
In the next word A. P. read भु for तु. G. reads हीज्जह; E. हुज्जह, for हीह,
E. has also अन्ना जह for अण्णा जह.

जावः अमच्चरक्खसस्स एदं गेहं गच्छामि । आन्तवत्परिक्रम्य ।
कोै एत्थ दुवारिआणं । गिवेदेह भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स एसो
करभओ तुवरन्तो पाटलिपुत्तभादो आगदोन्ति । (क)

प्रविश्य । दौवारिकः । भइ मा उच्चं मन्तेहि । एसो अमच्चो
कज्जाचेन्ताऽगिदेण जाअरेण समुप्पणसीसवेअणो अज्ज
वि सअणं णं मुच्चदि । ता चिद्ग मुहुन्तअं । लब्धावसरो तुह
आअमणं गिवेदेमिै । (ख)

(क) यावदमायराक्षसस्यैतद्देहं गच्छामि । कोत्र दौवारिकाणम् ।
निवेदय भर्तुरमायराक्षसस्य एष करभकः लरयन्याटलिपुत्रादागत इति ।

(ख) भर्तुर मा उच्चं मन्तव्य । एष अमायः कार्यचिन्ताजनितेन जागरेण
समुत्पन्नशीर्षवेदनोद्यापि शयनं न मुच्चति । तस्मान्तिष्ठ मुहूर्तम् । लब्धावसरः
तव आगमनं निवेदयामि ।

१ B. G. N. have ता before this. E. has याव for this. B. N. have ज्ञेष्व
for एव E. ज्ञेव. For गच्छामि. at the end of the sentence M. R. read
गच्छेमि A. P. गच्छेमि; परिशान्तः for आन्तः B. E. N. G. २ भो before
this B. G. N ; P. has येत्थ for एत्थ; for दुवाै B. N. G. have तुभाै E.
सोवाऽः; निवेै for निवेै. B. E. N ; B. N. add शव after it. ३ Before this
B. N. have करु E. तु ; G. reads करहओ E. करभको B. N. करहको B.
adding after this करहका विभ कज्जाम् E. करभको विय कज्जाम् G. adds विभ
only omitting क in next word ; पाटलिउत्तादो N. पाटलिउत्तभादो R. पाट-
लिपुत्तादो E. पाटलिउत्तादो G. पाटलिपुत्तादो B. पाटलिउत्तभादो M. पाटलिपुत्तो
आदो P ; R. M. read आभदोै in next word and E. आगतोै. ४ सणिअ A. P.
सणेहिम् M. R. करु भृत्य अमच्चरक्खसो B. N. करु अमच्चरै E. अमच्चरै G ; B.
and N. (r) read रज्ज for कज्ज after अमच्चो. ५ जागरेण N. E. °गरएण R ; G.
has समुप्पादिद for समुप्पण after this and सरीर for सीस. ६ वि शव ण सभण-
हलम् B. अज्जविणताव सयणभलं विम्. G. अज्जावि ताव ण सभणहलं विम्.
N. अज्ज वि शव सज्जनयलनं मुै. E. मुहुन्तयम् G. E. मुज्जतभम् (!) N. Before
this. B. N. read ताव; B. G. N. add जाव से, E. जाव, after it; भविभ भवदो
for तुह B. भविभ तुह N. भविभ भवदाभमणम् G. आगमणम् B. N. ७ निवेदेनि
E. गिवेदेमि R.

पुरुह० । भद्रमुहे तह करेहि । (क)

ततैः प्रविशति शयभगृहगत आसनस्थः शकटदासेन सह
सचिन्तो राक्षसः ।

राक्ष० । आल्मेगतम् ।

मम वेमृतः कार्यारम्भे विधेरविधेयता-
मपि च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अर्थं च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे
कथमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रयात्यनिशं निशा ॥ २ ॥

अपि च ।

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छ-
न्वीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्देदयंश्च ।
कुर्वन्वृद्धा विमर्शं प्रसृतमपि पुनः संहरन्कार्यजातं
कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्षेत्रामस्मद्विधो वा ॥ ३ ॥

(क) भद्रमुख तथा कुरु ।

ममेति । मम कार्यारम्भे कार्यारम्भप्रभृति विधैर्वस्याविधेयतां प्रतिकूलतां
विमृशतः मत्कृत्यानां विषकन्यादिकपटकार्याणामुपग्रहे निरोधे अन्यथा-
भवि कथमिदमिह राजकार्यं भविष्यतीत्युन्निद्रस्यानिशं निशा प्रयाती-
गत्यः ॥ २ ॥

कविरत्नाङ्गुततरनीतिविषयकस्वसंविधानक्षेत्रं राक्षसवचनव्यजेन प्रस्तौ-
ति । कार्योपक्षेपमिति । कार्योपक्षेपं वीजन्यासं तनुं स्तोकोदिष्टमादौ

१. G. reads भद्र मुहुर्तर्थं तथा करेमि N. भद्रमुह तहा करेमि E. भद्रमुहा करेहि B. भद्रमुह जाधा है रोआदि P. has करेमि for करेहि in text. २. B. E. N. G. om. गृह after शयन; B. E. N. read °गतेन for °स्थः in आसनस्थः; B. N. read अनुगम्यमानः for सह and B. has चिचिन्तो for सचिन्तो. ३. स्वगतम् G. ४ °अथच E. सहजा. B. N., for अपिच ५. अपि E. विहसे तत्कृ° for विहितेमत्कृ° B. तत् for मत् E. °ह° for °हि° N. ६ °न्त्य°...शा; B. E. N. G. ७ °मर्जम् B. N. °मर्जन् E. मुहु; for पुनः N. पुर: G.

तदेषि नाम दुरात्मा चाणक्यबदुः ।

उपद्वत्त्वं । दौवारिकः । जेदुँ । (क)

राक्ष० । अतिसंधातुं शक्यः स्यात् । ०

दौवा० । अमच्चो० । (ख)

राक्ष० । वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् । दुरात्मा चाणक्यबदुर्जयत्वतिसंधातुं शक्यः स्यादभास्त् इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगताँ प्रतिपादयति । तथापि नोद्यमस्याज्यः । प्रकाशम् । भद्र किमसि वक्तुकामः ।

(क) जयतु ।

(ख) अमायः ।

मुखसंथै रचयंस्तस्य वीजस्य विस्तारं व्यक्तिं प्रतिमुखसंधाविच्छन्कुर्वन् गर्भितस्य दृष्टनष्टस्य वीजस्य गहनं फलं गूढं यथा तथा गर्भसंधावुद्देदयन् अन्विष्यान्विमर्शसंधौ तस्यैव वीजस्य बुद्ध्या विमर्शमनुसंधानं कुर्वन् प्रस्तातमपि यथायथं विप्रकीर्णमपि कार्यजातं मुखसंध्याद्यर्थजातं निर्वहणसंधौ संहरणैकार्थमुपनयन्नाटकानां कर्ता वा तथा आदौ गूढमारब्धं राजकार्यजातं अन्तरान्तरा विस्तारयन्नार्भितानां गूढानां वीजानां मन्त्राणां फलं साध्यं मुहूर्हद्विदयन् उत्तर्यन् बुद्ध्या विमृशंश्च आयतौ प्रसृतं शुभोदकं संहरन्नुपसंहरन् अस्मद्विधो मंत्री वा महान्तमायासमनुभवतिर्यथः ॥ ३ ॥

वागीश्वरीति । वागीश्वरी उपश्रुतिरूपा वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावं संवादं गता प्राप्ता सती पूर्वोक्तमर्थं सूचयतीर्यर्थः । इदं कार्यसंग्रहणमादानं नाम विमर्शसंधेरन्यमङ्गम् । चाणक्यकर्तृकस्य राक्षसातिसंधानरूपस्य

१ M. R. om. तद् A. P. om. नाम. २ जयदुज्जयदु B. N. जयदुज्जयह E. G. which add अज्जो. ३ अभिं० B. E. N. G. अनु० P. ४ G. adds राक्षसः. ५ स्पन्दनम् B. N. G. ; B. E. N. G. R. omit. दुरात्मा B. N. read जयसि अभिं० G. E. जयतु अभिं०. ६ E. adds राक्षस before this B. N. (r)० om. वागीश्वरी and E. reads दौवारिकमवलोक्य प्रकाशम् before वागीश्वरी. ७ गतम् B. E. ; P. reads पतिमापा०. for प्रतिपा०.

दौवा० । अमच्च करभेओ दुआरे चिडदि । (क)
 राक्ष० । शींग्रे प्रवेशाय ।
 दौवा० । तहेन्ति । निष्क्रम्य पुरुषमुपसृत्य । भहै उपसत्प्य
 अमच्चम् । (ख)

इति निष्क्रान्तः ।

कर० । उर्पसृत्य । जेदु अमच्चो । (ग)

राक्ष० । भद्र उपविशा ।

कर० । जं अमच्चो आणवेदिन्ति । भूमावुपविष्टः । (घ)

(क) अमाल्य करभको द्वारि तिष्ठति ।

(ख) तथेति । भद्र उपसर्प अमायम् ।

(ग) जयत्वमात्यः ।

(घ) यदमात्य आज्ञापयति ।

कार्यस्य राक्षसेनैव दुरुपश्चुतिदुःशकुनप्रतिपादनद्वारा संग्रहणात् ।

१. B. E. have एसोक्तु before this G. एसो. N. B. read ह for भ and E. को for ओ R. M. read दुवारेचिडह G. दुवारि B. reads पाडलिपुत्तारो आभरो इच्छदि अमच्च पेक्षिदम् E. agrees reading ओ for ओ in फुत्तारो and ग for अ in आभरो N. has एसो पाडलिउत्तारो आसूरो करहओ आभरो इच्छदि &c. २. अवारितम् B. अविलम्बितम् E. ; N. G. add आर्थ किं विचारायसि before this ; B. adds एनम् after प्रवे० ३. for तहेन्ति. B. E. N. G. read जं अमच्चो (G. हेवो) आणवेदिन्ति (इति. G. om. E.); G. om. निष्क्रम्य. E. substitutes निर्गत्य; P. om. तहेन्ति निष्क्रम्य and reads पुरु० पुनरुप० ४. भद्र B. N. G. ; B. N. E. add here एसो आमच्चो चिडहिता G. agrees adding त्तु after एसो and om. ता. For उपसत्प्य R. reads उवसत्प्य G. उप्पसत्प्यह A. उपसत्प्य E. उवसत्प्य हि B. E. N. G. have जम् for अम० ५. E. om. इति B. E. N. G. add हीवारिकः after this. ६. Before कर० G. ; B. N. add राक्षसम् before उप० ; B. G. N. have जभु जभु E. जयहु जयहु ७. B. E. N. G. before this नादेनावलोक्य and करभक स्वागतमुपविश्यताम् for what follows ८. अज्ञो A. P. हेवो G. ; for ति G. reads इति E. om. it ; and B. and N. read. उपविश्यति for उपविष्टः further on.

राक्ष० । आत्मगतम् । कस्मिन्प्रयोजने मयायं प्रहितं इति
प्रयोजनानां बाहुल्यात् खल्ववधारयोमि ।

इति चिन्तां नाटयति ।

ततः प्रविशति वेत्रपणिर्द्वितीयेः पुरुषः ।

पुरु० । ओसलेहैं ओसलेहैं । आअदो अवेह अवेह माण-
वाः । किं ण पेक्खंहै । (क)

दूले पच्चासन्ती॑ दंसणंवि दुल्लहमधण्णैः ।

कल्पाणकुलहरणां देआण विअ मणुस्सदेआणं ॥ ४ ॥ (ख)

(क) अपसरत अपसरत । आगतः अपेत अपेत मानवाः । किं न पश्यथ ।

(ख) दूरे प्रयासत्तिर्दर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।

कल्पाणकुलधरणां देवानामिव मनुष्यदेवानाम् ॥ ४ ॥

आत्मगतमिति । राक्षसकरभक्तसंवादावसरे भौगुरायणेन मलयकेतुमतिसं-
धातुं तयोः प्रवेशावसरदानाय राक्षसाचिन्तानाटनं कविनोपनिबद्धमिति
इष्टव्यम् । इदमङ्कावतरणम् । अत्र राक्षसं प्रति करभक्तिवक्ष्यमाणस्य मौर्य-
चाणक्ययोर्मिथो विरोधस्य पूर्वकार्यानुसंगतत्वात् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ।
यत्र स्पादुनराङ्कार्थं इयादिना ।

खज्जो गमनत्वरासंभ्रमादपसरतापसरतेति पुनरुक्तिः ।

कल्पाणकुलधरणामिति ॥ कल्पाणकुलं धरन्तीति कल्पाणकुलधरा:

१ स्वग° B. N ; B. E. N. have अथ after this. G. om. अयस् B. N. add
प्रणिधिः after it. २ G. E. read कार्यानाम् B. E. N. om. बाहुल्यात् and
read प्रभूतत्वात् before प्रयोः ; G. reads बहुल्यात् for बाहुल्यात्. ३ अपरः for
द्वितीयः B. E. N. ४ ओसलेह अज्जा ओसलेह । अवेह माणहे अवेहै किम् &c.
B. N. ओसलह ओसलह अज्जा । अवेह माणहे अवेह । ता किम् &c. G. ओसलध
अज्जा ओसलध । अवेह माणहे अवेह E ; R. and M. have ओसलेह and अवेह
once only ; R. has अज्जम् before आअदो. ५ पेक्खेह R. M. पेक्खध B. N.
G. ६ °सर्वी. R. °जमवि for °जयि B. E. N. °जमपि G. °ज्ञेहि for ज्ञैः B. E.
N. G. ७ घ. B. हरणम् N ; R. reads हेवाणम् in both places. N. हेवाणम्
B. and E. read हेवाण च भूमिहेवाणम् G. has भूमिहेवाणम् omitting हे—अ

आकाशे । अज्ञां किं भणाह किं निमित्तं ओसालणं करिअ-
दिति । अज्ञां एसो क्षु कुमालो मलयकेदु समुप्पणसीसवेअणं
अमच्चरक्खसं पेक्खिकुं इदो एव आभच्छदि । ता ओसालणा
करीअदि । इति निष्क्रान्तः पुरुषः । (क)

ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चौनुगम्यमानो मलयकेतुः ।
मल० । निर्भस्यात्मगतम् । अद्य दशमो मासस्तातस्योपर-
तस्य न चास्माभिर्वृथापुरुषाभिमानमुद्वहङ्गिस्तमुहित्य तोया-
ञ्जलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत्पुरस्तात् ।

वक्षस्ताडनभिन्नरब्लवलयं भ्रष्टोनरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्त्तनादकरुणं भूरेणुरुक्षालकम् ।

(क) आर्याः किं भणथ किं निमित्तमपसारणा क्रियते इति । आर्याः एष
खलु कुमारो मलयकेतुः समुप्तनशीर्षवेदनममायराक्षसं प्रेक्षितुमित एवा-
गच्छति । तस्मादपसारणा क्रियते ।

महोन्नतवंशाः मनुष्यदेवाः राजानः । देवास्तु कल्याणः सुवर्णमयः कुलधरः
कुलपर्वतो भर्येषां तथोक्ताः ॥ ४ ॥

आकाशेति । आकाशलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

वक्ष इति । निवापाञ्जलिः श्राद्धतर्पणमिति भावः । पितृदानं निर्वापः
स्यादिति त्रिकाण्डी । वक्षस्ताडनेत्यादि जातिवर्णनम् ॥ ५ ॥

१ अज्ञ. B. N ; for भणाह B. has भणाय P. भणह ; °लणा for °लण B. E.
N. G; B. N. having एसा before it. For करिअ° R. M. read करेअ° G.
कलीअ° N. किलीय B. करीअ° E. करीय° B. om. त्ति. २ अज्ञ R. E; G.
om. क्षु ; 'G. E. read °केदु and M. R. उप्पण°. इ वेति° A. P ; B. has
सुणिअ before this. For इ-व B. N. have इहज्जेव्व E. इहच्येव G. इसोज्जेव्व;
आग° for आभ° E. आभच्छुइ R. ; for ता B. E. N. G. read एविणा काल-
ण. G. E. and N. (s) adding ता before एवि°; R. has ओसालणम् G. कलीअ°
and 'A. P. read त्ति for इति. ४ B. N. om. च and have सह before कञ्चु°;
E. has अनुगम्य° before कञ्चु°. ५ निःशस्या° A. P. G. अथ for अय P. इ.
भयवा before this B. N.

तादूङ्कैतृजनस्य शोकजनितं संप्रत्यवस्थान्तरं-
शानुस्तीषु मया विधाय गुरवे देयो । निवापान्तःलिः ॥ ५ ॥

किमत्रै बहुना । १

उद्यैच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमादिनिधनेर्न पितुः पथा वा ।
आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो
नेयो मया रिपुवधूद्यदा॥६८ बाष्पः ॥ ६ ॥

प्रकाशम् । आर्य जाजले उच्यन्तामस्मद्वचनादरुद्यादेष्टो
राजानः । एक एवाहममात्यराक्षसस्यात्माकिंतंगमनेन प्रीतिमुत्पा-
दयितुमिच्छामि । तर्क्षतमनुगमनक्षेत्रोनेति ।

कञ्चु० । तथेति॑ परिक्रम्याकाशे । भो भो राजानः कुमारः
समाजापयति न खल्वहं केनचिदनुगन्तव्यं इति । विलोक्य

उद्यच्छतेति । उद्यच्छतेत्यत्र यद्यपि समुदाङ्गभ्यो यमोपन्थे इयात्मनेपदेन
भवितव्यं तथापि स्वरितजितः कर्त्तभिप्राये कियाफले इयतः सूत्रात्कर्त्तभि-
प्राय इत्यनुवर्तनात्स्वपौरुषोद्यमनकियाफलस्य स्वजननीजनलोचनवाष्पापन-
यनस्य रिपुवधूलोचनगामित्वाभिप्रायेण परस्मैपदं कविना प्रयुक्तमिस्यवधार्य
संतोषव्यं वैयाकरणवर्त्यैः । आच्छिद्यापनीय रिपुवधेन तन्नयनबाष्प उत्पादि-
ते स्वजननीजनदुःखमपमार्जितप्रायं स्यादिसर्थः । सुगममवशिष्टम् ॥ ६ ॥

कृतमिति । कृतमित्यव्ययं अलभियर्थे ।

१ °न्मा० E. २ निधा० E. तिलायास्त्रःलिः for निवापा० N. जलस्यास्त्रःलिः E.
६ तत्त्विभिः B. तत्त्विभिः N. किमिति E. ४ उह० G. For धुरमका० P. has
धुरमरौ. and A. M. धुरमरौ. ५ °नाजिविहतेन. B. E. N. °माजिविहतेन G. ६
प्रकाशम् om. in A. P ; उच्यताम् P. G. E ; G. om. वचनात् in अस्मद्० ७
किंतंग० B. E. N. G. R. ८ अतः for तत् B. ततः E. यतः G ; G. has अनुगद्यमे-
नेति. ९ यसाज्ञापयति कुमारः B. G ; N. has यसाज्ञा० and E. has पदिक्रम्य
before this. कुमारो वः समाजिति. G. १० °चिद्वग० G. N ; P. om. इति
इद्वा for विलोक्य. E.

सहर्षम् । कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानः प्रतिनिवृत्ताः । पद्यतुं कुमारः ।

सोत्सेधैः स्कन्धदेवैः खरतरकविकाकर्षणात्वर्थभुमै-
रद्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्ताः ।
केचिच्चन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता
मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव नोलङ्घयन्ति ॥७॥
मल० । आर्य त्वमपि सपरिजनो देवर्द्धस्व । भागुरायण
एको मामनुगच्छतु ।

कञ्चु० । तथेऽसि० सपरिजनो निष्क्रान्तः ।
मल० । सखे भागुरायण विज्ञेसोहभिहागच्छद्विर्भद्रभटप्रभु-
तिभिर्यथा न वयममात्यराक्षसद्वारेण कुमारमाश्रयणीय-

सोत्सेधैरिति । खरतराणां तीक्ष्णलोहकण्टककीलितानां कविकानां खली-
नानां आकर्षणादत्यर्थं भुमैर्नितैरत एव सोत्सेधैर्मध्यभागोन्तैः स्कन्धदेवैर्योवाभागैरुपलक्षिताः अश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः । केचित् योधाः । सहसा-
जवनिरोधे सति मूकघण्टैरिति स्वभावोक्तिः । मातङ्गमुख्यैर्निवृत्ताः जहना-
न्मातङ्गान्सहसा संनिगृह्य निवृत्ता इयर्थः ॥ ७ ॥

१. E. has कुमार एते before this; B. N. read कुमार कुमार एते भवशज्ञासमन-
न्तरमेव प्रतिनिवृत्ताः सर्वे एव राजानः; G. E. read प्रतिनिवृत्ताः सर्वे राजानः २. B.
G. N. add हि after this. ३. सौत्सेधैः E. सौधोदैः P. For खरतरकविका B.
N. read मुखरकविकाया. G. E. खरकविककशा. R. M. read खरतरकलिका;
४. अन्तः for अर्थः R. M. ४ खरपैः G. ५ कश्चिं P; ६ विहितः for ७ विहतः P.
A. E. ६ अन्ते R. ७ राजा. A. P; after आर्य B. E. N. add जाजले. ८ एकएव
B. N. ९ विहापितो कुमार इति. B. E. N. G; R. G. M. om. सपरिजनो.
१०. विहापितो B. E. N. किम् before विज्ञेसो G. ११. M. R. om. ए after वया
and insert it before कुमारः B. E. N. (r) om. आश्रयणीयम् after this.

माश्रयामहे किंतु कुमारस्य सेनापतिं शिखरकमुरीकृत्य दुष्टा-
मास्यपरिगृहीताचन्द्रगुप्तादपरक्ताः कुमारमाभिरामेकर्णयो-
गादाश्रयणीयमाश्रयामह इति । तत्रै मथा सुचिरमपि विचार-
यता तेषामैयं वाक्यार्थोवधारितः ।

भागु० । कुमार न दुर्बोधोयमर्थः । विजिगीषुमात्मगुण-
संपन्नं^१ प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय्य एवा-
यमर्थः ।

मल० । सखे भागुरायण नन्वात्यराक्षसोस्माकं प्रियतमो
हिततमश्च ।

भागु० । एवंमेतत् । किंत्वमात्यराक्षसश्वाणक्वे बद्धैरेति
न चन्द्रगुप्ते^२ । तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसह-

आश्रयामह इति । राक्षसस्य दुष्टान्वं धनगितुं दुष्टामास्येति चाणक्यवि-
शेषणम् । आभिरामिकगुणेति च मौर्यदूषणाय ।

अवधारित इति । अतःपरं भागुरायणस्य भलयकेत्वतिसंधानवचनं सर्वे
वीजार्थस्यावमर्शनम् ।

१. कमुरीकृत्य P. शिखरसेनमुरी^०. G. शिखरसेन ज्ञारीकृत्य B. E. N. २
सन्तः before this B. E. N. ३ तत्र P. ४ अथम om. in B. N. For अत्^० B. N.
(r) have अधिगतः, P. नाव^०. ५ B. N. have एवायमत्यन्त before this and om.
अथम् after ; B. N. G. add पश्य after अर्थः ६ B. N. read वि�...रात्म...
जः प्रि^०. &c. ; G. agrees omitting visarga after जः. For हित G. has विहित ;
अथतेति for अथविति M. R. ^०आश्रयणीय इति G. ^०अर्थतेति A. P. which om.
ननु following ; A. reads न्यायम् and G. न्यायम् for न्याय्यः ; B. N.
G. om. अर्थः ; E. om. this and last speech. ७ अस्माकम् is before अनास्य
&c. in B. E. N. G ; E. has निर्गलम् before प्रिय^० which last G. has after
हितमः ८ कुमार before this B. E. N ; R. has एवमेव तत् ९ तु before this
B. G. N. चन्द्रगुप्तः before चाणक्य in B. E. N. G ; ^०काशितव्यासह^० for
काशिनमसह^० E.

मनाः से राज्याद्यरोपेन्द्रो नन्दकुलभक्तया नन्दान्वरः ।
एवायमिति सुहजनापेक्षया चामात्यराक्षसश्वन्द्रगुप्तेन सह
संदधीत । चन्द्रगुप्तोपि पितृपर्याय गते एवायमिति संधिमनुम-
न्येत । एवं सत्यस्मासु कुमारो न विद्वसेदित्ययमेषां वाक्यार्थः ।

मल० । युज्यते । अमात्यस्य गृहमादेशाय ।

भागु० । ईति इतः कुमारः । उभौ परिक्रामतः ।

भागु० । इदम्भात्यगृहम् । प्रविशातु कुमारः ।

मल० । एष प्रविशामि ।

राक्ष० । आत्मगतम् । अयेै स्मृतम् । प्रकाशम् । भद्र अपि
दृष्टस्त्वरः । कुसुमपुरे स्तनकलशः ।

पुर्ह० । अमच्च अह इ । (क)

(क) अमात्य अथ किम् ।

सुहजनेति । सुहजनाश्वन्दनदासशकटदासादयः ।

१ A. P. B. E. N. G. om. स and for °द्वरोप° A. E. have °हपरोप° and P. °हवरोप°; °नन्दाकुलवृण्डा° P; after इति B. N. read कृत्वा संपत्, and G. E. संयत; E. has a च after एव. २ वा. P. ईैपारंपर्याग० B; कृत्वा after °मिति B. N. ४ य before this E; B. E. N. add अपि after अस्मासु; °श्वस्यदि° for विश्वसेदिै० E; R. has एतेषाम् for एषाम्. ५ B. N. G. read अमात्यराक्षसस्य. E. अमात्यराक्षस; B. N. have सखे भागुरायण before this, and मार्ग after गृह. ६ G. om. this speech; R. om. one इतः B. N. have इति before उभौ. ७ कुमार before this B. E. N. G. which have राक्षसस्य after अमात्य. G. om. प्र-८ B. N. add इति प्रवेशनं नाटयतः E. प्रवेशं नाटयतः ९ आः B. N; E. has स्वत्वा for अ-म्; B. E. N. G. om. आत्म० P. reads स्वग०; स्वया after कुसुम० R. M. G; B. E. N. add वैतालिकः after पुरे. १० कर० B. N. अध for अह B. E. N. G. किम्. for इस्. E.

न तत्र सावदुपसर्पामः । शृणुमस्तावत् । कुतैः ।

सैर्वभद्रभयाद्राजां कथयन्त्यन्यथा पुरः ।

अन्यथा विव्रतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

भाग० । यदाज्ञापयति कुमारः ।

राक्षं० । भद्र अपि॑ तत्कार्य॑ सिद्धम् ।

पुरु० । अमर्द्वृप्साए० सिद्धम् । (क)

मल० । सखे भागरात्रण कि तत्कार्यम् ।

भागु० । कुमार गहनः सचिववृत्तान्तः । नैताचता परिच्छेत्तुं
शक्यते । अवहितस्त्वावच्छर्ण ।

राक्ष० । भद्र विस्तरेण श्रोतुंमि च्छामि ।

ੴ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ॥ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਇ ਅਸੁਖੀ ॥ ਅਤਿ ਦਾਰ ਅਹੰ ਅਸੁਖੀ ਏਣਾ ਪ੍ਰਾਣੀ

(क) अमायप्रसादेन सिद्धम् ।

(ख) शृणोत्वमायः । अस्ति तावदहममायेनाज्ञसो यथा करभक्त

सत्त्वभक्तभयादिति । सत्त्वभक्तो मनोभक्तो विवृतार्थेषु परस्परविस्प-
ष्टार्थेषु ॥ ८ ॥

१. B. E. N. have सखे. for this; वर्तते for प्रस्तुयते B. प्रस्तुतः E; तान्तेन तावदुपस्थित्य G. For what follows B. N. read तत्त्वोप० E. M. तत्ततावदुप० G. तत्तदान्तरितावेव भूः; "सर्पावः for सर्पामः B. E. N. and शृणुवः for शृणुमः also in G. २ किं कारणमिति B. N. किं कारणमेतत् G. किं कारणमिति पद्य. E. omitting शृत् before this. ३ मन्त्र B. मुँः for मुरः A. M. P. ४ Before भद्र R. G. ५ अमध्यस्त B. E. N.; प for प्य. E. and ६ B. E. N. ये G. हे. P. for हे in प्यस्तिंष. ६ om. G. E.; M. R. om. भागुः; E. reads. तर्हि कार्ये सिद्धम्. ७ खलु after this B. E. N. ८ श्रीतुम्-र्हति कुमारः B. N. G.; E. agrees reading इच्छति for अर्हति. ९ तत् before श्रोतुम् G. १० सुनोदु R.; E. reads अज्ञो for अमज्ञो and G. मज्ञो; ताव for ताव G. which om. अमध्येष्य further on.

जहै करभज कुसुमपुरं गच्छ मह वअणेण भण वेआलिअ
थैणकलसं जह चाणक्हदएण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचि-
द्वीअमाणेसु चन्दउन्ने उत्तेअणसमत्येहि सिलोणहि उबसिलो-
अद्वैद्व्वो च्चि । (क)

राक्ष० । भर्द्व ततस्ततः ।

कर० । तदो मए पाडलिउन्नं गदुअं सुणाविदो अमच्च-
संदेसं वेआलिओ थणकलसो । एत्यन्तरे णन्दुँलविणासदूणस्स

कुसुमपुरं गच्छ मम वचनेन भण वैतालिकं स्तनकलशं यथा चाणक्यह-
तकेन तेषु तेषु आज्ञाभङ्गेषु अनुष्ठीयमाणेषु चन्द्रगुप्तः उत्तेजनसमर्थैः क्लो-
कैरूपक्ष्लोकयितव्य इति ।

(क) ततो मया पाटलिपुत्रं गवा श्रावितः अमायसंदेशं वैतालिकः
स्तनकलशः । अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितोषं

१. जहा G. जधा B. N. यद्वाह E; B. N. G. have करभज twice. For गच्छ
मह B. reads गच्छुभणिद्व्वो मम &c. N. agrees reading मह; G. E. reading
भणि० after वअणेण. further on. For भण B. N. read. तुए वैतालिओ. G.
वेआलिओ E. आशलिअ. २ त्यणकलसो. B. E. थणअलसो. G. N; B. G. N.
read जधा for जह following; °हवगेअणुचिह्यमाणेसु for °हदएण omitting
अणुचिह्य० coming further on; चाणक्य. B. N; A. M. read तेषु तेषु; आण्णा
for अण्णा B. E. N; and M. has °भङ्गेषु; B. has an anusvara at the end
of all the locatives and instrumentals here; and B. and N. read समुच्चे-
भण further on. ३ °जन for °अण; P. ४ उबसिलोगह० E. उबसिलोभद्व्वो०
G; N. reads हिलोएहि० for सिलो० before this; and P. सिलोहएहि०;
५ om B. N; R. om. one ततः ६ अद्वे E. मेय for मए G. and पाडलि० B. N.
पाटलि० A. P; °पुत्रम् A. °पुत्रम् P; गच्छुभ for गदुअ B. G. N. गच्छुव E;
सुणाविओ. G; अमच्चस्स for अमच्च B. N. E; संदेसो B. N; वैतालिओ. B;
E; om. the word; त्यणक० B. E. त्यणअ० N. G. After this B. N. have a
speech. ७०. ततस्ततः Karabhaka then goes on with एत्य० &c. ७ कुल B. N.
E; for कुपस्स A. reads कुम्भअस्स. P. भिमभस्स G. कूमिभस्स. E. इसियस्स.
B. N. कुम्भपस्स.

पोरेजणस्स परितोसं समुप्ताद्य अन्तेण रण्णा आघोसिदो कौमु-
दीमहोस्वो । सो अ चिरकालपारेवहृः पो जणिदपरिचओ अभि-
मदवधूज्ञेणः मागमा विअ सासिणेहं मोणिद्वो णभरजणेण । (क्र)

राक्ष० । सवाप्यम् । हा देव नन्द

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कीदृशी सति चन्द्रेपि नृपचन्द्र त्वयो विना ॥ ९ ॥

कर० । तदोऽ सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स

समुप्तादयता राजाघोषितः कौमुदीमहोत्सवः । स च चिरकालपरिवर्त्तमा-
नो जनितपरिचयोभिमतवधूजनसमागम इव सम्भेहं मानितो नगरजनेन ।

(क) ततः स लोकलोचनानन्दभूतोनिच्छत एव तस्य निवारितश्याणक्य-
चिरकालेति । चिरकालाद्वाहोः कालात्परिवर्तमानः परितोवर्तमानो
जायमानः जनितपरिचयः परिचितपूर्व इर्यथः ।

कौमुदी महोत्सवः कुमुदानन्दे कुमुदानां कुवलयानां आनन्दजनके
चन्द्रे कोः पृथिव्या मुदमानन्दयति समर्थयति कुमुदानन्दे चन्द्रगुप्ते
सत्यपि ताभ्यामप्यतिशयितेन सकलजगदानन्दहेतुना त्वया विना कीदृशी
व्यर्थेयर्थः । व्यतिरेकालंकारः ॥ ९ ॥

अनिच्छत इति । अनिच्छन्तमनादृयेत्यर्थः । षष्ठीचानादर इति षष्ठी ।

१ पोर A. P. E ; परिओसम् B. N. परिको० G. परिकोअसम् E. For इ G. reads
अ. E. अ; B. and N. om. it. For रण्णा G. E. read चन्द्रउत्तरहृगेण B. N. चन्द्र-
उत्तेण; आघोसिओ for आघोसिदो A. P. E ; B. N. add कुमुदउरे, E. कु-पुरे
after this. R. reads कौमु० for कौमु० २ महूस० A. महूस्स E. महोत्सव० P.
महोत्सव B. N. For सोअ P. has सो B. N. सोवि G. अ; आल for काल. B. N.
For पिरवह० B. E. N. read पवन० For °माणो B. N. G. E. read °माण०; परि-
ओसो for परिचओ B. E. N. G. परिचिज R. For अभि following B. N.
read अहि० For वधु B. E. N. G. read वन्धु M. R. वहू. For समागमी M. R.
read समाभगो. ३ वहु before this. B. E. N. G. माणिओणाअर० A. P. माणिदो-
णायर० G. E. ४ After विना E; B. G. N. have भद्र ततस्ततः after this
stanza. ५ B. E. N. have अमष before this. P. G. om. सोअ. For °जानन्द०
B. G. N. read °जानन्द० E. has रावलोवलोवनाप- . For भूतो N. (s) has
भूओ A. P. read भूतो. In the next word A. P. read अणिच्छ०.

एवं तस्य णिवारिदो चाणकहदेण । एव्यन्तरे थणकलसेष
चन्दउत्तेसमुत्तेजिआ सिलोदप्रत्याख्यं पवद्विदा । (क)

* राक्ष० । कीदृशी सा ।

पुर० । सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।

राक्ष० । सहर्षम् । साधु स्तनकलशा साधु । काले भेद-
वां प्रसुप्तदर्शं लङ्घयुपत्व्याप्ति । कुतः ।

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राकृतोपि न मर्षयेत् ।

किं तु लोकाधिकं तेजो विभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल० । एवमेतत् ।

राक्ष० । तत्स्ततः ।

हतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमत्तेजिका शोकपरिपाटी
प्रवर्तिता ।

१ एष्व R. ज्ञेष्व. G. द्येष्व E. ज्ञेष्व B. N. For तस्य B. N. read^१ तथा
पाभरजणस्य. G. पभरजणस्य E. नष्वरजणस्य R. तह; ^२हहकेण B. N. हहगेण.
E; B. N. add द्योपुत्रेष्वद्येष्वद्यो after this. २ उत्तस्य R. M. B. N; B. E. N.
G. read पउत्ता before this and om. पवद्विदा at the end of the speech. For
next word M. R. read समुत्तेइआ E. समुत्तेयणसमछा यिलोयणसमछा यिलोय
परिवाडी. B. N. G. ^३तेभणसमत्या सिलोभपरिवाडी (पाडी. G.); ^४पाडी R.
चाजा (?) M. ५ This and next speech om. in B. E. N. G; M. R. read in
next speech सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि. ६ Om. G; B. E. N. G. add सखे after साधु.
७ B. N. add एव after this. P. om. उपर्युक्त before it; R. M. om. उप in
उपर्युक्तं B. N. read उपर्युक्तविष्यति and यतः for कुतः. ८ किम् E. किं तु P.
R. G. N. किम् B. ९ B. N. add सद्यः जीडेत्यादि पुनः पठति. G. adds सद्यः
क्रीडारसेत्यादि E. सद्यनांजात्स्यच्छेभिति पठति. १० G. E. add भद्र before this
and R. om. one तसः.

कर० । तदो चन्दउच्चेण अेण्णाः प्रक्षुप्तिः प्रसङ्गसूचिदं
अेमच्चगुणं पसंसिअ अपब्मंसिदो अहिआरादो चाणकाह-
दओ । (क)

मल० । सखे भागुरायण गुणप्रशंसयो दर्शितश्चन्द्रगुसेन
राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

भाग० । न तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकर-
णेन ।

राक्ष० । किंभयमेवैकः कौदीमहोत्सवप्रतिष्ठधश्चन्द्रगुसस्य
चाणक्यं प्रति कोपकारणमुतान्यदप्यायस्ति ।

मल० । सखे चन्द्रगुसस्यापरकोपकारणान्वेषणेन किं
फलमेष पद्यति ।

भाग० । कुमारं मतिमांश्चाणक्यो न । नेष्ययोऽन्मेव चन्द्र-
गुसं कोपयिष्यति न च हृतेवेदी चन्द्रगुस एतावता गौरव-

(क) ततश्चन्द्रगुसेनाज्ञाभक्तिक्लुषितेन प्रसङ्गसूचितममात्यगुणं प्रशस्या-
पध्रंशितोधिकाराचाणक्यहतकः ।

न तथेति । गुणवन्तमेनं संयहातुमेव चाणक्यबटुरनेन निराकृत इयर्थः ।

१ आण्णा B. E. N. G. For कल्पु^० G. reads कलुषहिअएण E. कलुशहिएण
B. N. कलुसिवहिअएण A. कलुषिरेण ; ^०सूहदम् M. R. for सूचिदम् B. E. N.
G. read सुहदम्. २ For अ-जम् M. R. G. E. read अमच्चस्तगुणम् P. has
उगम् for गुणम्; प्यसंसिअ for पसंसिअ B. E. N. संसिअ G. For अ-हो which
follows G. has अंसिओ. E. अंसिओ B. N. प्यम्बसिओ R. अवभंसिओ;
अविभा^० for अहिभा^० G. ३ ^०शसा P. ४ R. G. P. om. भन्नि. ५ कुमार
before this B. N ; E. after ^०शसया has इशितः &c., as in previous
speech. ६ भद्र before this. B. E. N ; P. om. एव further on.
७ G. om. अपि. ८ भागुरायण after this. B. E. N ; G. E. om. ^०स्थापर;
न्वेषणे for न्वेषणेन B. E. N. ९ Om. R. M ; B. N. read एतस्त्वलमेष पद्यति
अविमतिः E. एतस्त्वलमेष पद्यति यति^० B. E. N. om. न and add किभितिः after
नि-व For नि-व. E. reads. स्वल्पप्रयोजने. १० कृत्वै^० R. कृत्वै^० E. ११ E.
has चाणक्य before गौरव and A. P. R. read उक्तुविष्वति E. उक्तुविष्वति.

मुल्लङ्घयिष्यति सर्वथा चाणक्यचन्द्रसयोः पुष्कलात्कारणाद्यो
विश्लेषे उत्पद्येत स आत्यन्तिको भविष्यतीति ।

कर० । अत्यै अण्णं वि चन्दउत्तस्त कोवकारणं । उवेक्षिदो
ऐण अवक्मन्तो मलअकेदू अमच्चरकखसो न्ति । (क)

राक्ष० । शकटदास॑ हस्ततलगतो मे चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।
ईदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मीक्षस्तव च पुलदौरैः सहं
समागमः ।

मल० । सखे भागुरायण॑ हस्ततलगत इति व्याहरतः
कोस्याभिप्रायः ।

(क) अस्यन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणम् । उपेक्षितोनेनापक्रा-
मन्मलयकेतुः अमात्यराक्षस इति ।

आत्यन्तिक इति । दृढः अप्रतीकार्य इति यावत् ।

१ Om. A. P ; B. E. N. G. read उत्पद्यते for °चेत्. A. P. om इति. G.
has भवति E. भवतीति. २ अमच्च before this B. E. N. G. For अण्णं
वि G. has अण्णाईं वि B. E. N. अण्णाईं वि E. अनाई omitting च also
in चन्द्रः; चाणक्य before कोशः E. कोपः A. P. कालगम् R. कारणाइम्. B.
E. N. G ; B. N. add चाणके. After which B. N. add राक्ष०.-किं किम्।
कर० जधा पदम् शाव उवेक्षियदौ &c., P. reads उपेक्षिय० and G. उवेक्षिं०. ३ B.
N. read अणेण; G. E. om. म and A. P. read न्तो for न्तो in next word;
कुमारो before मलभ० B. E. N ; B. N. read मलयकेतु G. E. read मलयकेतु.
For न्ति at the end of the speech B. N. read अ. R. E. अन्ति ४ B. N. have
सहर्षम्। सह्ये before this G. E. सहर्षम् only ; B. E. N. have हन्त after this.
संप्रति for मे B. N ; E. has it before मे. ५ B. N. have शकट० before this.
G. om. बन्धनात् and B. N. read भवताम् for तव. ६ For श-ह E. reads
कलशेण. After समागमः B. N. add जीवसिद्धिप्रभृतीनां हेषाच्छेदः ॥ भागु ।
आत्मगुप्तसम् । जातः सत्यं जीवसिद्धेः हेषाच्छेदः. ७ Om. G. A. P ; B. N. add
मे संप्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति after हस्ततलगतः G. adds मे चन्द्रगुप्तः only. E.
adds संप्रति only and then om. all from इति to अपकृदस्य in the next
speech. ८ B. N. add अथम after का.

भागु० । द्वैच्छद् । चाणक्यादपकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्यो-
द्वरणान्नं किंचित्कार्यमवश्यं पश्यति ।

राक्ष० । भद्र हताधिकारः क सांप्रतमसौ बदुः ।

कर० । तहिं एवं पाडलिउने अहिवसदि । (क)

राक्ष० । सावेगम् । भद्र तलैव प्रतिवसति । तपोवनं न गतः
प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढवान् ।

कर० । अमर्च तपोवणं गच्छदिनि सुणीअदि । (ख)

राक्ष० । शकटदासं नेदमुपव्यते । पश्य ।

(क) तस्मिन्नेव पाटलिपुत्रे अधिवसति ।

(ख) अमाय तपोवनं गच्छतीति श्रूयते ।

चाणक्यादिति । सचिवायनसिद्धिः सचिववियोगे हस्ततलगतः
मुखेन जेयो भविष्यतीति राक्षसस्य निष्कपटोभिप्रायो भागुरायणेनान्य-
था बोध्यते । चन्द्रगुप्तस्योद्वरणादुभूलनान्नं किंचित्कार्यमवश्यं पश्यति
नास्यायन्तिकाभीष्टसिद्धिः । हस्ततलकरणादशीकरणान्तु स्वस्य साचि-
व्यप्राप्य चन्दनदासादीनामापन्निवृनिरायन्तिकी स्वर्थसिद्धरित्यस्या-
भिप्राय इत्यर्थः ।

सूवेगमिति । तत्रैवावस्थाने मौर्योन्मूलनप्रतिज्ञाया अकरणे वा कदाचि-
त्पुनः संदर्भितेयावेगः ।

१ G. has कुमार before this. G. reads उग्रस्योद्वरणादसौ किंचित् B. N.
read उग्रस्योद्वरणेसौ कार्यमवश्यमवगच्छति E. उग्रस्योद्वरणे ननु सौक-
र्यमवश्यति. २ E. has अय before this. G. has क before this. B. N.
have it after सांप्रतम्; G. R. M. om. असौ. ३ ज्ञेय B. N. ज्ञेय G. व्येक.
E. एव P. For पाडलि० A. P. G. read पाडलि and for उसे B. N. read पुने०
For अहिवसदि B. N. read पश्य० E. प्रतिवसति G. अहिवसति. ४ Om. M.
R; after भद्र E. reads किम्; न before तपो० B. E. N. ५ P. om. पुनः
A. om. it and न (but has a mark to show something to be inserted)
न before पुनः in B. E. N. ६ अङ्गज G. For तपो० R. G. has तपो० E. तभी०;
B. N. read गमिस्तदि० for गच्छदि० M. गच्छइ० ७ सावेगम् before this
B. N.; G. om. इदम् in नेत्रम् A. P. have एतत् for it.

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
 स्वाग्रासनापन्यनान्निकृतिर्न सोढा ।
 सोयं स्वयंकृतनराधिपतेर्मनस्वी
 मौर्यात्कथं तु परिभूतिमिमां सहेत ॥ १९ ॥

मल० । सखे चाणक्यस्यै वनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा
 कौस्य स्वार्थसिद्धिः ।

भागु० । नोस्यन्तदुर्बोधोयमर्थः । यावद्यावचाणक्यहतक-
 अन्द्रगुसाहूरीभर्वति तावचावदस्य स्वार्थसिद्धिः ।

शक० । अलमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एवैतत् । पश्य-
 त्वमास्यः ।

राजां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्द्धि विन्यस्तपादः
 स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आज्ञाविधातम् ।

मनस्वी मानशीलः ॥ २१ ॥

स्वार्थसिद्धिरिति । स्वस्य साचिव्यपदलाभ इयर्थः ।

स्वैरेव स्वकीयैः सेवकैरित्यर्थः । स्वयमभिचरणेन चाणक्यनामा तेना-
 यशकटालयगृहे रहः । कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृप इति पूर्वके-
 नाभिचारकर्मणा ज्ञातदुःखप्रतिज्ञः । ज्ञातं अनुभूतं दुःखं क्षेशो यस्यां तादृ-

१. सामा० B. E. N. G. °पनयजानिकू० B. N. E. G. °पनयना नि० P.
 २ B. E. N. have भागरात्यण before this. P. om. स्य in this and B. E. N.
 add तपो before वन ; °रोपणे for °रोहणे R; after वा E. has simply कार्यसिद्धिः.
 ३ कुमार before this B. N. ; B. G. N. read अव्यम् after न instead of before
 अर्थः ; G. E. om. one यावत्. B. N. have निरपेक्षः after यावत्. E. has it
 after चाणक्यः (om. हतकः.) ४ °भविष्यति R ; G. E. om. one तावत् and M.
 reads कार्यै for स्वार्थै. ५ B. E. N. G. have अमात्य before this. For अन्य-
 स्वद् B. N. read अस्यन्तविकल्पितेन E. has अन्यथा विकल्पितेन P. G.
 अन्यथा विकल्प्येन. R. G. E. om. एव; B. N. have एतत् before उपप०
 and कुसः before पश्यस्यमात्रा.

कौठिल्यः कोपनोपि^१ स्वयमभिचरणज्ञातदुःखप्रतिज्ञो
 है वार्तीर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिग्लानिभीतः ॥१२॥

राक्ष० । शैकटदास एवमेतत् । गच्छ विश्रामय करभक्म् ।

शक० । तथेति पुरुषेण सह निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि ।

मल० । अहमेवार्यं द्रष्टुमागतः ।

राक्ष० । नाद्येनावलोक्य । अये कुमारः । आसनादुत्थाय ।

इदमासनम् । उपवेष्टुमर्हति कुमारः ।

मल० । अयम्मुपविशामि । उपविशात्वार्यः । यथार्हमुपविष्टः ।

मल० । आर्यं अपि सह्या शिरोवेदना ।

राक्ष० । कुमारं हुमारस्याधेराजशब्देनातिरस्तुते कुमार-
 शब्दे कुतो मे० शिरोवेदनायाः सहृता ।

मल० । उरीकैतमेतदार्येण न दुष्प्रापं भविष्यति । तत्कि-

शी प्रतिज्ञा यस्येति बहुवीहिगर्भो बहुवीहिः । आयतिग्लानिभीतः प्रतिज्ञातार्थ-
 निर्वहणक्षेत्रासहिष्णुः प्रतिज्ञाक्षेत्रं बहुधानुभूय पुनः प्रतिज्ञां कर्तुं विभी-
 याद्वियर्थः ॥ १२ ॥

१. कोपितोपि. G ; B. has स्वयमसिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञाम्. E. स्वयमभिचरणे
 दृष्टवेषः प्रतिज्ञाम्. N. G. agree with text N. reading °चरण° for °चरण° and
 G. °चरणज्ञात° for चरणज्ञात. २. B. E. N. G. read दूर्ण for तीर्णः उवानि
 for ग्लानि B. N. ३ सह्ये before this, B. N ; B. E. N. have तन् before गच्छ.
 ४ यवज्ञापयत्यमात्य इति करभक्मेण B. E. N ; G. agrees reading पुरुषेण for °
 करभक्मेण°. ५. R. M. om. एव; A. G. P. read अपि for it ; G. om. द्र-सः.
 ६. B. N. (r) add एवागतः E. आगतः. ७ अहम् B. N ; E. adds स्वयम् before
 उपविष्ट° B. N. read इति यथासनमुपनिषदौ for यथार्हः; E. G. agree omitting
 इति. ८ Om. M. ९ Om. B. E. N. (r) स्वायराज for °स्वायिराज° G ; E.
 adds अव्यापि before अतिरस्तुते. १० B. E. N. (r) read कुतः for कुतीमे A.
 P. read कुतो. ११ दूरीकृत°. G. N. (s) ; P. E. °दररीकृत°. B. स्वयम्भूरीकृत
 M. ऊरीकृत; G. om. एतत्°.

यन्तं कालमस्माभिरेवं संभूतबलैरपि शत्रुव्यसनमुदीक्षेमाणै-
रुदासितव्यम् ।

राक्ष० । कुतोद्यापि कालहरणस्यावकाशः । प्रतिष्ठस्व
विजयाय ।

मल० । आर्य शत्रुव्यसनमुलपब्धम् ।

राक्ष० । उर्पेलब्धम् ।

मल० । कीदृशं तत् ।

राक्ष० । सचिवव्यसनं किमन्यत् । अपकृष्टश्वाणक्या-
चन्द्रगुप्तः ।

मल० । आर्य शत्रुव्यसनमव्यसनमेव ।

राक्ष० । अन्येषां भूपतीनां तत्त्वादेवात्यव्यसनव्यसनं
स्यात् । न पुनश्चन्द्रगुप्तस्य ।

मल० । आर्य नैतदेवं चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा

न पुनश्चन्द्रगुप्तस्येति । एवं राक्षसेन समाहितोप्यमायराक्षसश्वाणक्ये
मद्वैरो न चन्द्रगुप्ते इत्यादिपूर्वोक्तेन बहुविधेन भागुरायणोपजापेन कलुषिता-
शयो मलयकेतुः पुनः शङ्कते । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामिति । राक्षसमेव मनसि
विषयीकृत्य चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामित्यादि तादस्थ्येन वचनम् ।

१. मवेक्षमां०. B. मवेक्षमाणैमुदा०. E. २ कुमार before this. B. E. N. P. ३
रिपुजयाय. B. ४ अमात्य B. For शत्रुव्य० B. N. read अपि किंचिच्छब्दोर्ब्ध०
G. E. agree omitting किंचित् P. reads. सचिवव्यसनमव्यसनमेव. ५ E. has
बाढम् B. N. गाढम् before उप०; R. P. om. speech. ६ रा० P; B. E. N. G. om.
तत्. ७ व्यसनम् after this B. N; P. om this speech. ८ P. om. this speech; R. M. om. आर्य. B. reads अमात्य for आर्य. ९ कुमार before this. B. E. N;
for भूप०. G. reads भूमिपतीनाम् E. भूमिपालानाम्. १० B. N. add अपि before
स्यात् E. reads तु for पुनः. ११ Before this B. N. have मल० । आर्य तत्
विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्येति ॥ राक्ष० । किं कारणं यदस्यामात्यव्यसनमव्यसनम्; G. मल० ।
आर्यं नैतदेवम् । राक्ष० । किं कारणमिति; E. मल० same as B. N. omitting इति;
then राक्ष० । अथाव्यसने किं कारणमिति; B. N. E. om. आ-वम्; G. has इई
कारणम्; instead; M. adds कुतः after आ—वम्; हि before चाणक्य B. E. N.

स्वरूपस्त्रियोऽप्युपर्युक्तं विद्युतं निराहते प्रथममपि विद्युत्युक्ताः
संप्रति तरामेव तत्त्वानुरागं दर्शयित्व्यान्ति ।

राक्ष०। मौमैवम् । ताः खलु द्विप्रकाराः प्रङ्गतयश्चन्द्रगुप्तसहो-
स्थायिन्यो नन्दानुरक्ताश्च । तत्र चन्द्रगुप्तसहोस्थायिनीनां चाण-
क्यदोषां एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुगतानाम् । तास्तु खलु
नन्दकुलमनेन पितृभूतं धातितमित्यपरागामर्पाभ्यां विप्रकृताः
सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमेवानुवर्त्तन्ते । त्वादृशं पुनः
प्रतिपक्षोद्भरणे संभाव्यशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परि-
त्यज्य त्वामेवाश्रयित्यन्त हत्याल निर्दर्शनं वयमेव ।

मल० । आर्य किमेतदेकमेव सचिवव्यसनमभियोगकारणं
चन्द्रगुप्तस्याहोस्विद्देन्यदप्यस्ति ।

राक्ष० । किंमैन्यैर्बहुभिरपि । एतद्वि प्रधानतमम् ।

१. For एवापराग P. has एवापकार. B. N. om. च; °गुस्तमनु० G. E. गुस्तानु० B. N. For संप्रति. B. N. read प्रकृतय इवार्नी पुनः. २ For मा-लु. B. N. read कुमार नैतरेवम्। इह G. कुमार नैतरेवं ताः खलु E. do. with मा for न. ३ नन्द्यकुलानुर० B. E. N. G. ४ प्रकृतीनाम् before this B. E. N.; E. om. एव after this; M. R. om. कुल; B. E. N. read °कुलानुरक्तानाम् for कुलानुरक्तानाम्. ५ पितृकुलभूतं कृत्वं कृतज्ञेन धा० B. N.; G. do. omitting कुल; E. do० om. कृत्वम्; °रागानर्थायाम् for रागानर्थाभ्याम् M. R. ६ आश्रव० G. आश्रव E.; E. has तु before पुनः; and दि० for प्रति० after it. ७ संभावितश० B. N. G. For एनम् before परि०. E. has एव तम्; R. G. M. om. स्वमित्र following this; B. N. G. R. M. read आश्रवन्ते; E. has आश्रवन्त्यज्ञ कुमारस्य; P. has अस्य कुमारस्य for अस्य B. has अस्य कुमारस्य. ८ After वदमेव. B. N. ९ अमास्त्व० B. एव before एकद् B. E. N. G. १० आशीन्द्यशपि किंचित् P. ११ कुमार before this B. E. N. G.; R. om. अपि before एतद्वि and B. E. N. add तत् after एतद्वि. For the whole speech P. reads स उ० व्यस्तननव प्रधामतर्व व्यस्तनम्.

मल० । आर्य कथेमिव प्रधानतमम् । किमिदानीं चन्द्रगुप्तः स्वकौर्यधुरामन्यत्वं मन्त्रिण्यात्मनि वा समासज्य स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः ।

राक्ष० । बाढमसमर्थः । कुर्तः स्वायत्तसिद्धिषु तत्संभवति । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धावेव स्थितश्वक्षुर्विकल इवाप्रत्यक्षलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः स्यात् ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः । सा र्त्तीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥१३॥

प्रतिविधातुमिति । प्रतिविधातुमस्मदभियोगं प्रतिकर्तुमित्यर्थः । तत्संभवतीति । संभवतीत्यनेन सामर्थ्यस्य कादाचित्कत्वमुक्तम् । उभयायत्तसिद्धेवोत्तरक्षोके प्राशस्यकथनात् ।

यत्थृष्टं स्वकौर्यधुरामन्यत्र मंत्रिणीति तत्परिहरति । अत्युच्छ्रित इति । श्रीः राज्यश्रीः अत्युच्छ्रितयोः समस्कन्धतयात्युच्छ्रितं प्राप्तयोः ऐकमयैनान्यूनाधिकभावेन वैकीभावमिवेष्टयोरिति यावत् । मन्त्रिपार्थिवयोः पादौ मन्त्रवशक्तिप्रभुशक्तिरूपौ विष्टभ्य समवस्थाप्योपतिष्ठते सुस्थिरा सती तयोः

१ अभात्य for आर्य before this. B. E. N ; R. M. om. प्रधा० For इव—मं B. E. N. G. read प्रधानतमं नाम २ स्वराज्यकार्ये B. E. N. स्वकार्यराज्य G ; G. E. read धुरमन्य० ; समासाद्य G. ३ स्यात् after this B. N. ४ For कुतः B. reads एव; after this B. E. have मल । किं कारणम् and then राक्ष० । स्वायत्त &c. G. and N. read किं कारणमिति for कुतः. P. writes र० before कुतः. B. N. read ० जु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु कवाचिरेतत् G. ० जु उभयायत्तसिद्धिषु भूपालेषु तत् E. ० जु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु तत् After संभवति. B. N. add न तु चन्द्रगुप्ते G. न चन्द्रगुप्ते ५ B. N. read अवास्थितः for स्थितः G. सिद्धावस्थितः E. has विद्वौ व्यवस्थितश्वक्षुर्विकल &c. ६ सर्वलोक for लोक B. N. संवृद्ध० for व्यव० G ; for कथमिव after this G. has कथमिपि; ७ विधान for विधानम् G ; B. E. N. G. add कुतः after स्यात् ८ For च विष्टभ्य G. has वापदभ्य. ९ श्री G. This whole stanza om. in M. After it B. E. N. G. have अपि च.

नृपोपकृष्टः दण्डाद्यर्थ्यः स्तनंधयात्यन्तांशुः स्तनादिव ।
अदृष्टलोकव्यवहारमन्देधीमुहूर्तमप्युत्संहते न वर्तितुम् ॥१४॥

मला । आत्मेगतम् । दिष्ट्या न सचिवायन्तन्त्रोस्मि ।
प्रकाशम् । येव्यप्येवं तथापि बहुज्वाभियोगकारणेत् सत्सु व्यसन-

संगता भवतीर्थः । उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति तद् ।
 यद्यपि प्रभुमन्वोत्साहरूपास्तिक्षः शक्तयस्तथाप्युत्साहशक्तेस्त्वं भयानुकूलवेन
 द्वयोरन्तर्भावाभिप्रायेणात्र सा पृथग् गृहीता । तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतोर्वै-
 मखेन न्यूनाधिकभावमुपेय द्वैधीभावेन स्थितयोः सा श्रीद्वयोः पादयोः सम्य-
 गवष्टभासंभवाद्वरस्यासहा राज्यभारं वोदुमसमर्था । सती खीस्वभावाद्वै-
 वैल्याच्चापल्याच्चैकतरं मन्त्रिणं वा पार्थिवं वा जहाति । कंचिकालं प्रभु-
 मात्रमाश्रिय वर्तमानापि मन्त्रैकल्प्येन स्वयमपि नश्यत्वेवं मन्त्रिणमाश्रित्य
 वर्तमानापि प्रभुत्वैकल्प्येन नश्यतीति भावः । यथा काच्चन नरंकी उच्छ्रितौ
 समौ वंशस्तम्भौ पादाभ्यां दृढमवष्टभ्य सुस्थिरा तिष्ठति तयोर्वैषम्ये विसंषुल-
 पदतया देहभरं वोदुमसहा एकं हित्वान्यतरमवलम्बमाना तेन सह स्वय-
 मपि पतति तद्वत् । अत्र प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य स्फोरणात्समासेन्किरलकारः ।
 एवमुच्छ्रितः संश्वन्द्रगुप्तोनुच्छ्रितेन्यस्मिन्मन्त्रिणि धुरामासद्यासमर्थः स्या-
 दिति प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

अथामन्यासञ्चेत्यस्य परिहारमाह । नृप इति । तदर्थेण: तस्मिन्नेव
सचिवे राज्यतन्वं सर्वमर्पयतीति । तथाभूतः सचिवायत्तसिद्धिरित्यर्थः ।
अदृष्टलोकव्यवहारः अत एव मन्दधीरिति विशेषणसमाप्तः । तस्मात्-
चिवादपकृष्टः सत्राज्यधुरां वोदूमसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दिष्टयेति । लयि विस्त्रद्वृत्तावपि स्वतन्त्रस्य मे नानिष्टमिति भावः ।

यद्येवमिति । व्यसनमभियुज्यमानस्य अनुसंदधानस्य व्यसनमन्विष्य

१ मूर्ति for मन्त्र B. E. N. (r) २ स्वर्ग M. R. ३ व्यथेवम् M. P. R. E; B. N. have अमास्य and E. आर्द्ध before this. B. E. N. G. have खलु after तथापि; P. reads °योगकरणेषु; G. adds अपि सचिव B. E. N. सचिव between सस्तु and स्वस्त्र; E. reads स्वसनिनमिति.

मंभिर्ज्ञानस्य शत्रुमभियोक्तुरैकान्तिकी कार्यसिद्धिर्भवति ।

राक्ष० । एकान्तिकीमेव कार्यसिद्धेभवगन्तुपर्हन्ति कुमारः ।

कुतः

त्वय्युक्त्वाष्टब्लेभियोक्तरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजनि ।
स्वाधीने मयि । इत्येद्धोक्ते लज्जां नाटयन् ।

मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे
त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः
॥ १५ ॥

मल० । यद्येवंमभियोगकालमार्यः पद्यति ततः कि-
मास्यते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं सुतमदसलिलाः प्रस्यन्दैसलिलं
इयामाः इयामोपकण्ठद्वुममतिर्मुखराः कल्पोलमुखरम् ।

शत्रुमभियोक्तुः अभिषेण्यत इत्यर्थः । अन्येषु बहुषु कारणेषु सत्सु सचिवव्य-
सनमपि साधकं न केवलमिति भावः ।

अन्यान्यप्युक्त्वाष्टब्लादीनि कारणानि सन्तीत्याह । लयीति । स्वप्रशंसाया
लज्जा प्रशंसामेव निहृते । मार्गमात्रकथनव्यापार एव योगः उपायः तत्र
उद्यमो यत्रो यस्य सः । त्वद्वाञ्छेति । लदाक्तां प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्तुङ्गा इति । अत्र उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलमित्यादिसाधारणधर्मोपादानां॒
जपतीनां शोणसिन्धोश्योपमा गम्या । शोणमिति क्षेषानुप्राणिता । अत्र
स्वग्रहावृत्तस्य एकाक्षरमात्राद्वयस्य न्यूनतया प्रस्तारविशेषः ॥ १६ ॥

१ °योक्तु नै०. G. °योक्तुमै० B. E. N. °योक्तुरे० P; B. N. (r) E. om. कार्य.
P. adds न after सिद्धिः २ ऐ० B. N; B. E. N. G. om. कार्य before सिद्धिः.
E. om. कुतः ३ इत्यर्थोन्तेन E; G. has नाटयति. ४ योग्यो०. R. G. E.
५ त्वद्वाक्यान्तः० E. सिद्धुपर्हन्ति for तिष्ठन्ति P. ६ अमात्य before this. B. N. अथि
E. °प्रमात्यः for °मार्यः B. N. R. तत् for ततः B. E. N; R. om. all
ततः-०स्यते; B. N. add पद्य after आस्यते. ७ प्रस्तन्द. P. °निसलिलाः E.
८ °ममविमु०. E. °मलिमु० B. N,

सोतःखातावसीदत्तद् रुदशनैरुद्धा॥४५.४६.४७ः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पौस्यन्ति शतशः ॥१६॥
अपिच ।

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाम्बुमिश्र-
मासारः ४८८८ शीर्करमुद्दिरन्त्यः ।
विन्द्यं विकीर्णसलिला इव भेघमाला
रुन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥
इति^१ भागुरायणेन सह निष्कान्तो मलयकेतुः ।

राक्ष० । कः कोल भोः ।

प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो । (क)

राक्ष० । प्रियंवदक सांवत्सरिकौणां द्वारि कस्तिष्ठति ।

पुर्ह० । क्षव्रणओ । (ख)

(क) आज्ञापयतु अमायः ।

(ख) क्षपणकः ।

गम्भीरति । नगरं पुष्पपुरं वरणमेघमालयोः पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

१ शोता०, G. वदनै० for दशनै० P. रदनै० M. R. दनै० A. २ यो वास्यन्ति A. P. पास्वन्तु M. R. ३ समदा० M. R. ४ सीकर B. N. द्विरन्तः A. M. P. R. ५ रोस्यन्ति B. E. N. (r) ६ E. om. this ; M. R. have सह before भागु० G. has सभागुरायणो ७ सांवत्सरागाम A. ८ रीणाम् R ; B. E. N. have शाश्वताम् before this and G. E. have मध्ये after it. ९ शिवंव० B. E. N. After this B. N. have जं अमच्चोभाणवेदिति निष्कान्त्य शपणकं दृष्टा उमः प्रविश्य त्वं । अमच्च एसो क्षयु संवत्सरिणो क्षपणओ E. and G. agree ; G. reading इति for त्वि� ; both om. क्ष-द्वा G. om. च ; both reading च for त्वं and G. reading प and E. क्ष for क्षय in क्षपणओ.

राक्ष० । आत्मेगतम् । अनिमित्तं सूचयित्वा । कथं प्रथममेव
क्षपणकः ।

पुरु० । जीवसिद्धी॑ । (क)

राक्ष० । प्रकाशम् । अबीभत्सदर्शनं कृत्वा प्रवेशाय ।

पुरु० । तर्हे । इति निष्क्रान्तः ॥ (ख)

प्रविश्य॑ क्षपणकः ।

सासण॑मलिहन्ताणं पडिवज्जह मोहवाहिवेज्जाणं ।

जे मुहूर्तमात्रकदुअं पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥१८॥ (ग)

(क) जीवसिद्धिः ।

(ख) तथा

(ग) शासनमहतां प्रतिपद्याधं मोहव्याधिवैद्यानांम् ।

ये मुहूर्तमात्रकदुकं पश्चात्यध्यमुपदिशन्ति ॥ १८ ॥

जीवसिद्धीति । प्रथमं क्षपणकसामान्यवुद्धा दुर्निमित्तकुविचिकित्सा ।
पश्चात्जीवसिद्धिं ज्ञात्वा प्रस्थानमुहूर्तप्रस्तावार्थं प्रवेशानुमतिः । किंचादौ
क्षपणक इति दुरुपशुस्या राक्षसस्य प्रकृतनीतिन्द्रव्याकोपः सूचितः ।
पश्चात्जीवसिद्धिरिति सूपशुस्या मलयकेतौ हन्तुमुद्युक्तेषि भागुरायणनयोपा-
येनास्य जीवनसिद्धिश्च सूचितेति द्रष्टव्यम् ।

सासण इति । केशोलुच्चनतपशिलाधिरोहणादितीक्ष्णतपसा मोक्ष इत्या-

१ Om. A. P. स्वग० B. N. २ °कृदर्शनम् B. N. ३ °सिद्धिः G. E. ४ om. M. R. G. E ; A. P. G. add भद्र after this. कारवित्वा for कृत्वा. B. N. धृत्वा. G. which has also वेष्यम्. for इर्दैनम् ५ G. has तयेति. B. E. N. read जे अमर्थो आणवेदि E. has त्ति for इति. ६ ततः प्रविशति B. E. N. G. ७ सासह० N. (s) सासन०. G. सासनमलहन्ता० E. षासण॑ (?) A. वडि० for पडि R. परि० P. ? वज्जध G. विज्ञा for वेज्ञा G. विज्ञा० E. विज्ञानम् N. ८ G. has वा after जे; M. reads मुहूर्तमत्तकदुभम्. G. मुहूर्तकदुभम्. R. N. मुहूर्तकदुभम् B; पदममत्तकदुभम्. E. पदममत्तकदुभम्; पष्ठा for पच्छा P. R. पत्था E; पहूम्. R. पच्छाम्. G; उपदिशन्ति A. उपदिशन्ति. B. M. R.

उपस्थित्ये ॥ धर्मसिद्धी होदु सावगाणम् । (क)

राक्ष० । भदन्ते निरूप्यतां तावदस्मव्यस्ताद्यादेष्टः० ।

क्षप० । नादेनै चिन्तयित्वा । सावगा णिरूविदा मए औम-
ज्ञाणणादो णिरुत्सवकल्पाणा तिही संपुण्णचन्दा पुण्णमासी ।

(क) धर्मसिद्धिर्भवतु श्रावकानाम् ।

(ख) श्रावक निरूपिता मयामध्याहान्विवृत्तसर्वकल्प्याणा तिथिः संपूर्ण-

हेतानां मतम् । अनेन गाथार्थेन संप्रति स्वेन वक्ष्यमाणं वचनमापाततो
रूक्षमपि परिणामे राक्षसस्य पथ्यमिति सूचितम् ।

श्रावक इति । शुश्रूषुपर्यायशब्दस्तन्मतव्यवहारसिद्धः ।

भदन्तेति ज्यौतिषिकनाम तैरेव व्यवहृतम् । अयमत्राभिप्रायः । आश्व-
युज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधेन व्यायामकालस्योक्त्वात्तदारभ्य
मासद्वयमावेणोभाग्यां चाणकपराक्षसाभ्यामुपजापादिना भेदतन्त्रं प्रसाधितम् ।
अथ मार्गशीर्ष्यां कुमुमपुरोपरोधाय प्रस्थातुकामेन राक्षसेन प्रस्थानदिवसे
पृष्ठे जीवितिद्विस्तस्मै मुहूर्तं कथयति । अद्य पौर्णमासी पञ्चचत्वारिंशान्ना-
डिकेति मध्याह्वपर्यन्तं भद्राभिधं विष्टिकरणं निवृत्तसमस्तकल्प्याणं प्रया-
णे निषिद्धम् । किंचाद्य पूर्वदिशि वर्तमानं मृगशिरोनक्षत्रं दक्षिणादिशं
प्रस्थितानामदक्षिणं वामं प्रतिकूलं च । अथापि लरया गन्तव्यमिति चेत्सायं

१ Om. R ; धर्म० G. E. For सिद्धी P. सिद्धीओ B. N. लाही
For होदु B. E. N. G. read भोदु. for सा-म्. M. has सावभाणम् E. साधकैकस्त.
B. N. सावका and this before भोदु. २ भद्र M ; after निरू० R. For भस्मत्
B. E. N. read अस्माकम्. G. has प्रतिष्ठान for प्रस्थान and B. N. add वीच्य
before दिवसः. ३ E. has अवलोक्य between ना० and च०; सावग for सावगा A.
सावभा M. सावका B. उत्तासका G. N. साधका. E. For next word B. E. G.
read णिरूविदे. For मए E. has लग्ये अज्ज G. अउज्ज. B. मुहुर्से N. om. it. ४.
E. om. आ. N. reads आमभद्रो (?) B. णिरुत्सवसत्सकलासोहणा तिही &c.
N. णिरुत्सवसंपुण्णकल्पाणपुण्णमासी &c. G. णिरुत्सवसत्सकलपासीहणातिधी &c.
E. णिरुत्सवसमकलनासीभनातिही &c. M. R. णिरुत्सवसमव्यकल्पाणाधिही (R.
णिरुत्स).

तुह्योणं उत्तलाए दिसाए दक्षिणां दिसं पत्थिदाणं अदस्थिणे
णक्षत्रते । अवि अ॑ । (ख)

अत्थाहिमुहे सूरे उदिए संपुण्णमण्डले चन्दे ।

गम॑णं बुधस्स लग्गे उदिदत्थमिदे अ केदुम्मि ॥ १९ ॥ (क)

चन्द्रा पौर्णमासी युष्माकमुन्नरस्या दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां अदक्षिण-
नक्षत्रम् । अपि च

(क) अस्ताभिमुखे सूर्ये उदिते संपूर्णमण्डले चन्दे ।

गमनं बुधस्य लग्मे उदितास्तमिते च केतै ॥ १९ ॥

सूर्येस्तमिते चंद्रोदयसनये लम्बं मिथुनं बुधस्तस्याधिपतिः राहुः केतुर्वा-
तदा उदितास्तमितो भविष्यति । तस्मिन्बुधस्य लग्मे गमनं कर्तव्यमिति शेषः ।
राहुकेलोः सर्पाकारमेकं शरीरं तत्र शिरो राहुः पुच्छं केतुः शिरस्युदिते
पुच्छमस्तमितं भवति । पुच्छ उदिते शिरोस्तमिति ज्योतिःशात्रमिद्धम् । उभ-
योरेकशरीरताद्राहुरिति केतुरिति व्यपदेशः । अत उक्तमुदितास्तमिते केता-
विति । एवं च मिथुनं द्विस्वभावं धनुषि सप्तमकेन्द्रे स्थितेन क्रूरेणास्तमितेन
सूर्येण दृष्टं केतुना पापमहेण च युक्तं प्रयाणेनिष्टम् । तथा चोकम् । द्विमूर्ति-
राशाबुदये प्रपञ्चे क्रूरप्रहृष्टकनिरीक्षिते च । प्रयाति यद्यप्यबुधस्तदानीं निवर्तते
शक्तुजनाभिभूत इति । एवं संदिग्धे मुहूर्ते उक्ते । लग्गे इति । द्विस्वभावात्प्र-
याणे निषिद्धं मिथुनम् । यद्यपि दुर्लभे तथापि बुधेन सौम्ययहेणाधिष्ठितं
सत्सुलभं भवति तदा चन्द्रबलेन गच्छन् दीघीं चिरेण भाविनीं सिद्धि-
क्षयसि । अतस्तत्र गन्तव्यमित्यस्य ग्रन्थस्यार्थः । अत्र क्लेषेणाभिप्रेतोर्थो

१. मुहूर्तम् E. उत्तराये P. which also reads विशाये for following word N.
A. have दिशाएः; दक्षिणाम् B. दक्षिणम् N; दक्षिण P; A. G. N. read दिशम्;
अ॑णं नक्षत्रम् M. R; N. has दक्षिणदुआलिकपक्षतम्; G. E. इ॒पि व॑ण्डुवालको
णक्षत्रते (E. has ए for कै) B. दक्षिण दुवालिभो नक्षत्रओः २ Om. P. अपि च
A. अ॒वि च E. इ॑ निष्टु॒ E. सूले B. E. N. G. उद्दृश्ये for उदिते N. उदिते B. E.
G. ४ Om. N. गच्छन् P. गच्छे G. गच्छने E; B. E. N. G. read बुधस्स; लज्जे
for लग्गी E; A. P. om. इ in उदित following, G. N. read अ॑ for it; केतुम्मि
for केतुम्मि P.

राक्ष० । भदन्ते तिथिरेव न शुध्यति ।

क्षप० । सावग० ।

एकगुणा तिथी॑ उग्गुणे णक्खन्ते ।

चउसत्तिगुणे लैग्गे एसे जोइसतन्त सिद्धन्ते ।

ताँ । लग्गे होइ सुलग्गे सोमम्भि गहम्भि जह वि दुलग्गे ।
वहसि दीहं सिद्धि चन्दस्स बलेण गच्छन्ते ॥२०॥ (क)

(क) श्रावक । एकगुणा तिथिश्चतुर्गुणं नक्षत्रम् ।

चतुर्षष्ठिगुणं लम्भेष ज्योतिषतन्त्वसिद्धान्तः ।

तस्मात् । लम्भं भवति सुलम्भं सौम्ये गृहे यद्यपि दुर्लम्भम् ।

वहसि दीघां सिद्धि चन्दस्य बलेन गच्छन् ॥२०॥

जीवसिद्धिना ध्वनितः । तथाहि । शूरो राक्षसः अर्थाभिमुखः अर्थों मौर्यसाचि-
व्यरूपोभिमुखो यस्येति बहुवीहि । तस्याभिमुख्यत्वेनोपस्थित इति भावः ।
चन्द्रगुप्तः संपूर्णराष्ट्रः सञ्चुदितो मलयकेतुहदित एवेदानीमितः परमस्तं
पराभवेष्यतीति उदितास्तमितः । पत्थिदाणं अदक्षिणं णक्खन्तं । इत्यं
प्रस्थितानां नक्षत्रं न दक्षिणमिति योजना । एवं प्रस्थितानां च युष्माके
क्षत्रं भद्रभटप्रभृति दक्षिणं न भवति किं तु प्रतिकूलं मलयकेतुनिमहो-
मुखमित्यर्थः । अस्मिन्समये बुधस्य चाणक्यस्य लम्भं संबन्धे निमित्तभूते
सति । चाणक्ये लत्संबन्धार्थमुत्तुके सतीति भावः । चन्द्रगुप्तस्य बलेन
भद्रभटादिना गच्छस्त्वं दीघां चिरमनपायिनीं चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यप-
दसिद्धि वहसीति राक्षसं पति गूढाभिसंधिवचनम् ॥२०॥

१ भद्र. P; B. N. add तावत् after एव. २ सावका A. B. सावग R. N.
सावेगम् G. साधक E. ३ तिही A. P. तिही M. R; P. reads after this
चउसगुणे नक्खन्तेहि. ४ चउसग्गे लग्गे एसी P. चउसहिगु० &c. A.
चउसहिगु० M. चउस R. चउसहि G. साडि E; before जोइस B. E. N. have
सीसहि; for जोइस R. has जोसिद्य. M. om. it; B. N. om. तन्त. G. has
तन्ती; E. after लग्गे has तिएसोयोदिशतन्त्वसिद्धन्तो. ५ Om. P. B. N.
For होइ E. has होहि. For सो-न्गे B. N. read कुलगगहं पलिहलिज्जातु E.
सोममि गहं च जाहि दुलग्गम् G. सोमं पि गहं अ दुलग्गे. ६ G. reads पावि-
सिद्धि सीहसिद्धि. E. हविहसि सीहमानड. B. N. पाविहि सीहं लाहम्; बहुतेज
for बलेण R. बलेन P.

राक्ष० । भदन्ते अपरैः सांवत्सरिकैः सह संवादताम् ।

क्षप० । संवादेदु सावगो । अहं उण गमिस्तं । (क)

राक्ष० । न खलु कुपितो भदन्तः ।

क्षप० । कुविदे णे तुहाणं भदन्ते । (ख)

राक्ष० । कस्तर्हि ।

क्षप० । भर्जवं कअन्तो । जेण अन्तणो पक्खं उज्ज्ञाय परपक्खो पंमाणीकरीभदि । (ग)

(क) संवादयतूपासकः । अहं पुनर्गमिष्यामि ।

(ख) कुपितो न युष्माकं भदन्तः ।

(ग) भगवान्कृतान्तः । येनात्मनः पक्षमुज्जिला परपक्षः प्रमाणीक्रियते ।

येन लया आत्मनः पक्षं ज्योतिःसिद्धान्तवेदिनं मां परित्यज्य परे सांवत्सरिका अपेक्ष्यन्ते । अतस्त्वज्योतिःशास्त्रस्य कृतान्तः सिद्धान्तो व्याकोपित इति मत्वा कृतान्तः कुपित इति निष्ठुरवचनं स्पष्टम् । येन त्वयात्मनः पक्षं नन्दवंशीयं चन्द्रमुपेक्ष्य परपक्षो मलयकेतुः प्रमाणीक्रियतेतत्स्वव कालः कुपित इति ह्वदि गूढम् । कृतान्तो यमसिद्धान्ताविद्यमरः ।

१ Om. M. R ; P. om. अ in the next word ; सार्वम् for सह B. N ; E. has सह before सांव । २ हेऊ E. N ; for next word B. has सावके N. सावका E. साधके G. सावको ; हेहे for अहं E ; B. and N. (r) read अहं गिर्जं गेहं ग० ३ पू कुविं B. E. N ; P. reads कुपिते न E. reads नकुविशो । ४ स्वरगतम् before this, B. E. N. G ; R. reads भवन्ते प्रकाशम् योन्तरी &c. ५ M. G. read पलप० E. पलस्त प० M. also reads कर्लीभदि B. E. read परपक्खं प्रमाणीक्रलेसि N. agrees reading करसी for कलेसि. G. do. करेति.

इति॑ निष्क्रान्तः क्षणकः ॥

राक्ष० । प्रियंवदक ज्ञायतां॑ का वेला वर्तत इति ।

प्रिय० । अत्थाहिलासी भवत्वं सूरो ।॑ (क)

राक्ष० । उत्थाय विलोक्य । अये अस्ताभिलाषी भगवान्भा-
स्करः । संप्रति हि

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेहज्जिहानस्य भानोः

पर्णच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमादेव गत्वा ।

(क) अस्ताभिलाषी भगवान्सूर्यः ।

गूर इति । गूरो मलयकेतुरस्तोन्मुखः गूरो राक्षसश्चार्थाभिलाषी इति
चोपश्रुतिर्धनिता ।

उक्तमेव दुरुपश्रुतिमन्यथयति । भास्कर इति ।

आविर्भूतानुरागा इति । उजिहानस्योदयमानस्य पर्णच्छायैः पर्णच्छाया-
रूपेणृ । इर्थंभवे तृतीया । छायाचाहुन्यमिति नपुंसकल्पम् । पुरस्तान्पुरोभागे
पुरोगामिसेवकवत् । आशु शीघ्रमेव गत्वा पूर्वाह्ने वृक्षच्छायाः प्रश्यकप्रस-
रन्तीति भानोः पुरोगामिभृत्यज्ञेनोपेक्षिताः पश्यादपराह्ने तस्मिन्नस्तोन्मु-

१ G. om. this and क्षण॑. २ Om. M. R ; om. इति A. P. ३ M. R. have
अमच्च before this. B. N. have अं अमच्ची आणवेदिनि निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य;
G. has निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य । अमच्च; E. agrees with B. but after प्रविद्य
adds पुरुषः । अद्य; E. reads आस्थाहिला॑ A. अस्थाहिला॑ For what follows.
E. reads भवत्वसात्ति; B. N. read सूले for सूरो. ४ B. E. N. G. have
आसनात् before this and B. E. N. M. have च after विलोक्य. ५ B. reads
सहस्रीष्टिः । तथाहि E. भास्कर इति तथाहि. ६ रागः B. E. N. ७ पञ्च B.
E. N. पूर्णे. R. तुपवनतरवो for तुपवनतरवी M. R.

एते तास्मन्निवृत्तः पुनरेपरगीरिप्रान्तपर्यस्तविम्बे
प्राप्योभृत्यास्त्वय निति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः
॥ २१ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

चतुर्थोङ्कः ।

ते सति निवृत्तास्तं परियज्य परावृता इव दृश्यन्ते । अपकुरुभः प्रान्त-
पर्यस्तविम्बे इति पाठे अपकुप्तश्चिमादिग्रे । प्राप्यो भृत्या इत्यर्थान्तरन्यासः ।
तेन च मलयकंतुदुरवस्था धन्यते । इत्थं नियतासिप्रकरीरूपो विमर्श-
संधिस्तस्याङ्गानि चापवादादीनि निरूपितानि ॥ २१ ॥

इति श्रीध्यम्बकपञ्चप्रभुवर्यांश्चितदुण्डिराजव्यासयज्विरचिते मुद्राराक्ष-
सनाटकव्याख्याने चतुर्थोङ्कः समाप्तः ॥

१. पुनरितरकुरु. B. N. पुनररथिरि E. पुनरपि कुरुभः G. पर्यन्त for पर्यस्त
A. P. २. मुद्राराक्षसे राक्षस/वोगानाम before this A. इति मुद्राराक्षसनाटके P.

मुद्राराक्षसम् ।

पञ्चमोङ्कः ।

ततः प्रविशति लेखमलंकरणस्थगिकां^१ मुद्रितामादाय सिद्धार्थकः ॥
सिद्धाऽ । ही^२ हीमाणहे हीमाणहे । (क)

(क) आश्र्वयमाश्र्वयम् ।

अथ फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्वहणसंधित्रिभिरङ्गैरभ्यते ॥ तत्त्व-
क्षणमुक्तम् ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

बीजवन्तोनुस्यूतबीजाः मुखसंध्यादीनामर्थाः आरभ्दबीजसंबन्धादयः
यथायथं तत्त्वप्रसङ्गानुसारेण विप्रकीर्णा विशकलिततया यदर्थमारब्धाः सन्तः
ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते तस्य फलागमशालिनः कार्यस्य यत्र निर्वाहः सिद्धिभै-
वति स निर्वहणसंधिः । कार्यफलागमौ वक्ष्यते । अस्याङ्गानि फलागमकार्य-
नुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । यथा ।

संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

प्रसादानन्दसमयाः कृत्याभाषोपगूहनम् ।

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ।

स्थगिकामेति । राक्षसमुद्रामुद्रितां स्थगिकां पेटिकाम् ।

• हीहीमाणहे हति । आश्र्वयद्योतको निपातसमुदायः ।

१ स्थगिकाम्. B. रसिकाम् N; B. E. N. G. have च after this. B. E.
read समुद्राम् for मुद्रि^२ G. P. read मुद्रिका. २ Om. B. E. N; M. R. G. E.
om. first हीमाणहे.

बुद्धिजलणिज्ज्ञरोहिं सिच्चन्ती देसकालकलसेहिं ।

दंसिस्सदि॑ कज्जफलं गुरुअं चाणकणीदिलदा ॥ १ ॥ (क)

तौ गहीदो मए अज्ज चाणकेण पुढमलिहिदो अमच्चरक्ष-
सस्स मुहालंच्छिओ॑ अअं लेहो तस्स ज्जेव्व मुहालंच्छिआ इअं
आहरणेंडिआ । चलिदोहिकिलं पाडलिउत्तं । जाव गच्छामि ।
परिक्ष्यावलोक्य च । कहं खवणओ आअच्छदि । जाव से
असउणभूदं दंसणं महं संमदमेव ता ण पडिहरामि । (ख)

(क) बुद्धिजलनिज्ज्ञरैः सिच्यमाना देशकालकलशैः ।

दर्शयिष्यति कूर्याफलं गुरुकं चाणकयनीतिलता ॥ १ ॥

(ख) तस्माहूहीतो भयार्यचाणकयेन प्रथमलेखितोमायराक्षसस्य मुद्रा-
लज्जितोयं लेखस्तस्यैव मुद्रालज्जितेयमाभरणेष्ठिका । चलितो-
स्मि किल पाटलिपुत्रम् । यावद्वच्छामि । कथं क्षपणक आगच्छति । याव-
दस्याशकुनभूतं दर्शनं मम संमतमेव तस्मान्न परिहरामि ।

किलेयलीके । गमनमलोकं छयरूपमियर्थः । इदं बीजोपगमनं संधि-

१ निज्ज्ञरोहि A. णिज्ज्ञरही P. निभरहि E. णिभरोहि R. णभरोहि M. णिष्य-
रेहि. N; for the next word B. E. N. read सिद्ध॑. P. reads सलिलेहिं for
कलसेहिं. २ दंसिस्सदि॑ अज्ज. B. दंसिहिक॑ N. दंसेइक॑ G. E. दंसेदि॑ हि क॑
M. दंसिस्सदि॑ हि क॑ R; गह॑ B. E. N; N. reads जीइनदा ता &c. G. जीइलवा.
३ Om. B. N; E. has आत्मगतम् before it. In next word A. P. N. read
ओ॑ for दो॑; पठन B. E. N. P. पटम G. लेहि॑ B. After this B. has लेहो॑ om.
अअलेहो॑ further on. ४ B. E. R. M. read दो॑ for ओ॑; and G. E. and N.
अयम् for अअम्; ज्जेव्व for ज्जेव्व A. च्येव E. जेजेह (?) N. in next word B.
E. R. M. have दा॑ for आ॑; इवम् for इअं E; G. E. N. add च॑ after this;
A. E. read आभरण; and A. P. N. पडिआ. E. विसिविका॑ for पेडिआ. ५
B. N. om. this; G. has it before हि॑ and E. has ओ॑ for दो॑; A. P. read
पाडलीपुत्रभ॑. after which B. E. N. G. have ता॑; गच्छहि॑. B. N; M. R.
have इति॑ before परि॑. ६ अये before this E. कधम् G. E. For next word B.
reads क्षयव॑ and G. णवो॑; आग॑ for आअ॑ E; °च्छुर्ह॑ M. R; B. N. add
ता॑ before आव; मे॑ for से॑ B. N; R. reads अवसउण; B. has इमस्स G. एदस्स
after °भूदम्; N. has ईंरैस. For मह॑-रामि B. has ता॑ आवित्तदंसणेण प-
डिहणामि. G. भइैसणेन पडिहणामि. E. do. reading शुद्ध॑ for भह॑. ”

प्रविश्ये क्षणकः ।

अलैहन्ताणं पणमामि जे दे गंभीलिंदाए बुद्धीए ।

लोउन्लेहिं लोए सिद्धि मग्गेहिं गच्छन्दि ॥२॥ (क)
सिद्धां । भदन्त वन्दामि । (ख)

क्षप० । सावगा धर्मसिद्धी होदु । निर्वर्ण्य । सावगा
पत्थाणसमुद्धवहणे कअव्ववसाअं विअ तुमं पेक्खामि । (ग)

(क) आईतानां प्रणमामि ये ते गम्भीरतया बुद्धेः ।
लोकोत्तरैलोके सिद्धि मार्गैर्गच्छन्ति ॥ २ ॥

(ख) भदन्त वन्दे ।

(ग) श्रावक धर्मसिद्धिर्भवतु । श्रावक प्रस्थानसमुद्धरणे कृतव्यवसाय-
मिव तां पश्यामि ।

नामाङ्कम् । वीजस्य चाणक्यनीतेहपगमनाकार्यसिद्ध्यर्थमयुपगमान्विर्व-
हणात् ॥१॥ परिहरामीति । अनेनाशकुनेन कुसुमपुरं प्रति गमनप्रतिवन्ध
इष्ट एवेयर्थः ।

आईतानामिति कर्मणि षष्ठी । जलनिमित्तजतमुकालानुवच्छभदुमुख्योर्ध-
गमनमेव मुक्तिरियाईतानां मतम् । अनेन लोकोत्तरकार्यसिद्धिप्रदं चाण-
क्यनीतिगाभीर्यं ध्वनितम् ॥ २ ॥

१ ततः प्रविशति B. E. N. G. २ अलि० B. M. G ; B. E. G. N. (r) read
मामो for मामि in next word. ए दे० for जे दे० M. R. ते० G ; for ग-ए० R. has
गम्भीलताए० G. गम्भीरलताए० A. P. गम्भीरताए० M. R. read बुद्धिआए० ३
E. om. लो०...हिं; M. R. read दे० for ले० and om. next word for which G. has
लोअ० and E. लोय०; for सिद्धिम् R. has सिद्धिङ्म् G. सिद्धि० मग्गन्ति for गच्छ-
न्दि० B. E. गच्छन्ति० A. M. N. ४ पणमामि B ; E. has उपस्थूल्य before
भदन्त. ५ सावका B. E. सावगा P. सावभा M. For सिद्धी० R. has सिज्जी०
G. E. विद्धी० B. लाहो० B. E. add दे० after it ; and G. E. N. read भोड० ६ सि-
ज्जायकम् before निर्वर्ण्य० B. N. For next word A. P. read सावेगम्० R. M.
om. it. B. E. read सावका G. सावग. For प-कअ० B. has समुद्दर्शतलणकिइ०
E. अद्दाणसमुद्धातलणकय० N. गम्भीलताया अस्थाणसमुद्दतलणे० G. अस्थाणसमुद्ध-
वणे० हअ० ; P. has कह० for कअ० ; N. विअ० for द्वव० ; G. साथ० for साथ० ; and E.
ववसीयाम० For तुम० B. has देहिअभ० And R. E. N. दे० for दे० in देहस्ता०.

सिद्धाऽ । कहं भदन्तो जाणादि । (क)

क्षप० । सावकाँ किं एत्य जाणिदव्वं । एसो दे मग्गादेस-
कुसलो सउणो करगदो लेहो अ सूअदि । (ख)

सिद्धाऽ । जाणिदं भदन्तेण । देसन्तेरं पस्थिदोह्यि । ता
कहेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिवसो च्चि । (ग)

क्षप० । विहस्य । सावर्ग मुण्डिअ मुण्डो णक्खत्तार्ह पुच्छसि । (घ)

सिद्धाऽ । भदन्त सम्पदं विँ किं जादं । कहेहि पत्थाणस्स
जइ अणुकूलं भविस्सदि तदो गमिस्सं । (ङ)

(क) कथं भदन्तो जानाति ।

(ख) श्रावक किमत्र ज्ञातव्यम् । एष ते मार्गादेशकुशलः शकुनः
करगतो लेखश्च सूचयति ।

(ग) ज्ञातं भदन्तेन । देशान्तरं प्रस्थितोस्मि । तस्माकथयतु भदन्तः
कीदृशोद्य दिवसः ।

(घ) श्रावक मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि ।

(ङ) भदन्त सांप्रतमपि किं जातम् । कथय प्रस्थानस्य यद्यनुकूलं
भविष्यति तदा गमिष्यामि ।

१ भदणाजाणिदम् E. २ सावर्ग P. सावर्ग R. सावक G. सावगा A. सावभा
M; B. has ण before and ज्ञोष after एसो. E. has एस for एसो. For
म—वो B. has मग्गणाभोक्तणधारे E. मग्गवस्तकण्णचाले G. om. सउणो P.
has गद for गदो; B. reads लेहे and it and E. om. अ; for सूअदि M. R. read
सूएहि B. G. E. सूचेहि N. सूचेति. ३ °न्तलम् B. °तलेर० E. °सान्दरम् M; G.
has हि before पस्थिं, for which B. E. have च्छिं; कहेदु for कहेतु B. E.
कहेतु N. कहेत A; G. om. भदन्तो E. reads भवो; and G. and N. read
कीरिसो. ४ दिभसो. B. P. N; B. N. om. च्चि. ५ सावर्ग P: सावगा. N;
B. E. read सावका; B. has मुण्डम् after this omitting मुण्डो further on;
E. has मुण्डासिअ for मुण्डिअ; For ण—ई B. G. E. N. read ण—णि and E.
has पृच्छसि. ६ पि. B. N. G. E. (which has it after कि) B. E. N. G.
read ता after जादं further on; for कहेहि after that B. has कहेहि E. काह-
हि. ७ B. reads अणुकूलम् with जावि अन्तणो for प-इ before; E. has यहि
अणुकूलम्. N. जयि for जाव; ता. for तसी B; B. and G. and E. add at
end अणधाणिव (अ. E.) चिस्त्वा.

क्षप० । सावगाण॑ संपदं एदस्ति मलभकेदुकडे अणु-
कुल॑ भविस्सदि । (क)

सिद्धा० । भदन्त कहेहि कुदो एदमे॒ । (ख)

क्षप० । सावग॑ णिसामेहि । पुढमं दाव एत्थ कडे लो-
अ॑स्स अणिवारिदो णिगगमप्पवेसो आसी । दाणी॑ इदो पञ्चासणे
कुसुमपुले ण कोवि अमुहालंच्छिओ णिगगमिदुं पवेदुं वा
अणुमोदीअ॑दि । ता जदि भाउराअणस्स मुहालंच्छिओ तदो
गच्छ विस्सद्वा अण्णहा चिद्व । मा गुम्माहिआरिएहि संजमि-
अ॑कलचलणो राअकुलं पवेसीअसि । (ग) .

(क) श्रावकानां सांप्रतमेतस्मिन्मलयकेतुकटकेनुकूलं भविष्यति ।

(ख) भदन्त कथय कुत एतत् ।

(ग) श्रावक निशामय । प्रथमं तावदत्र कटके लोकस्यानिवारितो निर्ग-
मप्रवेश आसीत् । इदानीमितः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न कोप्यमुद्रालाज्जितो
निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोद्यते । तद्यदि भागुरायणस्य मुद्रालाज्जितस्तदा

३ सावभा० M. सावगण R. G. सावकान E. सावकाणम् B. P. N. सां० for
“स॒” P. एत for ए॒” A. P. “लय॒” for “लअ॒” P. २ “ज॒” for “कू” M ; B. and N.
have अणुजलेण अणुजलेण वा अगहिदमुझे॑ ण गच्छीअदि. E. अणुकूलेण अणु
कूलणे॑ वा दिवसे गच्छीयदि. G. अणुकूले॑ अणुजलेण वा गच्छदि. ६ कलु अ॑अं B. N.
E. has तदो कथ लु आदि and G. कुशे॑ कवड्हुवाणिम् ४ “वक्ता॒” B. E. N. “वभा॒”
M. निशा॒” for णिसा॒” E. प. for उ॒” B. E. N. G. ता॒” for शा॒” E; B. and N. read
मलभकेदु before कडे॒ ५ “य॒” E; “वालिअणि॒” for “वारिवेणि॒” B. E. N. G;
प॒” for प्य॒” B. E. N. G; ण before प॒” P; “सि॒” for “सी॒” E; इवणिम्॒ for शर्णी॒” G.
इवणिम्॒ E; “ज॒” for “णे॒” E. ६ “उरे॒” B. N. “पुरे॒” G; “हो॒” for “ओ॒” B. E. N; “क॒” .
for ग्या॒” B. N. “कलु॒” E; विसिंड॒ for पवेदु॒” B. E. N. ७ “यादि॒” E; यदि॒ for जदि॒ E;
“गु॒” for “ड॒” B. E. N. G. “ल॒” for “रा॒” E. य for अ॒” G. E; “सोसि॒” for “ओ॒” B.
E. N. शो॒” G. ८ “ज॒” E. वीसत्यो॑ B. N. वीसत्यो॑ G; “भा॒” for “हा॒” B. E. N.
G. which add निष्वन्तिभ (“निष्वद्य॒” E.) णिउकण्ड॒ (णितिक्षो॑ G. णितुक्षो॑ E);
B. reads तुमं गुम्मडाणापिवेहि॑ E. तुमंगचिकालिकेहि॑ G. has वा for फ॒ आ॒.
९ “निष्वद्य॒” B. N. “मिमक॒” E. कर. G. चरणे॑ for चलणो॑ R. राअडल for राअ-
कुल॑ B. राअकुल॑ G. लातुल॑ E. प्य॒ for प॒” B; शि॒ for सी॒” R. हसि॒ for असि॒ E. G.

सिद्धाऽ । किं ण जोणादि भदन्तो अमच्चरक्खसस्स सणिन्हि-
दोन्ति ता अमुदालैच्छिदं वि मं णिकमन्तं कस्स सत्ती
णिवारेदुँ । (क)

क्षप० । सावग्ग॑ रक्खसस्स पिसाचस्स वा होहि ण उण
अमुदालैच्छिदस्स इदो णिकमणोवाओ । (ख)

सिद्धाऽ । भदन्त ण॑ कुप्य कज्जसिद्धी होदु । (ग)

गच्छ विश्वधोन्यथा तिष्ठ । मा गुल्माधिकारिकैः संयमितकरचरणो
राजकुल प्रवेश्यसे ।

(क) किं न जानाति भदन्तो अमायराक्षसस्य सन्त्रिहित इति तद-
मुद्रालाज्जितमपि मां निष्क्रामन्तं कस्य शक्तिर्निवारयितुम् ।

(ख) श्रावक राक्षसस्य पिशाचस्य वा भव न पुनरमुद्रालाज्जितस्ये-
तो निष्क्रमणोपायः ।

(ग) भदन्त न कुप्य कार्यसिद्धिर्भवतु ।

सावेगमिति । कौटिल्यकूटकार्यनिर्वहणार्थ॑ कृतोद्योग इति ज्ञात्वा-
मनस्यावेग औत्सुक्यम् ।

१ आणा० B. N. यंणा० E. जधा before अमच्च B. N. जधा अहं G. यथा अहं
E. २ केलिभरो अन्तिओ सिद्धूत्यओ अहं B. सेवकोसिद्धूत्यको E; पि. for वि B.
E. N. G. °क्षय° for °क्ष° E. °क्षान्तं G. °क्षयमन्तं I. °ही for सत्ती E. ३ °डं० R.
४ °आ M. 'ग A. °का B. E; ल० f० र० E; °साथ० for साच० E; होद. for होहि
R. M. भोदि N. भोहि. G. E. Before this B. has केलिकिरो N. कैथको. G.
and E. केलिको; पण्ठि for ण B; and B. E. N. G., add हे after उण. ५
अ for इ G; after this होहि om. in B. A. P; णिकमवाओ for णिकमणोवाओ
M. R. G. णिकमणो० E. ६ मा. A. P. कुप्य R. G; after which B. N.
add अण मे. E. तेणाहि; भोदु for होहु G. मेनाव० E; B. and N. add त्ति. R.
has सित्तिर्ही for सिद्धी.

क्षप० । सावगे गच्छ होदु दे कज्जसिद्धी । अहं वि॑ भाउ-
राअणादो मुइं जौचेमि । (क)

इति निष्क्रान्तै॑ । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः ।

भागु० । स्वै॒तम् । अहो वैचित्र्यमार्यचाणक्यनीतेः ।

मुहुर्लक्ष्योद्देदां मुहुरधिगमाभावगद्वना

मुहुः संपूर्णाङ्गी मुहुरनिरुक्षा कार्यवशतः ।

मुहुर्नैर्यद्विजा मुहुरपि बहुप्राप्तिफले-

त्यहो चिकाकारा निश्चिरिव नीतिर्नयविदः ॥३॥

(क) श्रावक गच्छ भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरायण-
मुद्रां याचे ।

अहं वि इति । अहमपि चिकीर्षितमहाप्रयोजनसिद्ध्यर्थं मुद्रायाचनव्या-
जेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामीति गृहम् । इदं कार्यमार्गं विरोधो
नामाङ्कम् ॥२॥

प्रवेशक इति । तलक्षणमुक्तम् । वृत्तवर्तिग्यमाणानां कथाशानां
निदर्शकः । प्रवेशकस्तु नाम्नेक्षे नीचपात्रप्रयोजित इति ।

• मुहुर्लक्ष्योद्देदा इति । मुहुर्लक्ष्योद्देदा मुखसंधौ स्तोकोदिष्टा सती
वहृधा विस्तारिणीर्यथः । प्रनिमुक्ते॑ लक्ष्यालक्ष्यायाः पुनर्वक्ते॑ गहनाति-
कृशा च । गर्भे॑ मुहुर्दृष्टनष्टान्वेषणानश्यदिव वीजमुश्योगो यस्या॑ सा तथो-
का । विमर्शे॑ वीजस्य स्पष्टमेव दर्शनाः॑ संपूर्णाङ्गीयुक्तम् । निर्वहणे॑ सर्व-

१ Om. R. M ; B. E. read सावका, N. उवासभा, G. उवासक; भो० for
हो० G. E. N. उद्धी for द्वी R. कज्जंसिद्धम्. N ; om. वि R. M. वि. B. E.
N ; गु० for उ० B. E. G. N. लायणा॑ E. रायणा॑ R. G ; ओ for हो० G ;
B. E. N. add पाडलित्तं गन्तुम्. २ आचेमि R. M. याचेमि E. पदिष्ठेमि.
B. N. ३ G. and E. add उम्मी॑. ४ Om. G. आस्मग॑ B. E. N ; विशित्ता॑
for वैचित्र्य B ; B. E. N. G. add कुतः after नीतिः. ५ लभ्योद्द० M.
लभ्याम॑ B. ६ भ० B. E. रति॑ for रपि॑ E.

प्रकाशम् । भद्र भासुरक न मां दूरीभवन्तेभिर्छति कुमारः ।
अतोस्मिन्नेवास्थानमण्डेपं न्यस्यतामासनम् ।

पुरुषः । एदै आसणं । उपविशादु अज्जो । (क)

भागु० । उपविशय । भद्रै यः कश्चिन्मुद्रार्थी मां द्रष्टुभिर्छति
सं त्वया प्रवेशायितव्यः ।

पुर० । जं अज्जो॑ आणवेदिति । निष्कान्तः । (ख)

भागु० । स्वगतम्॑ । कष्टमेवमप्यस्मासु ल्लेहवान्कुमारो
मलयकेतुर्तिसंधातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथवा
कुले लज्जायां च स्वयशासि च माने च विमुखः
शरीरं विक्रीय क्षणिकमपि लोभांद्रनवति ।

(क) एतदासनम् उपविशत्वार्थः ।

(ख) यदार्थं आज्ञापयति ।

थोपसंहाराद्द्वप्रापितफलेत्युक्तम् । ईदृशी नयविद्ध्याणक्यस्य नीतिर्नियति-
रिव चित्राकारा नियतेश्वाणक्यनीतेश्व कार्याणां विचित्राकारता कारणे
उपचर्यते ॥ ३ ॥

न्यस्यताभिति । मुद्रादानार्थं कटकद्वार्यवस्थानं दूरीभवनभिल्याशयः ।
एवमपि क्षणमात्रं दूरावस्थानरूपं विरहमसहमान इत्यर्थः ।

अतिसंधातव्य इति । यक्षं पापं धुष्करमियन्वयः । उक्तं कष्टं समा-
धने । अथवेति ।

कुले इति । विचारातिकान्तः अतिक्रान्तविचारसमय इत्यर्थः । इदं

३. °न्तमतिगच्छ° G. २ पट M. R. विन्द्य° in B. E. N. G. for following
word; A. om. °मा०. ३ इहम् E. °इम् G. न for न G. °स० for °श० R. G. E.
४ B. E. N. G. add भासुरक after this ५ Om. P; A. P. G. add इति. at the
end. ६ अमर्षो A. G. अद्यो. E. शीति. P; E. omits त्ति in text ७ सकरुण-
मात्रमवतम् E. °वमयम् for °वमप्य° E; नामायमस्मा० B. E. N. वदस्मा० M.
R. G. ८ रिति. B. N. रमि G. E; अथवा om. in A. P. ९ धनलाभात् B.
धनलोभात् G. E. N.

तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहित पञ्चेष्टदधुना
 विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रां विमृशति ॥ ४ ॥

ततः प्रविशति प्रतीहार्यनुगम्यमानो मलयकेतुः ।

मल० । स्वेगतम् । अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादा-
 कुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना
 किं चाणश्यादेष्ट कृतेन कृतिना मौर्येण संधास्यते^१ ।

स्वैर्य भक्तिगुणस्य वार्धिगणयन्किं सत्यसंधो भवे-
 दित्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ॥

प्रकाशम् । विजये क भागुरायणः ।

कार्येष्वेषणं यथनम् । कार्यस्य मलयकेतुतिसंधानेन राक्षसवशीकरणस्यो-
 पक्षेषणात् ॥ ४ ॥

भक्त्या इति । नन्दान्वयालम्बिना किं मौर्येण संधास्यते किंवा भक्तिगु-
 णस्य भयि मया वा क्रियमाणस्य स्वैर्य दाढर्य अधिगणयन् आधिक्येन
 पश्यत् सत्यसंधः सत्या संधा नन्दराज्यं सर्वं तवैवस्त्विति पूर्वं कृता प्रतिक्षा
 यस्य स तयोक्तो भवेत् । नन्दवंश्यत्वेन नन्दकुलानुरागजानिता भक्तिमौर्ये दृढा
 भवितुमर्हति । सत्यसंधवानुरोधेन भयि च केवलो भक्तिगुणो दृढो भवितु-
 मर्हतीत्युभयकोटिकः संशयः । तत्रापि मौर्यसंधानकोटिः प्रबलेति ध्वनियितुं
 चाणश्यादेष्ट कृतेनेति विशेषणं राक्षसस्य मौर्यसाचिव्याभिलाषेहतुगर्भम् ।
 कृतिनेति च विशेषणं लब्धदुर्लभराज्यत्वाकृतकृत्यः सन्युनंभ्याणक्येन
 जितकाशिना दुर्विषेयेन मौर्यो न संदर्भितेति ध्वनयितुम् ॥ ५ ॥

१. ^१ जिः क्रा० E. यहस्^० for परत^० E. २. ^२ गतो B. N. ३. आत्मग० E; R. E. N. G. have मे here after प्रति; R. om. it entirely; G. E. P. read वितर्कः for विकल्प. ४. ^४ स्वाति R. E. ५. ^५ विगु. A. विग B. E. N.

प्रतीहारी । कुमारे एसो खु कडआदो णिक्कमिदुकामाण
मुहासंपादेण अणुचिढदि । (क)

मल० । विजये मुहूर्तमसंचारो भव यावदस्य पराङ्गुख-
स्यैव पाणिभ्यां नयने पिदधामि ।

प्रती० । जं कुमारो आणवेदि । (ख)

प्रविश्य । पुरुषः । अज्ज एसो खु खवणओ मुहाणिमित्तं
अज्जं पेक्खिदुमिच्छादि । (ग)

भागु० । प्रवेशाय ।

पुरुषः । तंयेति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य । क्षपणकः । धर्मसिद्धी सावगाणं होदु । (घ)

(क) एष खलु कटकान्निक्कमितुकामानां मुद्रासंप्रदानमनुतिष्ठति ।

(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

(ग) आर्य एष खलु क्षपणको मुद्रानिमित्तमार्यं प्रेक्षितुमिच्छति ।

(घ) धर्मसिद्धिः आर्वकानां भवतु ।

विजये मुहूर्तमिति । अनेन मलयकेतोरतिबालिशालं भागुरायणस्य चैवं
तद्वशीकरणप्रावीणं च सूचितम् । तेनीदानीं महत्प्रयोजनमनुष्टेयं भविष्य-
तीति पूर्वमुक्षिप्रस्य जीवसिद्धिना संप्रति कियमाणस्य मलयकेत्वतिसंधान-
खण्ड्य महाप्रयोजनस्यावसरदानाय चेदं कविसंविधानमित्यवधेयम् ।

१. °ल G. °आदो for °आदो E, °क्ख for क्ख E, °मस्य for °माणं B. N. २
संपदानाथिभारे B. N. संपादणं G. ३ निमृतप्रसंचारी B. E. N. ति... °चरा
G. °चारो A. P. ; च added after °स्य P. ४ भासुरकः B. N. निक्कमपुन् । ° for
मुहां E. ५ प R. ६ भासुरक before this E. ७ तहेति B. M. भासु ° जे अज्जो
आणवेदिति B. N. ८ °विद्धी B. N. G. °सिंज्ञी R. धर्मविद्धी E. सावकाणं
for सावगाणं B. and सावकाण before धर्मं E. नोदु for होडु G. E.

भागु० । अवेलोक्य स्वगतम् । अये राक्षसस्य मिलं जीव-
सिद्धिः । प्रकाशम् । नै खलु राक्षसस्य प्रयोजनमे किंचिदु-
द्विद्य गैम्यते ।

क्षप० । सन्तं पावं सन्तं पावं । सावगा तहिं गमिस्तं
जहिं रक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं वि ण सुणीअदि । (क)

भागु० । बैलवान्सुहदि प्रणयकोपः । तत्किमपराद्दं राक्ष-
सेनं भदन्तस्य ।

क्षप० । सावर्गा ण मम किंवि रक्खसेण अवरद्दं । सअं
जेव्व हदासौ मन्दभाओ अन्तणो कम्मेसु लज्जे । (ख)

(क) शान्तं पापं शान्तं पापम् । श्रावक तत्र गमिष्यामि यत्रं राक्षसस्य
पेशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

(ख) श्रावक न मे किमपि राक्षसेनापराद्दम् । स्वयमेव हताशो मन्दभाग्य
पात्मनः कर्मसु लज्जे ।

राक्षसस्य मित्रमिति । अनेन द्वारेणेदानीं मलयकेतुरतिसंधातव्य इति
गावः ।

१ द्वारेणेदान् B. N. G. A ; ना० विलोक्यात्मग० E ; मन्त्री for मिलं G.
भदन्त before this in B. E. N. G; E. om. स्य. १ E. has नगरं before this. ४
। A. N. add कर्मी पिथाय here. Otherwise स-वं om. in R. G. E ; का for °गा
। E. °आ M. °ग. R. G. N ; ज्ञेष्व. before गमिस्तं in B ; °व्यामि for °स्तं
। °स्तामि G. ९ लक्ष्म० N. G. E ; after this वा M. R ; पिसाचस्स om. in E.
.. P ; om. वा G. E ; the next word is नाम in B. N. यि for वि B. E. N. G.
गीयादि for °गीभादि G. °गामि. E. ६ B. N. read भदन्त before this ; and
। N. read ते after this ; E. has गरीयान् and B. and N. and G. have
लीयान् for बलवान् ; किमारा० for किमपरा० G. ७ After भ-स्य E. & °आ. M.
। P. R. °का. B. E ; यि for वि B. E. N. G ; A. E. have किंवि after र-प ;
°व्यामि for रक्ख G. E. N ; लज्जे for °रेज्ज० B. E. N ; उद्दे for रुद्द० G ; सर्वद्युद्द०
। अपेक्षा M. R. ९ Om. B. N. हदगे G. E ; °भगी for °भाभो N. यमि G.
after भाभो B. G ; कम्मेसु लज्जामि for कम्मेसु लज्जे B. (also अपल-
क्षा a variant which is the reading of E.) N. reads लज्जामि for लज्जा.

भागु० । भंदन्त वर्द्धयसि मे कुतूहलम् । श्रोतुमिच्छामि ।
 मल० । स्वगतम् । अहमपि श्रोतुपिच्छाप्ते ।
 क्षप० । सावगौ किं अणेण असुणिदव्येण मुदेण । (क)
 भागु० । यदि॑ रहस्यं तन्निष्ठतु ।
 क्षप० । र्ण॑ रहस्सं किदु अदिणिसंसं । (ख)
 भागु० । यदि॑ न रहस्यं तर्कथ्यताम् ।
 क्षप० । सावगौ ण॑ रहस्सं एदं तहवि॑ ण॑ कहिस्सं । (ग)
 भागु० । अहमपि॑ मुरां॑ न दास्यामि॑ ।
 क्षप० । स्वगतम् । युक्तमिदानीर्थिने॑ कथयितुम् । प्रकाशम् ।

(क) श्रावक किमनेनाश्रोतव्येन श्रुतेन ।

(ख) श्रावक न रहस्यं किंतविनृशंसम् ।

(ग) श्रावक न रहस्यमेतत्थापि॑ न कथयिष्यामि॑ ।

अर्थिने॑ इति॑ । अर्थिने॑ आदरक्ते॑ आदरेण॑ श्रुतं॑ मत्कथितं॑ तथावे॑ नैव॑
 गृहीयादिति॑ भावः ।

१ Om. A. P ; कौतू० for कुतू० R. M. P. after which B. adds मल० । स्वगत-
 म्-मन् च । and then भागु० । श्रोतु० ; with B. agrees N; and E. reading आंसमग०
 for ईवग० । २ Om. E. B ; E. N. G. om. श्रोतु० at the end of speech. ३ सव-
 का. E ; सावका. B. N. G ; om. R. M ; एविणा॑ सुणिरेण for अणेण &c. N. B.
 (असु० as a variant); G. has इमिणा॑. E. का॑ एविणा॑ भोवि॑ असु० । ४ भद्रन्त before
 this B. N ; तद्वा॑ for तत् B. N; E. om. it. ५ सावग before this G. सावका.
 E. उपासका. B. N ; B. A. N. G. read अहि॑. for ण॑ ; B. N. G. om. all after
 रहस्सं ; E. has ल for रु॑, तु॑ for तु॑ and त्वंसं. ६ तहि॑ क० omitting. बहि॑ न रहस्य॑
 B. N. G. ७ का॑ B. E. N. G. ग॑ R ; E. has न लहस्सं omitting एई॑ ; B. N. G.
 पर्थियएई॑ तथावि॑ ; कथयित्वा॑ for कहिस्सं B. E. N. G. adding अदिणिसंसं. ८
 भद्रन्त before this B. N. A. ९ स्ये॑ for त्वामि॑ M. R.

कां गईं सुणादु सावगो । अतिथि दाव अहं मन्दभग्नो पुढमं पाडलिउते अहिणिवसमाणो लक्खसेण मित्ततणं उवगदे । तहिं अवेसले लक्खसेण गूढं विसकण्णआपओअं उप्पादिभ घादिदे पञ्चदीसले । (क)

मल० । सबाष्यमात्मगतम् । कथं राक्षसेन घातितस्तातों न चाणक्येन ।

भागु० । भदन्त ततस्तैतः ।

क्षप० । तदो हगे० लक्खसस्स मित्तन्ति कदुअ चाणकहदएण

(क) का० गतिः गृणोतु श्रावकः० अस्ति तावदहं मन्दभाग्यः प्रथमं पाटलिपुत्रे निवसता राक्षसेन मित्रलमुपगतः । तस्मिन्नवसरे राक्षसेन गूढविभक्त्यकाप्रयोगमुत्याद्य घातितः पर्वतेश्वरः ।

(ख) ततोहं राक्षसस्प मित्रमिति कृत्वा चाणक्यहतकेन सनिकारं नगरा-

घातित इति मम हस्तेनेति शेषः ।

१. ^०ही for ई B. E. N. G ; B. N. add एसे णिवेशेनि; सुणोदु for सुणादु E. सुणाड. N. सावका for सावगा B. E. सावगे G. सावगा N. सावभो M. अब्द्य for अतिथि A ; ताव for दाव G ; for अहं B. N. read हगे G. हरगे. E. गेहे; ^०भाओ for ^०भग्नो M. A. भाए. R. भग्ने G. अधण्णो B ; प० for गूढ़ B. E. N. G. २ पाडली M. P. वाडली A. पा...पुने E. R. M ; निवसमाणो for अहिणी B. N. अहिणिवसमाणेण G. अहिणिवसन्तेण M. R ; रक्ष्यसस्स for लक्खसेण B. N. E ; उवग० for उवग० P. भवग० G. उवगहे E ; B. E. N. add च after तहिं. ३ अन्तले E ; ^०सेन for ^०सेण E ; ^०ण्णाप० for ^०ण्ण आप० B. E. N. A. ^०ण्णाप० G ; समुप्पा० for उप्पा० B. N. प्पाइभ० G. ^०प्पाइव्य० E ; ^०हो for ^०के A. P. वाचा before घादिदे in E ; B. E. N. read देवे after it. ४ M. G. read ^०हरे R. ^०हेसे E. पञ्ची० ५ R. om. तातः ६ R. om. one ततः ० हर्मी M. P. हझे R. हहगे G. गहे E ; P. R. om. स्स. G. has नि instead. ओ. ति. B. N. इति for ति P. मित्तेति A. मित्तोसि E. which has कालिक्ष for कतुधीः; ^०इकेष्य for ^०दण्ण A. P. ^०हगेण G. E.

सणिं तोलं जअरादो गिव्वासिदो । दाणीं वि लक्खसेण अणेअ
अंकज्जकुसलेण किंपि॑ तालिस आलहीअदि जेण हगे जीअ-
लोआदो गिकासिज्जेमि । (ख)

भागु० । भदन्ते॑ प्रतिशुतराज्यार्द्धमयच्छता चाणकय-
हतकेनेदमकार्यमनुष्टितं न राक्षसेनेति॑ श्रुतमस्माभिः ।

क्षप० । कर्णीं पिधार्य॑ । सन्तं पावं । चाणकेण त्वेसकण्णा॒ ॥
णामंपि॑ ण सुदम् । (ग)

भागु० । मुद्रा दीयते॑ । एहि कुमारं श्रावय॑ ।

अर्वासितः॑ । इदानीमपि राक्षसेनान्नेकाकार्यकुशलेन किमपि तादृशमा-
रभ्यते येनाहं जीवलोकानिष्कासिष्ये ।

(ग) शान्तं पापम् । चाणकयेन विषकन्याया नामापि न श्रुतम् ।

तालिसमिति॑ । तादृशं पर्वतेश्वरघातनसदृशं॑ मलयकेतुनिय्यहमपीति॑
गूढो भावः । इदं भागुरायणभदन्तयोर्मिथः परिभाषणं जन्मनम् ।

१ सनि० A. P. M. °गिभारं R. °गिगारं G. °कारं M. ; जगलशी for जभरादो
G. यगलादो E. यभलादो P. ; गिका for गिज्वा A. P. G. ; R. is doubtful .
इदा० for शा० E. पि for वि B. E. N. G. ; M. has अणेअक० R. अणेअकज्ज-
लकु० E. अणेअलायकज्जां० A. P. अणेअलाभक० २ वि R. G. ताहि० for तालि०
B. E. N. आलम्भी० for आलही० B. N. E. आहिलीअ A. P. हगे for हगे R.
हगो M. हगो P. ३ P. om. °बलो० R. reads जीवलो० E. जीवलोका० निष्का०
for गिका० A. M. °सिआमि B. N. °सिआदि G. गिव्वासियामि. E. ४ Om. G.
त्वा० for त R. M. ; for अयच्छता. (a variant in B.) G. has अभिगच्छता;
B. E. संप्रशाननिच्छता. ५ E. om. न राक्षसेन. G. reads °ष्टितमस्माभिरिति॑
श्रुतं न राक्षसेन. ६ Om. in E; सं-वे॒ occurs twice in A. P. M.; E. omits it.
B. N. E. G. add सावका after it. चाणको for चाणकेण B. N. चाणकस्स
G. E. (E. has ण before चा०). G. om. ए. ७ वि M. P. जाणादि for सुदम्
B. विरिदम् E. सुरे A. ; B. N. add तेण जेष्व तुद्गुद्गुणा लक्खसेण एसा भक-
ज्जसित्तु॒ किशा. ८ B. N. read भदन्त कटमिदम्। हयं मुद्रा &c. A. reads भदन्त
मुद्रा &c. E. भदम्भ इवं मुद्रा &c., and P. adds षु to दीयते; संभावचार B. N.
शावचारः P.

मल० । उपसूत्त्व ।

श्रुतं सखे श्रवणविदारणं वचः
सुहन्मुखाद्रिपुमधिहस्य भाषितम् ।
पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे
चिरादपि द्विगुणमिवोद्य वर्द्धते ॥ ६ ॥

क्षप० । स्वगतम् । अये श्रुतं । मलयकेतुहतकेन । हन्ते
ताथोस्मीति निष्क्रान्तः ।

मल० । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा । राक्षस् राक्षसे युक्तं
क्तम् ।

मिलं ममेदमिति निर्वृतचित्तवृत्तिं
विश्रम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ॥

श्रुतमिति । चिरादपि चिराज्जातमपि अद्य जातमिव द्विगुणं वर्धते
पर्थः ।

कृताथोस्मीतीति । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्टेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तमहा-
रेजनानुष्टानेन कृताथोस्मीत्यर्थः । सुहन्मुखाद्रिपुमधिक्येयनेन स्वस्य सुहन्म-
नं विभास्यवचनलं राक्षसस्य रिपुलं च मलयकेतुना मनसि दृढीकृत-
ति च कृतार्थता । इदं बीजानुगृणीकार्यप्रख्यापनं निर्णयः ॥ ६ ॥

मित्रं ममेदमिति । अनेन ज्ञायते राक्षसपर्वतकयोः पूर्वं महत्सौहृदमासी-
न्तरं चाणक्येन राज्यार्धदानपरिपणनप्रलोभनेन राक्षसाद्विभेदा
कार्यसिद्धये पर्वतकः सहायतेन प्रवणीकृत इति । तद्वा चानुपदमेव ।

१. Om. B. N. G ; E. has सान्नद् instead. २. P. reads 'दिव' for 'द्रिपु' ३. G.
४. 'मिहायवर्तते'. ५. Om. A. P. B. N ; N. reads before this अये सुहन्मलयको-
हएण G. agrees and E. too reading 'रीण' for 'रेण' ६. कृतार्थापक्यः ७. ;
P. R. add सभवम् before निष्क्रान्तः G. सभायाद् E. adds क्षपणकः ८. ;
९. B. N. R. om. one राक्षस. १०. B. N. E. read इदम् for युक्तम्; R. G.
११. युक्तम् once only. १२. ममादमि' B. N. 'सः' for 'सि'. B. E. १३. B. E.

तातं निपात्य सह बन्धुजनाश्वेतोयै-
रन्वर्थतोपि ननु राक्षस राक्षसोसि ॥ ७ ॥

भागु० । स्वैगतम् । रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यार्य-
देवाः । भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् । कुमार अलमावेगेन ।
आसनैस्थं कुमारं किंचिद्विज्ञापयितुमिच्छामि ।

मल० । उपविद्य । सखे किमसि वकुकामः ।

भागु० । कुमार इह खल्वर्थशास्त्रव्यवहारिणामर्थवशा-
दरिमिलोदासीनव्यवस्था न लौकिकानाभिव स्वेच्छावशात् ।
यतस्तस्मिन्काले 'सर्वार्थसिद्धि राजाद्युद्धिक्षां' राक्षसस्य
पूज्यः । दैपि बलीयस्तथा सुगृहीतनामा देवः पर्वतेश्वर एवा-
र्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिंश्च राक्षसेनेदमनुष्ठित-
मिति नास्ति दोष एवालेति पद्यामि । पद्यतु कुमारः ।

मिलाणि शत्रुत्वमुपाँनयन्ती मिलत्वमस्यार्थवशाच शब्दून् ।
नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं जीविंत एव पुंसः ॥८॥

कुपितो मलयकेतुर्भागुरायणेन समाधीयते तस्मिन्काले सर्वार्थसिद्धि राजा-
नमित्यादिना महानरातिरासीदियन्तेन 'यन्नेन ॥ ७ ॥

मित्राणीति । जन्मान्तरे पूर्वजन्मवृत्तं यथा न स्मर्यते तथा जीवत एव
पुंसः । राजतन्वनीतिवशात्पूर्वोपकृतादि विस्मार्यत्वेन प्रसञ्जत इति
भावः ॥ ८ ॥

१ °नक्षितो° B. E. २ आत्मग° E; M. R. G. om. °स्थ. ३ °न संस्थम्. E.
G. reads कुमार after किंचित्. ४ R. has अत्र हारणाम्. ५ लोकाना°. E.
६ G. om. सु. ७ B. N. add काले after this; G. om. च. ८ नातिरोषमिवाच
पद्यामि B. E. N; हि before कुमारः in A. P. . E. ९ °निवान° B. N.
मध्यर्थव° for मध्यार्थव° B. N. १० जीवित P. R.

तदल वस्तुनि नोपालम्भनीयोऽरक्षसः । आ नन्दराज्यलागदुपैत्राहश्चपरतश्च परिग्रहे वा परित्यांगे वा कुमारः प्रमाणम् ।

मल० । एवं सखे सम्यग्दृष्टवानसि । यतोमात्यवधेऽकृतिक्षोभः स्यादेवं च संदिग्धो विजयैः ।

प्रविद्य । पुरुषः । जेदु कुमारो । अज्ज गुम्भट्टाणाधिकिदोहरैक्षो विष्णवेदि एसो खु अहोहिं कडआदो णिक्कमन्तो अगदेमुहो सलेहो पुरिस्तो गहीदो । ता पञ्चक्खीकरेदु णं रज्जोर्नि । (क)

भागु० । भद्र प्रवेशाय ।

पुरु० । तहेति॑ । निष्कान्तः । (ख)

(क) जपतु कुमारः । आर्य गुल्मस्थानाधिक्तो दीर्घरक्षो विज्ञापयति । एष खन्वस्माभिः कटकान्तिक्रामन्तगृहीतमुद्रः सलेखः पुरुषो गृहीतः । प्रत्यक्षीकरोत्तेनमार्य इति ।

(ख) तथेति॑ ।

तुदत्र वस्तुनीति इदं कुपितस्य मलयकेतोः समाधानरूपं पर्युपासनम् ।

१ वस्तुन्यनुपालभ्यो B. E. N. °न्यनुपा० G. २ °इनुया० B. N. A. °तरतस्य for अ B. N. om. first वा B. E. N. G. ; P. has निग्रहे for परित्यांगे after this ; E. N. G. add भविष्यति after प्रमाणम्. ३ Om. G. ; भवतु after this in B. E. ; E. om. all from सम्यक्ष to the end of the speech ; अन्यथास्य for यतः E. N. which om. अमात्य. ४ B. E. N. add स्याइस्माकम्. ५ जँअदु जँअदु N. जयदु जयदु G. E. ; 'लो for °रो P. ; after this अअं. B. N. अर्य E. ; इस्त for °उज्ज. B. E. N. ; गुम्भट्टाणा० for गुम्भट्टाणा० P. ; °णाहिकि M. R. हचक्खु अज्जं. B. N. क्षु B. E. N. G. कडि० for कड० R. कंडवाया E. ; स्त्र. for णिक्क E. गि for ग M. ; E. has व for द. ७ पुरुषो A. पुरुस्ती० M. G. गि for ग M. P. R. E. ९ Om. E. < Om. E. १० A. P. १ तथेति॑ B. G. जँ अज्जो आपवेदिति॑ B. N. अ...दि॑ E.

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतेः सिद्धार्थकः ।
सिद्धाऽ । स्वैगतत् ।

आणंतीए गुणेषु दोषेषु परंमुहं कुणन्तीए ।

अहाऽप्त्वा अप्त्वा प्रणमामो सामिभत्तीए ॥ ९ ॥ (क)

पुरु० । अज्जं अजं सो पुरिसो । (ख)

भागु० । नौद्येनावलोक्य । भद्र किमयमागन्तुक आहो-
स्विदिहैवं कस्यचित्प्रियिहः ।

सिद्धाऽ । अज्जं अहं खु अमच्चरक्खसस्स सेवओ । (ग)

(क) आनयन्यै गुणेषु दोषेषु पराह्नुखं कुर्वयै ।

अस्मादृशजनन्यै प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥ ९ ॥

(ख) आर्य अयं स पुरुषः ।

(ग) आर्य अहं खलु अमालराक्षसस्य सेवकः ।

अतःपुरमङ्गसमाप्तिपर्यन्तं प्रथमेष्टे किमत्र लिखामीयादिना कर्णे एव-
मिवयन्तेन यन्येनोपक्षितस्य बीजस्यानेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थीकरणवीजो-
पगमनस्यैव संधेरङ्गस्य प्रपञ्चः । आणंतीए इति । दोषवति कार्ये प्रवृत्यापि
दोषे पराह्नुखं दोषानगणयन्तं कुर्वयै प्रत्युत गुणेष्वानयन्यै गुणपक्ष एव पात्-
यन्यै सर्वतो गरीयस्यै स्वामिभक्त्यै नमः । स्वामिभक्तिवशात्स्वामिकार्यसिद्धा-
र्थमनुचितमपि क्रियमाणं गुणपक्ष एव भवति न पुनर्दोषपक्ष इति भावः ।
स्वामिभक्त्यै इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति संप्रदानतम् ॥ ९ ॥

१ संयमितः R; om. G. २ आत्मगः° E. ३ जाण° N. तिष्य° B. करन्तीए
for कुणन्तीए B. E. N. G. ४ अहारिसां ए. जणजणणीए R. E. अहार-
रिसां M. ५ उपस्थत्व before this B. N. अर्थ for अओ R. E; पुर°
for धुरि° R. पुरु० A. M. ६ M. G. om. ना-भद्र A. has विलोक्य instead;
E. adds पुरुषम् after अवलोक्य E. om. अवम् ७ E. om. इहैव. ८ क्खलु B. E.
N. G. अमाल. A. सेषको G. पासपलिवति B. (सेषओ as a variant) सेषेनो P.

भागु० । भद्रे ताल्कमगृहीत्पुद्रः कटकानि ज्ञामासैः ।

सिद्धा० । अज्ज कज्जगोरवेण तुवंराविदोह्नि । (क)

भागु० । कीदृशं तत्कार्यगौरवं यद्राजशासनः स्त्रृयाते ।

मल० । सखे भागुरायण लेखमपनय ।

भागु० । सिद्धार्थकहस्ताहृहीत्वा पत्रमुद्रां दृष्टा । कुमार अयं
लेखः । राक्षसनामाङ्गितेयं सुद्रा ।

मल० । मुद्रां परिपालयन्नुद्धृत्य दर्शय ।

भागु० । तथा कृत्वा दर्शयनि ।

मल० । वाचयनि । स्वस्ति यथास्थमनं कुतोपि कोपि
कमपि पुरुषविशेषमवगमयति० । अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य
दर्शिता कापि० सत्यता सत्यवादिनौ । सांप्रतमेतेषामपि प्रथम-

(क) आर्य कार्यगौरवेण ल्लरायितेस्मि ।

मुद्रां परिपालयन्निति । लेखस्य धारणपटिकायात्थ मुद्रापरिपालनं राक्ष-
समुद्रया सह संवाददर्शनार्थम् ।

स्वस्ति यथेति । अस्मत्प्रतिपक्षस्य चाणक्यस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया
प्रतिज्ञातमासीत् ।

१ Om. P ; त्विकमर्थमगृ० B. E. N. G. हिंक न गृ० P ; कटानि० G. २ गौर०
E. G ; तुराविदो for तुवरा० N ; उद्दि तुवराइहो B. E. (वि for इ) G. has :
तुरवासो. ३ °यसि B. ४ M. om. स...ण ; E. om. सखे ; मुंपान० for °मपन० ०
B. N. मपनीय G ; B. N. add after this सिद्धा० । भागुरायणाय लेखमपवति०
५ B. E. N. read लेख्य before गृही० B. E. N. om. पञ्च ६ माङ्गुव्य E. ७ °हृष्टेष्व
G. °ज्ञुहृष्टेष्व E. & B.N. add गृहीत्वा before this ; G. om. this ; स्थाने for स्थीन०
B. E. N. G ; कुतोपि om. in E. ९ P. adds वया here ; °स्माङ्गिपर्व for °स्मैत्प्र-
तिपक्षं B ; B. E. G. om. कापि ; N. and P. om. सत्यता ; B. reads सत्यवा-
दितां सत्यवर्ता ; E. agrees omitting सत्यवता ; B. N. read एवान् for एतेषाम्.

मुपन्यस्तसंधीनामस्मसुहदां पूर्वप्रतिज्ञातसंधिपरिपणनप्रोत्सा-
हनेन सत्यसंधः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति । एतेष्येवमनुगृहीता-
सन्तः स्वाश्रयविनाशोनेपकारिणमाश्रयिष्यन्ति । अत्रमृद्यु-
मेतैत्सत्यवतः स्मारयामः । एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषदण्डा-
भ्यामर्थिनः केचिद्विषयेणेति । अलंकारत्वय च सत्यवता यदर्तु-
प्रेषितं तदुपगतम् । मयापि लेखस्यागून्यार्थं किंचिदनुप्रेषितं
तदुपगमनीयम् । वाचिकं चाप्तमादस्माच्छ्रोतव्यमिति ।

मल० । भागुरायण् कीदृशो लेखः ।

भागु० । भर्द्दे सिद्धार्थक कस्यायं लेखः ।

सिद्धां । अज्ज ण आणामि । (क)

(क) आर्य न जानामि ।

किलेति बलादापादनार्थम् । अस्मत्सुहृदां कौलुतादीनामित्यर्थः ।

संधिपरिपणस्य संधिसमये पूर्वदिसितस्य प्रोत्साहनम् । अवश्यं दास्यामीयाश्वासनम् ।

अविस्मृतमिति । सत्यवत्त्वान्व न विस्मरस्यथापि स्मारयाम इतर्थः ।
लेखस्येति । रिक्तहस्तेन प्रभुं प्रति लेखो न लेख्य इत्याचारालेख-
सादृप्यार्थं किञ्चित्प्रेषितमिति भावः ।

भागुरायण इति । कं प्रति केन् लिखितमिति प्रष्टव्यमिति भावः ।

१ पूर्वसंस्पृश्य० M. R. G. ° पूर्वे प्र E. संबन्धित for संधि M. R. G ; B. N. read °पणवस्तुप्रतिपादनप्रौं for पणनप्रौं; G. E. om. °न in °पणन. २ हेतुमुपगृह० B. °मुपगृह० E. N. R.; नैवोप B. E. N; °माराध्ययित्यन्ति for °माश्रयित्य० B. N. E. G; °माश्रयन्ति A. P. ३ B. E. N. add अपि before एतत्; स्मारयामि B. स्मारयामः E. °त्सत्यमारचयामः R. Om. मध्ये E. मध्यात् N. G; °दपरे for °दरे; R. ४ कोश E. इन्ति० for दण्डा० B; B. N. read अस्मान्याति. before अलंकार ५ B. N. read यत् before सत्य०; अस्माभिरपि for मयापि B. N. ६ "G. reads तिष्ठति before तत्; B. E. N. G. read सिद्धार्थकात् for अस्मात्; E. "has प्रत्येतव्यम् for ओ०. ७ B. E. N. G. read सत्ये before this. लेखार्थः for लेखः; B. N. & Om. R; R. om. क. in सिद्धा० ९ षजा० M. P. जयाणा० E. प्रयामि. N.

भागु० । हे धूर्त लेखो॑ नीयते न ज्ञायते कस्यायमिति॑ ।
सर्वै दौवन्तिष्ठतु॑ । वाचिकं त्वतः॑ केनै श्रोतव्यम् ।

सिद्धा० । भयं नाटेयन् । तुहेहिं । (क)

भागु० । किमस्माभिः ।

सिद्धा० । मिस्सेहिं॑ गिहीदो॑ ण आणामि॑ किं भणामि॑ चि॑ । (ख)

भागु० । सरोषर्म् । एष जानासि॑ । भासुरक बहिर्नीत्वा ताव-
त्ताडयतां यावत्कथयति॑ ।

पुरु० । जं अमैऽचो आणवेदि॑ चि॑ । तेन सह॑ निष्क्रम्य । (ग)

(क) युष्माभिः ।

(ख) मित्रैर्गृहीतो॑ न जानामि॑ किं भणामीति॑ ।

(ग) यदमात्य आज्ञापयतीति॑ ।

वाचिकभिति॑ । वाचिकं त्वतः॑ केनै श्रोतव्यमिति॑ पृष्ठे॑ ।
गुम्भेनेत्येव वक्तव्यत्वेन प्रसक्तेषि॑ युष्मच्छ्रवणगोचरीकर्तुमेव॑ । परा-
रम्भ इति॑ गृदाभिसंधिः ।

युष्माभिरित्यद्वौक्त्या उत्तरयति॑ । श्रोतव्यमिति॑ वाक्यशेषो गृदः॑ ।

उक्तमुत्तरं ताडनव्यजेनान्यथयति॑ । मित्रैरित्यादिना॑ । अत्र युष्माभिरि-
ति॑ पूर्वोक्तमवेतव्यम् । मित्रशब्दः॑ पूज्यवचनः॑ ।

१. M. P. R. om. हे॑ धूर्त A. om. हे॑; B. G. A. add च before ज्ञायते॑ E. च्य-
त्वया॑; B. E. R. G. om. अव्यम्. २ M. R. om. तावन्. ३ Om. E. तुहेहिं॑ for
तुहेहिं॑ E. ४ B. G. read तुहेहिं॑ E. तुहेहिं॑ N. मिस्सेहिं॑; the following word is :
गही॑ B. M. R. G.; नयाणा॑ for ण आणा॑ E. णजाणा॑ P; का॑ कथेति॑ for किं॑
मिति॑ B. G. किं॑...मीति॑ P. ५ सक्रोधम्॑ B. E. N.; न जा॑ for जा॑ A. P.
ज्ञास्यसि॑ B. E. N. which add भद्र॑ after जानासि॑. ६ तावतु॑ after ताडव॑ B.
E. N. यावत्सर्वमनेन कथितं भवेत् B. N. यावत्कथयितव्यमनेनेति॑ E. ७ भज्जी॑
B. E. N.; द्वीति॑ for द्विति॑ P; सिद्धार्थकेन॑ for तेन॑ B. E. N.; G. om. it;
निष्क्रम्यान्तः॑ for निष्क्रम्य॑ B. N. G.

पुनः प्रविश्ये । अज्ञ इअं लुभ्यन्तेभ्या पेडिआ तस्य
कक्खादौ णिवडिदा । (क)

भागु० । विलोक्य । कुमारे इयमपि राक्षसमुद्राङ्ग्नितैव ।

मल० । सखे॑ अयं लेखस्यागून्यार्थे भविष्यति । इमामादि
मुद्रां परिपालयन्तुच्चाद्य दर्शय ।

भागु० । तथा कृत्वा दर्शयति ।

मल० । विलोक्य । अये तदिदमाभरणं मयां स्वशरीराद-
वतार्य राक्षसार्यं प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः ।

भागु० । कुमारै॑ एष निर्णयत एव संशयः । भद्रं पुनरपि
ताड्यताम् ।

पुह० । तथेति॑ । निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह पुनः प्रविश्य ।

(क) आर्य इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य कक्षातो निपतिता ।

व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्येति । राजार्हभरणप्रेषणाचन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन
प्रेषित इसर्थः ।

१. E. adds च here; इयं for इनं B. 'E. N. G. after which B. E. add
तस्य ताडीभ (डिय E.) माणस्य नाम (om. E.); पेडभा for पेडिया A. पेदिभा
M.; लंचियपिसविद्या E; B. G. read लक्षिवदा for लंचिवदा adding आहरण
before पे०. २ त...दो Om. in B. E. N. G.; निब० for णिव० E. णिविदिया A. P.
ताडिभं तस्य after णिव० in N. ३ Om. R. ४ Om. B. E. N. R.; स
लेखो अश० for लेखस्यागू० E. ५ B. E. N. add यत् before this. M.
om. this० ६ A. P. G. add यत् after राक्षसाय. E. adds आसीत् after प्रेषित०
B. N. add अयम् before लेखः ७ Om. R. G. E; B. E. N. G. om. एव. G.
adds न before संश० M. has मया before निर्णय०. ८ तहेति M. R. अं अज्ञो
भाष्येहिति B. E. N.; °क्षान्तः for °क्षम्य E; सि-ह om. in B. E. N.
G. has °शाति for °इय. B. adds च after that.

एसोऽ खु ताडिभमाणो कुमारस्स एव्व णिवेदेमिति भण्णादि ।
(क)

मल० । तथा भवतु ।
सिद्धां० । पादयोर्निपत्य । अभएण मे पसादं करेदु अज्ञो । (ख)
मल० । भद्रं अभयमेव परवतो जनस्य । निवेद्यतां यथा-
वस्थितम् ।
सिद्धां० । णिसामेदु कुमारो० । अहं खु अमच्चरक्खसेण
इमं लेहं देइअ चन्दउत्तसआसां पेसिदो । (ग)

मल० । वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।
सिद्धां० । कुमालं आदिदोहि अमच्चेण जहा एदे मह
(क) एष खलु ताड्यमानः कुमारस्यैव निवेदयामीति भणति ।
(ख) अभयेन मे प्रसादं करोत्वार्यः ।
(ग) निशामयतु कुमारः । अहं खल्नमात्यराक्षसेनेमं लेखं दत्ता
चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः ।
(घ) कुमार आदिदोस्यमायेन यथेते मम वयस्याः पञ्च राजान-

१ B. E. N. have अज्ञ before एसो ; ताडी० ; for °ताडि B. E. N. which
add विष्णवेदिं after this word ; °लस्स for °रस्स A. P ; B. N. add स्तवं after
कुमारस्स E. अहं ; ज्ञोव for एव्व B. E. N. एव P ; विष्णवेनि for णिवेदेनि. E.
२ Oम् भण्णादि B. E. N. G. ३ B. E. N. read प्रवेशय for तथा . तु. ४ Before
this B. N. and E. read पुरु । जं कुमारो आणवेदिति (E. om. चि). निष्क्रम्य
सिद्धार्थकेन सह प्रविशति (E. has पुनः प्रविष्टः.) अभयेन E. अभयेण P ; E.
om. the following मे. B. E. have कुमारो before पसादं and omit अज्ञो at
end of the sentence ; E. reads °रोदु. for °रेदु. ५ Twice in B. N ; पद्मो for
परवतो A. G. परायत्त B. N ; B. N. have तत् before °निवै० ६ P. reads
यथास्थितम् A. य—तः M. R. यथावस्थितम् ७ °ली० P. हृदै॑ वै॒ रै॒ ८ वै॒ य॒०
G. E ; A. P. read °उत्तस्स स for °उत्तस० B. has सक्राते E. सायासी० B. N.
add द्वि॑ at the end. ९ B. N. have भद्रं before this १०. अन् १ कुमार B. E ;
for next word B. G. read सर्वि॑ ; °टो॑ for हो॑ A ; °चारक्खसंण for °क्षेण॑ B. G ;
B. G. read अधा एते. for जहा एदे ; मम for मह B. E. G. which and N.
read प्रिया॑ (व E.) after it ; the next word is ववस्त्वा P. ववस्त्वा॑ N. वव-
स्त्वाका॑ G. ववस्त्वा॑ E.

व अस्सा पञ्च राआणो तुए सह समुप्पणसिणेहा । ते जहा
कुलूदौहिबो चिन्चवम्मो मलअणअराहिबो सिंहणादो कहीर-
देसणाहो पुक्खैरक्खो सिन्धुराओ सिन्धुसेणो पारसीओ मेहणा-
दोन्ति । एदेसुं पुढमगिहीदा तिणिं राआणो मलअकेदुणो विसअं
इच्छन्ति अवरे हत्यबलं कोसं अ । ता जह चाणकं णिराकरिअ
महाभार्ण मह पीदी समुप्पादिदा तहा एदाणं पि पुढम-

स्वया सह समुत्पन्नज्ञेहा । ते यथा कुलूताधिपश्चित्तवर्मा मलयनगराधिपः
सिहनादः काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सिन्धुसेनः पारसीको
मेघनाद इति । एतेषु प्रथमगृहीतास्वयो राजानो मलयकेतोर्विषयमिच्छन्त्य-
परौ हस्तिबलं कोर्षं च । तद्यथा चाणक्यं निराकृत्य महाभागेन मम प्रीतिः

---

१ राया° E. राआ N. राअ G; B. G. have पढम before समु°; and G. has
सह ज for सह; संधाणा for °सिणेहाते B; संधाणातं N. संधाणातं E. G. For
जहा. R. has जह. २ कुल्वता° N. कौलु° E; °वम्मा for वम्मो B. E. G. व्वम्मो N;
°अजणबद्धिबो for °अणअराहिओ B. आहिबो G. मलयजणाहिबो E. म...
धिबो P. M; सीह for सिह B. E. G; °नारो. E. N. °जाहो R. कस्मी° for कही°
B. कीसर°. G. कीर. N. कमीर° P. ३ पुष्क° A. P. पुक्खको N; °रायो for °राओ E;
°तिणो for °सेणो P; °णो E; For पा—ओ. G. has पा—आओ B. and E.
पारसीआ (आ. E.) धिच्छी; B. reads. मेहक्खयो for मेहणादे G. M. and
R. मेअणादो. ४ एत्य जेत्व B. एत्य एवे G. N. एत्यजे E. For the next word
उद°. B. E. N. G; गहि° for गिही° N. R. M. गणि° G. भणि° B; राया° for
राआ°. E. which also reads तिणि for तिणिं; G. and N. read next word
मलयकेउ (तु N.) जो ५ °च्छन्दि R. M. this is only a variant for अहिलसन्ति
in B; the next word is इदेर B. इयरे G. E; after it N. has तिव G. द्वावेवि
E. द्वेवि B. द्विद्वेव; B. has कोस before हस्ति. and न्ति for कोसं अ E. has
न्ते for कोसं अ G. om न्ते; R. M. om. ता; G. N. have तज्जहा; B. has ता जधा
and E. ता यधा; णिहारि° for णिराकरि°; G.... तिव E. ६ °भारो° E. °राए° B.
तल व्वीरी B. मन पीई. G. E. मह पीई N; उप्पादिभा B. उ...दा. N; तधा for
तहा B. E. G. तहा N; वि for वि R. M. om. E; the next word is पठ° B.
? G. E. यन (?) N.

भणिदो अत्थो संपादैदव्वोन्ति एन्तिओ वाआसदेसो । (घ)

मल० । स्वगतम् । कथं नेन्द्रियद्योषि मह्यमभिदु-
ह्यन्ते । अथवात एव राक्षसे निरतिशया प्रीतिः । प्रकाशम् ।
विजये राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती० । जं कुमारो॑ आण्णवेदि न्ति । निष्कान्ता ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेण सर्वं सचिन्तो राक्षसः ।

राक्ष० । आ॑त्मगतम् । पूर्णमस्मद्वलं चन्द्रगुप्तवलैरिति
यत्सत्यं न मे मनसः परिच्छुद्धिरास्ति । कुतः

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत्सप्त्वे स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये ।

समुत्पादिता तथैतेषामपि प्रथमभणितोर्धः संपादयितव्य इत्येतावान्वाक्सं-
देशः ।

पूर्णमस्मद्वलमिति । चन्द्रगुप्तवलैर्भद्रभटप्रभृतिभिरस्मद्वलं व्याप्तमिति
कला मनो मे संदिग्धमिति भावः ।

साध्ये निश्चितमिति । साध्ये सिद्धिविषये पक्षे निश्चितमसंदिग्धमन्वयेना-
न्वयव्याप्त्या घटितं विशिष्टं सपक्षे महानसादौ विद्यमानं विपक्षाद्वदाद्या-
वृत्तं धूमस्त्रं साधनं हेतुः सिद्धये वन्हम्भुमितये समर्थं भवति । एवं चाणक्य-
नीतिस्त्रं साधनं साध्ये चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थिरीकरणस्त्रे निश्चितमवश्यसा-

१ पसाददव्वो B. संपददृष्टि P; 'निक्रो for 'निओ B. 'हिओ
G. N; for the next word E. has वाया. B. N. G. राअ. B. addै न्ति after
"सो N. reads संदेशो. २ Om. in. A. P; माम् for मह्य० B. G. N. मम० E.
३ दृश्यन्ते R; the next word अथवा om. in B. N; after it सत्यम् in A. P;
ऐतेषाम् after अत एव in B. N. तेषाम् G. E. ४ अभ्यात्य before this B. N. ५
लो. P. which has दीति for दि न्ति at end. ६ B. N. read अनुगम्यमामः for
सह. ७ स्व० B. N. आप० for पू० E. सप० B. N. ८ B. E. N. om. परि P, has
रिति. for रस्ति. ९ स्व० B. E. N. M.

यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च य-
त्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्सामिनो निप्रहः ॥१०॥

अथवा । विज्ञाताप्ररागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्ण-
मिति न विकल्पयितुमर्हमि । प्रकाशम् । भद्रे प्रियंवदक
उच्यन्तामस्मद्वचनात्कुमारानुयायिनो राजानः । संप्रति दिने
दिने प्रत्यासीदति कुसुमपुरम् । तत्परिकल्पितविभागैर्भवाद्विः
प्रयाणे प्रयातिव्यम् । कथमिति

धक्केनाध्यवसितमन्वयेन व्यतिरेकव्याप्त्या च घटितं मौर्यप्रतिष्ठापनन-
न्दोमूलनादिना दृष्टसारमिति यावत्सप्तत्रे भद्रभट्टागुरुरायणादौ स्थितिं वि-
भ्रद्विपक्षान्मलयकेतोर्व्यूप्तवृत्तं सत्सिद्धये मौर्यलक्ष्मीस्यैर्याय समर्थं भवति इति
दार्ढान्तिके योजनीयम् । यत्साधनं स्वयमेव साध्यं साध्याभिन्नं यथा ज्ञानं
प्रमाणं तद्विति तत्प्रकारकलात् । अत्र साधनं साध्येन प्रामाण्येनाभिन्नं समं
यच्च साधनमुभयोः सपक्षविपक्षयोः वृत्तिमन्त्रेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् ।
आद्ये उदाहरणं शब्दपक्षकानियत्वसाधकप्रेमयत्वं तत्र प्रेमयत्वं सपक्षे
घटादौ विपक्षे आकाशादौ च वृत्तिमन्त्रेन तुल्यम् । द्वितीये शब्दपक्षकानि-
यत्वसाधकशब्दत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् ।
यच्च साधनं पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् । यथा शब्दपक्ष-
कनियत्वसाधककृतकल्पम् । अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे शब्दे विरुद्धः साध्येन
नियत्वेनासमानाधिकरणः । नियत्वविरुद्धस्यानियत्वस्य साधक इति यावत् ।
एवमुक्तप्रकारं त्रिविधं यत्साधनं हेत्वाभासस्त्वस्याङ्गीकरणेन वादिनो
नियमः पराभवः स्यात् । एवं प्रकृतेषि मलयकेतुबलं भद्रभट्टादिभिराकान्त-
लादुभयत्र तुल्यवदाभासमानं वस्तुतः पक्षे मलयकेतो भद्रभट्टाद्यांशेन विरुद्ध-
मत एव स्वयमेव साध्यकोटिप्रविष्टमस्मदिष्टं साधयेद्वा न वेति संदिग्ध-
मिति यावत् । एतादृशबलाभासाङ्गीकरणेन स्वामिनो राक्षसमलयकेत्वार्थं
यहोवक्ष्यं भावीति दार्ढान्तिकेवश्यं योजनीयम् ॥ १० ॥

५८३ एवं संदिद्धा पुनः समाधते अथवेति । अस्माभिविज्ञाता-श्वन्दगुप्तापरां-
 ५८४ ईतेस्ते: before this B. N. २ B. G. N. om. भद्र. ई अतः प० B. N.
 अतस्तत् G. E. (which omits the following परि); प्रवि for वि० E; विभवै M.
 R. ४ प्रस्था० B. N.

प्रस्थातव्ये पुरस्तात्खसमेगधगौर्मामिनु व्यूह्य सैन्यै-
र्गान्धैरैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
पश्चान्तिष्ठेन्तु वीराः शकनरपतयः संभूताश्चीणहूणैः
कौलूताद्यैश्च शिष्टः पथि पथि वृणुयाद्राजलोकः कुमारम्
॥ ११ ॥

प्रिय० । त्वेति । निष्कान्तः । (क)

प्रविश्ये प्रतीहारी । जेदु अमच्चो । अमच्च इच्छदि तुमं
कुमारो पेक्खिदु । (ख)

राक्ष० । भद्रे मुहूर्ते तिष्ठ । कः कोल भोः ।

प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो । (ग)

राक्ष० । उच्यतां शकटदासः । यथा परिधापिता कुमारेणा-
भरणानि वर्यम् । तत्र युक्तमनलंकृतैः कुमारदर्शनमनुभवितुम् ।
अतोऽयनदलंकरणलयं क्रीतं तन्मध्यादेकं दीयतामिति ।

(क) तथेति ।

(ख) जयत्वमायः । अमाय इच्छति लां कुमारः प्रेक्षितुम् ।

(ग) आज्ञापयत्वमायः ।

हेतवेण येषां तैः प्राक्षरिगृहीतः अस्माकमुपजापो धैस्तथाभूतैस्तैर्भद्रभटा-
दिभिरापूर्णमिति न संशयितव्यमिति भावः ।

१ स्वर्ण A. P. सह M. R. G. व्यूह for व्युह्य B. N. व्यूत P. २ इच्छलतु. B. N. संभूताः for संभूता: B. E. N. The next word is चेति in B. N. शीन. R. G. सर्वे E. ३ यो विति० E. परित्व० for पथित्व० B. N. E. ४ B. G. and E. read जं अमच्चो (भय्यो E.) आणवेदिति. M. has पुह० त्वेति. G. E. have पुह० for प्रिय०. ५ Om. P. जभदुजभदु. for जेदु B. N. (य for अ G. E.); ६ ए० for ए० B. N. omitting तुमम् afterwards for which E. has हे. ६ Om. A. ७ G. adds अस्मद्वचनात् after this; B. E. N. read भद्र शकटसर्वं प्रति (om. E.) शूलैः; R. M. om. वया. ८ वयमाभरणं कुमारेण B. N. वय...पानि कु० E; तस्मुक्त० for तस्मुक्त० N. E.; सानीमस्माभिः is added before अनलं by A. B. N.; इशानीम् is in E. after अन०. ९ Om. R. M.; अतो E. and P. which also has अनलकारव्यं further on.

पुरु० । तथेति॑ निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अमच्च इदं
आहरेण । (क)

राक्ष० । नाट्येनात्मैनमलंकृत्योत्थाय च । भद्रे राजोपगामिनं
मार्गमादेशय ।

प्रती० । एदु अमच्चो । (ख)

राक्ष० । आत्मर्गतम् । अधिकारपदं नाम निर्दौषस्यापि पुरु-
षस्य महदाशाङ्कास्थानम् । कुतः

भयं तावत्सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं
ततः प्रत्यासन्नाङ्कवति हृदये चैव निहितम् ।
तंतोध्यारूढानां पदमसुजनदेषजननं
गंतिः सोच्छायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

(क) अमात्य इदमाभरणम् ।

(ख) एत्वमात्यः ।

भयं तावदिति । भयं कर्तृं सेव्यादात्रः सकाशात्सेवकजनमभिनिविशते
अभितः सर्वतः प्राप्नोति । नेर्विदं इति तड़ । ततः राजप्रत्यासन्नाङ्कयं भवति ।
तस्मात्कारणादध्यारूढानामधिकारिणूं पदमसुजनानां दुर्जनानाम् । यदा
असुमज्जनानां प्राणिमात्रस्येति यावत् । द्वेषजननं भवति । उक्तमर्थमर्थान्त-

१. जं अमच्चो (अज्जो E.) आणवेदि त्ति (om. E.) B. E. N. तहेति M. नि-
ज्जान्तः for निष्क्रम्य G. °विशति for प्रविश्य A. P. °इय च. B. N. °इय पुरुषः
E. omitting अमच्च. २ इममलंकरणं E. इदंतं अलंकः B. N. एव आ° P.
३ B. E. N. G. have अवलोक्य A. P. आभरणम् after नाट्येन ; R. M. P.
om. च; for भद्रे B. N. read भद्र. ४ °जकुलगा° B. E. N. ५ एदु एदु B. E.
N. G. अज्जो for अमच्चो P. ६ B. N. read स्वगतम् P. om. it; G. E. read
हि before नाम R. P. om. कुतः in next line. ७ °येष्वैव B. E. N. A. ८.
अतो° B. N. °तोप्यास्त्र° E. °मनुजन° for मनुजन° G. ९ मतिः B. E. N.
G. A. °नुकूलं for° नुकूलं E.

परिक्लेश्य प्रती० । अमच्च अअं कुमारो । उपसप्तदु० एं
अमच्चो । (क)

राक्ष० । विलोक्य । अयं कुमारस्तिष्ठति य एषः ।

पादाग्रे दृशमवधाय निश्वलाङ्गी०

शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।

वक्लेन्दु० वहति करेण दुर्वहाणां

कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

उपस्त्व्य । विजयतां कुमारः ।

मल० । आर्य अभिवादये । इदमासनमास्यताम् ।

राक्ष० । तथा करोति० ।

मल० । आर्य० चिरदर्शनेनार्यस्य वयमुद्दिग्नाः ।

(क) अमात्य अयं कुमारः । उपसर्पत्वेनममात्यः ।

रन्यासेन द्रढयति । गतिरिति । सोच्छ्रुयाणामुन्मत्तानां गतिरवस्था अनु-
कूलमवश्यभावितेनोचितं पतनं कलयति । पतनान्ता॒ः समुच्छ्रुया इति भावः।
मतिरिति पाठेष्यमेवार्थः । सर्वदा समुच्छ्रुयाद्वीताः पतनमेव चिन्तयीर-
न्मतिमन्त इयर्थः ॥ १३ ॥

पादाग्रे इति । शून्यत्वान्मनोवृत्तिराहित्यादवाततद्विषयविशेषामित्यर्थः
॥ १३ ॥

इदं मलयकेतोः स्वविषयकदौर्मनस्यमजानवाजकार्यगौरववैयस्येण गृ-
ह्णाति । आर्यचिरदर्शनेति । चिरदर्शनेन दर्शनविलम्बकरणेनोद्दिग्नाः कार्य-
त्वरया व्यग्रा इति वाक्यार्थः । लहर्वनमिदानीमस्माकमर्हतुदमिति गूढम् ।

०३ प्रती० परिक्ल० B. N. R; अयं for अअं E. कुमारो for कुमालो R; B. N.
add चिह्निताः G. E. चिह्नितः उत्तरः for उपसः R; G. om. एं २ नाडेनावली०
B. E. N. G; अये after this in B. E. N. ३ लम्बी० B. N. निलम्ब० E.
४ परे० A. P. ५ Twice in B. N. ६ उपविशति B. N. उपविष्टः E. ७ अमात्य
B. N. which read चिरमद् for चिरमृ० E. has चिरमृ०

राक्ष० । कुमार प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमा-
रादयमुपालभोधिगतः ।

मल० । आर्ये प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुमि-
च्छामि ।

राक्ष० । कुमारै एवमादिष्टा अनुयायिनो राजानः ।
प्रस्थातव्यमिति पूर्वोक्ते पठति ।

मल० । स्वंगतम् । कथं य एव मद्विनाशोन चन्द्रगुप्तमारा-
धयितुमुद्यतास्त एव मां परिवृण्वन्ति । प्रकाशम् । आर्य अस्ति
कश्चिद्यः कुमुमपुरं प्रतिं गच्छति तत आगच्छति वा ।

राक्ष० । अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम् । अल्पैरहोभि-
र्वयमेव तत्रं गन्तारः ।

मल० । स्वंगतम् । विज्ञायते । प्रकाशम् । यद्येवं ततः
किमार्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितेः ।

कुमारप्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठतेतीदमजानानस्योत्तरम् ।

परिवृण्वन्तीति । कौलूतायाः पञ्च राजान इत्यर्थः ।

विज्ञायत इति । वयमेवात्र चन्द्रगुप्तं नियमीतुं गन्तार इति राक्षसस्य
ऋजुराशयो मलयकेतुनान्यथा गृहीतः । चन्द्रगुप्तसाचिव्यार्थं गन्तार
इति विज्ञायत इति ।

१०८ M. R. २ अभास्य B. N. ३ Om. A. P ; B. N. G. read कुमारस्थानु०
for अनु० E. कुमारानु० ४० मित्यादिशोकं पुनः B. N. प्रस्थातव्यं... सहस्रगुणै-
रिति पठति G. प्रस्थातव्यं पुरस्तादिति पूर्वोक्ते शोकं E. ५ आत्मग० E. after
which B. N. add विज्ञायते. ६० वृणन्ति P. which like R. om. प्रकाशम्. ७० Om.
G. E ; E. om. ततः ८० B. E. N. read कुमार here ; ननु पञ्चैर० for अल्पैर० B.
N. कतिपयैर० E. ९० Om. P ; E. read यास्यामः for गन्तार. १० आत्मग० E ;
E. has अथ before यद्येवं B. N. reads तत्किमयमार्येण E. ततः किमयमार्येण०
M. R. किमार्येणायं A. and P. om. स and visarga in सलेखः ११ कुमुमपुरं
प्रस्थापितः B. E.

राक्ष० । विलोक्ये । अये सिद्धार्थकः । भद्र किमिदम् ।
सिद्धा० । सबाष्ट लज्जां नाटयन् । पसीददु अमश्चो ।
ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं । (क)

राक्ष० । भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ।

सिद्धा० । णं विण्णवेमि ताडीअन्तेण मए । इत्यर्देहे
सभयमधोमुखस्तिष्ठति । (ख)

मल० । भागुरायण स्वामिनः पुरस्ताद्रीतो लज्जितो वा
नैष कथयिष्यति । स्वयमेवार्यस्य कथय ।

भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्य एष कथयति
यथाहममात्येन लेखं दत्त्वा वाचिकं संदिश्य चन्द्रगुप्तसकाशं
प्रेषित इति ।

(क) प्रसीदत्वमात्यः । ताड्यमानेन मया न पारितं रहस्यं धारयितुम् ।

(ख) ननु विज्ञापयामि ताड्यमानेन मया ।

ननु विज्ञापयामि ताडिअन्तेणेति अस्यार्थोक्तस्य पूरणवाक्यमेवमति-
ताड्यमानेनेति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ।

१ Om. P. and E. which also om. अ.. कः R. reads सि.. क and G. om.
भ...म् २ Om. E. पसीददु twice in B. N. G. which also read. एष' for ए^०
३ अमश्च before this B. E. N. अमश्चस्त्वा before रहस्य B. A. reads :
धारिदु and G. धारयिदु. ४ तत् before this B. N. ५ ननु B. N; E. omits :
all this from मए down to Siddhārthaka's next speech. N. G. add here.
६ णं पारिदं रहस्सं धारिदु अमश्चस्त्वा ७ ज्ञितश्च B. E. N. For नैष A. reads नैव.
८ B. E. N. read अतः and G. यतः before this. B. E. N. G. read भूर्यांय
for आर्यस्य. ९ स्वराक्षसेन B. E. N; अहम् om. P; च before संविद्य. B.
E. N.

राक्ष० । भद्र सिद्धार्थक अपि सत्यम् ।

सिद्धा० । लज्जां नाट्यन् । एवं अतिताडिअन्तेन मए णिवेदिदं । (क)

राक्ष० । अनैतमेतत् । ताड्यमानः पुरुषः किमिव न ब्रूयात् ।

मल० । सर्वे भागुरायण दर्शय लेखम् । वाचिकमेष भूत्यः कथयिष्यति ।

भागु० । अमात्य अयं लेखँ ।

राक्ष० । (वाचयित्वा) कुमार शालोः प्रयोग एषः ।

मल० । लेखस्यागून्यार्थमार्येणेदमप्याभरणमनुप्रेषितम् । तत्कथं शालोः प्रयोग एषँ ।

राक्ष० । आभरणं निर्वर्ज्ये । कुमारेणैतन्महामनुप्रेषितम् । मृ । वेतत्कास्मिन्श्चित्परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् ।

(क) एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

१ °यति G. after which. B. A. read एवं E. इमं G. N. एवं and B. E. M. om. अति B. E. read ताडी० २ B. E. N. G. read कुमार before इति. B. E. N. om. पुरुष and B. N. also ग्रूम. इव further on and E. has इति for इव. ३ B. E. N. om. सर्वे G. om. भागु०; B. N. read चायमस्मै स्वभू० for एष भू०; E. has अप्यथयमेवास्य भू०. P. has कथयति. ४ B. N. read शुचा लेखमवलोकयन् । स्वस्ति यथास्थाने क्रतोपि कोपि कमपि पुरुषमवगमयति इति वाचयति. ५ B. N. G. A. P. om. this B. N. read कुमार twice. ६ °वेतत्कास्मिन्मरणजाः प्रेतितम्. N; अपि om. in B. G; before अनुप्रे० in M. R; B. N. add इति after this. ७ B. N. read एषः स्यात् । इत्याभरणं दर्शयति. ८ R. notes निविश्य as a variant here. G. has मम for महाम् A. reads कुमार नैतन्मया प्रेतितम् । कुमारेणैतन्महामनुप्रेषितम् B. N. read कुमार नैतन्मया प्रेतितम् ॥ मया एतत्कुमारेण महा इत्यं मया &c. E. reads कुमार नैतन्मयानुप्रेषितम् ॥ मया &c; for अप्येतत्कास्मिन्श्चित्. B. N. read च E. reads पारितोषिक for परितोष. G. reads प्रदत्तम् for इत्यम्.

भागु० । ईदृशस्ये विशेषतः १. मारेणात्मगालादवतार्य प्रसादीकृतस्येयं परित्यागभूमिः ।

मल० । वाचिकमप्यार्थेण सिद्धार्थकाच्छ्रोतव्यमिति लिखितम् ।

राक्ष० । कुतो वाचिकं कस्य वाचिकम् । लेख एवास्मदीयो न भवति ।

मल० । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ।

राक्ष० । कंपटमुद्रामुत्पादयितुं शकुवन्ति धूर्ताः ।

भागु० । कुमार सम्यगमात्यो विज्ञापयुति । भर्द्र सिद्धार्थक केनायं लिखितो लेखः ।

सिद्धा० । राक्षसमुखमवलोक्य तूष्णीमध्येमुखस्तिष्ठति ।

भागु० । भर्द्र अलं पुनरात्मानं ताडयितुम् । कथय ।

कुमारेयादिना एवं वदता राक्षसेन समाहितेषि सोलुण्ठनं तदन्यथयति भागुरायणः । ईदृशस्येत्यादिना ।

अस्मदिति । वाचिकमप्यस्माच्छ्रोतव्यमित्यार्थेण लिखितमिति व्यवहितेनान्वयः ।

१. B. N. read भो अमात्य E. अमात्य before this; and B. E. G. add अभरणविशेषस्य after this; स्व for आत्म B. E. N; इत्यस्यार्थं for प्रस्यार्थं B. N. २. °प्यास्तमात् B. N. अस्मात् for सिद्धार्थकात् A. P. आर्येण at the end of the speech B. N. तत्कथं शत्रोः प्रयोगः E. ३. कुमार before this E; M. has वा after this; M. G. have वा वाचि० further on; E. agrees and adds इति after वाचि० and अयम् after एव; B. N. read कुमो वाचिकं कस्य वा लेखः । अव्यवेशस्मीयो &c. ४. R. M. add वा after कस्य and R. read ईश्वर for ईयं at the beginning of the speech. ५. I. N. read कुमार before this; B. E. N. add आपि after मुद्राम्; R. M. add न before शकुवन्ति. ६. E. has the following as Malayaketu's. ७. °स्त्य मु० G. E. खमास्ते० for खस्तिष्ठति G. E. & B. N. om. this. A. P. E. read पुनरलम् for अलं पुनः and B. N. read ताडयित्वा for ताडयितुम्.

सिद्धा० । अज्ज सभडेदासेण । (क)

राक्ष० । कुमार यदि शकटदासेन लिखितस्ततोँ मैयैव ।

मल० । विजये शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती० । जं कुमारो आ॑णवेदि । (ख)

भागु० । स्वैंगतम् । न खल्वनिश्चितार्थमार्यचाणक्यप्र-
णिधयोभिधास्यन्ति । प्रकाशम् । कुमार न कदाचिदपि शक-
टदासोमात्यस्याग्रतो मया लिखितमिति प्रतिपत्स्यते । अतः
प्रतिलिखितमस्यानीयतां वर्णसंवाद एवैतं विभावयिष्यति ।

(क) आर्य शकटदासेन ।

(ख) यत्कुमार अज्ञापयति ।

कुमार यदि शकटदासेनेति । शकटदासः सर्वथा न लिखित्यतीति
तस्मिन्विश्वभप्रयायादियमुक्तिः । भवत्वेवमिति । पूर्वं शकटदासहस्तेन छला-
चाणक्येन लेखितमियजानत इयमुक्तिः । आर्यचाणक्यैवै केनचिद्याजेन
सिद्धार्थकप्रेरणेन शकटदासं वच्चयित्वा तद्वस्तेनेदं लिखितं स्यात् । अतः
परं शकटदास इहानीतश्वेत्कुसुमपुर एवनेन सिद्धार्थकेन मद्वस्तालि-
खितोयं लेख इति स्पष्टं वदेत् । ततः सर्वोप्यं चाणक्यकूटनीतिप्रयोगो
व्याकोपितः स्यादिल्याशयेन प्रत्युत्पन्नमतिर्भागुरायण आह भवत्वेवम् । शक-
टदासागमनं परिहरामीर्यर्थः ।

कुमार न कदाचिदिति । अमालेन लेखितमपि स्वेन लिखितमपि
स्वामिद्रोहभयान्व कथयिष्यतीर्यर्थः । अतः प्रतिलिखितमिति । एतमर्थं

१ स्यद्द० R. G. E. २ B. N. read स्त्वर्हि. and B. E. N. add लिखितः
after मैयैव. ३ °मालो. P. and B. N. R. A. G. add न्ति at the end of this
speech. ४ आत्मकं E. °मात्रार्थ. for °मार्य G; and M. R. E. read चाणक्यस्य
प्र०. ५ A. P. read before this भवत्वेवम्. B. N. read आगत्य शकटदासो वा
सोव्यं लेख इति प्रत्यभिर्णाय पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एवं सति संविहानो मलयकेतुरस्मि-
न्द्रयोगे अथावरो भवेत् ॥ ६ °त्यरात्सस्त्वय B. N. °स्यपुराज्जातो (?) राक्षसापेक्षया
मया &c., E; लिखित इति. B. G. N. ७ अतोन्यलि० B. N. अतोलि० G. अतोलि०
E. ततः प्र० M; B. N. read यतो before वर्ण०; B. N. read एतस्सर्वम्
for एतम्; P. G. E. have एनम्; R. om. वि in विभावयिष्यति.

मल० । विजये एवं क्रियताम् ।

प्रती० । कुमार मुद्दावि॑ । (क)

मल० । उभयमप्यानीयताम् ।

प्रती० । जं कुमारो॑ आणवेदि॒ त्ति॑ । (ख)

निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य । कुमारै इदं तं सअडदासेण
सहैत्यलिहिदं पत्तं अं मुद्दावि॑ । (ग)

मल० । उभयमपि नायेन विलोक्य । आर्यं संवदन्त्यक्षराणि ।

राक्ष० । स्वैंगतम् । संवदन्त्यक्षराणि । शकटदासस्तु
मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि । किं नु शकटदासेन

स्मृतं स्यात्पुच्छदारस्यं विस्मृतस्वामिभक्तिना ।

चलेष्वर्थेषु लुड्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

(क) मुद्रापि ।

(ख) यंकुमार आज्ञापयति ।

(ग) कुमार इदं तच्छकटदासेन स्वहस्तालवितं पत्रं मुद्रापि ।

परिच्छेत्स्यतीयर्थः ।

कुमार मुद्रापीति । आनीयतामिति पूर्वेण प्रक्षिप्य प्रश्नः ।

संवदन्तीति । शकटदासस्तु मित्रमित्यमर्थो विसंवदति विमृध्यते । तस्या-
पतमैवे संशयो जायत इयर्थः ।

० स्मृतमिति । पुत्रदारस्येवधीगर्थेषि कर्मणि षष्ठी । स्वामिभक्तिं यशःश्व

१. G. has मुद्रामपि. E. मुद्दावि जाणवे (?) B. N. have instead of the whole speech भागु०. कुमार । मुद्रामप्यानयात्विव्यम्. २. B. E. N. read °मपि क्रियताम्.
३ °मालो. P. which also has वैदीनि. M. om. त्ति. ४ °माल A. P. एवं रु after
this in E. इर्वं G. इर्वं क्वचु B. N ; E. also has सयड०. ५ सुभर्थ०...हैतं G. पत्तं
E. for the वि at the end B. N. read अ G. वि and E. च. ६ °नावलो०. B. E.
N. G. ७ आत्मग० E. which om. संव० णि B. N. read भग्म before मित्र०. ८ P.
G. E. om. च. G. om. वि in विसंवशन्ति. and R. M. read न for that वि;
A. P. read. तत्क्रिमिदानीम् for क्रितु E. तत्क्रिं तु खलु. B. N. तत्क्रिम् *and
B. E. N. add लिखितम् after शक...सेन. ९ °शाराणाम् B. E. N. G ; and B.
N. read विस्मृताः स्वामिभन्नयः.

अंथवा कः संदेहः ।

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी सिद्धार्थकस्तसुह-
त्तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं प्रयोगाश्रयम् ।
सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः संधाय सार्वं पैर-
भैर्तृत्वेहपराङ्गुखेन कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

मल० । विलोक्यै । आर्य अलंकारलयं श्रीमता यदनु-
प्रेषितं तदुपगतमिति॑ यद्विखितं तन्मध्यात्किमिदमेकम् ।
निर्वर्ण्यात्मगतम् । कथं॑ तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् ।
प्रकाशम् । आर्य कुतोयमलंकारः ।

राक्ष० । वणिग्भ्यः क्रयादँधिगतः ।

मल० । विजये अपि प्रत्यभिजानस्ति॑ भूषणमिदम् ।
प्रती० । निर्वर्ण्य सबाष्पम् । कुमार कहं॑ ण पच्चभिजाणामि ।
इदं॑ सुगिहीदणामधेण पच्चदीसरेण धारिदपुद्वं । (क)

(क) कथं न प्रयभिजानामि इदं सुगृहीतनामधेयेन पर्वतेश्वरेण
धारितपूर्वम् ।

परिमृज्य चलेषु नश्वरेष्वेषु पुनदारादिषु च लुभः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥
मुद्रेति॑ । प्रयोगाश्रयं कूटप्रयोगरचित्तमित्यर्थः । कृपणं दीनं कृत्यं चेष्टितं
व्यवसितम् ॥ १५ ॥

३ वचम्. B. N. २ दुना. B. N. ३ भर्तुः A. R. M. B. °पणप्रा° for °पणं प्रा°
P. ४ B. E. N. G. om. this; P. om. आर्य. R. G. E. read अलंकरण for
अलंकार. ; "मतो for °मता B. N. ५ B. N. add आर्येण here; °हेके किमिदम्
for °त्किमिदमेकम् B. N. ६ कटम् E; A. P. om. इदम्. ७ N. om. ८ R. M.
read °गतम्. ९ °नाति॑ भैरती भू.° B. E. N. १० E. has सबाष्पे निर्वर्ण्य; कथं for
काहं E. and G. which also reads प्रश्नभिजाणिस्ते E. has पच्चभिजाणामि.
P. °भिजाणा° B. N. °भिभाणिस्तं. १० इमं खलु B. N. इहं ता (?) खलु E. इमे
G. एवं P. which also reads सुगिही०. E. reads °नामधेयेण R. पामहेयेण
G. नामधेयेण; °च्वदेस° for च्वसीत R; for पुष्टं B. N. read पूर्वं.

मल० । सबाष्पम् । हा तात ।

एतानि तानि तव भूषणांस्य
गालोचितानि कुलभूषण भूषणांनि ।
यैः शोभितोसि मुखचन्द्रकुतावभासो
नक्षत्रवानिव शारस्यांस्यांस्याः ॥ १६ ॥

राक्ष० । स्वर्गतम् । कथं पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणीत्याह ।
व्यक्तमेवास्य भूषणानि । प्रकाशम् । एतान्यपि चाणक्यप्रयु-
क्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि ।

मल० । आर्य तातेन धृतपूर्वाणां विद्वेषतेश्वन्द्रगुप्तहस्त-
गतानां वणिग्विक्रय इति न युज्यते । अथ वा युज्यत
एवैतत् । कुतः

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।
कल्पितां मूल्यमेतेषां द्वारेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

राक्ष० । स्वर्गेतम् । अहो सुक्षिष्ठोभूच्छ्रुप्रयोगः । कुतः

एतानीति । वलभानि प्रियाणि भूषणानि यस्येति बहुत्रीहिः । शेषं
स्पष्टम् । १६ ॥

१ वलभभूषणस्त A. P. E. २ भूषितानि. R. ३ °तोभिमुख° G. कृताभभासो N.
४ समये A. P. E. ५ आत्मग° E. तस्क्यथम्. G. ; B. N. R. M. read °धरधृ°. B.
E. N. om. व्य...जानि. ६ M. R. G. om. °प्र...एतान्यपि. E. om. प्रकाशम् and
reads : °व्यक्तमेतानि चा°. B. N. om. व्य...नि and read प्र...व्यक्तमेतान्यपि सेन
चा° M. adds एष. after प्रकुर्तेन and E. reads वणिग्विक्रनेन. ७ G. E. adds
आभरणानाम् B. N. आभरणविशेषाणाम् P. has चाणक्य for चन्द्रगुप्त further
on. ८ अन्यः क्रयाधिगम इति. B. E. N. °क्रयाधिगमे इति (?) M. °क्रयाधि-
गमनीति. B. ; B. E. N. add एतत् after the first कुतते and B. N. om.
एतस्कुतः at the end of the sentence ; R. G. E. om. कुतः. ९ °चक्षुता E. १०
°स्पष्टतम्. G. N. ११ A. E. B. N. read आत्मग° R. M. om. अहो. For चाहु
B. N. read एष. G. om. it. E. reads °हीयं भूषणप्रयोगः R. °भूच्छ्रुप्रयोगः..

लेखोयं ने ममेति नोन्नरमिदं मुद्रा मदीया यतः
सौहार्दं शकटेन खण्डतमिति श्रद्धेयमेतत्कथम् ।

मौर्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम संभावये-
त्तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हिं वरं न भान्धैमलोक्त्वम् ॥ १८ ॥
मल० । एतदोर्यं पृच्छामि ।

राक्ष० । सबाष्पम् । कुमार य आर्यस्तं पृच्छ । वयमिदानी-
मनार्याः संवृत्ताः ।

मल० ।

मौर्योंसौ स्वामिपुलः परिचरणपरो निवासुद्वस्त्रः हं

दाता सोर्यस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वं तुं महां ददासि ।

दार्यैं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते स्वाम्यमल

स्वार्थे कस्मिन्समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्थं करोति ॥ १९ ।

राक्ष० । कुमार एवमयुक्तव्याहारिणा निर्णयो दत्तः । भवतु
तर्वं को दोषः । मौर्योंसौ स्वामिपुल इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन
पठति ।

लेखोयमिति । शकटदासेन सौहार्दं परियज्येदं लिखितमिति ग्राम्ये परि-
हरे उक्ते कः श्रद्धादिर्यार्थः ॥ १८ ॥

एवं मौर्यसेनातोप्यतिशयिते मयि तव स्वातन्त्र्ये स्थिते इतोप्याधिकतरं
कं स्वाधमवलब्धैवमन्त्ये जातोसीतिनिष्ठुर उपालम्भः ॥ १९ ॥

१ मम नैति । R. M. २ माश्यन् । R. M. ३ एतदार्थं A. P. ४ B. N. om.
सबाष्पम् । कुमार । ५ सुतभृतसनुस्तं च. P; A. has षं for तु. ६ शार्दैं appears
to be given as a variant in R; निः for से P. ७ B. reads "माभिकुक्तव्य-
वंशा" । E. agrees reading नि for निः; N. has एवं प्रट(?) व्यवहा । B. adds
भवतैव मे before निर्णयो N. मे भवतैव E. एव. ८ R. om. तव. B. N. instead
of भव... एः read कुतः । मौर्योंसौ स्वामिपुल इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन पठति.
G. agrees but om. युष्म...येन E. substitutes तर्वैव for it.

मल० । लखमलंकरणस्यनि॑ च निर्दिश्य । इदमिदानीं किम् ।
 राक्ष० । सवाष्पम् । विधिविलसितमै॑ । कुतः
 भृत्यस्वे परिभावधामनि सति स्तेहात्प्रभूणां सतां
 पुनेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां येषां नैं भिन्ना वयम् ।
 ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षता-
 स्तस्येदं विपुलं विधेविलसितं पुंसां व्याप्तिश्चिदः ॥ २० ॥
 मल० । सरोषम् । किमद्यापि निहूयते एव विधेः किलै-
 तव्यवसितं न लोभस्य । अनार्य
 कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां हृत्वा कृतप्रवृत्त्या
 विश्रम्भप्रवणः पुराँ मम पिता नीतः कथंशेषताम् ।

इदमिदानीं किमिति । अयं कस्य दोष इत्यधिक्षेपः ।
 भृत्यल्लेष्टि । परिभेतो न्यकारः तद्विषयो भृत्योप्यहं प्रयुभिन्यकारं
 करुं समर्थैरपि यैः कृतज्ञैः सर्वज्ञैः स्वामिभिरप्यनिर्विशेषतया दृष्टोस्मि ते
 दैवेन हता इत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्याभिति । मन्त्राधिकारे मौर्यस्य मन्त्रिले आहितगौरवेण भृताभि-
 लाषेणोर्यर्थः । रियौ चन्द्रगुप्ते प्रलयाय नाशाय मांसवद्विकेतुमारब्धा नियोजिता
 इत्यन्वयः । इदानीमपि राक्षसेनानेकराजकार्यकुशलेन किमपि तादृशामारभ्यते

१ G. has °र्णं च स्य° E. °णस्थमिकां च° B. N. °णस्थलिकां च° B.
 N. G. read विनिर्विश्य. and G. reads किम् before इशमिशानीम्. २ B. N.
 G. read विधेविं० and B. E. N. G. add इर्वं न चाणक्यस्य. ३ कृतिवे० G. ; and
 B. N. read कृतधियो for next word, and अभिन्ना for न भिन्ना. ४ विकलम्.
 R. and विधेविलसितम्. B. प्रयत्नो वृथा for प्रयत्नाण्डिदः P. ५ om. M. R.
 सक्षोधम् B. E. N. ; B. reads कृथम् for किम् and om. प्रव. and विधेविलसित-
 मिर्वं न ममेति ; E. agrees with our text except in reading विकृत एव, and
 विलसितम् for व्यवसितम् ; G. also agrees with our text but adds किम् before
 किल and reads विल० for व्यव० ६ कृतज्ञात्मना N. E. ७ B. E. have तसा for
 पुरा ८ M. R. read विता मन पुरा.

संप्रस्थाहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिषौ १

प्रारब्धाः प्रलयाय मौसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ २१ ॥

राक्ष० । स्वैगतम् । अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः ।
प्रकाशम् । कर्णी पिधायै । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नाहं
पर्वतेश्वरे४ विषकन्यां प्रशुक्तवान् ।

मल० । केन तर्हि व्यापादितस्तातः ।

राक्ष० । दैवमलं प्रष्टव्यम् ।

मल० । सङ्क्रोधम् । दैवमलं प्रष्टव्यम् । नक्षणको जीव-
सिद्धिः ।

राक्ष० । स्वैगतम् । कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः ।
हन्त रिपुभिर्मै हृदयमपि स्वीकृतम् ।

इति पूर्वं जीवसिद्धिना उपक्षिप्तस्य उपजापदुर्विकल्पस्यायमुद्गार इत्यव-
धेयम् ॥ २१ ॥

अयमपर इति । मर्मस्थानव्रणस्योपरि व्रणान्तरमित्यर्थः ।

दैवमत्रेति । चाणक्यनामागृहीत्वा दैवमिति वदन्स्वस्य परदोषानामिक-
रणरूपं महामनस्वं सूचितवान् ।

१ रिषोः B. E. N. P. रिषो. G ; in the next line, B. E. read प्रणवाय for
प्रलयाय. २ Om. A. P. आत्मग० E ; P. reads अपि for अपरो. For स्फोटः B.
has विस्फोटः and N. विस्फोटकः ३ B. om. क...य. and R. E. read शान्तं पापम्
only once. ४ B. N. read नाहं विषकन्यामारोपितशानपापोहं पर्वतेश्वरे. E. has
simply अपापोहं पर्वतेश्वरे. P. adds अपापोहम् after प्रशुक्तवान्. ५ द्रष्टः A. P. ६
Om. B. N. दैवमत्रैव प्र० R. दैवमत्रैव प्र० A. कथमत्रैव प्र० E; P. om. है...व्यम्.
७ आत्मग० E. °क्षमस्य प्र० for °क्षयप्र० G ; B. E. N. read हृदयमपि मैतियुगिः
स्वीकृतम्.

मल० । सक्रोधम् । भासुरके आशाप्यतां शोखरसेनः । अ एते राक्षसेन सह त्रृहन्तारैत्यास्मच्छरीस्त्रोहेण चन्द्रगुप्तमाराधयितुकामोः पञ्च राजानः कौलूतश्चिलवर्मा मलयनृपतिः सिंहनादः काइमीरः पुष्टराक्षः सिन्धुराजः सुषेणः पारसीकाधिपोऽ मेघनाद इति । एतेषु लयः प्रथमे मदीयां भूमिं कामयन्ते ते^१ गम्भीरश्चभ्रमभिनीयं पांगुभिः पूर्यन्ताम् । इतरौ हस्तिबलकामुकौ^२ हस्तिनैव धात्येतामिति ।

पुरुषः । तथेति^३ निष्क्रान्तः ।

मल० । सक्रोधम् । राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती राक्षसो मलयकेतुः खल्वहम् । तद्वच्छ समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः । पद्यं ।

विष्णुगुप्तं च मौर्यं च समेमप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयेतुर्नीक्षोहं लिवर्गमिव दुर्नीयेः ॥ २२ ॥

विष्णुगुप्तमिति । दुर्नीयदृष्टान्ते स्वस्य दौरात्म्यम् । रोषवेशोनावशादुच्चाटनम् ॥ २२ ॥

१ Om. B; twice in E; B. N. G. read शिखरसेनः E. सिखरसेनः and all four add सेनापतिः after this; G. reads यतः for ये. and B. N. read एतेन for एते. २ M. R. om. सह; सौहर्षम् for त्रृहन्ताम् B. N.; B. E. N. read रीराभिन्नोहेण. ३ त्रृयितुमुद्यता; E. which and B. N. G. add तथ्यथा after राजानः; नरपतिः for नृपतिः B. E. N. जनाधिपः G. ४ पिराजी B. N.; for मेघनाद. B. has मेघार्कः. N. G. मेघाक्षः B. मेघाख्य (or मेघाक्ष as a variant); for एतेषु. B. N. read तत्र तेषां मध्ये ये. G. अत्र य एते. E. अत्र य एतेषाम्; प्रथमम् for प्रथमे R. M. G. प्रथानतमाः प्रथमा B. N. प्रथमतरा E. which reads प्रार्थयन्ते for कामयन्ते. ५ E. has before this तेष्यो भूमिरेव शीयताम् M. R. G. E. read गम्भीरम्; for अभिनीय M. R. read आनीय B. N. उपनीय. ६ Before this B. N. have तु द्वौ. P. A. E. तु; B. N. read बलकामी॒ E. चलकामी॒ M. बलकोद्यकामुकौ॒ For धात्येताम् A. P. read धात्येताम्. ७ सहेति M. R.; अं कुमारो आणवेतिति B. N. वेदि E. & R. G. E. M. om. सक्रोऽ G. E. read राक्षस only once. M. om. entirely. ९ समाश्रय चन्द्रगुप्तम्. M. R. समा.....शुस्ति. B. N.; G. agrees with our text adding त्वया before चन्द्रऽ B. E. N. om पद्य. १० सार्थम्. E. ११ कुर्पदः G. E.

भागु० । कुमारे कृतं कालहरणेन । सांप्रतं कुसुमपुरो-
परोऽप्याद्यज्ञादस्मैलानि ।

गौडीनां लोधधूलीपरिमलबहुलान्धूमयन्तः कपोला-
न्धिश्वेन्तः कृष्णाद्य भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।
पांशुस्तम्बा बलानां तुरगखुरपुटक्षोभलब्धात्मलाभाः
शत्रूणामुन्नमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥२३॥

सपरिजनोऽनिष्क्रान्तो मलयकेतुः ।

राक्ष० । सावेगर्म् । हा धिक्षष्टम् । तेपि धातिताञ्चितवर्मा-
दयस्तपस्तिवनः । तत्कथं सुहद्विनाशाय राक्षसश्वेष्टते न
रिपुविनाशाय । तस्मिन्दानीं मन्दभाग्यः करवाणि० ।

स्वपक्षबलहीनमेनं भद्रभटादिभिर्नियाहयितुं त्वरयति । गौडीनामिति ।
लोधपुष्पाणां धूली परागस्तस्य परिमलः लेपजनितो गन्धविशेषस्तेन
बहुलान्ध्यासान् गौडीनां गौडक्षीणां कपोलान्धूमयन्तः धूमवतः कुर्वतः मलि-
नयन्त इति यावत् । णाविष्टवद्वावेन मतुपो लोपः । गौडक्षियः कपोला-
न्लोभ्रजोभिरलंकुर्वन्तीत्यतस्तेषां तस्मिन्लबहुलत्वम् । तथा तासामेव
भ्रमरकुलरुचः नीलस्य कुञ्चितस्य संयमितस्यालकस्य कृष्णमानं नैर्व्य-
द्धिभन्तोभिभवन्त इत्यर्थः । बलानां सैन्यानां तुरगखुरपुटक्षोभेण लब्धात्म-
लाभाः जनिताः पांशुस्तम्बाः गजमदसलिलैश्छिन्नमूलाः सन्तः शत्रूणामु-
न्नमाङ्गे पतन्तु ॥ २३ ॥

१ Om. M. R. G. E ; G. E. add एव after सांप्रतः ; B. N. read शी-
घ्रमेव. २ उरोधाय M. R. पुरमेव रो० G ; प्रतिष्ठन्ताद् for आज्ञाव्यन्ताम् B. E.
N. G. ३ वह० G. ध्वलान् B. E. N. धूमयन्तः B. E. N. G. ४ हिन्दयन्तः G.
५ व्युहा for स्त० B. N ; for पुर० R. has पद M. तुरी and for शोभ. B. E. N. G.
शोर० ६ किञ्चमूलः M. G. E. किञ्चमाला : R. ७ B. N. read इति स...मो निर्गतो
मल० E. reads निष्क्रान्तः स...मो मल०. ८ Om. M. P. R. कर्णे तेपि om. in E:
M. R. G ; B. N. after तेपि reads हतास्तपस्तिवनञ्चितवर्मादयस्तस्तकयम् &c. ९
B. N. read हतास्ता० E. reads त्रिपोविना० further on. १० करवाणि मन्द-
भाग्यः B. E. N. G.

किं गच्छामि तपोवनं न तपसा शाम्येत्सवैरं भेनः
 किं भर्तृननुयामि जीवति रिषौ स्त्रीणामियं योग्यता ।
 किं वा खड्डसखः ॥२४॥ ले नैतत्र युक्तं भवे-
 ष्टेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुच्यते ॥२४॥

हति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

पञ्चमोङ्कः ।

किं गच्छामीति । जीवति रिपाविति शत्रुवैरनिर्यातनमकृत्वा खीवदनु-
 मरणमयुक्तमिति भावः । खड्डसख इति । खड्डमात्रसहयोनारिबलं कृत्वा
 क्षपयितुं समर्थोस्मि अथापि चन्दनदासस्योपकारिणो मोक्षो न भवेदिति
 रभसं रभसवदुत्सुकं चेतः रुच्यात् अरिबलक्षणान्मां रोद्धुं प्रवर्तत
 इत्यर्थः । प्रवर्तनार्था लिङ् । न चेत् न रुच्याच्चेत्कृतघ्नं भवेदित्यन्वयः ।
 पराक्रमपक्षे चन्दनदासविषये कृतघ्नादोषः स्वस्यापरिहार्यः स्यादिति भावः ।
 अप्यकार्यशातं कृत्वा येन केनाप्युपायेन चन्दनदासमोचनमेव संप्रस्ताव-
 श्यकल्वेनापतितमतस्तत्रैव प्रयतिष्य इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीच्यम्बकयज्वप्रभुवर्याभितदुष्टिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराश-
 सनाटकव्याख्याने पञ्चमोङ्कः समाप्तः ॥

मुद्राराक्षसम् ।

अथ षष्ठोङ्कः ।

ततः प्रविशत्यलंकृतः सर्वेषः सिद्धार्थकः ।

सिद्धाऽ । जर्मदि जलदणीलो केसबो केसिधाती
 जैअदि अ जणदिद्वी चन्द्रमा चन्द्रउत्तो ।
 जर्मदि जर्मणकज्जं जाव काऊण सर्वं
 पडिहदपरपकर्वा अज्जचाणकणीदी ॥ १ ॥

जयति जलदनीलः केशवः केशिधाती
 जयति च जनदृष्टिचन्द्रमाश्वन्द्रगुप्तः ।
 जयति जयनकार्यं यावत्कृत्वा च सर्वं
 प्रतिहतपरपक्षा आर्यचाणकयनीतिः ॥ १ ॥

इत्यं मलयकेतुनियहरूपमवान्तरकार्यनिर्वहणं कृतम् । अतः परं राक्षस-
 संयहणरूपप्रधानकार्यनिर्वहार्थं चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यरूपस्य महाफलस्य च
 सिद्ध्यर्थं षष्ठसप्तमावद्वावारभ्येते । जगदीति ।

जयतीति । कृतकार्यतया चन्द्रगुप्तेन भूषणादिनालंकृतेन सिद्धार्थकेने-
 ष्टदैवतराजचाणकयनीतीनां जय आघोष्यते । जययनेनेति जयनं सैन्य-
 युद्धादि । करणे ल्युट् । जयनेन जयकारणेन सेनादिनैव यत्कार्यं तद्याव-
 त्सर्वं स्वयमेव कृत्वा चाणकयनीतिर्जयतीयन्वयः । सेनासम्भाहयुद्धादिकमन-

१. Om. M. R. G. २ जयहि G. जयहु E; N. read जलदणी. E. reads केशबो कैशि० for केसबोकेसि० and G. कैसिधार्दि० ३ जयहि. E. जभहि. G; for अ० B. N. read द्वु० E. reads द्वयन for अज्जण. ४ जयहि P. E; for कज्जं B. E. N. G. read सज्जं; G. also has अज्जण for अज्जण; for जाव B. N. G. read जाव E. जाव R. एव्व; M. R. read काऊण and B. E. N. G. read सेण्णं for सर्वं. ५ परिष्प० A. पदिष्प० P. पदिष्व० B. E. N; for जीर्षी. G. reads जीर्दि०.

दावे चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थओ पेक्खांमि ।
परिकर्मावलोक्य चै । एसो मे पिअवअस्सओ समिद्धत्थओ
इदो एव्वे उपसप्तदि । जाव ण उपसप्तामि ॥ (क)
प्रविश्यै समिद्धार्थकः ।

समिद्धां० ।

संदावे तारेसांण गेहूसवे मुहाअन्नाण ।
हिअर्मेडिदाण विहवा विरहे मित्राण दूणन्दि ॥ २ ॥

(क) तावच्चिरस्य कालस्य प्रियवयस्य समिद्धार्थकं पश्यामि । एष मे
प्रियवयस्यः समिद्धार्थकः इत एवोपसर्पति । यावदेनमुपसर्पामि ।
संतापे तारेशानां गेहोत्सवे मुखायमानानाम् ।
हृदयस्थितानां विभवा विरहे मित्राण दूनयन्ति ॥ २ ॥

पेक्ष्य नीत्यैव सर्वं राजकार्यं चाणक्यः साधितवानियर्थः । बहोः कालान-
स्य दर्शनमावश्यकमियर्थः । संदोवे इति । संतापे तारेशानां चन्द्राणां
संतापहारिणामियर्थः । गेहोत्सवे इति । मित्रैविना गेहोत्सवा ज्यर्था इत्यर्थः ।
हृदयस्थितानां सर्वदा चिन्यमानानां मित्राण विरहे विभवा ऐश्वर्याणि
दुःखायैव भवन्ति इति सिद्धार्थकविरहेण क्षिर्यते ॥ २ ॥

१ B. N. read जाव G. ता जाव. E. यावन् and प्रियवयस्से further on and
समिद्धत्थयं ; G. reads पेक्खामि for पेक्खांमि २ Om. G. which reads सो for मे.
M. R. om. मे. B. E. read अभंडण for एसो मे ; E. has again प्रियवय्य
ससिद्ध० ; R. G. E. read °वास्तो ; for एसों-स्थओ N. reads अभिभ-
वास्तोंसमिद्धत्थ० ३ P. reads एशोएव. G. इशोज्ञेव. B. N. इशोज्ञेव. G. R.
M. read उवसप्त० B. N. आभच्छाहि. E. reads इशो आगशोप्येव. B. E. N.
G. have ता before जाव and B. N. om. ४ P. reads उपसप्तामि. E. उवसे-
ज्ञामि B. G. R. read उवसप्तामि. ५ B. E. N. G. read ततः प्रविश्यति. E.
reads ससिद्ध० ६ B. N. read संतावेन्ता आवाणेद्युं G. सीधावेता अविणएर्सुं E.
समारन्तः आवाणाएर्सुं B. N. continue महूसवेद्युं हआवेन्ता G. गेहेसवेद्युं आव-
न्ता. E. सहूसवे रावाता. ७ A. reads °हभंड० E. हियभच्छिया वि विहवा° G.
हियभहिभा वि विह० B. N. हि...च्छिभा विभ विह० For the last word R.
reads दूमन्ति A. M. दूमन्ति E. दूमेति. B. N. दूमन्ताभन्ते.

सुंदं च मए मलअकेंदुकडादो पिअवअस्सओ सिद्धत्थओ
आअंदोन्ति । ण उण्णेसांद्ये । इति परिक्रामति ॥ विलोक्य ।
एसो^३ सिद्धत्थओ । (क)

सिद्धां० । उपसूत्य॑ । कहं समिद्धत्थओ । अवि सुहं पिअव-
अस्सस्स । (ख)

इर्यन्योन्यमालिङ्गतः ।

समिद्धां० । कुदो^१ सुहं जेण तुमं चिरप्पवासपच्चागदो वि
अज्ज ण मे गेहं आअच्छसि । (ग)

(क) श्रुतं च मया मलयकेतुकटकात्रियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति ।
एनमन्वेष्यामि । एष सिद्धार्थकः ।

(ख) कथं समिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ।

(ग) कुतः सुखं येन लं चिरप्रवासप्रयागतोप्यदा न मे गेहमागच्छसि ।

१ Om. M. R. G ; जधा after मए. B. E. N. G ; B. also reads केतु ; and
E. मलयकेतु and कडादो and पियवयस्सो. M. R. read वअस्सो for वअस्सओ
G. adds मे after it. २ आगरो^० E. after which B. E. N. have ता जा (या E.)
व ण &c. In. B. the stage direction is परिक्रम्योपसूत्य च simply ; N. agrees
with our text but adds सहर्षम् after विलोक्य, E. adds आत्मगतम् and om.
इति. ३ G. has एसो सो N. अएसिद्धत्थ. B. G. E. add अवि सुहं पिअ
वअस्सस्स. G. E. adding उपसूत्य before this. ४ विलोक्य B. E. G ; B. E.
N. G. read कथं R. M. om. क...ओ. B. reads कथं इसेऊङ्गव पिअवअस्सओ
सुसिद्धत्थओ । उपगम्य. । अवि &c. M. R. G. om. पिअ. ५ B. N. read
उभावन्यो^०. E. इर्युभावन्यो^०. P. अन्यो^०. N. and P. have this direction
before अविसुह &c. ६ अह वअस्स before and मे after this B. N. which
also read जस्स for जेण B. N. read आल before प्पवास. G. om. ए and E.
reads प्पवास and adds वि after अज्ज and reads आअर्थसि. G. reads पि
after अज्ज. B. N. after शोवि read अभापिभ तुसन्न अण्णरो गवेसि ति.

सिद्धा० । पसीददु वअस्सो॑ । दिड्मेत्तो एव्व अज्जचाणंकेण
आणंत्रोहि जह सिद्धत्थय गच्छ एदं पिओदेन्तं देवस्स च-
न्दसिरिणो णिवेदेहिति । तदो एदस्ते णिवेदित्य एवं अणुभू-
दपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्तं पोकिखर्दुं तुह एव्व गेहं चलि-
दोहि । (क)

समिद्धा० । वअस्स जदि मे सुणिदव्वं तदो कहेहि किं तं
पिअं जं पिअदंसणस्स चन्दसिरिणो॑ णिवेदिदं॑ । (ख)

सिद्धा० । वअस्सं किं तुहवि अकाहिदव्वं अत्थि ता

(क) प्रसीदतु वयस्यः । दृष्टमात्र एव आर्यचाणक्येनाज्ञसोस्मि यथा सि-
द्धार्थक गच्छ इमं प्रियोदन्तं देवस्य चन्द्रश्रियः निवदयेति । तं एतस्य
निवेदेहित्तमनुभूतपाठ्यवप्रसादोहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तैव गेहं चलितोस्मि ।

(ख) वयस्य यदि मे श्रोतव्यं ततः कथय किं तत्प्रियं प्रियदर्शनस्य
चन्द्रश्रियः निवेदितम् ।

(ग) वयस्य किं तवाप्यकथितव्यमस्ति तन्निशामय । अस्ति तावच्चाणक्य-

१ पसीददु twice in B. E. N. पिअ before this in B. E. N. and अहं कम्लु
after this in B. N ; ज्ञेव्व for एव्व B. N. ज्ञेव्व G. एव्वेव्व E ; B. om. हि
further on. For जह B. G. have जधा N. जहा E. om. २ तुन्नन्तं पिअं
पिअदंसणस्स B. N. E. (om. तुन्नन्तं) G. adds पिअदंसणस्सपृदस्स before
देवस्स in our text ; for देवस्स B. N. read देवस्त ; for the last word R.
reads णिवेदित्यहिति. P. °इहीति. ३ तस्त तं B. N. एस्स एहं E ; for एव्व B. E.
N. G. read एव्व R. M. read अणुहूः ; पाठ्यव B. N. प्यत्यिं० A. पसारी॑ B. E.
N. G. ४ पेखिरु॑ E. for तुह G. E. read तव. For एव्व E. ज्ञेव्व G. B. N.
om. For चलितो॑ N. has पत्यिरो and for हि॑ E. has स्मिति॑ A. om. चलितो॑-
हि॑ एव्व॑ E. For मे॑ B. N. read मए॑ एहं E. मएवि. B. reads °इव्वं भौवि ता
मे॑ पि॑ सुणावेहि॑ N. agrees reading. कहेहि for सुणावेहि॑ B. E. N. om. जं P.
is confused here thus कितपिअर्ण॑ इस्तचन्द्र॑ &c. G. reads चन्दसिरिणस्स॑ ५
E. has °इदव्वं B. E. N. add ति॑ here. ६ पिअ before this B. N ; after it
B. N. have तवापि॑ किं असुपिअव्वं अत्थिय ; G. तवापि॑ and E. तवपि॑ for तुहपि॑
कापि॑ for काहि in text G.

गिसमिहि॑ । अस्थि दावं चाणक्णीदिमोहिदमदिणा मलअकेदु-
हदएण गिकासिज रक्खंसं हदा चित्तवम्पमुहा प्यहाणा पञ्च
पत्थिवा । तदो असमिक्खकारी एसो दुराआरोनि उज्ज्वज्ज्वे मल-
अकेदुहदअभूमि कुसलदाएँ भअविलोलसेससैणिकपरिवारेसु
सभर्भं पत्थिदेसु पात्थिवेसु सकं विसअं गित्तिविद्वाहेअसु
सअलसामन्तेदु भद्रभटपुणिदत्तडिङ्गुरादबलउत्तरासेणभागु-
राअणरोहिदक्खविजअवम्पमुहेहि॑ संजमिअ गिहीदो॑ मल-
अकेदु । (ग)

नीतिमोहितमतिना मलयकेतुहतकेन निष्कास्य राक्षसं हताश्चित्तवर्मप्रमुखा
प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोसमीक्ष्यकार्येष दुराचार इत्युज्जिला
मलयकेतुहतक्भूमि कुशलतया भयविलोलशेषसैनिकपरिवारेषु सभयं
प्रस्थितेषु पार्थिवेषु सकं विषयं निर्विणद्वदेयेषु सकलसामन्तेषु भद्रभटपुरु-
दत्तडिङ्गुरातवरुगुपतराजसेनभागुरायणरोहिताक्षविजयवर्मप्रमुखैः संयम्य
गृहीतो मलयकेतुः ।

१. गिशा॑. E. गिस॑ R ; before this E. has तं for ता; B. E. N. prefix
भज्ज to चाणक्ण E. reads गीदिणा and N. महणा for मरिणा. २ हअयेण G.
E ; for गिङ्को॑ B. E. N. read गिराकरिभ ; for रक्ख॑ G. reads लक्ख॑
B. E. N. राक्ख॑ after which R. reads हदासं ; पसु॑ for प्यमु॑ G. E. A ; M.
reads मुहा for प्यमुहा; असमिक्खकां॑ M. G. E. समेक्खव॑ R. ३ अठुअ
before this B. N. For हश्च B. N. read कडा॑. G हइक E. हश्च. ४ B. N.
read गिअमुभि before this G. reads खु; for भभ &c. P. has भवेन अविलोलसेस
&c. B. N. read भभविलोलसेणतण्कस्परि॑ G. om. तण्कस्परि and places this
after पत्थिवेषु E. has सोसाक for सेणतण्कस्परि॑ ५ सभय P. G. सकं सकं
विसअं भनिप्यत्थि॑. B. N. reading पत्थिवेषु and omitting सकं... न्तेषु which
follows; E. agrees, only omitting अभि; G. agrees reading विसअं for विसअं
and substituting सअलसामन्तेषु for पत्थिवेषु in B. N.'s reading. For
पुरिसद्व. B. reads पुहृ॑ M. R. पुरुसह॑ For the next name B. E. read
हिङ्गुरात. R. डिङ्गुरात N. G. डिङ्गुरात. ६ भाउरा॑. R. M... भाउरण. G ;
for ऐहि॑. B. reads गिहि॑ G. रोहितव्य A. P. रोहितमस ; E. om. विजाभवम्भ.
G. reads विजवद॑ E. reads पमुहेहि॑ ७ B. N. om. अगिही॑. For लक्खमिदो N.
reads लिगदिदो॑ G. गिगिहीषो॑ E. गिहीतो॑.

समिद्धा० । वअस्स भइभटप्पमुहा किल देवस्स च अन्तर्मुखे अवस्त्ता मलअकेदुं समस्तिदेल्लै लौए मन्तीअदि० । ता किं णिमित्तै कुकविकिदणाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्ण णिव्वहणे । (क)

सिद्धा० । वअस्स देवगदीर्ण विअ असुणिदगदीए नमो चाणकणी दीए । (ख)

समिद्धा० । तदो तदो० । (ग)

सिद्धा० । तदोपहुदै सारसाहणसदेमेण इदो णिकमिअ अज्जचाणकेण पडिवण्ण० सअलराजलोअ सहिअ असेसं मेच्छ-बलं । (घ)

(क) वयस्य भद्रभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रगुप्तस्य अपरका मलय-
केतुं समाश्रिता इति लोके मन्त्रपते । तत्कि निमित्तं कुकविकृतनाट-
कस्येवान्यन्मुखेन्यन्निर्वहणे ।

(ख) वयस्य देवगाया इव अश्रुतगायै नमः चाणक्यनीयै ।

(ग) ततस्ततः ।

(घ) ततप्रभृति सारसाधनसमेतेनेतो निष्कम्यार्थचाणक्येन प्रतिपन्नं
सकलराजलोकसहितमशेषं म्लेच्छबलम् ।

चंदउत्तस्सेति । चन्द्रगुप्ते अपदूका इत्यर्थः । शेषे षष्ठी ।

१ चन्दसिस्त्रियो. B. E. N ; this and six following speeches are wanting in R. २ B. N read समास्तिशस्ति. G. समा...स्ति. E : सम...स्ति ; for लोऽपि E. reads लोऽपोः ३ Om. P ; एई after this B. E. N ; किइ is omitted by B. and for it N. reads किअ and E. कय... B. N. add त्ति at the end of the sentence. ४ B. N. add सुणवाव before this ; G. reads for this दिष्पणही. E. दिष्पण, ° omitting. विअ...गरीए ; B. N. E. add अच्छु before चाणका. ५ ततो ततो G. वअस्स before this B. N. E. G. ६ वअस्स before this B. N. which also read वहुदि. E. has वअस्स तरोपमूह ; for साहण, B. N. read साहण, ° and समेत, for समुशाएण ७ पर्वत G. °वर्ष. E ; for what follows. B. N. read भरद्वालीअ असेसाहभवलं E. सारावलोर्य असेसाहयवलं.

समिद्धाऽ । वअस्स कहिं तं । (क)

सिद्धाऽ । जैहिं एदे । (ख)

अदिसअगुरुएण दाणदप्येण दन्ती^१

संजलजलदणीलामुद्रमन्तो नदन्दि ।

कसपहर्भएण जाअकम्पोन्तरंगा

र्गाहिदजअणसद्वा संपअन्ते तुरङ्गाः ॥ ३ ॥ (ग)

समिद्धाऽ । वअस्स ऐंद दाव चिढु । तहा सब्बलोअ

(क) वयस्य कुत्र तत् ।

(ख) यत्रैते ।

(ग) अतिशयगुरुकेण दानदर्पेण दन्तिनः

सजलजलदनीलामुद्रमन्तो नदन्ति ।

कशाप्रहारभयेन जातकम्पोन्तरंगाः

गृहीतजयनशब्दाः संपतन्ति तुरङ्गाः ।

(घ) वयस्य एतत्तावत्तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रयक्षमुजिज्ञताधिकारः

अतिशयेति । जातकम्पा अत एवोन्तरङ्गाः । कशात्ताडनभयेन अयन्तं
कम्पमानाश्चपलाशाः । गृहीतजयनशब्दाः जयनं जयस्तस्य शब्दः गृहीतो
ज्ञातो जयनशब्दो यैस्ते तथाभूताः जयघोषणां श्रुत्वा सर्वतः संपतन्ति-
यर्थः ॥ ३ ॥

१ वअस्स. P. तं om. in B. G. N. २ वअस्य before this in B. G. N. इ^१
दत्तिन्तो P. ४ सुज़० E. for णीला B. reads ललिला. E. णीलो For उत्तमन्तो.
B. has उब्बह० G. ओब्बम० A. M. उम्भमन्तो P. उभमन्तो for णैशन्दि. B. E.
N. G. reads नदन्ति. A. °न्ती. ५ पहरण. A. P. भयेण G. जायकम्पपुराभा G.
M. has जायकम्पातुरन्ता. ६ गहिद B. N. G.
गहिद E. जयणशदा. G. for संपअन्ते. B. N. E. read संपदन्ते M. संपअन्ति-
त्तर्लेगाः ७ एव्व A. सब्दः B. N. G. E. which last two read ताव for शब्द.
For तहा. M. has तह P. जह B. G. N. तधा B. N. have सर्वलोअस्त्व.

पञ्चकर्त्ता उज्ज्वलाहित्तेरो चिद्विभ अज्ज चाणको किं उणो वि
तं एव्वं मन्त्रिपदं आरूढो । (घ)

सिद्धाऽ । अते मुद्दोसि दार्णीं तुमं ज्ञो अमच्च रक्खसेण वि
अणवगाहित्तेपुञ्च अज्जचाणकचरिदं अवगाहित्तुमिच्छसि । (क)

समिद्धाऽ । वअस्त्व अमच्चरक्खसो संपदं कहिं । (ख)

सिद्धाऽ । तस्मै भजविलोले वर्द्धमाणे मलअकेतुकडभादो
णिक्कामिभ उदुम्बरणामहेएण चरेण अनुसंधिज्जमाणो इदं पा-
डलीउन्तं आजदोन्ति अज्जचाणकस्स णिवेदिदं । (ग)

स्थित्वार्थचाणकयः किं पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारूढः ।

(क) अतिमुग्धोसीदार्णीं लं यतोमायराक्षसेनाप्यनवगाहित्तपूर्वमार्यचा-
णक्यस्य चरितमवगाहित्तुमिच्छसि ।

(ख) वयस्य अमायराक्षसः सांप्रतं कुत्र ।

(ग) तस्मिन्भयविलोले वर्द्धमाणे मलयकेतुकटकानिक्काम्प्योदुम्बरनाम-
धेयेन चरेणानुसंधीयमान इदं पाटलिपुत्रमागत इत्यार्यचाणक्यस्य-

१ पिभ्या० E ; after this G. E. M. add चिरं. B. N. read भविभ कर्थ. for
चिं० For किंउणो. B. N. read तुणो. G. E. किंपुणो. २ एव. P. जेव. G. ज्ञेव
B. N. For सं एव्वं E. has ए and मन्त्रिपदं after that. ३ वअस्त्व before this
B. N. G. E. अवि० A. अपि (?) G. अवि. B. N. E ; सि om. in M. E ;
after दार्णी in B. N ; तुमं between सि and दार्णी. G; B. N. om. वि For
अणवगाहित्त. G. has अणअवगाहित्त. B. N. अणवगाहित्त E. अणवगाहित्त; B.
N. E. read बुद्धि० G. चरितं for चरिदं. For इच्छसि A. P. read इच्छेति.
५ अथ before this, and दार्णी for संपदं after this in B. E. N. ५ वअस्त्व
सोक्षु before this in B. E. N. वअस्त्व only in G ; for भ...ले० B. N. read,
पलअकोलाइले. G. भविदि० E. भवलकोलाले. And for व...ने० B. N. वहु०
माणे० M. प्रवहमाणे० ६ पिक्ख० E. For उ...र. P. reads उदुम्बर B. N.
उन्तु० E. उम्बर, For उएण. B. E. N. उएण. G. उवेण ; अनुसंधन्तो for
अनुसंधिज्जमाणो B. अनुसंधीयमाणो N. E. अनुसंधिय० G. अनुसंधज्ज० P ; for
इ...त्ति० B. N. इन जेव कुष्मदपुरं. E. इन जेव कुष्मदपुरं. G. इन पाठोलिदत्तं
P. इन पाठलिदत्तं For आभसो P. has आवसो. B. N. भागसो.

समिद्धा० । वअस्ते तहा णाम अमच्चरक्खसो णन्दरज्जप-
च्चाणअणे किद्व्ववसाओ णिकमिअ संपदं अकिदत्यो पुणोवि
हैम पाडलीउन्त आअदो एव्व । (क)

सिद्धा० । वअस्ते तकेमि चन्दणदास्तसिणेहेणेति । (ख)

समिद्धा० । वअस्त्वं चन्दणदासस्त मोक्खं विअ पेक्खामि । (ग)

सिद्धा० । कुदो० से अधण्णस्स मोक्खो । सो कुदु संपदं
अज्जचाणकस्स आणन्तीए दुवेहिं अहोहिं बज्जहाणं पवे
सिअ वाबाद्देव्वो । (घ)

समिद्धा० । सक्षोधम् । किं अज्जचाणकस्स घादअज्जणो अण्णो
निवेदितम् ।

(क) वयस्य तथा नामामायराक्षसो नन्दराज्यप्रत्यानयने कृतव्यवसायो
निष्कम्य सांप्रतमकृतार्थः पुनरपीदं पाटलिपुत्रमागत एव ।

(ख) वयस्य तर्कयामि चन्दणदासस्तेहेनेति ।

(ग) वयस्य चन्दणदासस्य मोक्खमिव प्रेक्षे ।

(घ) कुतोस्याधन्यस्य मोक्खः । स खलु सांप्रतमार्यचाणक्यस्याक्षस्या
द्वाभ्यामप्यावाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः ।

(ङ) किमार्यचाणक्यस्य घातकजनोन्यो नास्ति येन वयमीदृशेषु

१ वयस्स. R. For तहा. B. E. N. G. रायृ तथा. २ णयणे. R. G; कद्वच० for
किद्वच० E. अकिद० for अकिद०. B. E. N. ३ हैद० R. पाडलि०, G; P. om. हैम
कार्ध before हैम. B. N; and जोव्व कुसुमपुरं. (E. पुरे) B. E. N. For एव्व G.
reads ओव्व P. एव. ४ शास्त्वस्त B: E. N. सिणेहेणेति. B. E. N. P. सुणे०
हेणेति. ' R. ५ सच्च चन्दणदासस्त सिणेहेणेति । अथ after this B. N. E.
(om. सच्च and reading अथ for अथ). Om. विअ B. E. N. G. पेक्खाति for
पेक्खाति B. N. वेक्खाट (?) E; R. reads सोक्खितिभ for मोक्खितिभ. ६ व-
अस्त before this B. E. N. G. कुतो P. ७ व्यास्य. R; after हुयेहि M.
has यि B. N. G. पि 'E. घातगज्जणेहि; G. has अहोहि at the end of the
sentence; R. reads बज्जहाण. ८ वापाद० G. वाबाद्देव्वो E. P. ९ P. om. स्त.
E. has अण्णी after this instead of after घा...सो. For घादअज्जणो. G. has
पारको G. घारबज्जणो. R. घारअभणो. B. N. घातभणो.

ણાથિય જેણે અહ્યે હરિસેસુ ણિઓજિઆ અદિણિસેસે : 'ણ-
આએસુ । (ક)

सिद्धांत। वर्षस्स को जीवलोए जीविदुकामो अज्जचाणक-
स्स आणंचि पडिऊलेदि । ता एहि चंडालवेसधारिणा
भविज चन्दणदासं वज्जहाणं णएम । (क)

ईत्युभौ निष्क्रान्तौ । प्रवेशकः ।
ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।

पृष्ठ० ।

ଛେଗଗୁଣସଂଜୋଅଦିହା ଉବାଅପରିଵାଦିଘଡିଆପାସମୁହି ।

चाणकणीतिरेज्जु रिपुसंजमणुज्जाआ जअदि ना ४ ॥ (ख)

नियोजिता अतिनुशंसेषु नियोगेषु ।

(क) वस्त्य का जीवलोके जीवितुकाम आर्यचाणक्यस्याज्ञासि प्रति-
कूलयति । तदेहि चण्डालवेशधारिणौ भूत्वा चन्दनदासं वध्यस्थानं नयावः

(ख) बडुणसंयोगदृढा उपायपरिपाटीघटितपाशमुखी ।

चाणक्यनीतिरज्जु रिपुसंयमनक्तजुका जयति ॥ ४ ॥

आअदो एव्वेति । तस्यागमनमश्लाध्यमित्यर्थः ।

अथ कथंचिदगतिकतया चन्दनदासमोचनरभसेन समायातो राक्षसः
साहसी महावीरः शस्त्रपाणिर्वैशयितुमशक्य इति तद्वस्तार्च्छव्यं त्याजयितुं

२. जसो. B ; for ईरिसेसु E. N. G. read ईरिसेसु M. ईतिसे ; after which N. G. E. read णिओएसु om. it further on ; R. P. om. णिओ० B. reads ईविसे निससे कम्बे णिजुझीभवि ; for णिओजिआ N. G. read णिओजदि E. णिओएवि (after अविष्णि०) M. णिओइआ R. णिओजइ. २. वं. B. E. N. को G ; जीवलोए om. A. P. जीअलो० G. For जीवितुका० B. N. have णिवसितुका० G ; जीवितुकामा० E. adds जो after this. ३. P. पंडिकूले० M. पडिकलभवि R. पडिकलवि E. ~~पंडिकलवि~~ G. पडिकलरिति ; रिणो for रिणु B. N. E. (which reads रूप for वेस) रिणो G. ४ वज्ज० R. वज्ज० E ; for एन G. has जयामह N. जयमह M. जभह E. निमो. ५ G. E. om. इति. ६ धग्गु० G. गु० P. For संज्ञोभ. E. has संज्ञोभ. G. संज्ञीय P. संज्ञोभ. For उवाभ B. N. read उवाय. For परिवाहिविभ B. परिगाडीघिदि. N. परिवाहिविहृ G. वरिपाहिविहृ; E. om. all from संज्ञोभ. to अज्ञापक further on ; गुली for गुली B. ७ गीह R. G. For रिपु B. E. N. G. read रिति; ८ वप्पु गुली० for गुलीआ B. E. ९ वप्पु० N. जभह A. N. जवहि P.

परिक्रम्यावलोक्य चे । एसो सो पदेसो अज्जचाणकस्स पुरदो उदुम्बरएण काहेदो जाहिं॑ मए अज्जचाणकाणनी॒ अमच्चरक्खसो पेक्खिदब्बो । विलोक्य । कहै॑ एसो क्खु अमच्च-रक्खसो किदसीसावगुण्ठणो इदो॑ एव्व आभच्छह । ता जाव इमोहिं उज्जाणपादवेहिं अन्तर्दिसरीरो पेक्खाभि कहिं आसन-परिग्हाहं कोरेदि ति । (क)

(क) एष स प्रदेश आर्यचाणक्यस्य पुरत उदुम्बरकेन कथितो यत्र मया आर्यचाणक्याज्ञस्या अमायराक्षसः प्रेक्षितव्यः । कथमेष खल्वमायराक्षसः कृतशीर्णवगुण्ठन इत एवागच्छति । तद्यावदेभिर्द्यानपादपैरन्तरितशरीरः प्रेक्षे कुत्रासनपरियहं करोतीति ।

पुनरपि चाणक्य उपायमारचयति । छगुण इति । समागतं राक्षसम-तिसंधातुं चाणक्यादिष्टोपायचिकीर्षया करे गृहीतामुद्धनरज्जुं चाण-क्यनीतिलेन निरूपितवान् ।

१ प... च om. in B. E. N. G ; च om. P ; पदेसो comes after कहिं॑ in B. E. N ; for पुरदो R. has पुरतो B. E. N. om. it. For उ॑ B. N. G. read उन्पुरएण E. औरुम्बरएण मम. B. N. read चरेण before कहिं॑ for which B. E. N. read कथिसो. २ जिहं A. जहं M. For पेक्खिल॑. E. reads पिक्खिल॑ and for °क्षाणनीए before that °क्षाणीत्तिसीए. ३ काधं B. G. कहिं A. M. P. अए. N ; om. in E. For रक्ख॑. G. N. read लक्ख॑. N. reads कशवरणो E. किदसीसावगुण्ठणो B. किदसीसावगुण्ठणो. G. किधसी॑ R. कदसीसावगुण्ठनो॑. M. has किदसीसावउण्ठणो॑ ४ R. M. om. इसो P. has एदो॑; for एव्व E. has एव. G. ज्ञेव B. N. ज्ञेव. For आभच्छह. B. E. N. G. read आभच्छहि. For ता जाव. R. has जाजविव्य P. ताभाव. For what follows G. reads इहोहिं शुज्ञाणपादपैहिं B. E. N. read इमोहिं जिणपुज्जाह॑ R. M. read पाजवेहिं. ५ अम-वारिष. B. अम्बरिष. N. अन्वरिष M ; for आसन M. R. B. N. read आसन and G. E. P. read परिग्हाहं. ६ B. N. add तथा G. E. अव॑ before दिशतः

ततः प्रविशनि यथानिर्दिष्टः सशास्त्रो राक्षसः ।

राक्ष० । साक्षम् । कष्टं भोः कष्टम् ।

उच्छिन्नोश्रयकातरेव कुलटा गोलान्तरे श्रीर्गता
तामेवानुगतां गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।

उच्छिन्नोश्रयकातरेव कुलटा गोलान्तरे श्रीर्गता
किं कुर्वन्त्वयवोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥ ९ ॥

अपि च

पतिं त्यक्ता दैवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं

गता छिद्रेण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली । ०

स्थिरीभूता चास्मिन्कामिर्ह करवाम स्थिरमपि

प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥

मया हि

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये^०

शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

उच्छिन्नाश्रय इति । आसैरथस्माभिर्देवोपहतपौरुषफलैरुद्योगः परित्यक्तः
अथ अतः परं कर्तव्यप्रयत्नाभावात्किंवा कुर्मः । वाशब्दो भिन्नक्रमः उत्त-
माङ्गरहितैरङ्गैः शैवैरितेति यावत्स्थीयुते स्थातव्यं प्रसक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

पतिमिति । उच्छैरभिजनः वंशो यस्य छिद्रेण कपटेन स्थिरं दृढमपि येषां
नः प्रयत्नं द्विषदिव शत्रुवैदेवमेव द्विषद्गुला विफलयति चेत्किं कुर्मः ॥ ६ ॥

देवे गत इति । अतद्विधः तत्स्वरूपानर्हः मृत्युयोगो यस्य तस्मिन्देवे नन्दे
दिवं गते सति शैलेश्वरं पर्वतकमधिकृत्यावलम्ब्य सर्वार्पसिद्धिप्रतिष्ठापनार्थः ।

१ सशास्त्रो. B. २ सवाष्पम्^० B. ३ उच्छिन्ना^० B. E. ४ गोलान्तरम्. B. E. N.
G. ५ वृली: E. which also reads उचित्यता for उचित्यता. G. reads शूल^० for
भूल^०. ६ किंकुर्मेस्त्वयत्परो P. G. कुर्मेस्त्वं R. For अङ्गैरिव B. N. read शैवै-
रिवरम्. G. E. नाम्नाविरम्. ८ ईवम्. N. ९ शीर्षिण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली
G. १० किमह. B. ११ प्रवातुम्. B. E. १० शीर्षी A. P. शीर्षम्. R.

० हृषिक्ष्मृतं तनयमस्य तथांप्यसिद्धि-

१८३८ हैं वे हि नन्दकुलश्च रसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो । विवेकगृन्थता म्लेच्छस्यै । कुतः

यो नष्टानपि बीजनाशौमधुना शुश्रूषते स्वामिन-
स्तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ संधास्यते राक्षसः ।

एतावद्दिं विवेकगृन्यमनसा म्लेच्छेन नालोचितं

दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथ वा सर्वा विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तदिदानीमपि तावदरातिहस्तँगतो विनद्येन्नतु राक्षसश्च-
न्द्रगुसेन सह संदधीर्त । अथवा मम काममसत्यसंध इति

कृतः प्रयत्नः । अनन्तरं चाणक्येन राज्यार्थपरिणनप्रलोभनेन मन्त्रो
विभेदा स्वायत्तीकृते छप्ना विषकन्यया तस्मिन्वर्तके हतेस्य तनयं मल-
यकेतुमधिकृत्य कृतः प्रयत्न इत्यनुषङ्गः । दैवमेव प्रबलं किमनेन ब्राह्मण-
मात्रेण कर्तुं शक्यमित्यनादरेण विप्र इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

यो नष्टानिति । बीजनाशमिति णमुलन्तं समूलं नष्टानिर्याः । अक्षतः
दृढगात्रैः । स्पष्टमन्यत ॥ ८ ॥

संदधीतेति । पूर्वोक्तार्थपरियागेनासत्यसंधो जात इति अयशः मम कामं
वरं प्रशस्तं इत्यर्थाङ्गीकारे । अथवाशब्दः कदाचिदैवगत्या चन्द्रगुससं-

१ हैं वे ० R. २ B. N. add मलयकेतोः after this. ३ जीवनाशम् ० B. E.
N. ४ लोकम् N; for रक्षतः E. has रक्षितः ५ For एतावद्दि M. R. read
तावद्दिं B. E. इत्थं वस्तु N. इत्थं वस्तु. For शून्यमनसा B. has शूदमातिना.
६ पूर्वम् B. सर्वम् G. पूर्वसत्यम् E. ; and N. reads संवर्तमना क्षीयते. ७ हस्तं ग-
ती नाशं गच्छेन्नराक्षसः &c. ; E. हस्तगतो वनं गच्छेन्नराक्षसो न &c. ; B. M. N.
agree with 'our' text omitting तु. ८ संधि कुर्वात् G. संधि कुर्वीशति B. E.
N ; P. reads अथवा कामं भमासत्यसंधइति वरमवशो नतु शब्दो नैच्छनापरि-त इति
N. वरमसमर्थः इति नैवप्त्तो न द्वनामासेन शब्दाणा परामृत इति. R. G. अथवा
शक्तामसत्यसंध इति वरमवशो न शब्दाणा परामृत इति. M. agrees with R. G.
reading न for न after अथवा and परम् for परम् ; B. reads अथवा कामम-
सत्यसंध इति वरमवशो न पुनः शब्दाणामापरिशृष्टिः ; E. agrees reading ने शब्दाणा
परामृत इति. instead of न पुनः &c.

वरमयशो न तु शत्रुवच्चनपराभूत् इति । समन्तादवलोक्य साक्षम् । एतास्ता देवेपादक्रमणपरिच्यपविलीहृततत्त्वाः कुसु-मपुरोपकण्ठभूमयः । इह हि^३

शार्ङ्गकर्षविंक्तप्रशिथिलकविकाप्रप्रहेणाल देवो
देवेनाकारि चिंतां लक्ष्यत्तुषु बाणमोक्षश्वलेषु ।
अस्यामुद्यानर्जौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्य
संप्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥९॥
तत्कर्तुं गच्छामि मन्दभाग्यः । विलोक्य । भवतु दृष्टमेतज्जी-
र्णोद्यानम् । अत्र प्रविद्य कुतश्चिच्चन्दनदासप्रवृत्तिमुपलप्स्ये ।

धानप्रसक्तिर्वरं न तु शत्रुणा चाणक्येन वच्चनपराभूत इययशो वरम् । वच्चने-
नैवभूतेन पराभूततया सुहृत्तमचन्दनदासपदुःखानुभूवो न वरमिति भावः ।

शार्ङ्गकर्षविमुक्त इति । शार्ङ्गकर्षविमुक्तः अत एव प्रशिथिलः कवि-
काप्रमहः खलीनवल्मा यस्य अत एव प्रजवितुरुग्म यथातथा चलेषु
लक्ष्येषु स्वयमपि तुरंगवेगवशादतिचलेन देवेन पूर्वं नन्देन बाणमोक्षः कृत-
भित्रमाश्चर्यमिति चललक्ष्यवेधनकौशलमुक्तम् । स्थितं कथितमिति भावे
क्तः । तैस्तदादिभिः राजभिर्नन्दैविना संप्रतीत्यं शून्याजीर्णश्च विलोक्यमा-
नं भूयसा बाहुल्येन दुःखवन्तं कुर्वन्ति । णविष्ठवद्वावेन मतुपो
लोपः ॥ ९ ॥

३. एतास्तावदेवस्य पादचक्रमण B. N. पराक्र in text G; परिच्य om. in M.
For तत्त्वाः B. reads रस्याः २. R. M. om. इहहि. ३. शार्ङ्गकर्षविंक्तः A. शार्ङ्ग-
कर्षविंक्ति P. शार्ङ्गकृच्याव G. शार्ङ्गकृच्याकृष्टितुः B. शार्ङ्गकृच्याकृष्टित्वाः E.
पादकृष्टित्वं N. For कविका R. M. read कलिका. ४ पूर्वम् R. G. N. M. For
तुरगम् N. reads तुरगे. E. तुरगान्. ५ R. reads पूर्वम् noting राजौ as a
variant. ६ Om. B. N. ७ °मत्. E. °दासस्व इत्यान्तं for °दासप्रवृत्तिं B. N.
E. (omitting स्व); दासस्य प्रवृत्तिं B. M. and G. (which also omits चित्
out of कृतमित्).

अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदः ॥ परेणतयो भवन्ति ।
कुतः

पैरैरकुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शानै
यौं राजेव पुरा पुण्ड्रेत्यद्द राजां सह स्वैर्वृतः ।
भूयः संप्रति सोहैमेव नगरे तलैव वन्ध्यश्रमो
जीर्णोद्विनकमेष तस्कर इव लासाद्विशामि द्रुतम् ॥ १० ॥
अथवा येषां प्रसादादिदमासीन एव न सन्ति । नादेन
प्रविश्यार्वलोक्य च । अहो जीर्णोद्यानस्यारमणीयता ।
अर्लं हि

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरच्चैनं
सरः शुर्कं साधोर्हदयमिव नाशेन सुहदाम् ।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणनृपयोगादिव नया-
स्तृगैश्छन्नां भूमिर्मातिरिव कुनीतैरविदुषः ॥ ११ ॥

अलक्षितनिपाता इति । अतर्कितागमा ।

विपर्यस्तमिति । महारम्भा रचना शिल्पं यस्य सौधस्य महारम्भरचना
धर्मादिपुरुषार्थक्रिया यस्य कुलस्य । अविदुषो मूर्खस्य मतिः कुनीतैः कूटन्यैः
कपटोपदैशैरिव । अत्र जीर्णोद्यानवर्णनव्याजेन सौधकुलादीनामुपमवा
नन्दकुलविनाशस्तेन स्वदृदयपरिशोषः मलयकेतुयोगात्सनयैकल्प्यं मल-
यकेतुमतिविमोहकभागुरायणकुनीतिश्चेतेऽर्थात्वं धनिताः ॥ ११ ॥

१ (परिकम्यस्वगतम्) अहो before this B. N ; with this agrees. G.
omitting स्वगतम्; and E. keeps only अहो out of this. For अलक्षितनि० B.
E. N. read अलक्षितोपनि०: B. N. read विभाग between दशा and परिणतयोः.
G. only वि. २ सोवमेष P. ३ जीर्णोद्यानकमेकतस्कर च. E. ४ For न सन्ति.
R. M. read संप्रति०; P. G. read न संप्रति. ५ दृश्य विलो० B. N. : स्वानभिर०
for दृश्यत्वा० B. N. ६ त्वं र० G. P. ७ त्वं निरभिर० E. ८ तपाहि A. P. ९
वचनद्. G. १० शुद्धम्. P. सदृशः for सुदृशम् A. B. N. १ विषि. B. E. १०.
कृष्णैऽप्तः कृष्णं मति० G. कुनीतैर० for कुनीतैर० N. G. R.

अपि च

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुद्गैः क्षितिरुहां

रुजा कूजन्तीनामावेरतकपोतोपरुदितैः ।

स्वनिर्मीकच्छेदैः परिचितपरिक्षेत्राकृपया

इवसन्तः शाखानां व्रणमिव निबध्नित फणिनः ॥१२॥

एते च तपस्त्विनः

अन्तःशरीरपरिशोषमुदग्रेयन्तः

कीटक्षतिं सुतिभिरस्तमिवोद्दमन्तः ।

छायावियोगमलिना व्यसने निमग्ना

वृक्षाः इमशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

क्षताङ्गानामिति । उदग्नशमभृतां अस्यन्तशुष्कानां रुजा कूजन्तीनामि-
वेति गम्योत्प्रेक्षा । परिचितपरिक्षेत्रानिमित्तकृपयेवेति फणिनां स्वाभाविकं
श्वसनं कृपाहेतुलेनोत्प्रेक्ष्यते । यथा केचिकृपालवः परिचितजनानां रुजा
क्षियमानानां तीक्ष्णशस्त्रव्रणान्कृपया दुःखेन निश्वसन्तः पटच्छेदैर्मिवधन्ति
तद्विद्युत्येक्षा ॥ १३ ॥

अन्तःशरीरेति । तपस्त्विनो दीना जलसेकाभावात् अन्तःशोषमुपदर्श-
यन्तः कीटक्षतिसुतिभिः कीटक्षतिरन्धनियैसैरस्तमशु उद्वमन्त इव छाया-
वियोगेन निष्पर्णतया छायाभावेन मालिनाः शुष्का इत्यर्थः । वृक्षाः छाया-
वियोगमलिना आतपक्षिष्ठा व्यसने निमग्नाः नन्दवन्धव इव नन्दानां शुशानं
तत्रैव विद्यमानमुपगन्तुं प्रवृत्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

१. B. N. add अच after this. २ क्षताङ्गीनाम् R. N. अच्युतान् E. °हृ-
महमश्वतान् for °रुद्गैःक्षितिरुहां A. P. G. E. N. ३ °स्तिनोवृक्षाः B. N.
°स्तिनोः E. ४ °मुसीर° P. N. °मुशार° A. °मुषांश् B. ५ कीटक्षतिं शुचनिवासिशुह-
महन्तः B. E. N. G. For भाति in our text P. has क्षतः ६ मलिनैर्व्वसनै-
र्मिवधन्तः G.

योवदस्मिन्विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले मु-
हूर्मुपादिशमिदि । उपावेहमापर्यं च । अये किमिदस्मिन्दा-
ले पदुपटहशङ्कमिश्रो नान्दीनादैः । य एषः

प्रमृद्धैच्छ्रीतृणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात्प्रासादैः सपादि परिपीतोज्ज्वित इव ।
अँसौ नान्दीनादैः पदुपटहशाखध्वनियुतो
दिशां द्रशुं दैर्घ्यं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

विचिन्त्य । आः ज्ञातम् । एष हि मलयकेनुसंयमनसंजातो
राजकुलस्य । इत्याद्दीक्षेऽ सास्त्रयम् । मौर्यकुलस्याधिकपरितोषं
पितृगुनयति । सवाष्पम् । कर्षणं भोः कष्टम् ।

यावदिति । विषमदशापरिणामवत्सुलभे विषमदशा संप्रति सुलभा अत-
कितोपनता तथेदं शिलातलं दैवालब्धमिर्यथः ।

प्रमृद्धनिति । नान्दीनादो मङ्गलतूर्यध्वनिः । अविद्यमानः सारः प्रसारो
विस्तारो यस्य तमसारं संकुचितमिर्यथः । श्रुतिपथं गुरुतया प्रभूततया प्रमृ-
द्धन्पीडयन् । यथा संकुचिते रन्धे गुरुमुद्रादिः प्रविशंस्तदुपमृद्धाति तद्व-
दित्यर्थः । बहुपीतं जलादि यथा उद्धिरन्ति तथा अन्तरमानं नान्दीनादं
प्रतिध्वनिव्याजेन सौधा उद्धिरन्तीकित्युप्रेक्षा । दिशो दैर्घ्यं द्रष्टुनिति
सकलदिग्ब्यापिलमुक्तम् ॥ १४ ॥

सासूयमिति । एष नान्दीनादैः । मौर्ये राजशब्दं वक्तुमसूया ।

१ क्षीराद् B. N.; भग्नाम for भिन्न B. N. भग्न E. २ B. N. E. read अये
तस्मिन्वयमाकस्मिकः शङ्कुपटहवि (Om. E.) निश्रो नान्दीनादैः श्रूतेः A. P. G.
in our text read निनादः for नादः; R. G. read तस्मिन्मिदम् &c. ३ प्रसुभन् M.
प्रमधन् R. प्रकुर्वन् B. प्रगृहन् N. ४ अहो B. महान् B. ५ एहो E. for युतो. ६ रैर्ये
द्रष्टुम् B. N. ७ हलमिव for हल इव R. M. ८ अं B. E. N. A. after which
A. P. have भवतु and G. भवत्वेवम् instead of ज्ञातम्; R. for एषहि reads य
एष अं B. N. read कृत for संजाती ९ सांसुवम् om. B. N. १० कौ सा^० A.
P. नान्दीनादिकर्ण G. ११ क्षोनाविकं लक्ष्म E. मौर्यत्वं कुलस्व परि^० G. B. मौर्यकुलस्व
परि^० A. P. १२ R. M. om. कर्ण...दम्.

आवितोस्मि श्रियं शालोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्ये यतः संप्रति मां विधेः ॥ १६ ॥

पुरु० । आसीणो अैअं । जाव अज्जचाणकादेसं संपादेमि । (क)
रॉक्षसमपद्यन्निव तस्यामतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्धधाति ।

राक्ष० । विलोक्य । अये कथमास्मानमुद्धधात्ययमहमिव
दुःखितस्तपस्त्री । भवतु पृच्छाम्येनम् । भर्तु किमिदमनुष्ठीयते ।

पुरु० । सबाप्यम् । अज्ज जं पिअवअस्सविणासदुःखिदो
अहारिसो मन्दभग्गो अणुचिद्गदि । (ख)

राक्ष० । आर्त्मगतम् । प्रथममेव मया ज्ञातं नूनमहमि-

(क) आसीनोयम् । यावदार्थचाणक्यादेशं संपादयामि ।

(ख) आर्य यत्प्रियवयस्यविनाशदुःखितोस्मादृशो मन्दभाग्यो जनो-
नुतिष्ठति ।

अनुभावयितुमिति । चन्दनदासविपदिमोक्षानुरोधेनेदमिव विधिबलांदा-
गत्यग्नले पतितमिति भावः ॥

३. °तोपि R. M. °तोस्ति A ; भिया for भ्रियम् M. R. २ विना B. ३ इमो M.
अवम् G. E; after this B. N. have ता before जाव; °क्षस्त आणति for
°क्षादेसं B. N. °क्षसरेतं अनुचिद्गमि E. ४ इति before this M; for कण्ठ B.
E. N. G. read आस्मान्. For उद्धधाति R. G. read अनुव०. ५ Om. G. इद्ग
E. स्वशतम् after this in B. N. After कथम् B. N. read अवम् G. has
अहूदधाति P. उपव०; for अवम् here B. E. N. read नूनम्. ६ B. N. read
before this उपस्त्व्य प्रकाशम् । भद्र E. simply उपस्त्व्य. ७ Om. E. M. R.;
अज्ज om. G. M. R. P; वयस्त्व for वपस्त्व R. For तुःखितो E. has तुवित्यरो
and for अहारिसो A. P. अन्मारिसी. For °भग्गो B. N. read भाग्यो अनुचिद्ग
८ स्वम् B. N; पूर्व० for प्रथम० A. P; तावत् before मया B. N; नूनम् om. A. P.

वार्त्तस्तपूस्वीति । प्रकाशम् । हे व्यसनसब्रह्मचारिन्यदि न गुह्यं नातिभारिकं वा ततः श्रोतुमिच्छामै ।

पुरु । अज्जे ण रहस्यं णादिगुरुअं किंदु ण सदृणांभि पिअवअँसविणासदुक्षिखदहिजओ एत्तिअमेत्तं वि मरणस्तु गुल्मृणं कादु । (क)

राक्ष० । निःश्वस्यात्मगतम् । कष्टमेते सुहृद्यसनेषु परमुदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । प्रकाशम् । भद्र यदि न रहस्यं नातिगुरुं तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

(क) आर्यं न रहस्यं नातिगुरुकं किं तु न शक्नोमि प्रियवयस्यविनाशदुःखितददय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

हे व्यसन इति । व्यसनसब्रह्मचारिन् समानव्यसन । भारिकं भारवत् । मत्वर्थीयष्टन् । यदि नातिभारिकं नातिमहत्तर्हि कथयेत्यर्थः ।

प्रायादिश्यामह इति । प्रशादेशः प्रतिषेधः । उपालभ्यामह इति यावत् ।

१. B. N. add अथम् before आर्तः and om. इति after तपस्वी and read instead भवतु इच्छामयेनम्; E. has both इति and भ...नम्, G. also—reading भवतु नामेन पृच्छामि; For हे further on B. N. read भद्रः स om. in R^१ and न om. in B. N.; for गुह्यम् E. has रहस्यम् R. E. M. om. वा. २. B. has after this किं ते प्रायपरित्यागकारणम्. ३. निरूप्य before this B. N. A. After रहस्यं B. N. read ण वा अतिगुरुं G. णच अहगुरुं E. जयाभहगुरुं. For किंदु B. E. N. G. read किंतु; सक्षणोमि for सक्षणोमि A. P. शक्षणोमि. G. सक्षणोमि B. N. ४ P. reads वभस्तस्त B. वस्त (?) E. om. the word and reads further on तुक्षियसरीरो; अत्ति^१ for एत्ति^१ R; for वि B. E. N. read वि. G. पिभ; P. reads एत्तिभमेत्तं वि and E. कादु for कार्तुं ५. A. M. P. R. om. आरमणम्^१ E. om. निमृणम्; B. N. read कष्टमेतेषु E. reads व्यसने for व्यसनेषु and B. E. N. G. read परवदुषां for परवदुषां ६. M. R. G. om. प्रकाशम्. P. om. तद and the rest of the speech also. ७. For गुह्यं R. reads गुरुकं G. गुरुकं वा. B. E. N. read गुरु वा. For तत्. G. E. read ततः B. N. तस्मैन् A. om. तस्मैन्. After इच्छामि. B. N. add कर्त्तव्यां का गतिरुद्देश्यैति.

पुरु० । अहौ णिव्वेन्धो अज्जस्स । का गई । णिवेदेभि । अस्ति
दावै एत्य णजरे मणिआरसेही विष्णुत्तमो णाम । (क)

राक्ष० । आत्मेगतम् । अस्ति विष्णुदासश्चनदनदासस्य सुहृत् ।
प्रकाशम् ॥ किं तस्य ।

पुरु० । सोै मम पिभवअस्सो । (ख)

राक्ष० । सहर्षमात्मगतम् । अर्येै प्रियवयस्य इत्याह । अत्य-
न्तैसंनिष्ठृष्टः संबन्धः । हन्त ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् ।
प्रकाशम् । भद्र किं तस्य ।

पुरु० । सोै संपदं दिष्णाभरणादिविहवो जलणं पवेसि-

(क) अहो निर्बन्ध आर्यस्य । का गतिः । निवेदयाभि । अस्ति तावदत्र
नगरे मणिकारश्रेष्ठी विष्णुदासो नाम ।

(ख) स मम प्रियवयस्यः ।

(ग) स संप्रति दत्ताभरणादिविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगराभिज्ञान्तः ।

१ निबन्धो. E ; for गई B. E. N. G. read गरी B. E. N. add एसो
before णिवेदेभि. २ B. E. N. om. दाव M. has अ दाव. For मणिआर E. has
सोवयार. For विष्णु E. has जिष्णु B. N. जिष्णु. For णाम P. has नामा. ३
स्वग० B. E. N. for विष्णु B. E. N. read जिष्णु० for सु...तस्य B. E. read
परंप्रियम् N. परमसुहृत् । प्रकाशम् ॥ वादमत्ति तस्य किम् G. has सुहृत् । भवतु ॥
प्रकाशम् ॥ ततः किं तस्य R. agrees omitting भवतु M. has सुहृत् ॥ प्रकाशम् ॥
सतस्तस्य किम् ४ Om. A ; for मम R. reads मह. For सोमम E. has समे. ५ Om. E.
६ हन्त before this B. E. N. अत्यन्त om. E. अत्यन्तम्. P. संनिष्ठृष्टसंबद्धः B.
N. हन्त here om. B. E. N. M. स्य in °सत्य om. G. ७ प्र-स्य om. B. N. G.
प्रकाशम् । सतस्ततः M. R. ८ संवाद्यम् before this, and this after संपदै B. N.
E. has संवेदि for दिष्णा० B. E. N. G. read शिणज्ञारिष्णाविहवो (भवी. G.)
पवेसि० for पवेसि० B. E. N. G.

दुकामौ णभरादो णिक्केन्तो । अहं वि जाव तस्स अऽग्निदद्वं
ण सुणेमि ताव अन्नाण उब्बन्धिय वावादहुं इमें जिणुज्ञाण
आअदो । (ग)

राक्ष० । भद्र अैग्निप्रवेशो सुहृदस्ते को हेतुः ।

किमौष्ठधपथातिगैरूपहतो महाव्याधिभिः ।

पुरु० । णहि णहि । (क)

राक्ष० । किमूभिविषकल्पया नरपतेनिरस्तः कुधा ।

पुरु० । अज्ज सन्तं पाँवं सन्तं पावं । चन्द्रउत्तस्स जणवदे ण
णिसंसापडिवत्ति । (ख)

अहमपि यावतस्याप्रोतव्यं न शृणोमि तावदात्मानमुद्ध्य व्यापादयितु-
मिमं जीर्णोद्यानमागतः ।

(क) नहि नहि ।

(ख) अर्य शान्तं पापं शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे न नृशंसाप्र-
तिपत्तिः ।

किमौष्ठधपथातिगैरिति । अचिकित्स्यमहाव्याधीराजकोषोगम्यगुरुदा-
रादिपर्वणमपूर्तीकार्यसुहृदिनाशश्वेतान्यात्मघातनिमित्तानीति भावः ॥
रोगाकान्ततया तस्य न मरणव्यवसाय इत्यर्थः ।

१ For णिक्केन्तो R. E. read णिक्केन्दो^१ after which B. N. read ता before
अहंवि, B. E. N. G. read अहंपि and G. reads ता after this. For जाव P. reads
जाव B. N. read पिभवत्सस्स before असुणिदर्वा. For सुणेमि M. R. read
सुणोमि^२ G. E. सुणामि. For ताव R. has ताव E. वाव; E. continues with अतां-
णयवावारेहुं G. अप्याण उब्बन्धिय वोवादहुं B. N. read वावारेमित्ति A. P. वावाद-
यिहुं. २ इई M. जिणोज्ञा^३ P. For आअरो P. G. E. read आगरो. ३ B. E.
N. G. read अथाभिप्र^४ and B. N. read तव^५ before सुहृदः and om. से. ४
अधि B. N. ५ R. G. E. om. one णहि and B. E. N. read अज्ज before
this. ६ कन्धया P. ७ सान्तं वार्व G. which and M. and R. om. one स...८
E. has only अज्जस (?) चन्द्र^९; B. N. read एई णस्थ before चन्द्र^{१०} G. सर्व
वरेसु भणि^{११} for वरेणणि^{१२} B. N. बहे अणि G. E. For पद्धि^{१३} E. has पद्धिवत्ती
A. पडित्ति P. पडिवृत्ति.

राक्ष० । अलभ्यमनुरक्तवान्कथय किंनु नारीजनुम् ।

पुरु० । कर्णी पिधाय । सन्तं पाँवं । अभूमि करु एसो अविणअस्स ।

राक्ष० । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशोवद्वौः ।

पुरु० । अज्ज अह इँ ।

राक्ष० । सावेगमात्मगतम् । चन्दनदासस्य प्रियसुहृदिति तद्विनाशो हुतभुजि प्रवेशहेतुरिति यत्सत्यं चलितमेवास्ते युक्त्येहपक्षपाताद्दृदर्यम् । प्रकाशम् । तद्विनाशां च प्रेयसुहृदस्तलतया मर्तव्ये व्यवसितस्यैं सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

(क) शान्तं पापम् । अभूमि: खब्बेषोविनयस्य ।

(ख) आर्य अथ किम् ।

अवशोप्रतीकार्यः ।

चलितमेवास्त इति । चलितमास्त इति यत्त्युक्तमेवेति व्यवहितेनान्वयः ।

तद्विनाशमिति । मृत्युं च सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

१ क्रिमयमन्यनारी० B. N. कथय किं कुमारी० P. २ अज्ज शान्तं वाव for this in G. and स...वृ twice B. N. For अभूमि M. R. G. E. अभूमि P. मिः; एस विणु पिधाणस्त सेहिजागस्त विसेसदो जिणुशास्तस्त for एसो-अविणअस्स, B. N; with this G. agrees reading एसो for एस and adding वस्तिकदस्स before सेहि and E. agrees omitting all between एसो and सेहि० ३ विषम R. E. N. G. ४ B. N. read अथद्वृ G. E. अधकिम. ५ सोस्य सुहृदः प्रिं B. N. सोस्यप्रिं G. E. प्रियसुहृत्तमस्तस्य प्रियसुहृदिनाशो एवानिप्रवेशहेतुरिति यत्समाकुलित एवास्मि B. N. प्रियसुहृत्तस्य विनासो (ic) स्य हुतशुकप्रवेशहेतुरिति यत्सत्यमाकुलित इवास्मि E. Our text is what occurs in G. except प्रवेशो for प्रवेश and में before चलित० (with this M. agrees) and वास्ति for वास्ते; A. agrees with our text, reading सुहृदिनाशोस्य for तद्विनाशो and P. reads सुहृदिनाशो शस्य हुतमित्रवेश &c. ६ For यु-यम् B. N. E. read सुहृस्तेहपक्षपातिना हस्येन. A. P. add after this तथानितुणतरं पृष्ठामि. ७ For all between this and प्रकाशम् B. N. read भद्र तस्यापि तवं सुहृदः E. agrees reading प्रियसुहृदः सुहृदस्तरितस्य श्रोतव्यवरितस्य B. G. read as in the text. G. reading however श्रीतव्य for भितव्य and R. reading तस्य before सुहृदितम् and मन्तव्यै (?) for मर्तव्यै.

पुरु० । अदो अवरं ण सङ्कोमि मन्दभग्नो मरणस्स विघ-
मुप्यादेदु० । (क)

राक्ष० । भद्रं श्रवणीयां कथां कथय ।

पुरु० । को गई किं कादव्यम् । एसो क्षु णिवेदेमि ।
सुणोदु अज्जो । (ख)

राक्ष० । भद्रं दाद्विजामि ।

पुरु० । अस्थि एत्थं णअरे मणिआरसेद्वी चन्दणदासो णाम ।
(ग)

राक्ष० । सविषादमार्मगतम् । एतत्तदपावृतमस्मच्छोकदी-
क्षाद्वारं दैवेनै० । हृदय स्थिरीभव किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीर-
मस्ति । प्रकाशम् । भद्रं श्रूयते मिलवत्सलः साधुः । किं तस्य ।

(क) अतोपरं न शक्नोमि मन्दभग्नो मरणस्य विघ्नमुप्यादयितुम् ।

(ख) का गतिः किं कर्तव्यम् । एष खलु निवेदयामि । शृणोत्तार्याः ।

(ग) अस्ति इह नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम ।

शोकदीक्षादारामिति । शोकदीक्षा शोकानुभवनियमस्तद्वारमागमन-
मार्गः ।

१ Before this B. N. E. read अज्ज P. अहो; for अदो P. has इदो and for अवरं E. अपरे R. om. it. For सङ्कोमि A. has सङ्कोणो० G. सङ्कोणो० E. सकणो०

For म...ग्नो० R. reads मन्दभाग्नो० B. G. N. मन्दभाग्नो० E. om. स्स in मरणस्स R. seems to read विघ्न० for विघ्नं and G. E. विघ्न० E. also has उपादेदु० for उप्या०

२ Om. B. E. N. G. R.; for कथय० B. E. N. G. read कथयतु भद्रमुखः E. reads before this श्रवणीयाः कथाः । ३ A. P. read before this अहोणिद्वन्धो० For

कागई० B. E. N. read कागरी० and om. किं० एवं G. reads करव्यं० For सुणोदु० M. P. G. read सुणातु० B. E. N. णिसामेदु० ४ R. M. om. भद्र B. E. N. G. read इत्तदपाव्यामोस्मिन् । ५ B. N. add before this जाणादि अज्जो० E. has एत्थं जाणादि ज्ञोव अज्जो०; for एत्थं M. has इत्थं and E. इह० After ज्ञोरे० G. E. have पुष्पदर्शण० (पुरानि E). वासी०; ६ हृं स्वगतम् G; in एतत्तम् P. om. तत्०; G. reads अपाहृतम् and E. अपाहृत० For शोक० B. N. read विनाश० A. P. om. शीक्षा० and B. N. add प्रकाश० and E. प्रवेश before द्वार० ७ देवेन A. देवेनाकृतम् E. which adds भद्र before हृदय० and reads अनिष्ट० for कष्ट० ८ B. E. N. om. अस्ति० E. om. भद्र after this and reads श्रूयते after णिष्ट० B. E. N. G. add स before साधुः०

पुरु० । सो एदस्स विद्वुदासस्स पिअवअस्सो होदि ॥ (क)
 राक्ष० । स्वंगतम् । सोयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।
 पुरु० । तदेव विद्वुदासेन वअस्ससिणेहसरिसं अज्ज वि-
 णविदो चन्द्रलः । (ख)

राक्ष० । कथर्य किमिति ।

पुरु० । देव मर्ह गेहे कुदुम्बभरणपञ्जना अस्थवत्ता अत्थि-
 ता एदिणा विणिमएँ मुञ्चिज्जदु पिअवअस्सो चन्दणदासो
 ति ॥ (ग)

राक्ष० । स्वंगतम् । साधु भो विष्णुदास साधु । अहो दर्शितो
 मित्रलेहः । कुतः ।

(क) स एतस्य विष्णुदासस्य प्रियवयस्यो भवति ।

(ख) ततो जिष्णुदासेन वयस्यलेहसदृशमदा विज्ञप्तश्वन्दगुप्तः ।

(ग) देव मम गेहे कुदुम्बभरणपर्यापार्थवत्तास्ति तदेतेन विनिमयेन
 मुच्यतां प्रियवयस्यश्वन्दनदास इति ।

१ For ए... हु० B. N. read अ तस्स जिष्णु० E. क (?) तस्स जिष्णु G. has जिष्णु for विद्वु० P. om. विद्वु० R. reads वियवयस्तो and G. E. read भोदि A. om. this whole speech २ आत्मग० E. for सो...र्ण...B. N. read अयमत्यन्तः E. अये अयमभ्यर्णः B. N. add प्रकाशम् ॥ ३ वदा (?) for तदो E. B. E. N. have पिअ before वअस्स and B. N. स्त after it ४ विष्णुलो B. N. ५ Om. E. स्वंगतम् before this in G. ६ For म...हे R. has मर्हगेहे B. E. N. G. अत्थि मे गेहे. For कुदुम्ब B. E. N. G. P. read कुदुम्ब B. N. read पञ्जसोअत्थी तस्स E. has अस्थवत्ता and G. E. om. अत्थि R. has शा शुदिणा. ७ विणिमएँ B. N. G. विणिमएरेण (?) E. For हु...हु० A. P. E. read मुक्तेहु० B. N. G. मुक्तहु० B. E. N. haye मे after मु० ८ G. has मद्व
 before this ; B. N. om. भो०

पितृन्पुलाः पुलान्परवदभिहिंसन्ति पितरो
 यदर्थं सौहार्दं सुहृदिं च विमुच्चन्ति सुहृदः ।
 प्रियं मोक्षं तद्यो व्यसनमिव सद्यो व्यवसितः
 रुतार्थैयं सोर्थस्तव सति वणिक्षेपि वणिजः ॥१६॥

प्रकाशम् । भद्रं ततस्तथाभिहितेन किं प्रतिपन्नं मायैर्ण ।

पुरु० । अर्ज्जं तदो एवं भणिदेण चन्दउन्नेण पडिभणिदो
 सेही विद्वादासो ण मए अत्थस्स कारणेण चन्दणदासो संज-
 मितो किंदु पच्छादिदो अङ्गेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो

(क) आर्य तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभणितः श्रेष्ठी वर्णुदासः न
 भयार्थस्य कारणेन चन्दनदासः संयमितः किंतु प्रच्छादितोनेनामायर-
 क्षसस्य गृहजन इति बहुशोऽनाम् । तेनापि बहुशो याचितेनापि न समर्पितः

पितृनिति । तदिति सामान्ये नपुंसकं तद्योसद्यो इति अनुप्रासलो-
 भेन प्रयुक्तमये सोर्थ इति पुलिङ्गेन निर्देशात् । तमर्थं व्यसनमिव खीदूत-
 पानादिव्यसनमिव । तद्विं व्यसनिभरतिप्रियतया दुस्यजमिति भावः ।
 वणिक्षेपि वणिजामर्थलोभः सहजो दोष इति भावः ॥ १६ ॥

१ N. reads भ्रातृन् here and मनुजाः for पितरो R. has this after पुच्छान्; for
 अभिहिंसन्ति B. reads अभिसंधाय २ B. N. समुद्दृशन्ति G. घनमुद्दृशन्ति ३ प्रियं
 सद्यस्त्वयुक्तं व्यसनिभिं व्यस्ये व्यवसितः B; our text agrees with G. except
 that G. has सद्यो for तद्यो and व्यवसितिः for व्यवसितः E. has प्रियं सन्तं
 त्वयुक्तं &c. as in B. प्रियं तं संत्वयुक्तं व्यसनमिव यस्य व्यवसितः (सिति?) N. ४
 Om. R. P. सत्ता before किम् B. N. ५ A. P. om. अज्जं तशे M. R. om. तशी; R. reads एष्वं; M. R. om. भणिदेण...पडि G. reads भणिदो (?) for भणिदेण,
 E. चन्द्रगुप्ते, B. N. om. सेही and B. E. N. add जिणुशास before जमए
 ई कालणे B. N. कारणे M. R. G. कारणेन P; R. reads अत्थस्य B.
 E. N. add सेही before संजं after which B. N. read चन्दनदासो R. G. E.
 read संजमितो; for किंदु B. E. N. G. read किंतु ६ विद्वानेण P. ७ विद्वानेण R.
 इही G.

नि बहुसो जाणिदं । तेण वि बहुसो जाचित्य ण समाच्यदे । ता
जदि तं समप्तेदि तदो अस्थि से मोक्षो । अण्णहौ पाणहरो से
दण्डो नि भणिअ वज्ञानां आणविदो चन्दणदासो । तदो
जाव वअस्सचन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण सुणोमि ताव जलणं
पविसामिति सेई विहुदासो णअरादो गिक्कन्दो । अहर्विं
विलुदासस्स असुणिदव्वं जाव ण सुणोमि ताव॑ उड्बन्धिभ
अन्ताणं वावादेमि नि इँदं जिणुज्ञाणं आअदो ॥ (क)

तद्यादि तं समर्पयति तदास्ति तस्य मोक्षः । अन्यथा प्राणहरोस्य दण्ड इति
भणित्वा वध्यस्थानमानयितश्चन्दनदासः । ततो यावदस्य चन्दनदासस्या-
श्रोतव्यं न शृणोमि तावज्ञवलनं प्रविशामीति श्रेष्ठी विष्णुदासो नगरान्मि-
ज्ञान्तः । अहमपि विष्णुदासस्याश्रोतव्यं यावन शृणोमि तावदुद्भव्यात्मानं
व्यापादयामीतीमं जीर्णोद्यानमागतः ।

१. नि...वि om. B. E. N. G ; for जाचिं R. reads याचिं M. आचिं G.
जाचभैतेण वि ; जाचियतेण वि. in E. which also adds वि after बहुसो ; B.
N. read जाचिरेणावि ; also नि after समप्तिवो. For ण...सी G. reads अमच-
रकल्पसर (? घर) जणो ण समप्तिवो ; जइ for जहि B. N. यदि E. For ते B. N.
read अमच रकल्पस्स घरअणे ; P. om. से before मोक्षो. २. अण्णथा B. N.
अण्णतथा E ; अण्णहाच (?) G. प्याण B. N. G. After इण्डो and before नि
B. E. N. G. read अहमक्तोर्पं (वं G) पडिमाजेतु (माजेतु E. वज्जेतु G.) नि B. N.
add further अण्णो वि जणो एवं णक्तारेस्ताविति. ३. वज्ञास्तठाने A ; for आण-
विदो G. has अज्ञाभाणद्वा B. N. आर्णीदो omitting क्तःसी ; for वज्ञा...तदो
E. reads. तवयस्तोतदो (?). For वअस्सच...स्स A. P. read अस्स. B. N. E.
पिअवध्यस्सस्स च...स्स. ४. सुणेमि B. E. N. After ताव B. N. read ज्ञेतु (ज्ञेत्य
E.) अणाणभेवावावारेमितिज्ञ ; E. om. all from ज्ञेतु to गिक्कन्दो. For जलणं
R. G. have ज्ञलणं B. N. जलणे ; for ण...नि B. N. read पविसिद्वकाने A.
पविसामिति ; for गिक्कन्दो B. N. read गिग्गदो. ५. G. om. वि B. N. read
पिआवपिभवअस्सस्स जिणुं G. E. आवज्ञु ; B. E. N. G. om. आव in our
text ; G. om. च also ; B. N. A. P. read सुणेमि. ६. ताव R ; उड्बन्धिभ om.
E ; for अन्ताणं B. N. have अन्ताणं E. अन्ताणव्यं ; for वावा...मि B. has
वावीदि (?) E. परिव्यावामि. For नि P. has इति. ७. इनं B. N. G ; for आ-
अर्णी B. N. E. read आगशेमिह G. आगशी.

रक्ष० । भद्रे न खलु व्यापादितच्चनदनदासः ।

पुरु० । अज्ज दाँव वावादीअदि । सो खु संपदं पुणो पुणो
अमच्च क्षवसस्स घरअणं जाचीआदि । ण खु सो । मत्तवत्सल६.५
समप्येदि८ ता एदिणा कालणेण ण करेमि मरणस्स काल-
हरण । (क)

रक्ष० । उत्तराप्तम् । साधु वयस्य चन्दनदास साधु९ ।

शिवेरिव समुद्रूतं शरणागतरक्षया० ॥

निचीयते९ त्वया साधो यशोपि सुहृदा विना ॥ १७ ॥

प्रकाशम् । भद्र गच्छ गच्छेदानीं शीघ्रं विष्णुदासं ज्वल-
नप्रवेशान्निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणान्मोचयामि ।

(क) अद्य तावद्यापाद्यते । स खलु सांप्रतं पुनः पुनरमात्राक्षसस्य
गृहजनं याच्यते । न खलु स मित्रवत्सलतया समर्पयति । तदेतेन कारणेन
न करोमि मरणस्य कालहरणम् ।

शिवेरिवेति । शिवेरिवेतीवशब्दो भिन्नकमः । यशसा संबध्यते । शरणागत-
रक्षया हेतुना समुद्रूतं समुत्पन्नं शिवेर्यश इव त्वया यशो निचीयते संपाद्यते ।
शिविनेवेति तृतीयान्तः पाठः सुगमः । तेन हि शरणागतस्य सन्निधावेत स्व-
विनाशोभ्युपगतः । त्वया तु सुहृदा विनापि । अपिशब्दो भिन्नकमः । ममासं-
निधान इदं यशो निचीयत इयहो शिवेरपि लम्पिकगुणः क्षायोसीति
भावः ॥ १७ ॥

१ भद्र भद्र G. om. in B. N. R. २ ण before this B. E. N. जाव P. वावादी-
सहि G. E. ३ व्यादि९ R. (?) ४ घरज्ञनं B. N. G. घरयनं E. For जाची९ M. R.
read आची९ E. या९ M. आच९; B. E. N. om. खु; for वत्सल R. has अच्छुले.
G. reads ५ लक्षणे. ५ Before this B. N. read जाचीअन्तोपि तं. For कालणेण
E. has कारणेण. For ण कीरेनि B. N. read होहि से E. भोहि से G. होहि; G. R.
read कालणस्स and B. N. read हलणे. ६ om. E; before च...स. G; twice
here B. N. ७ रक्षणात् N. E. ८ नशीयते N. विचीयते B. नशीयते (?) E.
९ B. N. read भद्र भद्र गच्छ शीघ्रमिदानीम्.

पुरु० । अहे उण केण उवाएण तुमं चन्दणदासं मरणादो
मोचेसि । (क)

राक्ष० । खङ्गमाङ्ग० । नन्वनेनै व्यवसायसुहदा निलिंगेन ।
पद्ये

निलिंशोयं सजल्जलदव्योमसंकाशमूर्ति-
रुद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसर्थ्यः करेण ।
सत्त्वोत्कर्षात्समरनिकषे दृष्टसारः पैरमे
मित्रलेहाद्विवर्णमधुना साहसे मां नियुक्ते ॥ १८ ॥

(क) अथ पुनः केनोपायेन तं चन्दनदासं मरणामोचयसि ।

निलिंशोयमिति । व्यवसायः उत्साहः पौरुषमिति यावत् । तदेकसहायेन
खङ्गेन तत्सर्वं मौर्यवलमुत्साह्य सुहृदं मोचयामीत्यर्थः । सजलः जलधारास-
हितश्वासौ जलदव्योमसंकाशमूर्तिश्वेति विशेषणकर्मधारयः नैव्यनैर्मन्त्य-
गुणभ्यां जलदव्योमदृष्टान्तः । धाराजलसहितलदेव युद्धश्रद्धापुलकित-
इवेत्युपेक्षा धाराजलकणिकानां पुलकसादृश्यसंभवात् । सत्त्वोत्कर्षान्म-
म कर इवायमपि सत्त्वोत्कर्षशालीत्यर्थः । पैरः समरनिकषदृष्टसारः बहु-
शोकुणिठतशक्तित्वेनानुभूत इत्यर्थः । मित्रलेहाद्विवर्णं मित्रलेहाधीनतया
कार्यकार्यविचारविमुखं मां साहसे नियुक्ते । हितादितानपेक्षं यत्कर्म-
तत्साहसं विदुः ॥ १८ ॥

१ अथ E. अथ B. N. केणउण B. N. E. For तुमं B. E. N. read अज्ञो
M. G. R. omit it. R. reads मलणारो G. मरणात् B. E. N. G. read मोचेति.
२ R. by mistake om. राक्ष...न्वनेन and reads व्यवसायै for व्यवसाय E. has
व्यवसाय for it and खङ्गेन for निलिंशेन ३ P. has पद्ये पद्य B. N. ननु वद्य.
४ विगत B. E. G. for जलदव्योम N. reads अल । कांस. ५ शाविरसक् N.
हस्तिवशम् G; for अधुना B. E. N. G. read अथवा.

पुरु० । अज्ञ ऐवं सेष्ठिचन्दणदासजीविदप्पदाणपिसुणिंदं विसमैदसाविपाकणिपडिं साधु ण ॥३४॥५५ तुमं णिणीअ पडिवत्तुं किं सुगृहीदणामहेओ अमच्चरक्वसपादा तुहे दिडिआ दिडा । इति पादयोः पतति । (क)

राक्ष० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ अलमिदानीं कालहरणेन । निवेद्यतां विष्णुदासाय एष राक्षसश्चन्दनदासं मरणान्मोचयति । इति निर्विशेषमिति॑ पठन्नाकृत्य खड़ं परिक्रामति ।

पुरु० । ता करेहि मेै पसादं सदेहणिणएण । (ख)

(क) आर्य एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितप्रदानपिशुनितं विषमदशाविपाकनिपतिं साधु न शक्नोमि तां निर्णयि प्रतिपत्तुं किं सुगृहीतनामधेया अमाल्यराक्षसपादा यूयं दिष्टया दृष्टाः ।

(ख) तत्कुस मे प्रसादं सदेहनिणयेन ।

१ एवं R. सेष्ठि चन्दणदासस्त जी० E. For प्पदाणपि B. E. N. G. read हेविति before which G. reads जीविदच्चवत्तापि for जीविदै. For पिसुणिंदं G. has सुणिदा B. E. N. सुणिदै. २ For विसम R. has एस. For विपा...३५ B. N. read विभागपरिणामपडिशो G. विभागणिपडिशो. For साधु R. has साहु G. ताड (?). For तुमं...किं B. N. read निष्ठिपरं भणिदु० । विलोक्य पादयोनिपत्य । अथ G. तुमं णिज्ञपरं भणिदु० E. has भुवनसुनिर्य जीवितरक्षणेन पिशुनिदा विषमदशा विभागपडिशन दकुणोमि गिछ्छिपरं भणिदु० किंतु गिहीदणाम &c. ३ धेवा B. E. N. G. For हि...ता B. N. read त्ति ता करेहि मे पसादं सदेहणिणएण and om. हि...ति. Then comes राक्ष० । भद्र सोहम् &c. पुरु० । सहर्षम् &c. to ...क्रदयोस्मि. राक्ष० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ &c. पुरु० । पादयोः &c. पर्सीशम् &c. For दिडिःता G. has त्तिदिडिआ. ४ E. has भद्र here B. N. at the beginning of speech; and ५ B. E. N. G. read कृतम् for अलम् and G. reads it after इत्यनीदृ० ६ B. N. B. have वया before this. ७ नित्यावि B. N. योवोमेति E; for आकृत्य खड़म्. B. N. read आकृदखड़ा; E. आकृदखड़म्. ८ M. R. read मह for मे; E. has करेह and G. करेय for करेटि.

राक्ष० । सोहेमनुभूतभर्तुविनाशः सुहृद्विभर्तुर्नार्थे
दुर्गृहीतनामधेयो यथार्थो राक्षसः ।

पुरु० । सहर्षं पुनः पादयोः पतित्वा । ही हीमाणहे दिहिआ
दिहोसिं । पसीदन्दु राष्ट्रप्रातः । अस्थि दाव एत्य पढमं चन्दउ-
चहदएण अज्जसअडदासो वज्जटाणं आणतो सो अ वज्जटा-
णादो केणवि अवहरिअ देसन्तरं णीदो तदो चन्दउचहदएण
कीस एसो प्पमादो किंदोन्ति अज्जसअडदासे समुज्जलिदो
कोवर्वर्ण्ही घादअजणणिहणेण निव्वाविदो । तदोपहुदि घादआ

(क) आश्वर्यं दिष्टया दृष्टेसि । प्रसीदन्वमालयादाः । अस्ति तावदत्र
पथमं चन्द्रगुप्तहतकेनार्थशकटदासो वध्यस्थानमाज्ञानः । स च वध्यस्था-
नाकेनाप्यपहय देशान्तरं नीतः । ततश्चन्द्रगुप्तहतकेन कस्मादेष प्र-
मादः कृत इति आर्यशकटदासे समुज्जवलितः कोपवहिर्घातकजननिधनेन

चन्दउत्तेति । चन्द्रगुप्तहतकेनेति आर्यशकटेतिच वचनं स्वस्य नन्दकु-
लपक्षपातित्वद्योतनार्थम् ।

१ A. P. seem to read राक्षसोह &c. B. E. N. read भद्रसोह &c., and add
पंश before विनाश B. N. read विनाश for विपत्ति. २ B. N. read °र्णीगृही°
R. G. B. read °नामा for °नामधेयो E. om. य...सः । ३ G. E. om. पुनः B.
E. N. read निपत्य for पतित्वा G. पत्ति. For ही B. N. read पसीदध-
सीदध R. reads हि E. om. ही. A. P. has ही... हे twice. ४ B. E. N. read
कश्योम्हि P. has विडा; पुरु० । पादयोर्निपत्य । पसीदन्तु before पसीदन्दु(न्तु) B.
N; do. omitting पुरु. E. रक्षसस before पादः B. N.; प्रभेदे before पढमं B. N.
पुरुमं M. पुडमं R; for what follows E. reads चन्दउत्तेण. G. च...हृषीण. ५
°सस्ववधो B. N. °सवहो A. P.; B. E. N. read केणावि after अ instead of
after व...सो R. M. A. om. अ E. has वि for it. P. reads हृषीरोपीहृषिरिभ. ६
अवदाहिषी B. N. E. हरिषी G. For हृषेण E. has हृषेण G. हृषेण; E.
om. वीत A. reads कुदो हृषीप; B. E. N. G. om. एतो. ७ करी B. E. N.
G.; om. P; For अ...से B. N. read अ...शसवधवस्तपौए E. agrees and om.
वधं and reads वधर्थ for वधुभाद. For स...से M. B. read समुज्जलन्तो.
८ रोक्षणी B. E. N. G. For विषेण P. E. N. G. read वधजसे M. P. read
पिष्टविषी; E. reads पशुहि; for घासभा B. E. N. G. read घासभा.

जे केविं गिहिदसत्यं अपुव्वं पुरुषं पिष्टुक्षेवा अगगदो वा पेक्ख-
न्ति तदो अन्तेणो जीविदं परिरक्खन्तो अप्यमन्ता वज्ज्ञाणे
वज्ज्ञं वावादेन्ति । एवं च गिहिदसत्येहिं अमश्वपादेहिं गच्छ-
न्तोहिं सद्विचन्द्रणदासदाः वहो तुवरिदो होदि । निष्क्रान्तः । (क)

राक्ष० । स्वगृतम् । अहो दुर्वीर्धश्वाणक्यबटोर्नीतिमार्गः ।
कुतः

यदि च शकटो नीतः शालोर्मतेन ममान्तिकं
किमिति निहतः क्रोधावैर्शाद्वधाधिष्ठितो जनः ।

निर्वापितः । ततः प्रभृति घातका यं कमपिगृहीतशख्मपूर्वं पुरुषमयतः
पृष्ठतो वा प्रेक्षन्ते तदात्मनो जीवितं परिरक्खन्तोप्रमन्ता वध्यस्थाने वध्यं
व्यापादयन्ति । एवं च गृहीतशख्मैरमायपादैर्गच्छद्विः श्रेष्ठिचन्द्रनदासस्य
वधस्त्वरायितो भवति ।

यदि चेति । शत्रोर्मतेन मौर्यानुमत्या छयना यदि शकटदासो ममा-
न्तिकं प्रापितस्तर्हि घातकवधपर्यवसायी क्रोधवेशो न घटेत । अथ घात-
कवधान्यथानुपपत्त्या कृतकं नेति तदीयं पलाय्यागमनं कृतकं छयरूपं न
भवति । परमार्थत एव शकटदासः सिद्धार्थकस्य तात्त्विकसाहसोपका-
रेण पलाय्य गतः स्यात्तदा तादृकष्टं कुत्सितं स्वहस्तलेखमुद्राङ्कना-
दिरूपं स्वामिद्रोहं शकटदासः कथं नु भावयेत्कर्तव्यलेन कथं चिन्त-

१ पि ग° B. E. N. चि A. M. R. For अनुच्छद° E. has अमश्वपुरिसं P. also
reads पुरिसं ; A. om. वा before अगगदो B. E. N. om. पिष्टुक्षेवा and have
पश्चात्यो (पत्पर्यो E.) after अगगदो. २ अद्विवेज्जेव before this B. E. N.
तदा for तदो P. परि om. E. रक्खन्ता G. ३ एवे अवासद...षे B. N. एव
अवासं E. श्वार्ण G; वावैरेन्दि M. R.; ता before एव B. N. G; च om. B.
N. अ for it P; गहिदसस्तेहि B. N. तहि after अमश्वपादेहि B. N. E; सेहि om.
P; वहे M. वज्जो G. for वधो For तुवरिशो G. has तुरविशो B. N. तुवराहशो;
तुविहो E. which also reads भोहि for which A. has होहस्तवि P. भविस्तवि;
A. P. G. E. om. निष्क्रान्तः. ४ R. has धार्था and मार्गः; M. om. कृतः.
५ स B. N. हि E. ६ तस्तेन क्रोधाधिः? B. G. (omitting तेन) तस्तेनवाच
क्रुधाधिः N. For वधाधिः E. has वनाधिः For निहतः P. विहितः.

अथ ने कृतकं तादृकष्टं कथं तु विभावये-
दिति मम मतिस्तकर्त्तव्या न पद्यति निश्चयम् ॥१९॥
विचिन्त्ये ।

नायं निखिंशकालः प्रथममिह कृते^१ धातकानां विधाते
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तयां कार्यमल ॥
औदासीन्यं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मल्लतामेवं धोरां
ध्यापन्ति ज्ञातमस्युँ स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि ॥२०॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

षष्ठोङ्कः ।

येत् आचरेदियर्थः । चिन्तनमपि तस्यानुचितं किमुताचरणमिति भावः ।
इयादितकीरुद्धो न कमपि निश्चयं प्राप्नोमीयहो दुर्बोध्यश्वाणक्यनीतिमार्गं
इत्यर्थः । स्वहस्तलेखात्स्वामिद्रोहरूपं कर्मातिकुत्सितं वाचा वक्तुमयो-
ग्यमिति तादृकष्टमित्युक्तम् । तादृग्लेख इति कथित्पाठः ॥ १९ ॥

नायमिति । प्रथमं पूर्वं छलतः परमार्थतो वा धातकानां विधाते कृते
बरिततरं चन्दनदासधातनप्रसक्तिभयान्निखिंशापारणमनुचितम् । नीया-
चरणं तु शिरसि भयं दूरे तप्तीकार इति न्यायेनानुपपन्नम् । सुहृदिना-
शोपेष्ठणं तु कृतघतादिमहादोषमापादयेत् । अतश्वन्दगुप्ताय दासीभवि-
नात्मानं निष्क्रीयैव सुहृदिमोचनं न्याय्येन गले पतितमिति ज्ञातं निश्चि-
तमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीच्यम्बकप्रभुवर्यज्ञाश्रितदुष्टिराजव्यासयज्ञविरचिते मुद्रारा-
क्षसन टकव्याख्याने षष्ठोङ्कः समाप्तिमगमत् ॥ ॥ ॥

१ B. E. have सकृत^० R. M. स न कृतम् A. has नकृतक्ये. For कृतम् B. E.
read लेखम् P. G. omit it. N. has ज्ञातम् and कथं न विभा^० E. has विला-
सवेत् । २ चकारुद्धा N. ३ तद्वात् after this B. N. ४ गते N. ५ तथा G.
६ मल्लते चातिधीराम् B. N. ७ नस्तिमन् B. N. ज्ञातम् for ज्ञातम् before this
in B; for निष्क्रान्तम् R. reads निष्क्रियाम् । ८ B. N. read इति P. इति मुद्रारा-
क्षसनाटके before this,

मुद्राराक्षसम् ।

सप्तमोङ्कः ।

ततः प्रविशति चण्डालः ।

चण्डाल० । ओसलेहै ओसलेह अवेह अवेह ।

जहै इच्छहै लकिवदवे प्याणे विहवे कुले कलत्ते अ ।

ता पलिहलह विस्तमं लाभापथ्यं सुदूलेण ॥ १ ॥ (क)

(क) अपसरत अपसरत अपेत अपेत ।

यदि इच्छत रक्षितव्याः प्राणा विभवः कुलं कलत्रं च ।

तत्परिहरत विषमं राजापथ्यं सुदूरेण ॥ १ ॥

इथं षष्ठेनाङ्केन राक्षसवशीकरणरूपं प्रधानकार्यं बीजवद्विर्यथायथं विप्रकीर्णैरत्रैकार्थीभावमुपनीतैर्मुखसंध्याद्यर्थैर्निर्वृद्धम् । अथ राक्षसेन चन्द्र-गुप्तसाचिव्यप्रहणद्वारा तलक्ष्मीस्थिरीकरणरूपस्य नाटकस्य प्रधानतमं फलमुपगमयितुं सप्तमोङ्क आरभ्यते । पूर्वाङ्के रज्जुहस्तेन पुरुषेण निवेदितं चन्द्रनदासस्य वध्यस्याननयनं श्रुत्वा राक्षसः संभ्रमं शाश्वमुत्सृज्य वध्य-

३. °चा० P. G. E. २ P. om. ओ...ह. A. om. अ...ह; ओसलध B. E. N. G; 'between the two B. E. N. add अज्ञा; for अवेह B. E. N. read अवेध and add माणसे between the two. ३ A. P. read here वज्जेह लाइस्व विसव पलिहलह सच्चवसपाई (यैहै P.) एवेखुवह (ह) माणस्तरोदि तुल (ङ P.) हो ज (om. P.) विषवादी (विषवाणवादी P.). For this B. E. N. R. read जह महह लकिलतुं विभष्य ये &c., E. जदि नहइलकिलजे जीअं विहवे कुलं कलत्रं च. G. जाइमहइलकिलहै सेपाये विहविहवे कुले &c., B. N. read च for अ; om. ता and read पलिहलध for which G. has पलिहरू P. पलीहलह. ४ विसमे A. M. विसंविष B. N. G. विसंविष E; for लाभा० P. has लाभापथ्यै E. लाभा-पथ्य R. M. लाभापथ्यै; B. N. read पभसेण E. सुदूरेण अ G. सुदूलेण अ.

अविअ

होंदि पुलिसस्स वाही मलणं वा सेविदे अपस्थमिमि ।
लाआपत्थे उण सेविदे सअलं वि कुलं मलदि ॥१॥(क)

ता जादि॑ ण पतिज्जह ता एह पेक्खह एअं लाआपत्थका-
लिणं सेविदेच्छावदासं सउत्तकलत्ते॑ वज्ज्ञाणाणं णीअमाणं ।
आकाशे श्रुत्वा॑ । अज्जा किं भणह । अत्थि से कोवि मोक्खोवाओ

(क) अपि च ।

भवति पुरुषस्य व्याधिर्मरणं सेविते अपथे ॥

राजापथे पुनः सेविते सकलमपि कुलं घ्रियते ॥ २ ॥

(ख) तद्यदि॑ न प्रतीथ तदत्र प्रेक्षब्धमेनं राजापथकारिणं श्रेष्ठिच्छन्द-
नदासं सपुत्रकलत्रं वध्यस्थानं नीयमानम् । आर्याः किं भणथ । अस्त्यस्य

स्थानं प्रति निष्कान्त इत्युक्तम् । संप्रति स एव चन्दनदासवृत्तान्तोस्मिन्द्वे
प्रपञ्चयत इति । इदमङ्कावतरणं यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगत इति
तलक्षणात् ।

१ भोवि G. E; for उ० R. पुरुसस्स E. पुल० G. पुरि०; व्वाही for वाही. B. N.
G. वावाही (?) R. व्वाही E. वाहि P; मलणे for मलणं P; for अप० B. E. N.
read अवस्थमिमि G. अवस्थगि. २ लाआपत्थे॑ G. पुण सेविदेमिमि E; वि om. B.
E. N. पि G; डल B. N. om. P; for मलहि R. M. read मिभादि. ३ जृइ B.
N. ताज्जादि R. G. E. For पतिज्जहता एह &c. B. N. read पतिभाअध तदपेक्खय
एई लाआपत्थ० E. पतिभाह ता पेक्खय एई लाआपत्थ० G. पतिज्जहतापेक्ष (?)
ए एअे ल आपत्थ M. reads परिज्जहता R. पडिज्जहता. ४ सपु० B. E. N. G.
and after णीअमाणं for which B. N. read "आपीआमाणं G. E. णीअमाणं. ५
Om. B. N. before आ० E; from णीअमाणं to घरअपे० om. P; for अज्जा
A. G. E. read अज्ज. For भणह E. has भणेहा B. N. भणध. For
अस्थिसेक्षीवि B. N. read अस्थिय किं अम्भणशासस्स G. E. read से॒ for से॑ in
our text.

न्ति । अज्ञा अत्ये अमच्चरक्खसस्स घरअणं जह समप्येदि । पुनराकाशे । किं भणहै । एसे सलणागदवच्छले अन्तणो जीविदमेचससे कालणे इदिसं अकज्जं ण कलिससदि न्ति । अज्ञा तेण हि अवधालेह से सुहां गदि । किं दाणि तुहाण एत्य पडिआरविआरेण । (ख)

ततः प्रविशति द्वितीयर्चण्डालां गतो वध्यवेशधारी द्व्यलं स्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्वन्दनदासः ।

कोपि मोक्षोपाय इति । अस्यमात्यराक्षसस्य गृहजनं यदि समर्पयति । किं भग्नथ । एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितमात्रस्य कारणे ईदृशमकार्यं न करिष्यतीति । आर्या: तेन हि अवधारयतास्य सुखां गतिम् । किमिदानीं युम्भाकं प्रतीकारविचारेण ।

सलणागदवच्छलेति । इत्यादिपौरवचनेनास्य शरणागतरक्षणविरुद्धं लिखितपठितलेन सकललोकप्रसिद्धमित्युकं भवति । सुखां गति शरणागतरक्षणपुण्येनोत्तमलोकप्राप्तिमिति बहिरर्थः । राक्षसप्राप्त्या बन्धमोचनात्सुखप्राप्तिमिति गूढम् ।

१. B. N. om. अज्ञा and before this read कुशो से अथणस्त मोक्षलोकाओं न्ति । एवं उन and after this से जह; E. too has जहि G. जह after this, and not before समप्येदि. For घरअणं G. reads परिअणं E. मच्छलयणं omitting स्स just before the घरअणं R. reads जहि for जह and G. adds न्ति after समप्येदि. २. भणहै E. भणाथ B. N. पुन...शे before this om. G. E. (which adds ण before एसे) For वच्छले P. has वस्तस्ले E. वस्थले. ३. B. E. N. om मेच्छ. For इदिसं R. has ईरिसं E. इमं M. ईरिशं B. N. have ण before this not before कलिससदि for which E. reads कलइस्तदि. A. P. read अज्ञ for अज्ञा. ४ जह एवं before this B. N. For what follows B. N. read अवधारेण से अभुवगारि A. अवधालेह ससुहां P. लएहसेअसुहां G. धानेहसेसुहां गहि E. अवधा लेह से पुगरि एत्यके शारी एत्य तुहाणं परीकालो; for किं &c. B. N. read एत्यके शारी तुहाणं परीभासे For किं G. has एत्य किं; for शारी P. R. N. शारीं R. M. om. एत्य. A. reads विआरणेण and E. एत्यपरीका विरहे. ५ चां P. G. E. तुगम्बमानो E. येष P. G. E. स्कृषेण वहम् E.

चन्द० । सबाष्पमे । हङ्गी हङ्गी, अहारिसाणं वि णिष्ठं
चास्तिभङ्गभीरुणां चोरजगोचिदं मरणं होदि ति नमो किद-
न्तस्त । अहे वा ण णिसंसाणं उदासीनेषु इदरेषु वा विसेसो
त्थि । तहहि । (क)

मोत्तूर्णे आमिसाइं मरणभएण तिणेहिं जीवन्तम् ।

वाहाणं मुद्धहरिणं हन्तुं को णाम णिब्बन्धो ॥ ३ ॥ (ख)

समन्तादवलोक्य । भो^१ पिअवअस्स विषुदास कहं पडि-

(क) हा धिक् हा धिक् । अस्मादृशानामपि नियचारित्वभङ्गभीरुणां
चोरजनोचितं मरणं भवतीति । नमः कृतान्तस्य । अथवा । नृशंसानां
उदासीनेषु इतरेषु वा विशेषोस्ति । तथाहि ।

(ख) मुक्त्वा आमिषाणि मरणभयेन तृणजीवन्तम् ।

व्याधानां मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम निर्बन्धः ॥ ३ ॥

(ग) भो प्रियवयस्य जिष्णुदास कथं प्रतिच्छनमपि न मे प्रतिपद्यते । अथवा

१ For चन्द...^१ B. E. N. R. read कुट्ठ० R. om. one हङ्गी For चन्द...^१ E. reads हङ्गी (?) P. has अम्हालिसाणं For णिष्ठं B. N. read कार्ध E. वि G. E. after वि read जहिं. For चारित्व B. N. have चारित्व P. चालित्. २ जणाण विभ B. N. ^१जोचिदुर्दृ R. ^१जोविभ G. For मरणं R. has मलणं. For हंडिं G. has होइ A. P. भोडि ; B. N. पस्तिणनोणमोकरन्तस्स E. has ^१निष्ठप्पणं मोक-
रन्तस्तस्त R. reads किइन्तस्त G. किवत्तस्स. ३ अथवा G. E. ष om. B. N. For उदासीनेषु M. has उदासीनेषु ; for इतरेषु G. reads इपरेषु^१ E. इपरेषु^१ A. has ष for द्ध in both places here P. reads विशेषोस्ति For विष्णु B. E. N. G. read अस्थिय and they also read सथा for तह. ४ मौहुण B. N. For आमिं B. N. P. read आमिसार्द B. M. P. read मलण P. om. भएषु G. reads भवेष. E. नएन For तिणेहिं E. has तिणिहिं P. तिणीहि. For जीवन्तम् B. E. N. G. M. जीवन्तिम्. ५ हरेण (?) E. हन्तु M. For णिब्बन्धी G. has णिट्टन्धी. ६ भालं B. E. N. G. हङ्गी before this R ; while A. M. have विष्टु^१ before विभ^१ B. E. N. G. have कार्ध for काह E. has भवन्तरे (?) for भी.

वअर्णं वि ण मे पद्मेष्वज्ज्ञसि । अह वा दुष्टहा ते कु भाणुसा
जे एदस्ति काले दिडिपथे वि चिडन्ति । सबाष्पम् । एदे अह्नपि-
अवअस्सा अंसुपादमेत्तकेण किदणिवावसलिला विअ कहं
वि पडिणिव्वत्तमाणा सोअदीनुवअैणा वाहगुरुआए दिडीए
मं अणुगच्छन्दि । इति परिक्रामति । (ख)

चाण्डौ० । अज्ज चन्दणदास आजदोसि वज्ज्वहाण ता
विसज्जेहि पलिअणम् । (क)

दुर्लभास्ते खलु मानुषां य एतस्मिन्काले दृष्टिपथेषि तिष्ठन्ति । एतेस्म-
प्रियवयस्या अंसुपातमात्रेण कृतनिवापसलिला इव कथमापि प्रतिनिवर्त्तमानाः
शोकदीनवदना बाष्पगुर्वा दृष्टया मामनुगच्छन्ति ।

(क) आर्य चन्दनदास आगतोसि वध्यस्थानं तद्विसर्जय परिजनम् ।

१. वयणं E. For वि G. E. have पि ; B. N. read मे ण E. मा for नमे ;
B. N. add त्ति after^० ज्ञासि. For अहवा B. N. read अधवा E. अधवा. For
ते... युसा B. N. read क्षुत्ते पुरिसा E. क्षुत्तेमणुस्ता. २ इमर्त्ति B. E.
N. अर्त्तिस G. For पथे R. has पहे M. E. वहे A. पथे ; M. R. G. om. वि.
M. R. P. read चिडुन्दि E. चिह्नित॑ ; चन्दन॑ before सबाष्पम् in B. N.
For एहे E. has एते A. एवेअ. For असु॑ E. has अंसवादभनिसकेण A. P.
read अंसुपादमत्त॑ B. N. G. read बाइ for पाद M. has मेत्तप॑. After
किइ (for which P. has किइ and E. has कय) B. N. read पंसीभारा
स्वसरीरोहि शिवन्तमाणा परिवहुमाणसोअ &c. (G. E. om. स्व. G. reads अन्त
E. बत्ताव for वत्त॑ G. पडिनियन्तमाणसोअ for परि... जसोअ and E. परिव-
त्तियस्सहानविस्वेषत्तिसीण &c. as in the text) M. R. read परिविवहनाप॑ . ३
पद्माणा A. P. For बाह॑ P. has बाप्क॑ B. N. बापागर॑ ; गच्छन्ति B. E. N. G.
omitting इति...ति. ४ B. N. read बाप्तालौ परिकम्बावलोकय च G. E. read
परिकम्ब्य चण्डालौ M. has अज्ज च... से. For आअ॑ B. N. read पवागर॑
E. पवागर॑ G. अगर॑ B. N. read वज्ज्वहण॑ E. व...शण॑. For पलिभर्ष॑ B.
E. N. read घर्षण॑.

चन्द० । कुदुम्बिणि णिवत्तेहि संपूदं सपुत्रा । ण जुन्तं क्षु
अदोव्वरं अणुगच्छिदुम् । (क)

कुद० । सवाष्यम् । परलोअं पस्थिदो^३ अज्जो ण देसन्तरं । (ख)

चन्द० । अज्जे^३ अअं मित्रकज्जेण मे विणासो ण उण
रिसदोसेण ता अलं विसादेण । (ग)

कुद० । अज्ज जह एवं ता दाणि अकालो कुलजणस्य
णिवहिदुः । (घ)

चन्द० । अह^४ किं ववसिदं कुदुम्बिणीए । (ङ)

(क) कुदुम्बिनि निवर्तस्व सांप्रतं सपुत्रा । न युक्तं खत्वतोपरमनुगन्तुम् ।

(ख) परलोकं प्रस्थित आर्यो न देशान्तरम् ।

(ग) आर्ये अयं मित्रकार्येण मे विनाशो न पुनः पुरुषदोषेण तदर्लं विशादेन ।

(घ) आर्य यद्येवं तदिदानीमकालः कुलजनस्य निर्वितंतुम् ।

(ङ) अथ किं व्यवसितं कुदुम्बिन्या ।

परलोअं इति । देशान्तरं प्रस्थितं बन्धुं नानुगच्छेदिति शास्त्रम् ।
परलोकं प्रस्थितस्य लनुगमनमुचितमेवेति भावः ।

१. B. E. N. G. have अज्जे before this A. reads कुद० and P. कुदुम्बिनि For
ण... २. B. N. read णिवत्तस्ततुम् G. reads णिवत्तसंपूदं E. simply संपूदं For
ण... क्षु B. N. कृज्ञहार्ण क्षु एवं R. om. from this to p. 264. B. N. read
अवरं अभूमिभनुग^५ G. अवरं भूमी क्षु अभु^६ E. अपरं अभूमी अभु^७. ३. पहिभी
E ; B. N. have उण after ण A. reads देशन्तरं M. देसन्तरं E. has पस्थिदी
after this ; B. E. N. add ताअज्जोग्नो दाणि (अकालो शार्णि E.) एसो कुलजः ।
(य E) जस्य णिव (य E.) त्तिर्द. ४. अयो P ; this and next speech om. in E ;
सुख for अअं ; मम for मे B. N. which om. उण also ; M. om. मे ; for ता...
ण B. N. read ता किं हरिसहाये वि रोदिति ति. G. ता अलं आतन्त्रहाये विला-
षेन. ५. अव्य P. अकालो om. and अपुचिदै before शार्णि B. N. ; शार्णि B. N. P ;
कुलजणस्य B. N. G. कुलअणस्य P. For णिवहिदुः B. N. have णिवहिदुः ६.
भक्त B. N. विवसिदै G. For कु^८ P. G. read कुद० B. N. भजाए.

कुद० । भेत्तुणो चलणे अणुगङ्गाच्छन्तीए अप्पाणुग्गहो होदिति । (क).

चन्द० । अज्जे^१ दुव्ववसिदं एदं तुए अर्भ पुत्तओ असुणि-दलोअसंववहारो बालो अणुगङ्गिदव्वो । (ख)

कुद० । अणुगिङ्गन्दु^२ ण पसण्णाओ देवदाओ । जाद पुत-अ पत पश्चिमेसु पिदुणो पादेसु । (ग)

पुलः । पादयोर्निपत्य । ताद किं दाणिं^३ मए तादविरहिदेण अणुचिङ्गिदव्वम् । (घ)

(क) भर्तुश्वरणावनुगच्छन्या आत्मानुग्गहो भवतीति ।

(ख) आर्ये दुर्व्ववसितमिदं तया । अयं पुत्रकोश्वतलोकसंव्यवहारो बालोनुगृहीतव्यः ।

(ग) अनुगृह्णन्वेनं प्रसन्ना देवताः । जात पुत्रक पत पश्चिमयोः पितुः पादयोः ।

(घ) तात किमिदानीं मया तातविरहितेनानुष्ठातव्यम् ।

पश्चिमेत्विति । अतःपरं द्रष्टुमशक्येत्वित्यर्थः ।

१ B. N. read सवाप्यम् before this and चलणमणु० ; P. has^१ च्छन्तीए For अप्पाणु० E. has अन्नाणु० G. अच्य० B. N. अङ्गाज० ; G. reads भोदु० B. N. E. होदु० २ om. E. For एदं तुए B. N. have एदं ते E. इदं ते. G. ते एदं after which B. N. have ता शार्णी अङ्गाजा० अर्भ (om. पुत्रओ) G. agrees reading इशाणि for ता शार्णी B. N. read उववहारो for संववहारो B. N. read कुमारो E. पुत्रको for बालो ; B. N. read फ्ति after अणुगङ्गिदव्वो for which P. E. गिङ्गि० B. N. गिङ्गि० G. M. गिहि० ३ गेहन्तु० B. N. गेहन्तु० G. गिङ्गन्तु० E. गेहन्तु० A ; A. P. om. फः ; B. N. have अभवतीओ कुल before देवदाओ for which E. has देवदाओ. For पत... वेदु० B. N. have पणमय अपश्चिमस्स पिदुणो पाएदु० G. पतस्य पतकु अपतिपतेषु वितुणो पाएदु० E. agrees with G. reading पिदुणो पाएदु० ४ B. N. om. किंशाणि and have फ्ति before अणु० G. reads शाणि only and has फ्ति (?) कु G) where B. has it, E. has इशाणि and फ्ति where B. has it.

चन्द० । पुन चाणकविरहिदे देसे वासेदव्यः । (क)
 चाण्डा० । अज्ज चन्दणदास गिखादे गूले ता सज्जो होहि । (ख)
 कुङ्ड० । अज्जो परित्ताअध परित्ताअध । (ग)
 चन्द० । अज्जे अहै किं एत्य आकृदसि । सर्वं गदाण दा-
 व देवा दुखिअं परिअणं अणुकम्पन्दि । अण्ण अं भित्तकज्जेण मे
 विणासो ण अजुत्तकज्जेण । ता किं हरिसद्वाणे वि रोदीअदि (घ)

(क) पुन चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् ।
 (ख) आर्य चन्दनदास निखातं शूलं तत्सज्जा भव ।
 (ग) आर्याः परित्तायध्वं परित्तायध्वम् ।
 (घ) आर्ये अथ किमत्र आकृदसि सर्वं गतानां तावदेवा दुःखितं परिजन-
 मनुकम्पन्ते । अन्यच मित्रकार्येण मेविनाशो नायुककार्येण । तत्किं हर्षस्थाने-
 पि स्वते ।

चाणक इति । अनेन चाणक्यस्यायन्तं क्रौर्यमुकम् ।
 आकृदसीति । शोकवेशेन नीचान्प्रति किमाकृदसि सुचरितानुकम्पिनो
 देवा एव शरणीकरणीया इत्यर्थः ।
 भित्रकज्जेणिति । भित्रकार्येण मरणास्वस्य स्वर्गो निश्चित इति भावः ।

---

१. G. om. वि० २. °नदास A. P. For गिखादे N. has गिखने E. गिखदे A. M. गिखासे; M. P. has सूले. E. सूले For होहि G. E. read भोहि and B. E. N. G. have शार्प्प before it. ३. Twice in M. G. E. For परि० P. has पलि० E. reads परित्तायध A. M. °अह P. °अहा. ४. B. N. read भद्रमुह मुहुरार्द चिह्न । अह जीविदवच्छले किं &c. M. has only अह before किं and G. अहुमहे E. अहजीविदवच्छले M. reads अर्थ for एत्य G. om. अा नि आकृदसि; E. has सर्वं for सर्वं B. E. N. G. read after that गहा ष्टु (om. G.) ते देवा अन्दा जे दुखिई (G. om. वि०) इत्थीज्ञा (परिज्ञा E. अणे G.) पहार्येण (om. G. E.) अणुकम्पन्दि (कंवन्ति E.) B. N. om. वि० what follows M. reads विक्षिण for परिज्ञा. ५. E. has अन्दार for this G. om. मे. G. and E. have ए पुरिसोसेण for ए अजुत्तकज्जेण G. has ए० after किं and रोदीअदि for रोदीमहि M. has रोदीवदि.

प्रथमश्णालेः । अले विलपत्त गेह चन्दणदासं । सअं एव
परिअणो गमिस्तदि । (कं)

द्वितीयश्णालः । अले वज्जलोम एस गेहाभि । (खं)

चन्द० । भद्र मुहूर्तं चिठ्ठे जाव पुच्चयं सन्तज्ञामि । पुच्चं
मूर्धि आश्राय । जाद अवस्तुं भविदव्वे विणासे मित्रकज्जं
समुद्वहमाणो विणासमणुभवामि । (ग)

पुच्च० । ताद किं एदं वि भणिदव्वं । कुलधर्मो क्वु एसो
अहाणं । इति पादयोः पतति । (घ)

(क) अरे विलपत्त गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव परिजनः गमिष्यति ।

(ख) अरे वज्जलोमन् एष गृहाभि ।

(ग) भद्र मुहूर्तं तिष्ठ यावत्पुत्रकं सान्त्वयामि । जात अवश्यं भवितव्ये
विनाशे मित्रकार्यं समुद्वहमाणो विनाशमनुभवामि ।

(घ) तात किमिदमपि भणितव्यम् । कुलधर्मः खल्वेषोस्माकम् ।

अणुभवामीति । अतस्त्वया न शोचितव्यमिति भावः । अत्र करुणः
स्थापी शोकदीनवचनादिभिर्विभावैरनुभावैश्च पुष्टकः ।

१. E. has before this the speech of पुच्च further on. For विलपत्त B.
N. read विष्णवेत्तका G. विलपत्तभा E. विलपहका. For गेह E. has गिहादि
M. अङ्गेऽहि after which B. N. have हनं ; B. N. read घलभणो सभंज्जेय
for स...णो M. reads परिजनो G. पलिभणो (reading ज्जेव्व for एव). २ अये
E. वज्जलोमगा G. व...मकां B. N. E. एसे for एस B. N. एसो E. which
also reads गिहाभि. ३ भद्रमुह चिठ्ठे, मुहूर्तं B. N. E. पुच्च for पुच्चयं G. E. For
सन्तज्ञामि B. N. have परिस्तज्ञामि G. परिस्तज्ञामि E. परिदज्ञामि (before
पुच्च) B. N. read इति पुच्च परिष्वडय मूर्धि समा^०; E. agrees with text
but reads समाश्राय G. E. have पुच्च B. N. पच्चय after जाव. ४ अवस्तुं
E ; किं ब before विणासे B. N; करुणे for कज्जं P; उद्व^० for समुद्व^० E ; अभवा-
मो E. युभवेहि G. ५ ताद एई क्वु भणितव्यं किं B. N. तात A. P. For किं
G. has पि. E. has ताय किं एवं पि भणितव्यं. For धर्मो B. E. N. read क्वमो.

चाण्डां० । अले गेह एणै । (क),
 कुदु० । सोरस्ताडम् । अज्ज परिचाहि परिचाहि । (ख)
 प्रविश्य पटाक्षेषेण राक्षसः । भवति न भेतव्यम् । भो भोः
 शूलायतनाः न खलु व्यापादवितव्यश्चन्दनदारः ।
 येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनिदयत्पुरा
 मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।
 आत्मा यस्य वधाय वः परिभवक्षेत्रीकृतोपि प्रिय-
 स्तस्येयं मर्म मृत्युलोकपदवी वध्यस्तगावध्यताम् ॥ ४ ॥
 चन्द० । सवार्थं विलोक्य । अमच्च किं एव । (ग)

(क) अरे गृहाणैनम् ।

(ख) आर्य परिचायस्त परिचायस्त ।

(ग) अमाय किमिदम् ।

प्रविश्य पटाक्षेषेणेति । असूचितस्य सहसा संध्रेषण प्रवेशः पटाक्षेपः ।
 शूलायतना इति । शूलमायतनं जीवनाश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।
 येनेति । महोत्सव इवेति सप्तम्यन्तम् । यस्य मम परिभवक्षेत्रीकृतोपि ।
 एतादृशां परिभवमनुभवन्नपि आत्मा शरीरं वपुः युध्मादृशां वधाय व-
 धार्थु प्रियो जातः यदर्थं किल चाणक्येन कौलूतादयः युध्मादृशा धा-
 तकाश्च छलेन वृथा व्यापादिताः । एतादृशपातकनिमित्तभूतोप्यात्मा येन
 मर्मां न परित्यक्त इत्यात्मोपलभ्यः ॥ ४ ॥

१. गेहिभाणै (?) R. गेह वडजलोमभा B. N. गिङ्कले गिङ्क E. G. (this latter adds सर्वं पलिज्ञाणो गमिस्सति). After this speech B. N. have चाण्डालौ गृहीतश्चन्दनशासमारोपवितुं शूले. २. Om. B. E. N. G. अज्जा B. N. अज्जो M. परिचाभ्य E. परिचाभ्स्त G. E. पलिचाहि P. परिचाहि M; परिचाहि om. B. ३. अपटीक्षेषे B. N. which add भेतव्यम् after the भेतव्यम् in our text. G. has न भेतव्यम् २. For शूलायतनाः B. E. N. read शैनापसे G. भी शूलपासे G. also reads व्यापारीयाः and B. E. N. G. add कुतः after चक्षन-शासः ४. इष्टम् G. ५. भवे E. ६. किल A. P. ७. विः स...B. E. N. G. इष्टं पृष्ठे G. निमे (?) E; B. N. add after it हे व्यवसिष्यम्.

राक्ष० । त्वर्दीर्घे चरितैकदेशस्यानुकरण किलैतत् ।

चन्द० । अमच्च सर्वं वि॒ हमं पआसं णिष्फलं करन्तेण
तुए कि॒ अणुचिद्विदं । (क)

राक्ष० । सखे स्वार्थ एवानुष्टितैः । कृतमुपालम्भेन । भद्रमुख
निवेद्यतां दुरात्मने चाणक्याय ।

वज्र० । किं ति॒ (ख)

राक्ष० ।

दुष्कालेपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता
नीतं येन शूलमित्यादिर्लभुवाणैश्चिद्विद्यै यदा॒ः ।
३ इनामामापे चेष्टितं सुचरितैः क्षिणं विशुद्धात्मना
पूजाहीपि सँ यत्कृते तव गतः शूलमेषोऽस्म सः ॥५॥

(क) अमाय सर्वमपीमं प्रयासं निष्फलं कुर्वता लया किमनुष्टितम् ।

(ख) किमिति ।

सखे स्वार्थ ऐवेति । इदं लत्संरक्षणं ममात्मरक्षणादप्यभ्यहितं श्रेयस्कर-
मिति भावः ।

दुष्कालेपीति । त्रिविना पुण्ये कृतयुगे तत्कृतमिति नात्र चित्रम् । पापे
कलियुग ईदृशं कर्म कुर्वाणस्तोप्यतिशयितो य-भ्यन्दनद्यासः स लयार्थ-

१ ° वीवस्य B. N. G. which and E. om. last एतत् २ पि॒ for वि॒ G. E.
णिष्फलं before हमं G. मै॒ णिष्फलं एव॑ (हमं E.) पआसं B. N. E. करणेण E. For
तु...कि॒ B. E. N. read ण॑ मेषिर्भ॑ and add अमच्चेण after चिद्विद्यै॒ G. reads
तुए जं॑ मै॒ पिर्भ॑ अणुचिद्विद्य॑ ३ B. E. N. G. read सखे चन्दनशास (G. om.
this) कृतमुपालम्भेन (G. has तत् and E. तत् before कृतम् and both read
कृत॑ after अदीलोकः) स्वार्थप्रधानोहि जीवलोकः (G. has °वि॒ for हि॒ E. om. it)
भद्रमुख अदयमयौ॒ (om. G. E.) निवेद्यतां तावतुपात्मने (G. om. तावत्) चाण-
क्याय ४ R. has कुरात्मने after चाणक्याय in our text ; R. M. read तत् before
कृतमुपालम्भेन ५ B. N. have अव॑ G. E. जया before कि॒ ६ च शुद्धा॑ P. which also has वृद्धा॑ for
शुद्धा॑ ७ च॑ for स॑ R. and for गतः शुद्धत्वम् B. N. गतोवृद्धस्वम्

प्रथमः । अले विल्लपत्तर्भे तुमं दाव चन्दणदासं गैङ्गिअ^१
इहै एदस्त मसाणपादपस्त छाआए मुहूर्तं चिह्न जाव अहै
चाणकस्त निवेदेनि गिहीदो अमच्च रक्खसो नि । (क)

द्वितीयः । अले वज्जलोमां गच्छ । (ख)

इति^२ सपुत्रदारेण चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः ।

प्रथमः । एदु अमच्चो^३ । राक्षसेन सह परिक्रम्य । अस्थि एत्थ

(क) अरे बिल्लपत्रक ! त्वं तावचन्दनदासं गृहीत्वैतस्य ईमवानपाद-
पस्य छायायां मुहूर्तं तिष्ठ यावदहं चाणक्यस्य निवेदयामि गृहीतोमा-
यराक्षस इति ।

(ख) अरे वज्जलोमनगच्छ ।

(ग) एत्वमायः । अस्यत्र कोपि निवेदयत तावचन्दकुलनगकुलिशस्य

मर्चनीयोपि यस्य मम कृत ईदृशीं विपत्तिमनुनीतः सोयं तव विधेयोस्मी-
त्वर्यः । तुद्वा अत्यंतदयालव इति प्रसिद्धं तेषामपि चेष्टितं दयालुलं लिष्टं
कृशीकृतमित्वर्यः ।

१ विपत्तम् M. विलपत्ता G. विलवृत्तका E. For दाव. A. E. read ताव after
which B. N. read सोहि before चन्दणः २ B. E. N. G. om. इह B. E. N.
read इमस्त for एदस्त and A. P. समसाण for मसाण. For पादपस्त B. E. N.
G. read पादपस्तः; for मुहूर्तं B. E. N. A. read मुहूर्तर्भे; याव. E.; अज्ज
before चाणक्षः B. E. N. चाणक्षाय G. For गिही^० R. reads गिहि^० B. N.
G. गहि^० E. गहिए; B. N. G. read लक्खसो. E. लक्खसे ३ अये A. P;
वज्जलोम M. वज्जलोमका. G. E. वज्जलोमधा B. N. For गच्छ B. has एवं
होतु N. एवं कलेमि. ४ Om. R. G. तथा for it E; निष्क्रान्ति G. which
adds इह चाणकगेह पुरु^० परिक्रम्य । अस्थि &c. omitting प्रथम...म्य. ५ ए
...चो Om. B. E. N. G. निष्क्रमन्य for परिक्रम्य M. For अ...वि. B. N.
read को के एत्थु तुभालिभार्ण E. को एत्थु तुभा^० Before अ...वि. M. R. read
एत्थु चाणक (व्य R.) गेह । परिक्रम्य (om. R.); for एत्थु M. reads अस्थि.

कोविंणिंवेदेह दाव जन्मकुलणगुलिसस्स मौलिअकुलपडि-
द्वावकस्से अज्ञचाणकस्स । (ग)

राक्ष० । स्वगतम् । एतदपि नामै श्रोतव्यम् ।

चाण्डा० । एसो० अज्ञाणिदिसंजमिदबुद्धिपलिसले गिहीदे
अमच्चरक्खसे त्ति । (क)

ततः प्रविशाति ज्वनिकावृतशरीरो मुखमावद्वयचाणक्यः ।

चाण० । भद्र कथय कथर्य ।

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पठान्ते शिखी
पाशौः केन सदागतेरगतिता सद्यः समाप्तादिता ।

मौर्यकुलप्रतिष्ठापकस्यार्यचाणक्यस्य ।

(क) एष आर्यनीतिसंयमितबुद्धिपरिसरो गृहीतोमायराक्षस इति ।

एष आर्यनीतीति । आर्यचाणक्यस्य नीया संयमितः कुण्ठीकृतः बु-
द्धिपरिसरो यस्य सः ।

केनेति । सदागतेर्वायोरगतिता गतिनिरोधः पाशौः सूक्ष्मरशनाभिः
केन समाप्तादितः कृत इर्यर्थः । सोपि जटिति कृत इयाश्वर्यं भिन्नितिर-

१ गिवेदेध. B. N. For जग B. has सेण्णसंचभन्नणण N. simply संचन्नण
कुलिसह. E. सोहा (ण्ण०) संवन्दलचूल (ण० भ०) नकुलिशाय G. reads जगकुलिसाह.
२ For पडि० B. N. read परिद्वाविश्वधम्मसंचभस्स (भह N.) G. पद्विद्वावकाह
पुलधम्मसंचभाह. E. पहडापकायगाह (?) पुलधम्मसंचभाह अडाह चाण-
काह. G. also reads चाणकाह.. ३ राक्षसेन after this in B. E. N. and E. has
अस्मगतम् for स्वग०; this speech and all that follows down to विगुणीकृत
&c. (P. 278) are wanting in R. ४ एसोक्खु B. E. N. G. which last
further on reads यीह and G. E. read गिभल after it B. N. reading
गिभम्; E. reads संजपिइ for सजमिद. For पलिसले M. P. read परिसले.
G. पुरिसभाले B. E. M. पुलिसभाले For गिहीहे B. E. N. read गाहिहे. G. E.
read लक्खसे for रक्ख० ५ वनिका. A. M. वनिका. E. Before चाण०:
B. N. read सहर्षः P. reads इहय चाणक्यः. ६ E. om. one कथय. ७ °तुस
(°तंस) E. ८ पालौ P. समापादिता G. E.

केनानेकपदानवासितसटः सिंहोर्पितः पञ्चरे ।

भीमः केन च नैकनक्रमकरो दोभ्यां प्रतीर्णोर्णवः ॥६॥
चाण्डा० । ऐदिगिउणबुद्धिणा अज्जेण । (क)

चाण० । मा भैवम् । नन्दकुलविंद्रेषिणा दैवेनेति ब्रूहि ।
राक्ष० । स्वगतम् । अयं दुरात्मा अथ वा महात्मा कौटिल्यः ।

आकरः सर्वशास्त्राणां रमानामिव सागरः ।

गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

चाण० । विलोक्यै सहर्षं स्वगतम् । अये अयमसावमात्य-
राक्षसः । येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्षैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्व मे ॥ ८ ॥

(क) नीतिनिपुणबुद्धिनार्येण ।

स्करिणीबन्धनादिना क्रमेण चिरात्कर्थचित्कर्तुं शक्य इयर्थः । एवं दुष्कर-
राक्षसवशीकारः केन कृत इति रूपकातिशयोक्त्या स्वात्मगुणक्षाघा । इयम-
द्वृतार्थप्राप्तिरूपगृहनं नामाङ्गम् ॥ ६ ॥

नन्दकुलेति । नन्दकुलं सर्वं दैवेन निपातितमिति निरवलम्बतया नि-
र्व्यवसायोयमेवं वशीभूत इयर्थः ।

गुरुभिरिति । सेनायां कल्पनाक्षेशाः सदासंनहनादयः । मतौ कल्पना-

१ For सटः B. reads शटः M. सटी. २ चैकनक B. N. निकरो for मकरो P. शोष्या for शोभ्यम् M. ३ न before this B. E. N. G. For शिरण P. has शिरुण B. N. add अज्जेण after अज्जेण. ४ B. E. N. G. begin this speech with भ्रष्ट and B. E. N. om. वि and E. om. इति before ब्रूहि. ५ आत्मगतम् E. ; after this B. E. N. G. read अये before अयम् B. E. N. read स before दुरात्मा and अयं स before महात्मा. P. reads चाणक्यः after दुरात्मा. ६ यतः before this ; B. N. has विचारात् for चार्काणाम्. ७ A. P. om. विलोक्य. M. P. om. स्वगः for which E. reads आत्मगतम् ; E. om. अये B. N. M. read अयमसावमात्यरा०. ८ शीपजागर N.

जवनिकां केरेणापनीयोपस्थत्य च । भो अमात्यराक्षस विष्णु-
गुमोहमभिवादये ।

राक्ष० । स्वैगतम् । अमात्य इति लज्जाकरमिदार्नी विशे-
षणम् । प्रकाशम् । विष्णुगुम न मां चाण्डालस्पर्शदूषितं स्पष्टु-
मर्हसि ।

चाण० । भो^३ अमात्यराक्षस नेमौ चाण्डालौ । अयं खलु
दृष्ट एव भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योप्यसौ द्वितीयः
सोपि समिद्धार्थकों नाम राजपुरुष एव । शकटदासोपि तपस्वी
तं तादृशं लेखमजानन्नेव कपटलेखं मया लेखित इति ।

राक्ष० । स्वैगतम् । दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो
विकल्पः ।

क्षेत्रा उहापोहादयः । यन्मतिपौरुषभयान्मौर्यसैन्येन मयाचाहर्निशं जापता
महानायासोनुभूत इति भावः । इदं दुःखप्रशमनं समयः ॥ ८ ॥

१ करेण om. in B. E. N. G. जवनिकान्तरेण A. ज...कां च करेण &c. २
यवनिकां M; च before भो om. P; भो twice B. E. N. which read also
विष्णुगुमोहमभिवादयते । २ आत्मग० E; before इशानीम् B. N. read इहम् G.
E. read it after इहा०; B. E. N. G. read विशेषणपूर्वम्; G. om. प्रकाशम्. B.
N. read भो भो after प्रका०. For चाण्डाल B. E. N. G. read चपाक P. has
मां not before चा० but after दूषितम्. ३ Om. B. N. For ने...लौ G. has
नेमौचपाकौ B. E. N. नाये चपाकः For दृष्ट B. N. read दृष्टपूर्व E. पूर्वदृष्ट
omitting the following एव. For सि...म B. N. read सिद्धार्थकनामा. ४ स
...कनामा B. N. समिद्धार्थनामा G. For एव after पुरुष E. has च after
which B. N. have ज्ञायमेव सह सौहार्दिमुस्पाद्य शकट &c. ५ B. E. N.
om. लेखम् B. N. read लेख कपटलेखं मदैव लेखित E. दृष्टं कपटलेखमजान-
न्नेव मदैव लेखितः ६ आत्मग० B. E. N. सहर्षम् before स्वग० M. E. after it
G.; प्रत्युपनीतो P; before विकल्पः G. E. add मे.

तत्त्वमोङ्गः ।

चाण० । किं बहुना । एष संक्षेपृतः कथयामि ।

भृत्यौ भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थक-
स्तम्भालंकरणलयं स भवतो मिलं भदन्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतिः स चापि पुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः
सर्वं मे । इत्यद्दोक्ते लज्जां नाटयति ।

वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नः ॥ ९ ॥

तदयै वृषलस्वां द्रष्टुमिच्छति ।

राक्ष० । स्वर्वगतम् । का गतिः । एष पदयामि ।

ततः प्रविशति राजा विभवतश्च परिवारः ।

राक्ष० । स्वर्वगतम् । विनैव युद्धादार्थेण जितं दुर्जयं परबल-
मिति लेंजित एवास्मि । ममहि

भृत्या इति । भवतो मित्रं किल अलीकमित्यर्थः । सर्वमिति । नपुंसकम-
नपुंसकेनेत्रेकशेषः । जातावेकवचनं च । ते भद्रभटादयो भृत्याः स लेखः
इत्यादेवंजातीयं सर्वमुपायजातं वृषलस्य भवत्साच्चिद्यमिच्छोर्मम नयो नीति-
प्रकार इति संक्षेपः । वत्संप्रहार्थमेतावान्मया नयः कृत इत्यर्थः । अतिशूरः साह-
सी भवान्विकमादिना मलयेकतुवन्नियहीतुं न शक्य इति ध्वनयितुं वीरेति
संबोधनम् । इदं बीजवतां मुखाद्यर्थानां विप्रकीर्णानां ऐक्यार्थेष्वनयनं कार्या-
योपसंहतिः संहारो नामाङ्ग नवमम् ॥ ९ ॥

१ B. N. om. एष. M. E. G. read संक्षेपः for संक्षे...यामि. २ For भृत्या
B. N. read येते. ३ सच्चार्तुङ्. B. N. ४ सर्वोसौ नम B. E. N; इति om. E.
which adds न after °क्ते; M. °क्तौ; A. P. read नाटयति for नाटयति. ५ Before
this B. G. N. read सर्वोसौ G. सर्वं मे; for संयोग P. has सामिच्छ्य and E.
reads संयोगमिच्छमितिः. ६ तदेष. B. N. which read आगैच्छति for इच्छति,
B. E. N. G. add पद्धैनम् after it. ७ आत्मगः E; B. N. after गतिः read
प्रकाशाम् । य एष &c. M. agrees omitting य. ८ B. N. read सेवकैरपुण्य-
मानो before राजा and om. what follows. A. P. read च after न not before
परिवार. ९ आत्मः E. om. in M; पराजितम् for जितम्. B. E. N. G. For
परबलम् E. has रिपुबलम्. B. N. अरिकुलम्. १० वस्तस्य before this in B.
E. N. which also read इष for एष. M. om. नमहि. B. E. N. om. यि.

फलंयोगमवाप्य सायकानां विधियोगेन विपक्षतां गतानाम् ।
नं शुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूणीशयनव्रतं प्रतुष्यै ॥ १०
अथवा ।

विगुणीकृतकार्मुकोपि जेतुं भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।
स्वपतेषि ममैव यस्य तन्मे गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः ॥ ११
चणक्यमुपस्थित्य । आर्यै चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

चाण० । संपन्नास्ते सर्वाशिषः । तदभिवादयस्व तत्त्वभवन्त-
ममात्यमुख्यम् ।

फलयोगमिति । विधियोगेन सुदैवप्रसादेन फलयोगं कार्यसिद्धिप्राप्ति-
मन्यत्र शल्ययोगं प्राप्यापि विपक्षतां विरोधितां गतानामिति विरोधाभासः ।
वीनां कङ्कानां पक्षा येषामिति बहुव्रीहिः । तेषां भावस्तत्तां गतानां विशिष्ट-
कङ्कपत्रवतामिति वा । इति विरोधपरिहारः । शुचेव विपक्षताप्राप्तिजातया
शुचेवेति हेतुप्रेक्षा । अधोमुखानां सायकानां निजतूणीशयनमेव व्रतं सर्व-
दा तत्रैवावस्थाननियमरूपं प्रतुष्यै संतोषाय न भवति । अनियोगेन विलक्षतां
गतानामिति पाठे नियोगे युद्धादौ विनियोगस्तदभावः न लज्जितानामि-
त्यर्थो वर्णनीयः ॥ १० ॥

इयेवं प्रकारेण लज्जित्वा पुनरपि स्तम्भत्वे । विगुणीकृतेति । विगुणी-
कृतं ज्यारहितं प्रयोजनाभावाच कृतं कार्मुकं यस्य । इयं वाञ्छितार्थप्राप्ति-
रानन्दः ॥ ११ ॥

१ अनियोगेन for विधियोगेन. B. E. N. which read विलक्षताम् for विपक्ष-
ताम्. २ स्वत्तु०. B. N. For the last word. B. reads शब्दनव्रतमपतिष्ठा. N. E.
श...स्वत्तु निष्ठा G. तूणीरश्यव्रतप्रतिष्ठा. A. P. read शब्दनं निजप्रतुष्यै. ३
ममैव G. E. ४ अये. लि. च...सोभिवाइयते. E. ५ शुचल before this B: E.
N. G. मम after ते E. after सर्वा G. For तत्रम् G. E. have अवभवन्तम्.
For अ...स्वत्तु० B. N. read अनात्यराक्षसं पैदृत्तदादप्यात्ममुख्यः G. अना-
त्यराक्षसमयं च ते पैदृकोमात्यमुख्यः E. भमात्यराक्षसमयं पैदृकोमात्यः ।

राक्ष० । स्वेगतम् । योजितोनेन संबन्धः ।
चाण० । राजावमुपस्थत्यै । अयममात्यराक्षसः प्रासः प्रणमै-
चम् ।

राजा । राक्षसमुपस्थत्यै । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

राक्ष० । विलोक्य स्वेगतम् । अये चन्द्रगुप्तः । य एषः

बाल एव हि लोकेस्मिन्संभावितमहोदयः ।

क्रमणारूढवान्नार्जुन्यैश्वर्यमिर्व द्विपः ॥ १२ ॥

प्रकाशम् । राजन्विजयस्त्व ।

राजा । आर्य

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ षाङ्गुण्यचिन्तायामार्ये चार्यैँ च जाग्रति ॥ १३ ॥

राक्ष० । स्वेगतम् । स्पृशति मां भूत्यभावेन कौटिल्यशिष्यः ।
अथवा विनय एवैषं चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति
सर्वथा स्थाने यशास्वी चाणकः । कुर्तः ।

बाल एवेति । बाल्यमारभ्यैव राजलक्षणलक्षिततया महोन्नतो भविष्य-
तीति संभावित इत्यर्थः ॥ १३ ॥

जगत इति । जगत इति शेषे षष्ठी । जगति किं न विजितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
कौटिल्यशिष्य इति । स्वाभाविक एवैष विनय इत्यर्थः ।

१ आस्म० G ; this speech is om. in R. E ; and in M. this speech and the
two preceding ones are omitted. २ This speech is wanting in B. E. N.
G ; before अयम् R. has वत्स. ३ E. om. राजा up to this. For च...ति B.
E. N. read चन्द्रगुप्तोहम् (E. om. अहम्) भिवादये (°यते E.) ४ अयम् before
this B. E. N. G. ५ लोकेन for लोकेस्मिन् B. E. N ; N. reads महोन्नतिः for
महोर्नतः ६ °र्थै इव A. P. ७ चामे A. P. कार्यै E. त्वयि B. N. ८ आस्मगः० E.
काहिल्यमित्यै before भूत्य० B. N. ९ G. om. एव E. om. एष and मे fur-
ther on ; कलयति for कल्पयति. B. N. M. विकल्पयति E. १० Om. M. R. G.

द्रव्यं जिगीषु मधिगम्य जडात्मनोपि
नेतुर्यशस्त्रिनि पदे नियंतं प्रतिष्ठा ।

अद्रव्यमेत्य भुवि शुद्धनैयोपि मन्त्री
शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्या ॥ १४ ॥

चाण० । अमात्य राक्षस इष्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ।

राक्ष० । भो विष्णुगुप्त कुर्तः संदेहः ।

चाण० । अमात्य राक्षस अगृहीतशस्त्रेण भवतार्नुगृह्यते
वृषल इत्यतः संदेहः । तद्यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवि-
तमिष्यते ततो गृह्यतामिदं शस्त्रम् ।

राक्ष० । भो विष्णुगुप्त मा मैवर्म् । अयोग्या वयमस्य विशो-
षतस्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे ।

द्रव्यमिति । द्रव्य भव्य इति निपात्यते । द्रव्यं श्रेयः प्राप्तियोग्यं जिगीषु
जयोद्योगीनमपिगम्य जडात्मनो मन्दुद्वेरपि नेतुरमात्यस्य यशस्त्रिपदे
स्थाने प्रतिष्ठा नियतमवश्यं भवति किमुतोदारवुद्वेरमात्यस्य । अयोग्यप्रभोरा-
श्रयेण विशुद्धनयोपि मंत्री अहमिव शीर्णाश्रयः सन्पतति नदीकुलगतवृक्ष
इवत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं मनसि विचारयन्तं राक्षसं चन्द्रगुप्तसाचिव्याभ्युपगमाय प्रवणयसि ।
अमालेयादि । साचिव्यमनभ्युपगम्य लाटस्थेन वृषलानुग्रहः अप्रयोजक
इति भावः ।

१ नियता B. N. २ For शु...द्व B. N. read तु विविक्त E. भुवि विव M.
तु विशुद्ध. ३ शीर्णा० R. for वृत्त्या A. has रीत्या G. तत्या ? E. स्वोपा ? ४ B.
N. read अपि before this. ५ कः for कुतः B. N. अत्रकः E; this and next
speech are wanting in G. ६ ता नातु० B. E. N. G. ७ After this A. P.
read राक्षसश्चिन्तयति ॥ चाण० । तपोवनं वामि (ततो विनयामि P.) विहाय मौर्यै ।
स्वां ज्ञाधिकारे श्याधिकृत्य सुख्यम् ॥ त्वयि स्थिते वाक्यनि (वाक्यपति P.) बद्धशुद्धो
भुनक्तु गामिन्द्र इवेष (व P.) चन्द्रः ॥ पुनर्सतरेव पठति. ८ मामैवर्म् twice A. M.
P. For अस्य &c. B. N. read एतस्य महणे विस्त्रय शालस्त्व R. reads अयो-
ग्यमयस्य (?) &c. as in text except परिगृहीतस्य for गृहीतस्य.

१ चाण० । राक्षसं योग्योहं न त्वं योग्य इति किमनेन । पैद्य
 अद्वैतः सार्वजनकविकैः क्षामैरगून्यासनैः
 ज्ञानोहारविहारपानशायनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।
 माहात्म्यात्तर्वं पौरुषस्य मतिमन्दृशारिदर्पच्छिदः
 पैद्यैतान्परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान्गाजान् ॥ १५ ॥
 अथवा किंवहुनां । न खलु भवतः शास्त्रप्रहणमन्तरेण
 चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

२ राक्ष० । स्वगतम् ।

अश्वैरिति । ज्ञानाहारादिवर्जनादेव क्षमैः कृशैरजनकविकैरगून्या-
 सनैः अनपनीतखलीनपन्याणैः सदा संनद्वैरियर्थः । परिकल्पनाव्यति-
 करेण सदा संनाहप्रसङ्गेन पत्पाणापनयाभावान्प्रोच्छूनाः शौकरुजा
 व्याप्तवंशाः पृष्ठास्थिभागा येषां तान्पश्येति । आदरेण पुनः पश्येति प्रयोगः ।
 मतिमतः दृप्तारिदर्पच्छिदः पौरुषशालिनश्च तत्र माहात्म्यादिति साचिव्या-
 य त्रुमेव योग्य इति प्रवर्णीकर्तुं प्रशंसा ॥ १५ ॥

३ किंवहुनेति अस्मपरिक्लेशकथनेम किं प्रयोजनम् । साचिव्यपदं भव-
 तावश्यमङ्गीकर्तव्यमियाह । न खल्विति ।

१ अभात्य before राक्षस B. E. N ; for राक्षस P ; for what follows B. N.
 read योग्योहमयोग्यो भवानिति कथमेतत् E. reads न योग्योहं त्वं योग्य इति
 केमनेन । पश्य नाम. २ विका B. N. E. G. कलिकैः R. °न्यासनान् B. N. ३
 राजाहार G. विनोद for विहार N. शब्दनैः A. P. °सैनीर्जितान् M. R. ४
 'त्म्यावृतिपीडवस्य भवतो दृ० B. °त्म्यं तव &c. as in text G. ५ कल्पन A.
 P. केमनेन B. E. N. G. अस्ति at the end om. in E. ६ Om. G.

नन्दक्षेहगुणाः स्युशान्ति हृदयं भृत्यैस्मि तद्विद्विषार्ण
ये सिक्काः स्वयमेव वृद्धिस्यामि त्रिभूते एव हुमाः ।
शास्त्रं मिलशारीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया
कार्याणां गतयो विधेयपि नयन्त्याज्ञाकरत्वं चिरात् ॥ १६ ॥
प्रकाशम् । विष्णुगुरुं नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे द्वहस्त्वे-
हाय । का गतिरेष प्रहोस्मि ।

चाण० । सहर्षं । वृषलँ वृषल अमात्यराक्षसेनेदानीमनुग-
हीर्तासि । दिष्ट्या वर्ज्ञते भवान् ।

राजा । आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेनानुभूयते ।

नन्देति । ये नन्दाः स्वयमेव मया सिक्काः गर्भपतनात्प्रभृति तैलद्रोणीनि-
धानादिना महता परिक्लेशेन परिपालिताः सन्तः वृद्धिमगमस्ते संप्रति
नष्टाः तदुणाकृष्टद्वयस्यापि मम तेषां विद्विषो मौर्यस्य भृत्यालं मिलशारीर-
रक्षणार्थमवश्यमभ्युपेयलेन प्रसक्तमित्यहो कार्याणां गतिवशाद्विधिविलसि-
तमप्यन्यथाभवतीति खिद्यते । कार्याणां गतयः विधेयाज्ञाकरत्वं चिरान्न-
यन्ति । अतिप्रबलोपि विधिः कार्यगतिवैचिन्यात्कार्यगतिकिंकर इव भक्त-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एष प्रद्वोस्मीति । इदं प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणमङ्गम् ॥

आर्यप्रसाद एष इति । इदं लब्धस्थिरीकरणं कृतिर्नामाङ्गम् ॥

१ For गुणाः B. N. G. read कणाः ; for हृदयं, हृदये ; for द्विषो, द्विषाम्-
२ For हृ...ज्ञा B. N. read पाणिपयसा छेष्या । ३ B. N. read रीरकेषु सरुषा ;
and सरुषा for मया ; G. reads रीरकेषु परुषम् । ४ चिरम् G ; for अन्त्याः...त् B.
N. read अन्त्यालेचनागोचरम् । ५ भी before this B. E. N. G. and उपानय
खङ्गम् after it B. N ; from स्वर्गं...प्रकाशम् om. in E. ६ सङ्गी B. N.
प्रसद्वेनि (?) E. ७ शस्त्रर्थविद्या after सहर्षम् B. N ; one वृषल om.
R. < B. N. om. ८ सि and read गृहीतस्त्रिय before अनुगृहीती ; E. reads
गृहीतस्त्रियकारेण and om. सि. G. agrees with our text and reads सि for
सि ; P. also, reading पि for किं ।

प्रविश्य पुरुषः । जेदु अज्जो । एसो क्षु भद्रभटभाउरांअण-
प्यमुहैहि संजमिदकलचलणो मलयकेदू पडिहारभूमिं उवडिदो ।
ऐदं सुणिअ अज्जो प्यमाणम् । (क)

चाण० । भद्रे निवेद्यताममात्यराक्षसाय । सोयमिदार्नीं
जानीते ।

राक्ष० । स्वगतम् । दासीकृत्य मामिदार्नीं विज्ञापनायां मुख-
रीकरोति कौटिल्यः । का गतिः । प्रकाशम् । राजन् चन्द्रगुप्त
वेदिर्घेष्ट ते॑ यथा वयं मलयकेतौ कंचिल्कालमुषितास्तत्परि-
रक्ष्यन्तामस्य प्राणाः ।

राजा । चाणक्यमुखमवलोकयति ।

चाण० । प्रतिर्मानारेष्टत्योदात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः ।

(क) जयत्वार्यः । एष खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखैः संयमितकरचरणो
मलयकेतुः प्रतिहारभूमिमुपस्थितः । इदं श्रुत्वा आर्यः प्रमाणम् ।

भद्र निवेद्यतामिति । इदमिष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावो नामाङ्गम् ॥

प्रतिमानयितव्य इति । यद्यपि शत्रुशोषं न शोषयेदिति शास्त्रान्मलय-

१ पु...प्रविश्य, G. For जेदु B. N. read जभदु अभदु G. E. जयदु जयदु. For अज्जो A. P. read अमशी after which B. E. N. read अज्ज ; P. om. क्षु ; B. E. N. G. read भद्रभट A. reads भागुरायण R. E. भागुरायण. For संजमिद E. has निय. B. N. निय E. om. कलचलणो P. reads कलचलणो. For मलय. B. E. N. read मलय० P. मलए (?) G. reads परिहारभूमीष्ट परथ-
विदो ; for उवडिरो B. N. have अवत्थापिदो E. उवडिविदा. २ ता एव B. N. एह E ; after सुणिअ B. N. read एत्य. ३ आ श्रुतम् before this B. N ; राक्ष-
सस्य. E ; the MS. G. stops at राक्षसाय ; B. E. N. om. सः ; B. N. read राक्षकार्यै करिष्यति. E. जानीति for जानीते. ४ आत्मग० E. कथम् after it B. E. N. for शस्ती० E. has वस्ती० &c. ; B. N. om. भास् ; for विजा० E. has वि० य. B. N. add भास् after वि० य. ५ B. N. om. से and B. E. N. read विषिल्कालान्तरम् ; for रक्ष्यन्ता० E. has रक्षणीयाः ६ B. E. N. read वृष्टल
before and अवम् after this.

पुरुषं प्रति॑ । भद्र अस्मद्वच्चनादुच्यन्तां भद्रभट्टप्रमुखा यथा-
मात्यराक्षसेन विजापितो देवश्चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे
पित्यमेव विषयम् । अतो गच्छन्तु भवन्तः सहानेन । प्रतिष्ठिते
चास्मिन्पुनरागन्तव्यमिति ।

पुरु० । जं अज्जो॑ आणवेदि त्ति परिक्रामति । (क)

चाण० । भद्रै तिष्ठ तिष्ठ । अपरं च वक्तव्यो दुर्गपालः अमा-
त्यराक्षसलाभेन सुप्रीतश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति य एष श्रेष्ठी
चन्दनदासः स पृथिव्यां सर्वनगरश्रेष्ठिपदं मारोप्यतामिति ।

(क) यदार्यं आज्ञापयति इति ।

केतुर्न मोक्षणीय इति तथापि राक्षसस्य साचिव्यग्रहणप्रथमप्रार्थनावश्यं
मानयितव्येतर्यः ।

भद्रभट्टप्रमुखा इति । भद्रभटादयः राक्षसस्य साचिव्यनिर्वाहाध्यवसाये
संदिहानास्त्रद्वचनं चन्द्रगुप्तवचनं च न प्रमाणीकरिष्यन्तीयस्मद्वचनादित्यु-
क्तम् । किंच । अमात्यराक्षसेन विजापित् इति वचनं स्वयं तथापकृतेनापि राक्ष-
सेन स्वस्मिन्नेवमुपकृतमिति राक्षससौजन्यं मलयकेतुना ज्ञातव्यमिति ।

१ For प्रति B. E. N. have अश्वलोक्य. For अस्मद्० B. N. read मद्० E.
has दू० simply. For प्रमुखा B. N. E. read प्रभृतयः omitting यथा. B. E.
N. also read राक्षसविज्ञा० for राक्षसेन विज्ञा०. For पित्य० P. seems to read
पि स्वमेव. B. N. om. final इति. २ देवो M. R. the whole speech om. E ;
परिक्रा० om. in B. N. ३ वैशीति परि० P. ४ B. N. read तिष्ठ तावत् । भद्र भद्र
एवमप्रमुच्यतां विजयपालो दुर्गपालश्च E. has अपरमुच्यतां विजयो दुर्गपालः P.
reads अपरं वक्तव्यं दुर्गपालः R. om. one. तिष्ठ and reads दुर्गपालश्च. R. om.
राक्षस B. E. N. read अमात्यराक्षसस्य गृहीतशस्य मीत्या देवश्च० &c. ५ A.
M. P. read सोव्यमाज्ञा०. R. आज्ञा० E. om. all from अमात्य down to this.
B. E. N. R. om. यः and सः further on ; E. om. श्रेष्ठी ; B. E. N. read
तावत् after एष ; For सर्वनगर. B. N. read सर्वैषु नगरेषु E. सर्वनगरेषु .

अपि च विना वाहनहस्तिभ्यः क्रियतां सर्वमोक्ष इति । अंथवामाल्यराक्षसे नेतरि । केमस्मान् प्रयोजनमिदानीम् ।

विनां वाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्ववन्धनम् ।

पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखा ॥ १७ ॥

पुरुह० । जं अज्ञो आणवेदि त्ति निष्क्रान्तः । (क)

चाण० । भो राजन् चन्द्रगुप्त भोऽ अमात्य राक्षस उच्यतां किं वां भूयः प्रियमुपकरोमि ।

(क) यदार्थ आज्ञापयति इति ।

विना वाहनहस्तिभ्य इति । ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परिमृशन्निति मुखसंधानुपक्षिपस्य बीजस्यैवं मया निर्वहणं कृतमिल्याह । तीर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखति ।

भो राजन्निति । इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यलक्ष्मीस्थिरीकरणाध्यवसायाद्युष्मलशब्दमपहाय राजन्निति संबोधनम् । किंच मलयकेतुनियहराक्षससंग्रहरूपं चन्द्रगुप्तस्य प्रियं कृतं मलयकेतुजीवनदानस्वराज्यप्रतिष्ठापनरूपचन्दनदासबन्धमोचनसकलनगरश्रेष्ठपदलाभरूपं च राक्षसस्य महत्प्रियमनुष्ठितम् । अतोत्थधिकं युवयोः प्रियं किं करोमील्याह । किं वां भूय इति ।

१ B. E. om. अपि च and have instead पुरुह० । जं अमधो (अज्ञो E.) आणवेदिति निष्क्रान्तः चाण० । चन्द्रगुप्तं किं ते भूयः प्रियं करोमि ॥ राजा । किमपात् &c. as on next page. चाण० विजये उच्यतां तुर्गपालौ विजयपालभ्य अमात्यराक्षसपरिप्रवेण प्रीतो देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति विना &c. N. has अन्यथा for अपि च ; for वा...भ्यः B. N. read हस्त्यभ्यम्. P. वा...भ्याम् E. वा...हस्तिभ्यः B. E. N. add बन्ध before मोक्ष and E. om. इति. For अस्माकम् B. N. read हस्त्ययैन E. हस्तिभिः ; E. om. इदानीम् B. N. have तत् before it. २ सह. B. N. for हस्तिभ्यो B. N. read हस्तिभ्याम् E. शुग्येभ्यो ; E. also reads पूर्वं for सर्वं before बन्धनम्. A. P. read तीर्णप्रतिज्ञेन. ३ B. N. read इति शिखां बभाति before this, and for पुरुह B. reads प्रती० ; N. om. this speech and E. also ; P. reads वैदीति त्ति०. B. reads निष्क्रान्ता०. ४ B. E. om. भो...भो and० read तदुत्थ० for उच्य० and से (E. भूय) for वाम् ; P. reads भूयः before शिखम् and M. R. read उपहारमि for उपकरोमि.

राज्ञौ० । किमतः परमपि प्रियमस्ति ।

राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दाश्वोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥१८॥

राक्षे० । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावोस्थितस्यानु व्यापां

यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।

राक्षसेनेति । इदं शुभशंसनं प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसंधेरुत्तममङ्गम् ॥१८॥

वाराहीमिति । भूतधात्री पृथ्वी प्रलयपरिगता प्रलयेनोपपुत्रा सती प्राक्ल्यादौ अवनविधौ जगद्रक्षणविधाने अनुरूपां समर्था वाराहीं तनुमाश्रितस्यात्मयोनेः स्वयंभूवः आदिवराहमूर्तेर्भगवतः श्रीविष्णोर्देन्तकोटिं द्रंष्ट्वा यं शिश्रिये आश्रिताभूत् । यस्यैव संपत्ति राजमूर्तेः राजा धन्द्रगुप्त एव मूर्तिः शारीरं यस्य । ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति स्मरणात् । तथाभूतस्य भगवतो भुजयुगमधुना म्लेछैरुद्दिव्यमाना भूतधात्री संश्रितास्ते । श्रीमद्वन्धुभूत्यः श्रीमन्तः बन्धवो भृत्याश्व यस्य स तथाभूतः अनेन बन्धुभृत्येभ्यः संपत्प्रदत्तमस्योकम् । पार्थिवश्वन्द्रगुप्तः पार्थिवचन्द्रगुप्तरूपः स श्रीमाननादिविष्णुर्महीम-

१. This speech is not here in B. E. N., but on last page see note 1 there. In P. we have अति for अपि. And B. E. N. read परम् for प्रियम्. R. reads किमितः २. For this B. N. E. read राजा । किमतः (E. has अतः only) परमपि प्रियमस्ति । यदि न (यद्य E.) परितोषस्तदिव्यमस्तु भरतवाक्यव् (तसा इदं भवतु E.) ३. तनुमतनुष्मानास्थितौ. B. E. N. ४. E. reads प्रोय for इन्त and M. R. read कोटीम्.

म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता, राजमूर्तेः
स श्रीमद्भैरवन्धुभृत्यश्चिरमवतु महींपार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥१९॥

इति॑ निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति॑ सप्तमोङ्कः ।

इति॑ विशाखदत्तविरचितं मुद्राराक्षसं नाटकं समाप्तम् ।

वतु रक्षलियर्थः । अत्र श्रीविष्णोश्चन्द्रगुप्तस्य चामेदकथनादनुभयामेदरूप-
कमलंकारः । अयं हि धूर्जटिः साक्षादेन दग्धाः पुरः क्षणादितिवत् ॥ १९ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुष-
काणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषकाणि चेत्यादि श्रीमहाभाष्यकारपतञ्जलिभग-
वत्पादानुशासनात्कविरत्र नाटक आदौ धन्या केयं स्थिता ते विरसीत्या-
दिनान्तीयपद्मद्वयेन भगवतः सदाशिवस्य गुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं कृतवान् ।
मध्ये च शरद्वर्णनप्रस्ताव आकाशं काशपुष्पच्छवीति पद्मेन भगवतः द्विव-
स्य प्रणयमोर्मेषजिज्ञामिति पद्मेन भगवतो नारायणस्य च गुणसंकीर्तनरूपं
मङ्गलं विहितवान् । नाटकसमाप्तौ च वाराहीमात्मयोनेरिति पद्मेनादिवरा-
हरूपधारिणो भगवतो महापुरुषस्य जगदुद्धरणगुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं विर-
चितवान् । अनेन मङ्गलाचरणेनोपास्योपासकमेदावस्थायामप्युपास्ययोर्हिरह-
रयोरभेदनैवोपासनमखिलश्रेयःप्राप्तिसाधनवेन श्रुतिस्मृतीहा सपुराणप्रसिद्ध-
मिश्युकं भवति । तथाच श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः श्रीविष्णुसहस्रनाम-
भाष्ये हरिहरयोरभेदोपासनपराणीं महाभारतादिवचनान्युदाहृतानि ।

नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।

तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥ १ ॥

१ रुद्रेज्यमाना B. E. N. which read पीवरम् for संश्रिता (E reads पीवरा.).
२ श्रीमान्मन्धुः E. बन्धुवर्गः N ; for वश्चन्द्रगुप्तः E. reads वोक्तन्तिवर्गः N.
३ वोक्तन्तिवर्गः ३. Om. A. ४ Om. M. R. E ; the whole इ...ऽुः om. A ५ A. P.
read इति श्रीमन्महाराजपद्मभाजः इथोः सूत्रान् महाकविन् श्री (om. P.) विशाखा.
इत्यविरचिते मुद्राराक्षसनाम्निन् (A. om. नाम्निन्) नाटके निर्देहणं नाम (P. om.
नि...म) सप्तमोङ्कः (ऽङ्गोयम् P.) A. adds शुभं भूयास्ततम् ; M. reads मुद्रारा-
क्षसं नाम नाटके समाप्तम् । श्री शारदाचै नमः ॥ श्रीविष्णुशक्तरात्र दृष्ट्ये नमः ॥

तदुपासा जगन्नाथं सैवास्तु मम गोपते ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैर्यैर्जगते ॥ ३ ॥

यस्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ।

इयादीनि वचनानि दृष्टव्यानि । गङ्गास्तुतौ च भगवत्पादैरनयोरभेदभ-
क्तिप्रार्थना कृता ॥ भूयाद्विकरिविच्युता हरिहरादैतात्मिका शाश्वतीति ॥

इति श्रीन्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्रार-
क्षसनाटकव्याख्याने सप्तमोङ्कः समाप्तिमगमत् ॥

बुधो दुण्डिर्नाम्ना जगति विदितो लक्षणमुधी-
मणेः श्रीमद्यासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।
स्फुटं साङ्गं व्याख्यनयगुणविदख्यम्बकविभो-
नियोगात्पौढार्थं बुधगणमुदे नाटकमिदम् ॥ १ ॥

अत्र नाटके चतुर्थेङ्के कविरद्वुततरचाणक्यनीतिविषयकस्वसंविधानक्षे-
शमनुभाव्य प्रमोदभरमनुभवन्तः सरसाः सहदया जगति दुर्लभा इति
मन्वानः स्वयमेव स्वस्य नाटकीयसंविधानक्षेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तौ-
तिस्म । कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयस्तस्य विस्तारमिच्छन्नियादिना ।
एवं नाटकीयं चतुःषष्ठ्यज्ञलक्षणानुसरणकविदयाभिमतार्थाविष्करण-
प्रयासोपि व्याख्यातुरनुमोदयितव्यः सहदैरिति प्रार्थयामः ।

कर्तेदंनाटकस्याद्वुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः
क्षेशं चाणक्यनीतौ बहुविधमतनोलक्षणाद्यैर्वर्चोभिः ।
तत्तलक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयावासैमस्मद्विधानां
राजश्रीन्यम्बकार्यानुमतिसुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विशाखकविवर्यकृतिर्मर्यैषा श्रीन्यम्बकानुमतितो विवृता यथावत् ।
श्रीस्तामिश्रैलवसद्विर्भगवान्विशाखो देवोनया मुदमुपैतु सनत्कुमारः ॥ २ ॥

बाणाद्यतुमहीसंख्यामितेष्व जयनामके ॥
दुण्डिना व्याकृतं जीयान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥ ३ ॥

[१६३५ शालिवाहनशाकेव्दे जयसंवत्सुरकाल्युनमासि विरचितभिर्दं
मुद्राराक्षसनाटकव्याख्यानं जीयादिसर्थः ॥]

श्रीकृष्णादिसुतेशपादजलजे संधाय चिन्ताम्बुजं
वाणीसौरभशालिभेदतमसः संधूननैकाम्बरीः ।
मुद्राराक्षसनाटकं लिखितवान्कौटिल्यनीतेः कलां
गन्तुं यत्र विहारिणः प्लवनतो नीयम्बुधौ सज्जनाः ॥ १ ॥

N O T E S.

P. 9. As remarked by the commentator, the equivocations of the first stanza (with which may be compared those at Sarasvatikanthâbharaṇa, p. 130), are intended to indicate the crooked policy on which the plot of the play is based; while the second stanza is said, by the same authority, to foreshadow the difficulties of that policy, occasioned by Châṇakya's desire to avoid the total destruction of Râkshasa. नाम, in the second line of the first stanza, does not mean proper name as it does in the first. It means simply a "word which signifies" a particular thing, as when the Nirukta, p. 6, (see also p. 18, &c.) says गौः &c., are पृथ्वीनामेधयानि. For कस्य हेतोः see Siddh. Katum. I., 295, and for नारी पृथ्वामि नेन्द्रम्. Ibid I., 254. विजया is a female attendant of Pârvatî. In the drama called Pârvatîpariṇaya (cf. also Kumâra VIII. 49), she is represented as one of P.'s attendants in her father's house before marriage. रक्षसः= avoiding. Cf. Kathâsaritsâgara, p. 203, Kûdambarî p. 148. As to नृत् see Daśarûpa, p. 5, and cf. Mâlatîmâdhava, p. 181. The metre of the two stanzas is *Sragdhard*.

P. 16-19. As to नान्यन्ते see the remarks in Jagaddhara's commentary on the Mâlatîmâdhava, pp. 5-6. यस्यत्यम् is a very common expression, cf. *inter alia*, Kâdambarî, p. 80, Venîsamâhâra, p. 13, Anarghya Râghava, pp. 42, 115, Mâlatîmâdhava, p. 165. The meaning of the expression is, "indeed," "to be sure." For स्तम्भकरिता the commentator cites Siddh. Kaum. II., 329. The metre of stanza 3 is *Anushṭubh*. The plural form गृहाः (p. 17) is a very common one, cf. Vîracharita, p. 2, Anarghya Râghava, pp. 7, 12, and Sâkuntala, p. 264. The हुक्त, referred to in stanza 4, (p. 18), is the indistinct sing-song sound which accompanies such mechanical work as that here spoken of. Grinding with the millstones, for instance, has the same accompaniment. The metre of the stanza is *Aupachchhandasika*. On stanza 5 (p. 19), the commentary has drawn out the equivoque.

- ० उपायनिलय, as applied to the नटी, seems to mean "clever at expedients in household management." The metre of the stanza is अर्या.

P. 20-23. तिष्ठतु तावत्—or आस्ति तावत्—is an idiomatic expression, equivalent to the English never mind. As to the invitation to Brâhmaṇas on account of the eclipse, cf. Dharmasindhu, pp. 51-3 (Bomb. ed. with Marâthi translation) चतुःषष्ठ्यज्ञः (p. 21), see these in Târânâth's Vâchaspatya, p. 74. There are 24 Angas and 40 Upângas mentioned in the quotation from Garga there given, all of which are here spoken of as Angas. The *double entendre* on stanza 6 is explained by the commentator. As to केतु standing for मलयकेतु comp. Śârîraka Bhâshya, p. 929. The fuller reading of the first speech behind the scenes (p. 22) seems to fit better with the speech of the Naṭî. But the reading adopted by the majority of our MSS. is not unintelligible. And see Sâhitya Darpana, p. 132, where this passage is quoted as an instance of the Udghâtyaka mode of पात्रप्रवेश. The metre of the stanza is अर्या. As to कौटिल्यः कृटिलमतिः (p. 23), see *infra*, p. 150. सनातः means "having the same name." As to the name चन्द्रगुप्त see Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, p. 289. द्रिष्टविनियोग=attack by an enemy. Cf. pp. 169-172 *infra*. The metre of the stanza is Praharshani.

P. 24-26. मुन्त्रां शिखाम्. Chânâkya had declared that he would not tie up his hair until he had completed the task he had undertaken. He ties it up at the end of the play. The loosening and tying up of Draupadi's braid in the Venîsamhâra may be compared. And cf. also Mîrichchhakaṭika, p. 40. The significance of the expressions in stanza 8, as stated in the commentary, should be noticed. The metre of stanza 8 is Vasantatilaka. धूमलता in stanza 9 finds a parallel in the Venîsamhâra, p. 33, where Draupadi's braid is similarly described. The metre of the stanza is अर्या. In stanza 10 धूमकेतु merely means fire. In the Sarvadarśanasangraha, p. 4 (Cf. Kâdambari p. 40), fire is called धूमधज, which means the same thing. कुलकाननधूमकेतु occurs in the Uttara-rûmâcharita, pp. 2, 97, and Chandakausîka, p. 33. शालभेन विधिना = in the same way as the śalabha does, viz., by

being burnt up in the fire. Cf. Bhartrihari (Vaisagya), stanza 21. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 27-30. तुःशीलता The tradition of this is still kept alive by the ordinary Pantoji. The passage cited in the commentary at p. 27 is to be found in the Daśarupa, p. 12. The reading of A.M., &c., instead of न समर्थः किम् ought to have been kept in the text. The syntactical construction of the passage from कृतः (p. 28), to येन मया, &c., on p. 29, is not quite regular. यस्य मम seems to have nothing answering to it in the preceding sentence in consequence of the intervening कृतः, and nothing in the following sentence in consequence of the intervening stanza 12, which is not syntactically co-ordinate with stanza 11. The metre of stanza 11 is Sragdharā, of stanza 12 Śārdūlavikṛidita. तोहम् &c. =under these circumstances, I, &c. दृष्टलापेक्षया (p. 29), =out of regard for Chandragupta. शत्रुं धारयामि =retain office as chief minister. Cf. p. 274, *infra*, where Chāṇakya offers the शत्रुं to Rākshasa. The metre of stanza 13 is Śikharinī. In तत्त्वनियोगं प्रति, अभियोग must be interpreted to mean devotion, devoted work (for the Nanda family): भवस्यापयितुं शक्यः =it is possible to make him steady, to manage him. अनवैव दुरुष्टा =in this belief. तपस्ती is commonly used as a term of pity. Cf. *inter alia* Mālati-mādhava, p. 117, and Mṛichchhikātīka 79, Śākuntala 150, Kirāta XIII., 58. प्रत्यक्षवत् &c. =looking into space before him as if Rākshasa was there present in the flesh. Cf. Murāri, p. 91. अर्थतः =for the sake of gain. अनु is here a Karmapravachaniya, see Siddh. Kaum. I. 263, *et seq.* तत्प्रतिष्ठाशया =in the hope of their master's restoration to prosperity. Cf. Māgha II. 34. प्रलय =ruin, adversity. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛidita as also of stanza 15. As to नशायानेन and commentary on it. Cf. Raghu IV., 8, and Mallināth's commentary there.

P. 31-35. विषकन्या =A woman, intercourse with whom was supposed to be fatal, see Kathāsaritsāgara, p. 292. लोकप्रत्ययार्थम् &c. The rumour circulated would become more credible by reason of Chāṇakya's not destroying Malayaketu, though apparently in his power, and letting him escape. It seems

doubtful whether the commentator's explanation of the next phrase is correct, the escape of Malayaketu with the help of Bhāgurāyana having but a very indirect connection with Malayaketu's being imposed upon in the mode suggested. As to व्युत्तिष्ठमानः (p. 32) see Siddh. Kaum. II., 243, and cf. Māgha II., 10, Vīracharita, p. 25. अस्य नि-
महात् goes, of course, with प्रमाद्युम्. See as to all this p. 98 *infra*. संचार is not easy to interpret. It would mean literally movements, and आचारसंचार therefore would seem to mean manners and modes of proceeding or dealing. व्यस्तम्=disguise. Cf. Murāri, p. 57, Māgha II., 56. निपु-
णम् seems rather to mean skilfully and to go with अन्वि-
त्यते than as the commentator takes it. प्रचारगतम्=move-
ments, doings. तत्त्वारणम्, &c. (p. 33), .= Bhadrabhaṭa
and others, the companions of Chandragupta, have been
kept well satisfied by making opportunities (for keeping
them so) from time to time. With सहोस्थायी may be com-
pared सहाय्यायी and व्युत्तिष्ठमानः: *supra*. It means an
adherent whose prosperity follows the prosperity of him
whose adherent he is. तीक्ष्णरस = poison. परिक्षितमन्ति = of
tried loyalty. औशनसी रण्डनीति = the science of politics
according to Śukra. Cf. Panchatantra IV., p. 74 and note.
As to उद्योगःशास्त्रः see p. 21 *supra*. लिङ्गः=marks, guise. Cf.
Raghu VIII., 16. महत्प्रयोजनम्. see pp. 191-5 *infra*. परि-
हास्यते=nothing will be deficient on our side. Cf. Pārvatī-
parinaya, pp. 122-136. प्रधानप्रकृति=chief minister. Cf.
Mālatimādhava p. 367, and Vīracharita, p. 131. राज्यतन्त्रः=
(p. 34), administration of a kingdom. Cf. p. 70, Śākuntala
p. 187. उदास्ते=is apathetic; takes no interest (in public
affairs). अथवा, &c., =or no wonder; for only then does
sovereignty conduce to happiness when it is uncoupled
with the troubles (not shared with others) of application to
work; as to अथवा see Bhārtṛihari (Nīti) st. 10, as to अभि-
योग see p. 131 *infra*; as to the whole idea cf. Śākuntala
189. The metre of stanza 16 is Anushtub. यमपट=a series
of representations of the exploits of Yama, something, prob-
ably, like the boxes of sacred pictures which are shown
about to this day. विष्म Cf. the similar though not identical
sense of विष्म at Bhārtṛihari (Nīti.) st. 97. The metre of

both is Āryā. सुगृहीतनामः (p. 35) is a common expression applied to various classes of persons entitled to respect or veneration. Cf. Mṛīchchhakatīka, pp. 66, 286; Chāndakauśīka, p. 42, and elsewhere. For a definition of it see Daśarūpa, p. 109. धर्मभ्राता is an expression which occurs at Yājñavalkya II., 137. In the Uttararāmācharita, pp. 168-175, Jānakī Pariṇaya, p. 10, and Murāri Nāṭaka, pp. 36-80, also similar expressions occur. The meaning is one who is in a similar relation as that of a brother, by learning with one guru, &c. The commentator's explanation is not incompatible with this.

P. 36-41. चोरयितुम् here means to deny; it generally means to possess as in Māgha I., 16. In the Chāndikāśataka (Ind. Ant. I., 112), it means remove, take away. This passage (with different readings) is quoted in the Daśarūpa (p. 120) as an example of Nālikā. As to कमल and चन्द्र. Cf. Śākuntala, p. 212. The metre of the stanza is Āryā. उपक्षिष्ठ (p. 37) see Mālatimādhava, p. 21. The meaning is something like that of the English phrase "throwing out," hinting, indicating. विराग (p. 38) discontent. In अस्त्यच नगरे &c., (p. 38) भास्ति is an अव्यय. See Siddh. Kaum. I., p. 92, and cf. pp. 42-86 *infra*, and Venīsamhāra, p. 213, among other passages. As to चन्द्रभिष्यः Cf. Mālatimādhava p. 365 and note there. As to न युक्तम्, &c., (p. 41). Cf. Prabodhachandrodaya, p. 39. The Kāyasthas appear to have been much looked down upon in old days. Cf. Mṛīchchhakatīka, pp. 175-367. The name Śakaṭadāsa is to be noted. It seems to belong to Eastern India where the Kāyasthas are still a large and important class of the population, and Dāsa is still a prevailing surname. Chandanadāsa—a Vanīk—may be either a Bengalee or a Guzerathi name.

P. 42-48 भजुलिप्रणवी Cf. हस्तसलिगतः at p. 164 *infra* अवशरक=aperture, window, as in Viddhasūlabhanjikā, p. 17. पञ्चवर्षेशारीय (p. 43)=about five years of age. The passage, cited in the commentary at p. 45, is to be found in Daśarūpa, p. 21. गृहीतो अवश्यः=(p. 46), *scil* that in जेतु coming directly after अवश्यः. This is a common thing in our dramas. See Uttararāmācharita, p. 25, Murāri, p. 90, Chāndakauśīka,

p. 85, Prasanna Rāghava, p. 56, Nāgānanda, p. 140, and Cf. pp. 49-52, 151 *infra*. According to the Daśarūpa, p. 119, this is technically called गण्ड पारलौकिकम् means, of course, funeral ceremonies. उच्चतामस्मद्वचनात् is a common expression. Cf. Venisamhāra, p. 20, Śākuntala, p. 53, Vikramorvasi, pp. 135-155, Raghu, XIV., 61. The grammatical explanation of it is to be found at Siddh. Kaum. I., 288. उत्तरोलेखार्थः. See the लेख at pp. 199-200 *infra*. The latter part is about the ornaments, which the three brothers are here sent to receive from Chandragupta.

P. 48-54 चित्रगुप्तः प्रमार्हः. Cf. Milton's phrase, "blotted out from the book of life." The metre of the stanza is Sragdhārā. अनभिव्यन्तः=vague, without persons and things being definitely named. अस्तवाह्यनाम (p. 49)=in which the name of the addressees is not written. उपतिष्ठत्वः=come back to me. For the Ātmanepada see Siddh. Kaum. II., 244. हन्ति is an expression of joy. आस (p. 50)=very friendly, cf. Magha III., 23. प्रयोजनम् see p. 183 *et seq.* दोषं प्रख्यात्य, &c., (p. 51) see p. 31 *supra*. निकार=disgrace, ignominy. Cf. Bhartṛihari stanza 37 (Nīti) and note. शूलमारोच्यताम्. See the manner of doing this at p. 268 *infra* and in the Mṛichchhakatika p. 334. अपिनाम (p. 52) indicates a wish, and introduces a question as to whether it will be satisfied. Cf. Mālatīmādhava 21 and comment, Śākuntala p. 29. It has a different sense in the Jānaki Pariṇaya, p. 236, where it introduces a question, but does not involve the wish as it does here, and also generally. चाणकहसक (p. 54). Cf. as to this Prasannarāghava, p. 150, Bhartṛihari, st. 94 (Nīti), and our note there. In the Viddhasālabhanjikā, p. 74, the form is हत्काहिमांशो, which reverses the usual order of the words in such cases.

P. 55-57 संभावितम्, &c. The reading in the notes is easier of interpretation. The commentator's explanation of the reading of our text seems to make it mean, "This is mere outward civility towards you from one like me." But the true meaning seems to be, "This is mere ordinary civility from one like me towards you," that is to say, it is not more than is usual and proper in such a case. उपसिद्धि—commenced, set on foot. Cf. Venisamhāra, p. 196, and see references on p. 36 *supra*. वृद्धिलाभ (p. 56), earning of inter-

est. As to अस्त्वादरः &c., Cf. the Italian proverb alluded to in Bacon's Advancement of Learning, p. 358. See, too, Śâkuntala, p. 88. अतिक्रान्तं &c.=do not the shortcomings of Chandragupta now remind the people of the virtues of the former kings ? As to the grammatical construction see the commentary and cf. with it. Siddh. Kaum. I., 257-259. प्रतिप्रिय = benefit in return. Cf. Raghu V., 56. As to नन्दस्थैव, &c. Cf. Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, pp. 289-296, on the cupidity of the Nandas. Cupidity seems to be attributed to the Mauryas also (Cf. Goldstücker's Panini, p. 229).

P. 58-64 अस्त्वमयापि seems to be a better reading than अस्त्वमयापि. The latter is grammatically explicable, apparently, only as a continuation of भवानेव तावत्, &c., अथमीदृशो, &c., being treated as a mere parenthesis. वाक्छलभै (p. 59)=dishonesty in words. The meaning is that the dishonesty is merely apparent, being in words only. अछलं भवतु भवतः=Get clear of all dishonesty. उपरिधनम्, &c. (p. 60). For the idea of the first line. Cf. Meghadûta, stanza 3, and Raghu XIII., 28. दिव्यौषधयः herbs of great efficacy, *scil* for curing snake poison. This stanza is quoted in the Sarasvatî-kanthâbharana, p. 165 (with readings which are in none of our MSS.) as an example of उत्तरवक्तनिदर्शन. The metre of the stanza is Āryâ. विक्रान्तैः &c. (p. 61). The meaning is that if good ministers, eminent in peace and war, failed to preserve against Chandragupta's attack the sovereignty of the Nandas when they were alive and their name could rally people round their banner, nobody can destroy the sovereignty which has passed to Chandragupta now when the line of the Nandas is extinct. One element favourable to the enemies of Chandragupta is removed by the destruction of the Nandas, and the other elements are still the same. The metre of the stanza is Sârdulavikridita. तीक्ष्णदण्ड (p. 62), Cf. Śâkuntala, p. 254. पृथ्य=beneficial, wholesome. Cf. Jânaki Parinaya, p. 144, Mâgha II., 10, शुलभेषु (p. 64). As to Śibi see pp. 250-66, Kâthasaritsâgara, p. 82, Mahâbhârata, Vana Parvan, ch. 197 and cf. Cunningham Arch. Surv. XV., 8, संप्रेषण=giving. निषेद्ध is often

used in this sense, *e. g.*, Jānakī Parinaya, p. 92, Rāghu, XIV., 70. The metre of the stanza is Anushtub.

P. 65-68 पुर्गपालक. In the reading in the text this means the keeper of the fort or prison, apparently. In the other reading it would be a proper name. See, too, p. 278, *infra*. स्वर =valuables. पुरुषरौप =a fault of the individual, *viz.*, himself. हन्त see p. 49 *supra*. The whole plot is now perfected in Chāṇakya's mind, and he sees how it is to end. The metre of the stanza is Anushtub. समपकान्तः (p. 66)=ran away. गृह्यताम् (p. 67)=apprehend. तन्त्रमाकुलीभूतम्=the whole arrangement is gone out of order, as to तन्त्र see the quotation in the commentary at p. 70 *infra*. For प्रथमतरम् Cf. Kādambarī, pp. 351-68. प्रधार्य हस्ये =with some deep motive in their minds. Cf. Śākuntala, p. 41. गता एव से=they are gone for ever. साधनविधौ (p. 68)=in the work of accomplishing the end desired. The meaning of the stanza is this, "So long as my own mental strength is intact, I do not care what deficiencies there may be in my external helps to accomplish my purposes." The metro of the stanza is Śārdūlavikrīditā. एकच्चर=living by oneself alone apart from those who represent the Nanda family to which Rākshasa's homage is due. Cf. Kirāta XIII., 3. विगाहमान, as applied to the elephant, seems to mean wandering about in the forest. प्रगृणीकरोनि =refine and improve and break in for the work to be done by him. Cf. Prasanna Rāghava, p. 103, Mālatīmādhava, p. 33. The figure of the elephant is repeated at p. 140 *infra*. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

Act II.

P. 70. The quotation अनुताहरणम्, &c., contained in the commentary is taken from Daśarūpa, p. 28, where, and on following pages, the various terms are explained. The double meanings of the various words of the first stanza are explained in the commentary, and Cf. Māgha II., 88. The मण्डल is the charmed circle, which the snake-charmer draws round a snake to prevent his going beyond certain limits. मन्त्र=charms and state secrets. The metre of the stanza is Giti. जितकारी (p. 72)=one who likes to assert himself

against all opposition, see p. 127 *infra*, and cf. Sāhityapari-chya, p. 47 (Part I.), where Prof. Nilamani Mukarji explains it thus—जितं जयः भावे नः । तेन काशते उल्लसति जितकाशी जयोद्भूत इत्यर्थः. पेटकसमुद्धक = baskets, boxes, see Sākuntala, p. 151, and Mālatīmādhava, p. 206, note. संस्कृतमान्त्रित्य (p. 73), seems to be rather uncalled for, as the Prākṛit was not the proper language for Virādhagupta, but only for his assumed character. As to these changes of language, see the rule at Daśarūpa, p. 109, and Cf. Mālatīmādhava, p. 81, and Sākuntala, p. 105. चाणक्यमतिपरिगृहीत = guided by the counsels of Chāṇakya, see p. 86 *infra*, and for the grammar, Siddh. Kaum. I., 4-20.

P. 74-77. मूर्ति means body here, as at Raghu XIV., 54, for instance. As to मौर्य see Max Müller's Ancient Sanskrit Literature, pp. 285-297. The metre of the stanza is Upajāti. As to संशयिता Cf. Prasanna Rāghava, p. 151. गजवशः = she-elephant. Cf. Vikramorvaśi, p. 117, Kathāsaritsāgara, p. 70. गतागतैः = the she-elephant now goes to the one side and now to the other, as the one or the other happens to be superior for the moment, and hence she gets wearied by those movements. Cf. the somewhat different figure at Raghu XII., 93. The metre of the stanza is Ruchirā. भित्ति विना (p. 75) see Maitrī Upanishad, p. 55, Māgha IV., 53, Kathāsaritsāgara, p. 64. विचक्रमः here means, of course, primarily painting. The explanation given by the commentator gives the meaning divested of the figure. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita, as also that of the next stanza. अथवा, &c. Having said that all his activity is without the main object which should support it, he, in the next stanza, proceeds to justify that activity, which is shown in serving others than his original masters, and shows that even now, though serving others, his object is to do something for his old masters. विस्मृतमन्ति = forgetting the loyalty due to the Nandas. विषय, &c. = with a heart fixed on the enjoyment of worldly pleasures. आत्मप्रतिष्ठाती = wishing to be in occupation of a high position. शावद = शक्त. See Kirāta XIV., 2, and Mallināth's commentary on that, and Cf. also Veṇisamhāra, p. 178, Dhananjayavijaya, p. 7. For the grammatical rule see Siddh. Kaum I., 726.

शशु falls under the गणप्रशासि Pāṇini V., 4-38. गन्धगज (p. 76) is a superior species of elephants so called from the smell which they are supposed to give out. As to उपला Cf. Raghu VI., 41. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अनभिजात = low-bred. कुलहीन *scil.*, he being a शूष्ट. As to पुरुन्त्रीणाम् &c. Cf. Milton's Samson Agonistes, v. 1010. The metre of the stanza is Śikhariṇī. त्वामकामां करोमि = I will disappoint you in your wish, namely, to remain with Chandragupta. परकृत्योपजाप (p. 77) = secretly communicating the doings of the enemy. At p. 107 the meaning of उपजाप is kindred, but slightly different. संहसि = combination. The text should have read अदृश्यमानम्, instead of अदृश्यमानम्. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 78-80. क्रमेण = by degrees, gradually. प्रतिष्ठा Cf. p. 30 *supra*. As to अनु see Siddh. Kaum. I., 265. With the reading अषि, there is a difficulty in construing तं जयाय यथते. लब्धान्तर = getting an opportunity. Cf. Jānakī Parīṇaya p. 108, and the parallel phrases लब्धावकाश, लब्धावसर. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīdita. The इति in इत्याभरणानि, &c., (p. 79) should, perhaps, be not taken as part of the stage direction. पक्षपात often means partiality as in Mālāvikāgnimitrā p. 12, for instance; but it also means, as here, merely liking. Cf. for other instances, Uttararāmācharita p. 148, Viracharita p. 81, Ratnāvalī p. 23, Prasanna Rāghava, p. 113, Kirāta III., 12. सुगाङ्कु is the palace at Pāṭalipuṭra, see p. 111 *infra*. इस्म् is used to indicate that Rākshasa had the throne of Malayaketu as it were then before his eyes. The metre is Śikhariṇī. प्रतिमान्यताम्, &c. (p. 80). Cf. Mṛichchhakaṭika, pp. 115, 374 and p. 277 *infra*. The meaning is—show respect to this first token of affection or friendship by accepting it. साधयामि = I am going. Cf. Śākuntala, p. 19. सर्पदर्शन (p. 81) is held to be inauspicious. Cf. Mṛichchhakaṭika, p. 306. दर्शनकार्य = that which would have resulted from the दर्शन, viz., some present. गाथा (p. 83) means merely a stanza here. See *inter alia* Ratnāvali, p. 22. The metre of the stanza is Āryā. संस्कृत-माभिस्थ (p. 84) see p. 73 *supra*. पीडित = pressed; Cf. Kirāta

III., 54. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdīte. The commentator's explanation of विराध seems rather forced.

P. 85-88. शुञ्जगैः &c. This is a blunder—not the poet's—as Virādhagupta is called in not for his शुञ्जग, but for his सुभाषित. See the Introduction on this. स्वाधिकारस् &c. Cf. Sākuntala, p. 75, Mālavikāgnimitrā, p. 17, Jānaki Pariṇaya, p. 334. The meaning is—Do you, too, attend to your own duty. As to शक्यवन्, &c. (p. 86) see Introduction. प्रतिद्विप = hostile elephants, elephants of the enemy. Cf. Kirāta XVII., 45. मवा सहैकमनसः (p. 87). Cf. अस्मानि: सहैककार्याणाम् p. 77 *supra*. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdīta. अन्तं नयतु = let him destroy. अज्ञासीः = believed, as in मया पुनर्ज्ञातम् six lines above. The metre of the stanza is Sragdhārā. उपरोधवैशस = the hardships of a siege. पौरजनापेक्षया = out of regard for the citizens, see p. 29 *supra*, सुरङ्गा = subterranean passage. सर्वार्थसिद्धि (p. 88). See p. 30 *supra*. The commentator's explanation of जयघोषणा, &c., seems not to be correct. It is clear from p. 141 *infra* that जयघोषणाव्याघात was done by Rākshasa's adherents even after the city had yielded to Chandragupta. That is what is alluded to here. The presence of these adherents, it is here said, could only be inferred from the जयघोषणाव्याघात, that is to say, obstructions to the proclamation of Chandragupta's victory. नन्दराज्यप्रस्थानयनाय, see p. 235 *infra*. कर्णेन, &c., see Mahābhārata, Drona Parva Adhyāyas, 179-180. The same allusion is to be found in Mṛichchhakaṭīka, p. 69. हैडिम्बेय is घटोत्कच, and विष्णु, of course, is Kṛishṇa. आत्यन्तिकभ्रेयस् because it not only does not destroy Vishnugupta's protégé, but does destroy his enemy. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdīta.

1. ०३-96. प्रकाशिते = announced, proclaimed. सांवत्सरिक = astrologer. In आणव्यवदुना the word बदु is used as a depreciatory term. Cf. Vīracharita, p. 46, and see, too, Kumāra V., 83, Jānaki Pariṇaya, p. 258 *inter alia*. परिष्ठुटेनेव (p. 90) = looking well-pleased, but not really being so. विकल्प = suspicion. किंवा (p. 91). As to वा see our note on Bhartrihari, st. 32 (Nīti). अतिसृष्टः = given. Cf. Vikramorvaśi, p. 17, Mṛichchhakaṭīka, p. 374 and p. 95 *infra*. उपांशुवधमाकल्य = having determined on some mode of secretly making away

with him. उपचिता = corroborated or strengthened the popular idea. चन्द्रगुप्तपवाह्यां, &c. (p. 92) = the she-elephant who was the riding elephant of Chandragupta, see p. 74 *supra* and cf. Kūdambarī, p. 112. (यस्थैव वाह्यतामुपयास्यसि) कनकशिङ्का seems to have been a golden sheath for the little sword or poniard which the man had. उत्प्रेक्षमाणा seems to mean literally looking up to, anticipating. Cf. the somewhat similar use of the same word at Murāri, p. 115, Vīracharita, p. 55. प्रथमगति, &c., = dropped down according to calculations with reference to the previous speed. प्रभ्रष्टलक्ष्यम् (p. 93) = wide of the mark. लोष्टधार्तं हतः see Siddh. Kaum. II., 471. योगचूर्ण (p. 94) = powder of magical virtue. According to the Buddistic story, Chandragupta was fed on poison, and thus made proof against it by Chāṇakya, see Max Müller's Ancient Sanskrit Literature, pp. 294-5. वाक्यभेदानगमत् (p. 95) = gave divergent accounts. विचित्र &c. Cf. Daśakumaracharita, p. 43. प्रथम-विहित (p. 96) is the reading which should have been printed in the text. As it stands, प्रथमम् remains out of the compound, but the sense requires it to be included in the compound. तैरेव *scil* by the शस्त्र रसः; शस्त्रेषु प्राणिहित, &c., means here appointed to make use of the weapons, &c. मनीतयः = my devices of state-craft. The metre of the stanza is Sārdulavikrīdita.

P. 97. प्रारम्भते &c. The stanza is quoted in the Daśarūpa as belonging to Bhartrihari. See Introduction *supra*. The metre of the stanza is Vasantatilaka, and that of the next is Sārdulavikrīdita. This stanza also occurs in some copies of Bhartrihari's Nītiśata, see pp. 31-2. That the Śesha does not throw off the earth—is it because the burden of it does not afflict his body? Or that the sun does not sit down unmoved—is it because he is not fatigued? Not so. But a praiseworthy man is ashamed to throw up, like a wretched helpless man, what he has taken charge of. Cf. Kathāsaritsāgara Taranga XVIII., st. 188. कृपण, see pp. 122, 216 *infra*, and cf. *inter alia*, Jānakī Parīṇaya, p. 358, and Meghadūta st. 51 निर्वृद्ध = completed, carried to a proper end. Cf. Uttararāmacharita, p. 20, Priyadarśikā, p. 53, Vīracharita, p. 136, Mālatimādhava, p. 50 and note on it. गोचब्रत,

cf. कुलधर्म at p. 264 *infra*. As to ब्रत, see our note on Bhartrihari (Nīti), p. 10, st. 28 प्रत्यक्षमेवैतत्, &c. — You see it clearly yourselves that I have not deserted what I have taken in hand. एतदीदशम् = such things as have now been referred to—the attempt to poison, &c. मिगृहीत = imprisoned. निष्परिप्रह = without belongings anything to call one's own. स्वस्मिन् &c. The reading of B. is the only one which makes a metrically correct आर्या. But none of the other copies agree with it. It is possible that the stanza was intended to be of the आर्यागीति sort, of which we have examples in Halāyudha's commentary on Pingala, p. 66, *et seq.* But this stanza differs from those in having 20 instead of 19 mātrās in the 2nd line, while the 3rd and 4th are here as in an ordinary आर्या, not in the आर्यागीति. But see Māgha IV., 48. अर्धराज्य is generally considered to be contrary to grammatical rule, Siddh. Kaum. I., 249. But see this point discussed in Halāyudha's commentary on Pingala, pp. 44-5. यस्य तत् is again difficult to construe like येन मया at p. 29 *supra*. But these forms यस्त्वम्, सोहम्, &c., are not always used with the strictest accuracy of syntactical construction. अशुक्तरूप = undeserved. Cf. Sākuntala, pp. 15-170. अस्ताभिः &c., construe कृतपैरस्ताभिः (यत्) परलोकगतो देवो नानुगम्यते (तत्) अमृतेवायमालम्ब्य न जिजीविषाम् (आलम्ब्य). It is because I want to do something for my masters that I do not abandon life; it is not merely out of a desire to live. The metre is Anushtub. ननु वक्तव्यम् &c. In truth you ought to say, &c. Cf. p. 65 *supra*.

P. 101. भवितव्यता = destiny. Cf. Kathāsaritsāgara, p. 440, Kirāta XI., 47, and भवितव्य in Sākuntala, p. 20. प्रतिष्ठितपद as applied to the शूल, means planted, fixed; as applied to Chandragupta, established on the throne. धृतियास्तले would seem to be a clearer reading than °स्थले, which though it might suit the शूल, is not at all appropriate to Chandragupta. चेतनाप्रमथिनी = destroying consciousness. मूर्द्विवद्धमज् = the garland tied round the neck of a man who is to be sent to the gallows. Cf. वधसक् at p. 265 *infra*, and Mṛichchhakaṭika p. 334, where Chārudatta is described as वस्तकरवीरसामा, see also pp. 344, 376. The

reading of the commentary was apparently भीतिवाद्य भजम्, which goes well with दृश्या and श्रुत्वा. If the reading of the majority of our MSS. is correct, भजम् must be governed by दृश्या. In favour of this reading it may be said that there is a certain symmetrical division in suggesting that the heart should have been broken by "seeing," on the one hand, the greatness of the foe, and "hearing," on the other, of the downfall of the patron. On the whole, however, I am in favour of the other reading, as it also agrees with the construction adopted in the reading of the other group of MSS. अपरोप = dethronement. रौप्रविषम = terrible, and full of dangers. The distinction seems to be that रौप्र refers merely to the feelings roused, विषम rather to the outward realities to be faced. Târânâth's rendering—उभ and दुःश्रव्य—marks no distinction. As to the sense attributed to विषम. Cf. our Bhartîhari (Nîti), st. 97 and note. आंधातनूर्य = musical instrument to be beaten, like a drum, &c. प्रथमाभिधातकठिन = hardened by previous strokes (of misfortune). The word अभिधात is applied to the strokes of affliction in the Sâṅkhyakârikâ, st. 1. The sense of the stanza is this:—"That my heart did not break by seeing and hearing; what I saw and heard was due to the fact of its having become callous by previous miseries." The metre of the stanza is Sârdûlavikrîdita.

P. 102. क्षणेनि नन्दै = though the Nandas have been destroyed. साम्यर्थमुद्वहन् = adhering to the cause of his masters. Cf. p. 97 *supra* (the reading in the notes). The metre is Anushub. गोचरगत means, in effect, gone into the power of. Cf. Mâlatîmâdhava, p. 183. अस्य प्रियस्य (p. 103), = for this favour (done by you). As to the ornaments, see pp. 50, 212-3. अज प्रथमप्रविष्ट = for the first time come to, this place. राक्षण्या (p. 104) = Râkshasa's wife. Cf. Mîrichchhakaṭika, p. 356, Ratnâvalî, p. 36. उत्कण्ठाविनोदार्थम् = as a token of her husband, to be used during the period of separation. Cf. the use of the ring in the Sâkuntala. अज किं शुड्यते (p. 105) Siddhârthaka seems, in this speech, to be fishing for some further information about Râkshasa and his friends and family. स्वाधिकारे, &c.,

his duty seems to have been that of a manager of Râkshasa's affairs, see p. 109, and cf. p. 214 *infra*. As to the name पाटलिपुत्र, see the legend at Kathâsaritsâgara Lambaka I., Taranga III. स्वरभिप्राय &c. = This request, which should have been made by us to you, was prevented by our ignorance of your intentions. विश्रामय, (p. 107) = Make arrangements for S. taking rest and refreshing himself. Cf. Uttararâmacharita, p. 9. क्षमन्तेस्मृप्रजापम् = do they receive well our overtures? उपजाप, secret negotiations with the enemy's adherents. Cf. Kirâta XVI., 42, and Mâgha II., 99. वथाप्रकाशम् &c. = They act in pursuance of such overtures as things are coming to light, e.g. the desertion of Bhadrabhatta and others (see p. 134 *infra*), is due to these overtures. जितकाशितया (see p. 71 *supra*). वैतालिकव्यञ्जनः (p. 108), see p. 32 *supra*. उपभोक्तियन्यः Cf. Viracharita, p. 128, Murâri, p. 4. As to करुभक्तहस्तेन cf. Kâdambarî, Part II., p. 109. अलकारसंयोगः Cf. Mâlati-mâdhava, p. 207, "Sets of ornaments." These are the ones alluded to at p. 47 *supra*, and to be referred to at p. 216 *infra*. अपि नाम (p. 109), see p. 52 *supra*, भिष्णुत Cf. p. 121 *infra*. जातस्मयः = full of self-sufficiency or pride. कृतकृत्यता = each having got what he wanted, and therefore no longer standing in need of the other. लघ्नान्तर, see p. 78 *supra*. The metre of the stanza is Sârdûlavikrîdita.

Act III.

P. 110. निर्वेद = despondency; this seems to be always attributed to कस्तुकी in our plays. करण = organs. आत्मलभ = birth. Cf. p. 222 *infra*. स्वार्थ = इन्द्रियार्थ, the objects of the external world corresponding to the organs—of sight, sound, taste, &c. क्रिया: हताः = the operation of perceiving the objects referred to is now impaired, owing to the weakness of the organs through old age. भज्ञ further on refers to the organs of action, करण being the organs of perception. आज्ञाविधेय = obedient to your commands—that is, the powers which used to be so are now losing their energy. The meaning is that the desires for material good which, in my old age, still stick to me, are now only painful, they cannot be satisfied, as the

active and perceptive powers are both enfeebled by age. **अस्ते विधेयः**. Cf. *Gitā* II., 64, and *Māgha* III., 20. **सुगाङ्गः**. (p. 111)=Chandragupta's palace, see p. 79 *supra*, अधिकृत. Cf. *Kirāta* VI., 46 *inter alia*. **कौमुदीमहोत्सवः**, see the *Malati-mādhava*, p. 316, and note on it, and Cf. *Dharmasindhu*, p. 161. **भूमयः** = floors. **किं ब्रूय**. This is a common contrivance in our dramas, see *Daśarūpa*, p. 58. **दैवोपहत्ताः** = ill-fated. Cf. p. 236, *infra*. **कथोपाद्धात** = mentioning such a thing as this. Cf. *Viracharita*, p. 78. The meaning of the following stanza is this:—"Let the pillars of the palace be fumigated and have white Chāmars and flowers put on them, and let the floors be sprinkled over with flowers and sandal-water." **सिंहाङ्गासन** is Chandragupta's throne, the weight of which is supposed to be the burden on the earth, for which a sprinkling of sandal-water and flowers is the remedy suggested. **सुविअबैरज्जः**: (p. 112)=with limbs showing no nervous fluttering but self-confidence. **दम्य** = youthful, requiring training and experience. The double meaning of the words as applying to a young bullock and Chandragupta should be noticed. The metre of the stanza is Śikharīṇi. **गजधर्मी** &c. = one who wishes to be true to the duties of kings. The sequence of ideas down to the end of the second line of the following stanza is clear. In the third and fourth lines the idea is this: if a king's function is properly to pay more regard to others' interests than to his own, then he becomes a servant or dependent, and how can one dependent on another get a taste of happiness? The metre of the stanza is Śikharīṇi. **आत्मवान्**=possessed of self-restraint. Cf. *Gitā* II., 45 *inter alia*. **संतिष्ठते**, see *Siddhi*. **Kaum.** II., 243. **विदृसु**, &c. Cf. *Vikramorvashi*, p. 162. **एकान्तभीरुः**=always timid. **लब्धप्रसर**=who has acquired a considerable field for her occupation. **प्रसर** is interpreted to mean प्रकर्ष by Mallināth on *Māgha* III., 35, and see *Kādambarī*, p. 106. **दुःखोपचर्या**=difficult to serve. Cf. **दुराराध्या** four lines above this, and cf. *Kādambarī*, p. 104. The metre of the stanza is Śārdūlavikridita.

P. 114. **कृतक**=literally artificial; here sham. Cf. *Kirāta* VIII., 46. **कालान्तर**=interval of time. **कथमपि**=with difficulty, see the

note on किमपि at Mālatīmādhava, p. 13 पातक—Cf. Chanda-kauśika, p. 5. I am inclined to differ from the commentator's explanation of the stanza, which follows. अतः स्वतन्त्रयेष्यः परतरम् seems to me to mean, as to any independence beyond this, viz., beyond the sort explained in the third line. To take it to mean independence other than the temporary one proposed by Chāṇakya, is to disconnect the stanza from the observation अथ वा, &c., with which it is connected by कृतः. Chandragupta, by that observation and its corroboration in the following stanza, is endeavouring really to satisfy his own mind about the पातक, which he supposes himself to have committed in agreeing to become स्वतन्त्र. And his explanation is, that he is always स्वतन्त्र in the way stated in this stanza, and therefore there is no पातक in consenting to be स्वतन्त्र, as suggested by Chāṇakya. The metre of the stanza is Hārīṇī. इयानीभूता: Cf. Bhartṛihari (Nīti) st. 44. The double meanings here are explained by the commentator. The ablative in नभस्तः, when it means the month of Śrāvāna, must be taken to mean "in consequence of." नक्षत्रकुमुर— a similar figure occurs in the Vīracharita, p. 127. As to the commentator's note on the intention of this शरदुषकथन, Cf. Raghu IV., 24. The metre of the stanza is Śikhariṇī.

P. 116. उद्धृतानामपाम् = waters in flood (figuratively, going astray). Cf. Māgha VIII., 18. स्थितिपदं = the proper basin for their flow (the right path). अवनति = bending down (humility), Cf. Śākuntala, p. 194, मयूर Cf. Māgha VI., 31, 44, 45, Ritu-samhāra, III., 12, Kīśīta III., 25, and Kādambarī, p. 189. The figurative explanations justify the sentiment of the last line विनय = regulation Cf. Raghu II. 8, Kādambarī, p. 163. The metre of the stanza is Śikhariṇī. कङ्गुणिता = offended, whose jealousy is roused. Cf. Raghu V. 64. Uttarārāmācharita, p. 68. सर्वात्मना should; I think, be construed with प्रसन्नाम्, and interpreted to mean completely pleased, or reconciled to her lord the ocean (Cf. Raghu VII., 12). As applied to the river, the sense is that the water becomes quite clear, the mud and detritus being no longer mixed with the water in the शरद् season. The metre of the stanza is Vasantatilaka. स्वलिङ्ग्यति (p. 117) =

is disobeyed, see p. 132 *infra*. As to धूर्ते, see Daśarūpa, pp. 128-130, it means generally gay fellows. स्फुर्त, &c. = well versed in free clever conversation. वेश in वेशनारी means hire, see Daśarūpa, p. 128. मुक्तशङ्का = without misgivings (in consequence of the king's orders) पार्वण—the observance कौमुदीमहात्सव falls on a Parva day—the full moon of Āśvina. As to अभिलिप्ति, see p. 161 *infra*. The metre of the stanza is Sragdhārā. कोपानुविच्छा विन्ता (p. 119) anxious thought mixed with anger; as to अनुविच्छ, Cf. Śākuntala, p. 24, Daśakumāra, p. 121, Meghadūta, 66, or Māgha, IX., 94. कृतागः does not here mean one who has committed an offence, but one against whom an offence has been committed. The metre of the stanza is Śikharinī.

P. 120. कुर्व्यसन्, devotion to an evil pursuit. उत्सिन्न = conceited. Cf. Śākuntala, p. 176, साधर्म्यम्, &c. The only resemblance between your imitation of my deeds, and those deeds themselves, is enmity to the principal personage. The metre of the stanza is Praharshinī. मञ्जुर्त्यैः प्रविटान्तरैव्यर्थसः = circumvented by my servants who have, as it were, entered into his heart. Cf. p. 220 *infra*. भेत्स्यामि, &c. (p. 121) = I will, by my cleverness, separate him who is acting against me, viz., Rākshasa, from my enemy, viz., Malayaketu. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita. लब्धप्रसादा विद्वः = voluptuous companions who have obtained the favour of the king. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 27 उन्मुख &c. = looking upwards, as in case of entreaty, and concealments, *scil.* of his own feelings, I think, not of the king's secrets as the commentator takes it. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 6. पिण्ड = food, sustenance. Cf. Viracharita, p. 93. लाघवकारिणी = degrading, humiliating. कृतपिण्डः = men of refined intelligence, wise men. Cf. Gītā II., 54, and Māgha, II. 79, खृष्टिः. Cf. Manu IV., 6. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita.

P. 122. विभूतिः = splendour. The sentence is, of course, ironical उपल, &c. = Here is a bit of stone to break cowdung cakes. स्तुप = he. p. This is the word used for the Buddhist "Tope," but is not confined to that sense. Cf. Murāri, p. 145, and see Aufrecht's Uṇādi Sūtras, p. 70. पटल = roof. The metre of the stanza is Mālinī. कृष्णोऽयः &c. = it is fit that Chanira-

gupta should be called Vrishala by him. Siddh. Kaum. II., 304, seems, however, to be against such a use of the compound as we see here. And see, too, the remark there at p. 307. For the genitive Cf. वीरो न यस्य भगवान्मृगुनन्दनोऽपि in Uttararamacharita, p. 157. अभृतैः = non-existent, imagined. Cf. the use of भूतार्थ as in Śakuntala, p. 4, or Raghu X., 33, where it is contrasted with स्तुति. As to कार्पण्य, see p. 97 *supra*. अप्रतिभित्तिकालम् (p. 123) = simultaneously. पर्याय &c. = in succession. The metre of the stanza is Vasantatilaka. प्रणत, &c. (p. 124). The reading in the note is clearer and easier to interpret. The reading of the text must be analysed into two adjectives प्रणत and संसंभ्रमोच्यलित, both going with भूमिपाल; or प्रणत might be taken as equivalent to प्रणमन, and then the sense will be the same as in the other reading. अकृतः = without causing any interruption of work. अन्तरा = secretly. प्रद्रेष, &c. (p. 125) = feelings of hatred. Cf. Kirāta III. 21. राजराज, the commentator interprets to mean Kubera; it might also mean kings of kings—that is, of course, kings subordinate to the Nandas. This would make the phrase an amplification of उत्सिन्नः which occurs at p. 120 *supra*. सदृश = worthy, fit. Cf. Raghu XIV., 61. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 126. “From the great mountain cooled by showers of the spray of the Ganges playing about amongst its rocks, to the shores of the southern ocean marked by the brilliance of jewels flashing with various colours.” चूडारत्न, &c. = filled with the rays issuing from the jewels on their heads. The metre of the stanza is Sragdharā. अधिकारवन्तः (p. 127.) = officers. विज्ञापयितुम् = to make a representation. Cf. the contrast between विज्ञापन and आज्ञापन at *inter alia* Vikramorvaśi, p. 36. Ratnāvalī, p. 7. विज्ञापनीय, further on means one who is the subject of विज्ञापन, not आज्ञापन like any ordinary servant. स्वैरसुचयः = uncontrolled tastes. प्रवृत्तिः = action, proceeding. प्रभावकाशः—there is room for my question, although the guru’s tastes are to be allowed full scope. The expressions here and in शुश्रूषा, &c., on the next page are, it will be noticed, particularly respectful. गृहीतवाद्, &c. (p. 128). You have well comprehended the fact that, &c. As to प्रथमनन्तरा Cf. Siddh. Kaum. I., 262. अर्थशास्त्र is generally

contrasted with धर्मशास्त्र, and means the science of practical life, and also poltics as here. Amara gives इण्डनीति and अर्थशास्त्र as synonyms. राजायत्त, &c. = the transaction of business is either with the king alone, or the minister alone, or both king and minister. Cf. Kathâsaritsâgara Lambaka I., Taranga 15, st. 58-9. The distinction is, in essence, the same as that between a despotic monarch, a constitutional monarch, and a monarch who reigns but does not govern. वैत्स्यामः is not the reading of the commentary. It is the reading of the MSS. which we have not generally followed, but is indirectly supported by that of two of those which we have followed, viz. R. M.; on the whole, however, I think the reading वृत्स्यामः is correct. If the विद् in the Anît Kârikâs is only in the 4th and 7th conjugations, the form वैत्स्यामः would be grammatically wrong also; see Siddh. Kum. II., 30, note, and Cf. Id., p. 121. As to वृत्स्यामः see Siddh. Kum. II., 79. The meaning on this reading is, "I who am the responsible officer will act in this matter;" on the other, "I who am the responsible official know all about this matter." The Vaitâlikas generally appear in pairs in our plays. In the Murâri Nâtaka, however (p. 16), only one appears.

P. 129. छविमभिमवता = of superior brightness. भस्मना शुक्लयन्ति. Cf. Ritusamhâra III., 4. As applied to ऐशीतनु it stands for the भस्म, which Sîva is represented as having always on his body. Cf. Kumâra V., 69. As applied to शरह् it seems to refer to the white clouds, which are like भस्म. I do not think the commentator's explanation suits the construction, though it probably indicates the intended sense, in this *double entendre*. The काशपुष्प is spoken of as making the earth white in the Ritusamhâra III., 2, ऐभीकृति, as applied to ऐशीतनु, is the skin of Gajâsur which Sîva is represented as wearing. Cf. Kumâra V., 67, and here जलधरमलिना must mean darkish like a cloud. In the other case, apparently, the sky itself is to be understood by ऐभीकृति, like which it may be supposed to look, and जल् = darkish by reason of the clouds. हित्तनती = literally afflicting; it means counteracting the impression of the darkish colour. कापाली, &c., refers to the wreath of skulls

which Śiva wears. Kumāra V., 178, and Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 29, and note. The इति here goes with कौमुदी = moonlight. In the other case, the construction must be bright moonlight like the wreath of skulls. According to the usual course with such stanzas the double meanings in the previous lines should be expressed as they are in the third line. But, as above stated, the construction of those previous lines does not apparently suit this, though the commentator's explanation is based on that view. इत्यपूर्वा = extraordinary in the way stated. हास्य, &c. = the beauty of the smile in which is like the Rājahamsa—alluding to the bright white colour of the teeth; as applied to शरद् = the Rājahamsas in which are like a beautiful smile, i.e. white. As to the Rājahamsas in शरद् Cf. Ritusamhāra III., 2. ऐशीतनुः = the body of Iśa or Śiva. The metre of this stanza is Sragdharā, as is that of the next also. प्रत्यग्, &c. = May you be ever protected by the half-closed eyes of Hari, who is desirous of leaving his broad bed, the body of Śesha, having for its pillow his group of hoods—the eyes which look side-long owing to their recent opening after sleep, which avoid for an instant the flames of the jewel-lamps, which are slow at performing their functions, in which drops of water have been produced by yawnings accompanied with a stretching out of the limbs, and which are reddish at the sides in consequence of the sleep being broken. As to आङ्ककर Cf. Mālatīmādhava, p. 145, Mallikāmārūta, p. 45, Kirātā VIII, 53, and commentaries there, and Kādambarī, p. 81. As to Vishṇu's leaving his bed. Cf. Meghadūta, st. 99, Raghu X., 6. It is to be remarked that one of the two stanzas recited by the Vaitīlīka alludes to Śiva, and the other to Vishṇu. The second stanza is quoted in the Sarasvatī-kaṇṭhābhāraṇa with this remark अत्र हटे प्रत्यधीनमेषजिङ्गतटे विभिः प्रबोधी नायापि निष्पयत इति प्रतीयते The following various readings occur there जम्भतैः, नागाङ्गम्, and असिताम्रा, (नागाङ्गम् is a better reading than नागङ्गम्).

P. 130. संष्ट्रभङ्गः Cf. p. 25 *supra*. It is difficult to distinguish between मान and अवलेप, if we take the compound, with the commentator, as a द्वन्द्व. Perhaps it might be allowable to

take it thus, "whose pride about the respect due to them is well known." Cf. Bhartrihari (Niti), st. 29. As to सार्वगौम see Siddh. Kaum. I., 636. The metre of this stanza is Srag-dharâ, and of the next Anushtub. विशिष्ट, &c. = in the form of praise of a specific divinity, i.e. with reference to specific characteristics of the deity प्रवृत्त. (p. 131) = set in, commenced. जागर्ति Cf. p. 31 *supra* and p. 273 *infra*. किम्, &c. = for what is this large expenditure of money on an unworthy object? निरुद्ध, &c. (p. 131) = the course of whose activity is restrained. बन्धनम्, &c. = sovereignty to me is like imprisonment not like sovereignty. The commentator's explanation of the next sentence seems hardly correct. These evils—namely, the evils of feeling sovereignty like captivity—overtake those who do not apply themselves to their own duties. एते, &c. = Here I am ready to apply myself to my own duties. ममाज्ञाव्याधातः (p. 132). = The first reason is obedience to my command (आज्ञा + अव्या). In Chânakya's speech the अ is not to be understood. As to तमालश्याम and तिमि Cf. Raghu XIII., 15, Viracharita, p. 123, Prasanna Râghava, p. 141. The four oceans are a commonplace of Sanskrit literature. Cf. Kâdambari, p. 1, and Raghu II., 3. For the comparison of आज्ञा with a flower, Cf. *inter alia* Kirâta I., 21. The commentator explains उद्यते to mean a future state of things according to the rule at Siddh. Kaum. II., 284. But this is scarcely necessary (see p. 126 *supra*), and it certainly detracts from the force of the words. If the command was at that time already accepted by all kings, a breach of it by Chânakya would then properly be spoken of as it is here. स्खलन्ती see p. 117 *supra*. The last words may be rendered:—"Proclaims that in you the character of sovereign is adorned by humility." प्रमाणलेख्यपत्रम् = writing showing the numbers.

*P. 134. गजाध्यक्ष = Master of the elephants, the leader of the troops who ride on elephants. स्वजनसंबन्धी = bearing some connexion of kinship. As to कुमारसेवक Cf. Daśakumâra, p. 145. क्षत्रगणमुख्य = head of a tribe of Kshatriyas. On the reading adopted in the text, Chandragupta must be supposed to know all, and reading the words एते वयम्, &c., to speak for the purposes of the कृतकाल as if he did not know.

एतावत्, &c. is as much as to say, "Well I have read this letter, what next?" स्त्री &c. are three of the four vices enumerated in Raghu IX. 7. अनभियुक्तौ = inattentive, अधिकाराभ्याम्, &c. = removed from their offices, and put on mere subsistence allowance. स्वेन &c. (p. 135) = on their respective duties. कौशलहस्त्यभ्य = money, elephants, and horses. इत्युत्पाद्य = getting up this story. स्वरोषाशङ्कया = having misgivings or fears with reference to his own misconduct, i.e. anticipating punishment for it. कृतज्ञताभनुवर्तमानेन (p. 136) = following the path of gratitude. अनन्तरम् = very close. दायाद् is literally those entitled to inherit, hence generally relatives (competing with one another for the inheritance). Cf. with the idea involved here Prabodhachandrodaya, p. 12, Prasanna Bâghava, p. 91, and Bhartrihari (Niti) st. 21 and note. प्रतिविहितम् = adopting a remedy. प्रयोजनापेक्षया = with reference to, in consequence of, some special cause. अनुभवो नियमं श्व = Reward or punishment. व्यसन = evil habit. राज्यस्य मूलम् = the main-stay of the empire. दायादमसहमानयोः: This phrase is not common, but Cf. Kathâsaritsâgara, p. 255, Raghu, XIV. 63. The other readings present no difficulty पूर्वः पक्षः = अनुभवपक्षः. प्रधानपुरुषवर्गम् = the number of our men of high position as in Mâlavikagnimitra, p. 12, and Viracharita, p. 131. The answer to the second alternative seems to be that the adherents and friends of the Nandas would become disaffected, and would have no confidence of fair treatment by Chandragupta, if Chandragupta's own adherents and friends were punished as suggested, and thus the gradual subsidence of old memories and quieting of the kingdom would be delayed. अनुगृहीतास्मत्पक्षः = who has taken our adherents into his own favour. व्यायाम = exertion. As to इत्यागतिः Cf. Viracharita, p. 81. It means two courses.

P. 139. स्वहस्तो इत्तः Cf. Mâlatîmâdhava Notes, p. 66. (L. 304). In the Venîsamhâra, p. 77, the phrase इत्तहस्ता occurs, where it seems to mean rather "giving help," than "giving proof." But probably this is a later development of meaning. In some of the copper-plate grants recently deciphered, we have the phrase स्वहस्ती मम in reference to the sign-

manual of the grantor. See *inter alia* Journal B. B. R. A. S., Vol. X. p. 27. प्रतिपादन = handing over. Cf. Bhartṛihārī (Nīti), stanza 16. कृतप्रतामान्नफलः = the only result of which is that the sin of ingratitude lies at our door—the only temporal advantage which was to be obtained by perpetrating the act of ingratitude, being sacrificed, if the course suggested is adopted. एकत्रवासात्, &c., = having lived in one place with these subjects of Nandas, enjoys their perfect confidence. पुरुषकार = manliness, bravery. Cf. Kirāta V., 52, and Mallināth on it. सहायसंपरा = by means of his possession of friends. As to कोश see p. 135 *supra*. अन्तःकोप (p. 140) = internal disaffection. Cf. Daśakumāra. p. 81. हृदयेशयः शङ्कः = a dart rankling in the heart. विक्रम्य गृहीतः = captured by bravery, force. राक्षसः खल्वसी. Cf. the phrase at Vīracharita, p. 24, and the similar Marāthi phrase राक्षसतो. अभियुक्त bears here the same sense as at p. 134 *supra*. Cf. Jānakī Parīṇaya, p. 310. वियुक्तः, &c. = If he were destroyed you would lose a man so good as he is. अथ = or if Cf. *inter alia* Vīracharita, p. 31, Kirāta I., 44, and Kādambarī, p. 160. वनगञ्ज, &c., Cf. p. 68 *supra*. The metre of the stanza is Mālinī. तेन for येन makes the syntax clear and easy. On our reading the construction is like that noted at p. 28 *supra*, or येन must be taken to continue the speech from प्रश्नस्यतरः. The reading of the commentary evidently included न तावत् after वाक्यशेषः. The majority of MSS. are in favour of something of that sort; and that, therefore, ought to have been in the text. As to मा तावत् or न तावत् which would both mean no more of that. Cf. Śākuntala, p. 230. कृत्वा परं नो गले = in defiance of us. व्याधातो, &c., Cf. p. 88 *supra*. अस्मद्दलानाम् = made by our soldiers. स्वेषु वर्गेषु = our own adherents. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. आरूढः, &c. = The declaration in making which the knot of hair was loosened by fingers, whose tips were out of order owing to the flashing of the anger that was rising within me. As to अमारुली see the remark of Mallināth on Kirāta XVII., 38, and Cf. Mṛichchhakaṭika, p. 115. दीर्घा the commentator takes to mean long with reference to the time taken in destroying the enemy. It

seems to me rather to refer to length of space, the figure in the mind of the poet being, probably, the same as at p. 27 *supra*, where the प्रतिज्ञा is spoken of as a सरित्, and the length of water to cross is great owing to the number of enemies sworn to be destroyed. As to नन्द, &c., Cf. Kathāsaritsāgara, Lambaka, I., and Taranga, IV., stanza 95, and the quotation at Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, p. 204. The Nandas were supposed to be extremely wealthy. पर्याययुताः = successively. पश्यतो, &c. See Siddh. Kaum. I., 370. The metre of the stanza is Sragdharā.

P. 143. आबखुचक्रं विचालितैः = moving about in circles. Cf. the description of the इमशान in Chandakauśika, p. 66. पितृवन = इमशान. See Daśakumāra, p. 123. It is called सिंहसन at Kumāra V., 77. The creatures living there may be seen described at Mālatīmūḍhava, p. 168, *et seq.* The main sentence leaving aside the adjectives, is as follows :—“Behold these, fires are not even yet extinguished, which are entertaining these creatures living in the cemetery with a feast on the Nandas, and which are making all the quarters of heaven look clouded in consequence of the smoke-like vultures that, with their large and unmoving wings, are wheeling round in circles in space. For एते and एतान्, Cf. सिंहसननिरूपम् at p. 79 *supra*, and note thereon. He speaks as if both Chandragupta and himself could see the whole thing before their eyes as they were speaking. The metre of the stanza is Sragdharā. वैवम्, &c. = only the ignorant respect destiny as an authority, trust to destiny alone. Cf. Kirūta III., 24. आतोदुनिष्ठिति = you wish to treat with contempt, according to the commentator. The primary meaning, however, seems to be, to exercise power on, to bring under one's control. Cf. Daśakumāra, p. 143 (Calc.) and the use of the synonymous अवस्कन्द at Viracharita, pp. 42-7. As to सिंहां नोकुम्, see p. 6, st. 63, and p. 25 *supra*, and note there. For the phrase प्रतिज्ञामातोदुम्. Cf. p. 142 *supra*. परीतः = literally surrounded, brought under power or control. The metre of the stanza is Sikhariṇi. “His eyes, which are turbid in consequence of being washed by the clear water pouring from them upon the eyelids being opened out

in anger, and which are red in colour, are, as it were, flashing forth fire, in which the contracted eyebrows are, as it were, the smoke, and methinks the dashing of his foot was borne with difficulty, and with a terrible quaking by the earth, whom it reminded of Rudra exhibiting in his Tāndava dances the sentiment of terror." The metre of the stanza is Sragdharā. For the genitive रुद्रस्य see Siddh. Kaum. I., 297. कृतक = factitious, pretended. Cf. कृतक-कलह at p. 114 *supra*. उत्तरोत्तरेण = bandying words. शब्द Cf. p. 29 *supra*.

P. 146. ऐदः = instrument of dissension. दूषणाय. Cf. p. 220 *infra*. The result will be your own conviction. The metre is Vasantatilaka. गृहीतार्थः &c. = let it be announced to the people. निरुपपदम् = without any epithet of respect, e.g. आर्थ. Cf. Mṛīchchhakaṭīka, p. 343. हन्त = Alas. संगृहीतो-धिकारः = authority has been withdrawn from Chāṇakya. असर्कुरुते may, perhaps, be taken to mean does wrong, or in the sense proposed by the commentator, which requires सचिवम् to be supplied. द्व्याल is interpreted by Mallināth on Māgha XII., 28, and Kirāta XVII., 25, to mean दुष्टगज. Cf. also Viracharita, p. 48, and Kirāta XIII., 47. With वाच्यतां याति. Cf. Kādambarī, pp. 202, 236. वाच्यंगतः in Śākuntala, p. 198, and also Raghu VIII., 84. देवो देवः संवृत्तः = your majesty is now a king, indeed. Cf. वन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव, p. 131 *supra*. एवमस्माद्यु गृह्याणेतु. (p. 147) = when I am looked on in this light, namely, as having become independent of Chāṇakya. Cf., the use of गृहीत at Śākuntala, p. 239 (मर्थापि मृत्पिण्डसुखिना तथैव गृहीतम्.) सकामोभवस्वार्थः = let Chāṇakya have his wish. This phrase occurs very frequently. See *inter alia*, Mālatimādhava, p. 224, and the expression अकामां करोमि at p. 76 *supra*. शुष्ककलह = empty, useless quarrel. Cf. Viracharita, p. 37. शब्दनेंगृह्यमादेशाय = The usual expression would be गृह्यमार्गम् &c. But this expression also occurs again at p. 158. In the Śākuntala (Calc. ed., 1871), p. 173, we read तत्तदेवादेशाय. माधवीलतागृह्यम्. In Williams's edition the reading is तत्तदेव मार्गमादेशाय (p. 238). लक्ष्मितगौरवस्य. (Cf. p. 164, *infra*) = overstepping the bounds of respectfulness. गृष्णवरं प्रवैद्युम्. Cf. Śākuntala, p. 214, Uttarārāmacharita, p. 195. But "in

both those cases the idea is that of a living person being absorbed into the earth; here it is दुर्जि. The meaning is that his intelligence is leaving him, as it were; he cannot judge of what is proper to be done. अतिपातयति seems to mean the same thing as लक्षित *supra*, and the figure is the same. Cf. Śākuntala, pp. 15, 187. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

Act IV.

P. 148. ही हीमाणहे. हीही occurs in the Mṛichchhakaṭika as an expression of wonder (see p. 149 *et seq.*), and हीमाणहे in Mālatīmādhava, p. 290, and Mṛichchhakaṭika, p. 8. गतागतम् = coming and going. Cf. Bhartṛhari (Vairāgya), stanza 7. करभकः (p. 149), see p. 108 *supra*. भद्रसुख (p. 150) = good sir. Cf. Śākuntala, p. 290, Chandakaṇḍika, p. 94, Mṛichchhakaṭika, p. 345. विधेरविधेयता = unmanageableness of destiny. The metre of the stanza is Śikharinī. कायो-पक्षेप, &c. see Daśarūpa, p. 12. दीज, see Daśarūpa, pp. 8, 11, 18. विमर्श, see Daśarūpa, p. 36, where it is called अवमर्श. As to संहरन्कार्यजातम्, जात = समूह Cf. the Kośa cited at Raghu V., 1. See Daśarūpa, p. 46, and Cf. stanza 22 at p. 11, where the name उपसंहृति is derived from the same root as संहर् here, and compare as to all this Dr. Hall's notes at Daśarūpa, Preface p. 10, *et seq.* A similar figure comparing the work of a poet and a practical administrator occurs at Māgha XI., 6. It may be remarked, *en passant*, that Dr. Hall's suggestion about the "fifth articulation" being properly called निर्वहण, instead of निर्वहण, is untenable. The latter word which means carrying to the end, completion, is the proper word, instead of the former, which means destruction. In our commentary the word is always written निर्वहण. The metre of the stanza is Sragdharā. As to अपिनाम (p. 151) see p. 52 *supra*, and Cf. Mālatīmādhava, pp. 21, 145 (commentary). The sentence is, of course, तदपिनाम दुरात्मा चाणकबद्धुः अतिसंधातुं शक्यः स्यात्. The other interpretation of it, in consequence of the interruption, is given in Rākṣhasa's speech. Cf. as to this p. 52 *supra*. वागीश्वरी,—such words are supposed to have some superhuman sanction. Cf. Prasanna Rāghava, p. 56, Kādambarī, p. 65, and note in the

commentary thereon (Part II., p. 48). प्रस्तावगता I do not know of any authority for the commentator's explanation of प्रस्तावगता by संवादं गता. I take it here to mean as contained in the foregoing conversation. आगतः is perhaps not exactly in place, but it is capable of explanation. दूर &c., = Let alone close proximity, even the sight of kings is difficult to obtain for those who are not blessed by fortune. कस्याणकुलधराणाम् = The *double entendre* on this seems rather forced; and it is not very necessary to construe कस्याण, &c., with देवानाम्. The metre of the stanza is Giti.

P. 154. For the genitive in तासस्योपरतस्य Cf. Raghu II., 25, Kādambāri, p. 77, वक्षस्ताडन, &c. (p. 155) = I formerly made a solemn declaration that I should make the funeral offerings to my father after reducing the wives of my foe to that changed condition which was brought on my mothers by sorrow—the necklaces of pearls broken by the beating of the breast, the outer garment falling off, the hair made rough by particles of dust, and cries of affliction.—Alas! alas!—issuing piteously. As to मातृजन compare the rule पितृ-पत्न्यः सर्वा मातरः. The metre of the stanza is Śārdūlavikrī-dita. उद्यच्छता, &c. = either undertaking a task worthy of a person not base, I must go the way of my father by dying in battle, or force away the tears from the eyes of my mothers and carry them to the eyes of my enemy's wives. The metre of the stanza is Vasantatilaka. सौत्सेध (p. 156), raised high up. Cf. Kumāra V., 8. खमिव खण्डयन्तः = striking, as it were, against the sky with their hoofs, alluding apparently to the manner in which a horse raises his foot very high in moving when his speed is suddenly checked. मूकघण्डैः = the bells being silent, not ringing, as the elephant's speed has been checked. नयार्दिष्म्, &c. Cf. Raghu XVI., 2, also Gitā II. 70. The metre of the stanza is Srag-dhārā. भद्रभट्टादिभिः. Bhadrabhaṭṭa and the others are the men supposed to have deserted Chandragupta, but really emissaries of Chanakya, see. p. 271 *infra*. द्वारीकृत्य = through, making him the connecting link between us two. द्वारामात्यपरिगृहीत at p. 73 *supra*. For अवस्, &c., signifying “the meaning of these words.” Cf. the construction at Uttara-

rāmacharita, p. 199 (एष से काव्यार्थः) विजिगीषु = aspiring, ambitious. Cf. p. 274 *infra* and Murāri, p. 114. आत्मगुणसंपदः, = possessed of similar qualities, tastes, feelings, &c., as one's-self. भिवहितद्वारेण = through the intervention of one who is beloved and friendly. न तु न्यायवैवायर्थः = This is certainly a very proper thing that, &c., नन्दमात्य, &c. = but certainly the minister Rākshasa is most beloved by us and most friendly to us. जितकाशी. See p. 71 *supra*.

P. 158. नन्दान्ययः = Chandragupta was a scion of the family of the Nandas, though not a legitimate one. Cf. p. 77 *supra*. सुह-जनापेभया = out of regard for his friends. संवधीत = might make a treaty with (संधि कुर्यात्). Cf. Murāri, p. 95. अये सूतम् see p. 153 *supra*, सत्त्व &c. (p. 159). The suspicion about Rākshasa is already telling practically on Malayaṭetu. सद्व-भज्जः = giving offence. विवृतार्थेषु. &c. = in unrestrained conversation where matters are frankly and openly stated. The use of अन्यथा. अन्यथा should be noticed. It is similar to that of अन्य अन्य, and different from the English—one way, another way. गहन = deep, not easily to be comprehended. परिच्छेन्नुम् = to define, to understand accurately. Cf. Mālati-mādhava, pp. 54-5, and note theron. मह वधुणे (p. 160) corresponds to the Sanskrit महावनात्. See p. 47 *supra*. उपर्य-कथितन्यः see p. 108, *supra*. मानितो, &c., received with respect by the people. The implication of the stanza is, that the one is a चन्द्र in name only, the other is such by his merits, and that the one is acceptable to, and gratifies only a small knot of people, the other more generally. The metre of the stanza is Anushṭub. परिपाठी (p. 162) series—though here the series consists only of two stanzas. Cf. प्रण-मपरिपाठी in Prasanna Rāghava, p. 36, see, too, p. 65. चादृप-रिपाठी in Mallikāmāruta, p. 244. भैरवीज = seed of dissension. सत्यः क्रीडारसच्छेष = interruption, even for a short time, of the enjoyment of sport or amusement. प्राकृतः = a mean; ordinary fellow. लोकाधिकायाम = power transcending that of all men. Cf. Raghu II., 75, and comment of Mallināth thereon. एषमेतत् = quite true. Malayaṭetu applies the sentiment uttered by Rākshasa to his own case. कलुषित (p. 162), see p. 116 *supra*, and Ct. Daśakumaracharita, p. 76, and Kirāta XIII., 6. प्रसङ्ग-सूचितम् = suggested by the occasion. ८

तथा, &c. This is further to suggest the view put into Malayaketu's mind at p. 157 *et seq.* कृतयेती = कृतज्ञः grateful. Cf. Kirāta XIII., 32. विभेषः (p. 164) = separation, breach. आत्मनिक = lasting. हस्ततलगतः = in my power. Cf. the Mārāthī phrase उद्धरण (p. 165) = dethronement. Cf. Raghū IV., 66. The meaning is that Rākshasa sees no benefit to himself in deposing Chandragupta, when once the latter has cast off Chāṇakya. Then Rākshasa's cue must be to become minister in Chāṇakya's place as suggested at p. 158 *supra*. तपोवनम्, &c., is, of course, an interrogatory sentence.

P. 166. देवस्य निकृतिः = insult offered by the king. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अलमन्यथा विकल्प्य = no more of these doubts, in a sense contrary to the news brought; in effect, doubts about the truth of the news. राजाम्, &c. = why would Chandragupta, who has at his feet (*Lit.* whose feet are placed on) the heads of kings, the crests of which are adorned by the brilliance of their moon-like crest jewels, put up with breaches of his orders committed by his own people? Kautilya, too, on the other hand, though wrathful, being personally aware, in consequence of his incantations for killing his foes, of the troubles of a solemn vow, and having fulfilled one by good luck, does not make a vow again, being afraid of inability in future. अभिचार (p. 167) = performing enchantments for destroying enemies, &c. Kādambarī, p. 217, and Kirāta III., 56. The familiar precept on that is इवेनेनाभिवरन्यज्ञेत As to शीर्णप्रतिज्ञः Cf. p. 27 *supra*. आवति = उत्तरः कालः Cf. Kirāta II., 14, and comment of Mallināth there. विश्रामये, see p. 107 *supra*. कुमारस्य, &c. The word कुमार would make way for महाराज or अधिराज on Malayaketu's installation. Cf. the similar idea at Murāri, p. 113. अतिरक्तृती = not overshadowed, in effect not supplanted. संभूतव्यः (p. 168) = with forces all prepared. उक्तिक्षमाणः = expecting, looking out for. प्रतिष्ठस्व विजयाय = start for victory. पितृभूतम् (p. 169) = bearing to him the relation of his paternal family. अपरागामर्षीयां विप्रकृताः = troubled by disaffection and anger; as to विप्रकृत Cf. Kumāra II., 1, where the sense is slightly different. प्रतिपक्षोद्भूते = rooting out the enemy. Cf. p. 165 *supra*, and also p. 61 (संस्कृतेनान्). द्वयोऽप्यमानः = whose power is believed to be likely 'to

uproot, &c.) Cf. for the construction *Kirāta XIII.*, 1. निर्वनम्, &c. Rākshasa, as an old subject of the Nandas, bears no love to Chandragupta but the contrary, and that apart from any fault of Chāṇakya's. Such, too, says Rākshasa, is the case of other people, now subjects of Chandragupta, but who, having been subjects of the Nandas before, did not belong to the special clique of Chandragupta.

P. 170. प्रतिविधातुम् = to resist our attack. सत्संभवति = that is possible, viz., the conduct of the affairs of the kingdom in the mode suggested in Malayaketu's speech. सचिवाद्यत्त, &c. = always having the accomplishment of work entrusted to a minister, and so unfamiliar with the affairs of the world like a blind man. This is to be explained by that मत्सर about Chandragupta which Rākshasa acknowledges in Act VII. (See p. 273), for there Rākshasa also tells us that even in childhood Chandragupta was expected to rise to a high station; and see, too, p. 5, st. 40 *supra*. अस्तु-चिह्नते, &c. = royal power stands with her legs quite rigid, where there is a king and a minister grown too powerful; it is an abnormal state of things, an unstable equilibrium which is easily broken. The figure is taken from the games of dancers and tumblers, as stated in the commentary. अस-हा भरस्य = unable to bear the weight, i.e. her own weight, in the abnormal position. As to the construction, Cf. Māgha X., 81, Kirāta VII., 7. अपकृष्टः (p. 171) = severed. See p. 168 *supra*. तर्पणः = one who entrusts all to him. उत्सहते, &c. = is unable to live, or to perform the king's part; for उत्सहते Cf. Kumāra V., 65. अदृष्ट, &c. is identical with अप्रस्थक, &c. at p. 170. तन्त्र = affairs of state. Cf. p. 70 and note there. व्यसनमभियुज्जान = one who applies himself to search out some misfortune of the enemy, and then assails him. Cf. Māgha II., 57, and commentary thereon. ऐकान्तिकी = certain, assured. Cf. Bhartṛhari (*Nīti*), st. 7, and note. The sentence is, of course, interrogative. चलिताधिकारविमुखे is not easy to analyze, though the sense is clear enough—"disinclined to the duties of his office, as he has been removed from it." Probably चलितः भत्तएवाधिकारविमुखः is better than चलिताधिकारः भत्तएव विमुखः.

As to मौर्ये न है, &c. &c. Cf. p. 137 *supra*. स्वाधीने मथि = my services being at your disposal. लज्जा in the stage direction is लज्जा for the apparent self-laudation involved in his words. Cf. p. 61 & 271. As to योग = उपाय, as the commentator takes it, Cf. *inter alia*, our Gita p. 65, Māgha II., 88, स्वद्वात्ता, &c. = between us and the accomplishment of our objects, stands simply your will; do you give the word of command, and we start for the attack. The metre of the stanza is Śārdūlavikridita. उत्तुङ्गा, &c. This stanza contains two sets of adjectives indicating qualities generally alike, one set applying to the Śoṇa river, the other to the elephants of Malayaketu. The metre, which is not a common one, is Suvidanā, as to which see Pingala, p. 213. रुचन्तु = let them besiege. The clouds gathering on the Vindhya are also alluded to at Ritusamhāra II., 27, Raghu XIV., 8, Uttararāmacharita, p. 146, and Cf., as to this Cunningham's Archaeological Survey Reports, XIII., 47., and the reference to the Meghadātā there given. The metre of the stanza is Vasantatilaka. सांवत्सरिक = astrologer.

P. 174. अनिमित्त = ill-omen. The sight of a क्षपणक is considered inauspicious. See p. 182 *infra*, Mṛichchhakaṭīka, p. 238. In Mukteśvara's Rāmāyaṇa, too (*circa* 1609), the same idea occurs. See p. 7, st. 64. अशीभृत्स. The Prabodhachandrodaya, p. 55, gives a description of the appearance of a क्षपणक, which is there characterized as शीभृत्स, revolting. Cf. Mālatīmādhava, p. 341, and commentary there. The Kshapanakas are represented in the Prabodhachandrodaya (p. 66), as insisting on the omniscience of the founder of their system on the ground of his knowledge of the stars. As to अहन्, see the definition given at Sarvadarśanasangraha, p. 33. प्रतिपद्धत्वम् = accept, obey. तुरूर्त, &c. Cf. Gita XVIII., 37. The metre of the stanza is Āryā. धर्मसिद्धी Cf. Mṛichchhakaṭīka, p. 239. आदक see Mālatīmādhava, p. 367, and note there. भदन्त = a Buddhist mendicant. In the Uṇādiśātras it is explained to mean प्रवर्जित. (See Siddh. Kaum. II., 411, and U. S. by Aufrecht (p. 229), which word, however, it should be remembered, is applied to the Buddhist mendicant at Mṛichchhakaṭīka, pp. 243-361. See also Corpus Inscriptionum Indicarum,

p. 26, and Childers' Lexicon there cited. आमध्याद्वात्, &c. = the full-moon-day, when the moon is full, is till noon a day of no benefit. The Nakshatra will be unfavourable to you who want to go from north to south. गमणम् &c. = you should go. तिथिरेत न शुद्धयति = the day itself is not unexceptionable, i.e. the full-moon-day. The *double entendre* should be noticed. It is explained in the commentary. एकगुणा, &c. = the virtue of the day of the month is one, that of the Nakshatra is fourfold, and that of the conjunction is sixty-four fold; such is the conclusion of the science of astrology. The conjunction, though evil, becomes good if under the planet Budha. औ गोing with the moon's power you will obtain full success. संवाद्यताम् = bring to an agreement, compare. कृतान्त means both शास्त्र or science as in *Gītā* XVIII, 13, and the god of death. Both senses are intended. See them explained in the commentary. भाविर्भूत, &c. The trees in the garden in the morning cast their shadows towards the west where the sun is going, hence they are supposed to act, as it were, as the sun's devoted servants. In the evening, the sun goes towards the west, while the shadows lengthen out towards the east, and hence are supposed to desert him in adversity. अपर, &c. = when the disc of the sun is tossed down the side of the western mountain. For the last line Cf. *Viracharita*, p. 21.

Act V.

P. 181. लेख, &c. See p. 50 *et seq.* ही, &c. see p. 148 *supra* and note there. The figure in this stanza is criticised by Professor Wilson as not "natural to the style of the compositions of the period to which the drama belongs." But नीतिपादप and its flowers are spoken of in Kālidāsa (*Mālavikāgnimitra*, p. 10), and in Bhavabhūti (*Viracharita*, p. 93), and the further elaboration of the figure here is scarcely open to the criticism bestowed upon it. The metre is Āryā. अशकुन्, &c. (p. 182). Cf. p. 173 *supra*. संमतम् = acceptable, as he wants his journey to be interrupted, and to fall into the hands of Malayaketu's officers. For the genitive in आहंतानाम् (p. 183) see *Sīdhdh. Kaum.* I, 294. लोकोन्मैर्मर्गः = by paths which are not accessible to all people. Cf. a summary of the view of the

Ārhatas given in the Sarvadarśanasangraha, p. 52. प्रस्थान &c. = busy in preparing for a journey. शकुनः (p. 184) = a good omen, which will direct you well on your way. शुण्डस, &c. = you ask whether the Nakshatras are proper for shaving, after having shaved. Cf. Sarasvatikanthā-bharana, p. 14. There are sundry occasions, now observed as unfavourable for shaving. सावगाण (p. 185) should be सावगा ण, and in the उत्ता it should be आवक न. अनिवारितः &c. = ingress and egress were quite uncontrolled, free. अमुद्रालाङ्गिष्ठतः = not marked by the signet or seal, probably meaning not possessing a passport so marked. At pp. 188, 192, 194, the words indicate that the मुद्रा itself is given. This, however, may mean either the signet or a seal-impression on some other thing. The latter is more likely, having regard to the word लाङ्गिष्ठ used here. गुल्म is a sort of village police station. Cf. Mṛichchhakaṭīka, p. 212, Kādambarī, pp. 127, 132, and the quotation from Manu given in the commentary there. See, too, Chandakauśīka, p. 61. मा प्रवेश्यसे = do not let yourself be thrown into. Cf. the similar construction at *inter alia*, Mālatīmādhava, p. 281. किं ण &c. (p. 186), without अहम्, the construction of this sentence is not quite complete. It must be supplied in construing the reading in the text. सावगा — the commentator, apparently, read सावेगम् for this. But none of our MSS. has the reading, and it is not very appropriate, as Siddhārthaka and the Kshapanaka are both ignorant that each of them is an emissary of Chāṇakya. Without the भण मे, which B. 'N. insert in the next speech, the meaning must be that the anger of the Kshapanaka might prevent the accomplishment of Siddhārthaka's wishes, and so Siddhārthaka wishes to mollify him.

P. 187. मुहुर्लक्ष्योदेश = the manifestations of which can be often perceived. Cf. Daśarāpa, p. 20. मुङ्गः &c. = often too deep to be comprehended; often full-bodied (*i.e.* where all is laid bare); often in consequence of special objects to be accomplished very meagre (*i.e.* not clear in all its parts); often appearing as if its main purpose was lost, and often again appearing to yield ample fruit. नयपितृ = politician. The metre of the stanza नारायणी. भास्थानमण्डप = pavilion

for the assembly or Durbar. The commentator's reading was apparently कट्ट यस्तासु, but where he read दृष्टमपि is not clear. The commentator's explanation, too, seems hardly correct. The meaning is "Alas ! it is, indeed, hard to have to deceive this prince Malayaketu, who is kind towards me to this degree." कुले &c. = turning his back on, or blind to, his family, all sense of shame, his own reputation, and self-respect. क्षणिकमपि. There seems to be little force in the अपि, the readings in the notes yield a better sense, the reading of G. E. N. being quite clear and appropriate. For the locative Cf. p. 217 *infra*. तदाज्ञान्तः = the order of the wealthy man to whom he has sold himself. विचारातिक्रान्तः = one who has gone beyond the stage of reflection. किमिति = why does he consider now ? The time for consideration was before entering service. The metre of the stanza is Śikhariṇi. विकल्प = doubts, suspicions. भन्त्या, &c. = "Will he, in consequence of devotion strong by reason of his affection for the family of the Nandas, enter into a treaty with the clever Maurya, who belongs to the family of the Nandas, after he shall have discarded Chāṇakya ? Or will he remain true to his promise, reckoning highly the firmness of the virtue of devotion ? Thus is my mind perpetually whirling about, as if it was mounted on a potter's wheel." The metre of the stanza is Śārdūlavikṛidita. मुद्रासंपादनमनुतिष्ठति = is performing the duty of giving passports. असंचार, &c. = motionless, so as to make no noise. The shutting of the eyes here spoken of is a form of sport which is still not uncommon. Cf., too, Vikramorvaśi, p. 94, and Viddhaśālabhanjikā, p. 50.

P. 191. राक्षसस्य मित्रम् — This shows that Chāṇakya did not even tell his various emissaries who were to be co-conspirators with them. राक्षसस्य प्रयोजनम्, &c. = you are not going on any business to be done for Rākshasa, are you ? प्रणवकोप is not such anger as finally breaks off friendship, but rather a sort of friendly complaint. Cf. Prasanna Rāghava, pp. 37, 41, 65, Viddhaśālabhanjikā, p. 50, see, too, Murāri, p. 57, where रामः सप्रणवरोषस्मितं तं (i.e. Lakshmaṇa) पद्यति. इताथ seems to be a mere term of abuse like our Marāthi मेळा.

or अळला, as to which see our note on Bhartrihari (Nīti), st. 94. For हताश see Ratnāvali, p. 6, Veṇīsamhāra, p. 237. अन्तोत्त्वम् (p. 192) = something so bad that the hearing of it even should be avoided. Cf. the slightly different use of the same word at p. 249 *infra*. अर्थिने = to one who asks for it, and therefore will believe it and make that sort of use of it which is desired. इति कृत्वा is the same thing as इति. Cf. Kādambarī, pp. 101, 142, and the use of the similar form कारम् as explained in the Siddh. Kaumr. II., 468. जीवलोकान्तिष्कासिष्ये (p. 194) = I shall be thrown out of the world of living creatures, *i.e.* shall be killed. This, apparently, is intended to suggest the treason against Malayaketu for which Chitravarman and others are afterwards destroyed; but no further use seems to be made of it in the sequel. रिपुमिथिकृत्य (p. 195) = referring to the enemy. Cf. Śākuntala, p. 76. सुहरू is the friend of the रिपु, viz. Rākshasa. The commentator's explanation of सुहरू to mean friend of the speaker, Malayaketu, viz. the Kshapaṇaka himself, though in one respect better than ours, seems, on the whole, not to give the intended sense. The metre of the stanza is Ruchirī. कृतार्थोस्मि = I have accomplished my purpose. See p. 33 *supra*. His intention appears to have been to get this account communicated to Malayaketu by Bhāgurāyana. That object has been already secured more promptly and fully.

P. 196. निर्वृत = at ease. Cf. Veṇīsamhāra, p. 174. अन्वर्थतोपि तूनु राक्षस राक्षसोसि = oh, Rākshasa! You are a Rākshasa, indeed, in a significant way, *i.e.* your name is significant of your character. A Rākshasa is a wicked character, as in Veṇīsamhāra, p. 235, or Viracharita, p. 67. The metre of the stanza is Vasantatilaka. भवत्वेवं तावत् = well, then, I will do this now. In the commentary of Rāghavabhaṭṭa on the Śākuntala, p. 196, where भवतु also occurs in a similar sense, it is said भवत्विति निषेधे । अस्य भवतु पूर्वतः इति निषेधे इत्युक्ते: See p. 89 of this very useful commentary recently published by Messrs. Godbole and Parab. The meaning is that भवतु indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before. आवेग = excitement. अर्थशास्त्रव्यवहारीम्,

&c. = with politicians, men dealing with political affairs, the distinction between foes, friends, and neutrals is dependent on tangible gain or interests, not on personal inclinations as with ordinary people. सर्वार्थ, &c. = Râkshasa who wished Sarvârthasiddhi to be king. अर्थपरिपन्थी = obstacle in the way of his interests. परिपन्थी is a form, according to Pâṇini, not admissible except छन्दसि. See Siddh. Kaum. I., 177, but it is often used. Cf. *inter alia* Gîtâ III., 34, and also Mâlatîmâdhava, p. 343, Chandakauśika, pp. 21, 22, 27, Kathâsaritsâgara Taranga XV., 19, Taranga XVII., 47. नीति, &c. = politic•lead persons, even while living, into a sort of new life in which previous conduct is all forgotten, *i.e.* as to friendly or unfriendly conduct towards others, that is forgotten when the interest of the moment requires a contrary course to be adopted. The metre is Indravârâ. उपमायः (p. 197) = should be received, should continue to be entertained in service. परतश्च = afterwards, after obtaining the kingdom of the Nandas. As to अधिकृत here, Cf. p. 111 *supra*. आनयन्त्यै गुणेषु, &c. = bringing all matters commanded to be done into the class of good actions, and making one shut one's eyes to their faults. The metre of the stanza is Giti. आगन्तुकः = one recently come, temporary arrival. Cf. for a somewhat similar use of the word. Raghu, V., 62. परिग्रह = attendant. See the Lexicon cited in Râghava-bhaṭṭa's commentary on the Śâkuntala, p. 61.

P. 199. कार्यगौरव = importance of the business. मुद्रां परिपालयन्, &c. = open it, preserving the seal. For other letters. See Gadyapadyâvali, pp. 10, 41, where three are collected. अवगमयति = informs. कापि = unexpected. Cf. p. 114-30 *supra*. प्रथमसुपन्यस्तसंधीनाम् (p. 200) = with whom a treaty has been come to before. पूर्व, &c. = by encouragement in reference to the formerly promised exchange for the treaty. What was promised is explained further on. स्वाभय = Malayaketu. उपकारिणम् = Chandragupta. सत्यवतः = the truthful one; apparently the accusative plural. कोषशङ्क = treasure and army. Cf. Murâri, p. 105, Kâdambarî, p. 105, Kirâta, II., 12, Raghu, XV., 13. विषय = domain. As to the instrumental case. Cf. Viracharita, p. 67, Venîsamhâra,

p. 241. लेखस्याशून्यार्थम् = In order that this letter might not be unaccompanied by the customary present. वाचिक (p. 201) = message. कीदृशो लेखः = what is the meaning of this letter? something like the Marāthi है कर्से काय आहे? As to तिष्ठतु see p. 20 *supra*. निश्च See Mālatīmādhava, p. 10, (Commentary). एष जानासि = here you shall know at once, i.e. we shall make you admit that you do know. व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः = clearly the letter is Chandragupta's, i.e. addressed to him. एष निर्णयते = here we shall determine at once. Cf. एष जानासि just before. परवतः (p. 203) = dependent. Cf. Viracharita, p. 105, Raghū, II., 56, Kirāta, XI., 33.

P. 204. मलयनगराधिपः— I doubt much whether मलयनगर is right. Malaya is, the name of a mountain and of the country about it. प्रथमगृहीताः = first mentioned. महाम् (p. 205.) See Siddh. Kaum. I., 278. निरतिशया = unsurpassed, excessive. वस्तस्यम्. See p. 16 *supra*. परिशुद्धि = ease. Cf. विश्व in Śākuntala, p. 181, साध्ये &c.—many of the words here are technical terms of the Nyāya philosophy. See Tarkasamgraha, pp. 30-1. साध्य = major term. अन्वयेन घटितम् = capable of being joined in an affirmative proposition. सप्तक = that with which the major term is ascertained to be always capable of being joined in an affirmative proposition. विपक्ष = that with which the major term is ascertained to be always incapable of being joined in an affirmative proposition. साधन = middle term. सिद्धि = proof of a conclusion. Thus in the ordinary syllogism, this mountain is fiery because there is smoke in it, and all that smokes is fiery; the middle term is smokiness; that is always capable of being joined with the major term fiery in an affirmative proposition (viz. the major premise in a syllogism in the European method); it is also capable of being joined in an affirmative proposition with a kitchen, of which we know the major term fiery can be correctly predicated; it is always incapable of being joined in an affirmative proposition with a reservoir of water of which we know the major term fiery can never be predicated. Such a middle term helps us to the proof of the conclusion, this mountain is fiery. But where the middle term is itself the major

term, or can be joined in an affirmative proposition with both सप्तक and विपक्ष, or where it cannot be joined with the पक्ष or minor term, there you can draw no conclusion. In the first case the major premise, to use the language of European logic, would be in truth an identical proposition. In the second case, the major premise would be, in fact, incorrect. In the third, the minor premise would be, in fact, incorrect. The other meaning is given by the commentator. The metre is Śārdūlavikrīdita. प्राक्परिगृहीतो-पज्ञैः (p. 206) see p. 107 *supra*. आपूर्ण = nearly full. परिकल्पितविभागैः = making a proper distribution, as shown in the following lines. Cf. परिकल्पितसांनिध्या in Raghu IV., 6, also Raghu XI., 23.

P. 207. प्रस्तातव्यम् &c. = The forces consisting of the bands of Kshaśas and Magadhas should follow me in the van, drawn up in battle array. प्रयत्नः of course means not attempt, but exertion here, as at Raghu II. 56. कौदूताद्यः &c. = and the remaining group of princes, namely, the Kaulūta and others, should remain about Malayaketu at every part of the way. As to Kshaśas, &c., see the Introduction. The metre is Sragdhara. क्रीतम्. see p. 109 *supra*. This helps in the development of the action later on, see p. 217 *infra*. अधिकारपदम्, &c. = an office of authority is a great source of misgivings or fears even to an innocent person. Cf. Priyadarśikā, p. 8. This is a sort of anticipation of what is coming. भयं, &c. First, the fear of the master always works on the servant; next, the fear of those about him is on his mind. Further, the position of those in high office produces hatred among evil persons. The condition of those who have risen high finds a fall to be appropriate. The last line means that one who has risen is always very apt to fall. The commentator cites as a parallel, a line, which is to be seen at ch. XXIX. of the *Anugītā*. See our *Anugītā* in the Sacred Books of the East, p. 355. The metre of the stanza is Śikhariṇi. पाशम्, &c. (239) = fixing his sight, with an unmoving eye, on the tip of his foot, perceiving none of its objects in consequence of its being a vacant stare, he supports by his hand his moon-like face bowed down, as it were, by the weight of difficult under-

takings. As to शून्य Cf. Bhartrihari (Vairāgya), st. 6, and note there. The metre is Praharshāṇi. प्रतिविधान (210), here means simply arrangement. विज्ञायते = I understand. किमिव (p. 212) = what, indeed. Cf. Bhartrihari (Nīti), st. 32, and note there. परितोषस्थाने = on account of some matter for great joy. ताडयितुम् with अलम् is not a common nor an admissible construction in the intended sense. Siddh. Kaum. II., 433. The reading in the note is in that respect better.

P. 214. न खलु, &c. = The emissaries of Chāṇakya will not say anything which is not quite certain; hence comparison of writing will suit the purpose here. न प्रतिपत्त्यते = will not admit. Cf. संप्रतिपत्तिः at p. 218 *infra*. प्रतिलिपित = a copy. वर्षसंवादः = the resemblance of the letters will make this clear or prove it. एतम् here is difficult to explain. एतत् is better. As to विभावयिष्यति Cf. Yājnavalkya II., 20, 33, Daśakumāra, p. 64, and commentary thereon, Vikramorvaśi, p. 14, and commentary theron. शकटशास्त्रम्, &c. (p. 215)—on the whole, I accept the commentator's explanation. The words might mean "but Śakaṭadāsa is my friend, and so the letters do not agree." But this does not seem to be appropriate here. स्मृतं, &c. "Can Śakaṭadāsa, forgetting his faith to his master, have remembered only his wife and sons, coveting transient gains and not everlasting glory?" For the genitive पुत्राररस्य, see Siddh. Kaum. I., 297. The locative is the वैष्यिकसप्तमी. See Siddh. Kaum. I., 307. The metre of the stanza is Anushṭub. कराङ्गुलिप्रणयिनी (216) = remaining on his finger. Cf. p. 42 *supra*. प्रयोगाभयम्.—The writing on which the scheme rests is indicated as his, and no one else's, by the other writing. शकटेन—mark the omission of the suffix शस् from the name. See, too, p. 218. भर्वै = Rākshasa, or, perhaps, the Nandas are meant. कृपणम्. See p. 97 *supra*. प्राणाधिना = desirous of life. Though Śakaṭadāsa's life was no longer in danger directly, the captivity of his wife and children might involve danger to it indirectly. The metre of the stanza is Śādūlavikrīḍita. प्रस्त्यभिजानासि = do you recognise?

P. 217. भूषणवल्लभ = fond of ornaments, वै: &c.—The ornaments are compared to the Nakshatras, and the face of Parvateśvara to the moon, on an evening in the Śarad season. The met्रे

of the stanza is Vasantatilaka. चाणक्यप्रयुक्तेन = employed, set on, by Chāṇakya. चन्द्रगुप्तस्य, &c. = You wicked man have made us the price to be paid for these to Chandra-gupta, who sells them hoping for a more valuable acquisition in return. As to कल्पित. Cf. p. 94 *supra*. सुभिष्टः = well put together. See Mālatimādhava, p. 59, and Cf. Murāri, p. 69 (हुभिष्ट). संप्रतिपत्तिः = admission. भास्य-मुत्तरम् = not weighty, not satisfactory, defence. Medini gives प्राकृत as a synonym for भास्य. The metre is Śārdūlavikrīdita. परिचरणपरः = always attending on you, following your wishes. स्वमतमनुगतः = following your own views. एवमयुक्तव्याहारिणा, &c. = you have yourself, in saying these improper things, given the answer to your own question. The answer is, there is nothing to tempt me to such a disreputable proceeding, and that shows you are wrong in thinking I have done it. The metre is Sragdharā. परिभास्याम् (p. 219) = object of contempt. कृतधियाम् = of refined minds. Cf. p. 121 *supra*. लोकस्य परीक्षकाः = good judges of men. क्षता = destroyed. पुंसां प्रयत्नचित्तिः = counteracting and frustrating the efforts of man. विषमा = fearful. Cf. Bhartṛihari (Nīti), st. 97 and note there. विभ्रमप्रवणः = disposed to be confiding, full of faith. कथाशेषतां नीतः Cf. Kumāra, IV., 13. आहितगौरवेण &c. (p. 220) = placing a high value on the counsellorship. प्रलय = destruction, death, रिपौ goes with विक्रेतुम्. Cf. p. 217 *supra*. "You have commenced the process of our destruction for the purpose of selling us as so much flesh to the enemy." For the construction Cf. Veṇīsamhāra, p. 37. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita. गण्डस्योपरि स्फोटः Cf. Śakuntala, p. 61. हन्त, &c. = alas, the enemy has taken possession of my heart itself. भूमि = my lands, dominions. खंभ (p. 221) = ditch. सर्वात्मना = not half and half, but wholly and entirely. विवर्ग = धर्मार्थिकाम्. दुर्नेत्रः = misconduct. Cf. *inter alia* Priyadarśīkā, p. 42, Kathāsaritsāgara Taranga, 15, st. 50.

P. 222. भूमयन्तः = darkening. क्लिदनन्तः here is not exactly अभिभवन्तः as at p. 129, as the commentary interprets it; here it seems to mean diminishing the deep darkness of the colour, the dust not being as dark as the hair. पांशुस्तम्बाः = columns of dust, masses of dust. आस्मलाभ = birth, production. Cf.

Kirâta III., 32, XVII., 19, XVII., 34 उत्तमाङ्गः = on the head. Cf. Raghu IX., 60. छिन्नमूलः means dissevered from their root, viz. the earth, which has, since the dust was raised, been covered, and so separated from that dust, by the rutwater of the elephants. Cf. as to this Raghu VII., 43. The metre of the stanza is Sragdharâ. चेष्टते = acts. Cf. चेष्टितम् at p. 216 *supra*, Kirâta, XVI., 19. करवाणि. The imperative form here is to be noted. Cf. Bhârtihari (Vairâgya), st. 102, and note there. सवैरम् (p. 223) = full of feelings of animosity. कि भर्तननुयामि = shall I follow my masters, the Nandas, in death? The last two lines, according to our text, may be thus rendered, "Or shall I, with my sword for my companion, fall upon the enemy's forces. That would not be proper either. My heart, anxious for the release of Châdanadâsa, would prevent my doing that, if it did not turn ungrateful." The meaning is that the fear of being ungrateful renders the last idea an improper one to entertain. The metre of the stanza is Śârdûlavikridita.

Act VI.

P. 224. अलंकृतः = adorned with the ornaments presented to him. See p. 227 *infra*. As to जभदि Cf. Bhârtihari (Nîti), st 24, and note there. जभणकर्तज्जं, &c. = victorious is the diplomacy of the venerable Chânakya, which has vanquished the party of the enemy, having accomplished all and everything to be accomplished by the instruments of victory,—namely, according to the commentary, army, &c. This is rather a roundabout mode of interpretation, but the text requires it, while the rival reading seems inconsistent, if taken strictly, with Chânakya's speech at p. 275 *infra*; see, too, p. 299. The metre of the stanza is Mâlinî. संतापे तारेशानाम् = who are like the moon on occasions of vexation and trouble. Cf. *inter alia*, Mâlatîmâdhava, p. 55. The metre of the stanza is Gîti, but it seems to be irregular. प्रियोदन्त (p. 227) = glad tidings. प्रियशर्वन् = good to look at. निष्कास्य (p. 228) — See p. 221 *supra*. असमीक्ष्यकारी = one who acts thoughtlessly, or without careful consideration. Cf. the name of the fifth Tantra in the Panchatantra and Nâgânanda, p. 168. उज्जित्वा मलय...भूमिम् = leaving the

dominions of the wretch Malayaketu. It is not easy to understand शेष here. One suspects it should be अशेष. But, as it stands, we must probably take it to mean, “such as remained.” The पार्थिव, as distinguished from the सामन्त, must mean the sovereigns in independent alliance with Malayaketu. They start for their own dominions, while the subordinate chiefs or tributaries are obliged to remain at their posts.

P. 229. The genitive in ईवस्य अपरक्ता should be noted. Siddh. Kaum. I., 294, affords the always-available explanation. The मुख here mentioned is not the आमुख or प्रस्तावना (see Daśarūpa, pp. 113-4), but the मुखसंधि (see Daśarūpa, pp. 11-2), in which the action of the play commences, as contrasted with the निर्वहणसंधि, in which it is brought to a head at the *dénouement*. See note on निर्वहण on p. 150 *supra*. When the two—the मुख, and the निर्वहण or उपसंहार—do not harmonize together, the play, of course, is defective. ईवगत्यै, &c.= salutations to the policy of Chāṇakya, the course of which is inscrutable like the course of destiny. This comparison occurs at p. 187. Salutations to the policy = we can do nothing but bow before it. सारसाधन= strong army, as contrasted with the demoralized forces of Malayaketu. Cf. Kādambarī, p. 51. प्रतिपन्न = attacked, overpowered. Cf. Kirāta XVI., 49. उद्भवन्तो नवन्ति = are roaring and moving about. जातकम्पोत्तरङ्गः = trembling, and so looking as if they were moving about like waves. गृहीत, &c.= horses are gathering together, hearing the sounds of victory. The metre of the stanza is Mālinī. चरितमवगाहितुम् = to enter into and comprehend the proceedings of Chāṇakya. Cf. the somewhat similar use of प्रविद्य at Kumāra V., 51. भयविलोल seems to be used as a substantive—an unusual use—to mean agitation caused by fear. अनुसंधीशमात् = followed by. The उदुम्बर named here seems also to be an emissary of Chāṇakya, as he reports Rākshasa's movements to Chāṇakya, p. 234, वयस्य तथा, &c. (p. 232) is, of course, a question—“Has he come after all?” मोक्षमिव मेष्टे = it looks as if he will get his release. षड्गुण—see these enumerated and explained in the commentary on Raghu VIII., 21, and Māgha II., 26. As applied to नीति it means

the policy of Chānakya, which is strong in its possession of all the elements that constitute the highest policy, and that are to be used as occasion arises. As applied to the cord, it means "consisting of six strings." उपाय, &c. = the noose of which is made up of a series of schemes. The policy entraps a man by numerous stratagems. अशुगुणतन = covering. See Śākuntala, p. 195.

P. 235. उद्दितुनामयकातरेव = as if she was afraid or perplexed, in consequence of her support being destroyed. Cf. p. 76 *supra*. तामेव, &c. = the people have followed श्री, i.e. they desert the old kings to "greet the rising sun." आत्मैः &c. = the task of putting forth efforts has been given up even by close friends as they have obtained no fruit for their valour. What else, indeed, could they do? They have to remain like bodies without heads, i.e. having no good person to work for. He objects to Malayaketu further on. As to कुर्वन्तु, see p. 222 *supra*, and as to उत्तमाङ्ग also see p. 222 *supra*. The metre of the stanza is Sārdulavikṛidita छिद्र—The commentary takes this to mean क्रपट, but the usual meaning of both छिद्र and रम्प, its synonym, is weak point, or defect. Cf. Śākuntala, p. 236, Raghu XVII., 61, Raghu XVII., 11, Kathāsaritsāgara Lambaka I., Taranga, 11, st. 10, Mṛichchhakatika, p. 265. The meaning thus is, that श्री has left the Nandas, taking advantage of a defect in them, so to say, and gone over to a Vṛishala. But see, too, Raghu IX., 15, and Mallināth on that. स्थिर = persevering. दैवदिवसिव—Cf. the next stanza. The metre of this stanza is Śikharī. अतद्विषमृत्युयोग्ये = not deserving of such a death, *scil.* as that which fell on him. The reading of the commentary is different, and is also good. तद्विष to be understood in the same way as तत्सदृश (see p. 125). शैलेश्वर = पर्वतक, the father of Malayaketu, अधिकृत्य. See Śākuntala, p. 102, and *supra* p. 195. असिद्धि = want of success. The metre of the stanza is Vasantatilaka. बीजनाश नष्टात् = destroyed down to the very seed. Cf. Siddh. Kaum. II., 472 शुश्रूषते. See Siddh. Kaum. II., 254. दैवेन, &c.—The idea is nearly the same as that of the familiar Latin adage, *quem deus vult perdere prius dementat*. The metre of the stanza is Sārdulavikṛidita. न तु रात्रुवस्त्रनपरामृत इति = not

the disgrace of having been foiled by the deception practised by the enemy. इव, &c. = the surface of which is rendered holy by the constant walks of his majesty (in these grounds). चिन्म and प्रजविततुरगम् are both adverbs. चलेषु. Cf. Śākuntala, p. 100, and Raghu IX., 49. अस्थासु, &c. = here they sat, here they held their conversations. Cf. similar reminiscences at Kādambarī, p. 212. भूयसा = excessively. Cf. Raghu VIII., 8. The metre of the stanza is Sragdharā. प्रवृत्ति = news. Cf. Raghu XII., 60, Viracharita, p. 223.

P. 238. सम्, &c. = favourable and unfavourable conditions of life. नवेन्दु—the moon is very anxiously looked for even now by many people on the first day of the bright fortnight. Cf. Kathāsaritsāgara Lambaka, I., Taranga IV., st. 29, Taranga 12, st. 24, &c. वन्यश्रमः = whose efforts have been fruitless. The metre of the stanza is Sārdalavikridita. इतम् viz. what is described in the first two lines of the preceding stanza. विपर्यस्त = in ruins, dilapidated. In महारामरचन, as applied to कूल, the meaning of आरम्भ is actions, deeds. Cf. आरम्भ and समारम्भ in the Gitā *passim*. शुष्कं, &c. = the heart is, as it were, parched up. Cf. Wordsworth's "hearts are dry as summer dust," and Kādambarī, p. 34, and the use of आर्द्र in such passages as Kādambarī, pp. 37, 137, Raghu XIV., 42. विगुणनृप = bad king, like Malayaketu. The whole stanza refers to the case of the Nandas and himself. नयाः = efforts of policy, politician's schemes. कुर्तीतैः = crooked policy. नीति is the past participle, meaning the same thing नीति or नय. The metre of the stanza is Śikhariṇī. क्षताङ्गानाम्, &c.—As the text stands the construction must be तीक्ष्णेरुदमैः परशुभिः क्षताङ्गानां क्षितिरुहां शाखानाम्, &c. = the branches of trees, the trunks of which have been cut up by large and sharp axes. If the reading उदमक्षमभृताम् is adopted, that will be a further epithet of शाखानाम्, in which case, as there is nothing to correspond with the word क्षितिरुहाम्, the first word क्षताङ्गानाम् must also go with शाखानाम्, and must be read क्षताङ्गीनाम् as in the readings in the note. रुजा, &c. = sending forth cries of pain in the shape of the unceasing noises of the pigeons. स्वनिर्मोक, &c. = the serpents, heaving sighs, tie up, as it were, the wounds of the branches with bits of their own sloughs, out of pity for the affliction of those with

whom they have been on terms of familiarity,—namely, the trees on which they dwell. The metre of the stanza is Sikharini. तपस्तिवः: See p. 88 *supra*. उद्गमयन्तः: is an unusual word. It seems to mean showing forth in an aggravated form. “And these unfortunate trees, which show forth in an aggravated form the drying up within their trunks, which shed tears, as it were, in the shape of the exudations from the openings made in them by worms, which are dark through want of shade, and which are drowned in misery, are, as it were, engaged in going to the cemetery.” The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 240. As regards विषम, &c., I prefer taking it to mean, “which is easy to obtain in an unfavourable condition of life,” instead of “easy to obtain like an unfavourable condition,” as the commentator takes it. The meaning is that this is all that can be got in this condition, though at other times Râkshasa has had a better seat. As to विषम, Cf. Kâthasaritsâgara, Taranga XXIV., st. 137, Mârichchhakaṭika, p. 265. भिन्न = broken. पद्मपद्म = well-sounding drum. नान्दीनादः: = sound of rejoicing. Cf. Kâthasaritsagara, Taranga XXIII., st. 92. असारं = feeble, too weak to bear the noise. The figure of दिशां द्रष्टुं दैर्घ्यम् is applied to the big branches of the tree in the Kâdambarî, p. 23. बहुत्थान् of course goes with नादः. The metre of the stanza is Sikharini. आवितः: (p. 241), &c. = I have been made to hear of the enemy’s royal splendour; I have been made to see it after being brought, here; and now methinks the efforts of destiny are directed to making me feel it, viz. in the attempt to get a release of Chandanadâsa from the hands of the enemy. The metre is Anushṭub. भवतु See p. 196. It is the Marâthî अस्तो. व्यसनसन्नाशनारिन् (p. 242), literally means, “fellow-student in the school of misfortune.” Cf. Kâdambarî, pp. 79-176. कालहरणम् = loss of time, causing delay in killing myself. परमुदासीनाः = very apathetic or indifferent. प्रस्त्यादिद्युमहे = we are condemned. Cf. प्रस्त्यादेशो रूपगर्वितार्थोः भियाः in Vikramorvarsi, p. 4, and also Kâdambarî, p. 5. मणिकारभेष्टी (p. 243) = jewel-merchant. हन्त here must be taken हृषे, and विभव means property. अशोऽत्तद्यम् = what one would not like to hear. Cf. Kâdambarî,

p. 136. उद्धव (p. 244): = tying up the neck, for hanging oneself Cf. Ratnavali, p. 43. Suicide to avoid hearing of a friend's misfortune may be seen also at Daśakumāracharita, p. 77, (Calc. ed.) किमौषधि, &c. This division of one stanza into several questions, or several separate sentences, occurs in other places also. Cf. *inter alia* Veṇīsamhāra, p. 103, and Prasanna Rāghava, pp. 80-126. किमौषधि, &c. = has he been cast off in consequence of the royal displeasure which is little short of fire or poison? "Cast off" here seems to mean cast off from royal favour. तृशंसा प्रतिपत्तिः = wicked proceedings. अभूमिः, &c. (p. 245) = he is not the man for any improprieties. Cf. the analogous use of क्षेत्र and आस्तर in the same sense as भूमि here. The metre of the stanza is Śikhariṇī. The reading of A. P. given in the notes on तद्विनाशो (p. 245), viz. सुहृद्विनाशो, is preferable to the one adopted in the text in yielding a clearer meaning. तद्विनाशो must be interpreted in the same way. My heart is, indeed, trembling in consequence of the affectionate feelings which I properly entertain on hearing that Chandanadāsa is his dear friend, and that the destruction of such a friend is the motive to his entering fire. मर्तव्ये व्यवसितस्य = of one engaged in destroying himself. As to शोकरीक्षा (p. 246) Cf. व्यसनसत्रवचारिन before as containing a somewhat analogous figure. The meaning is this—"Here has destiny opened the door for initiating me into a course of grief." Cf. Viracharita, p. 75, and Śākuntala, p. 88, and Prasanna Rāghava, p. 80.

P. 247. अर्थ्यर्णः = Near, approached. अर्थवत्ता = wealth, property. विनिमय = exchange *scil* of the wealth for Chandanadāsa's life—a ransom, पितृन्, &c. (p. 248). As to the earlier lines Cf. Mohamudgara. अर्थमनर्थं भावय नित्यम्, &c. As to तद्यो the explanation in the commentary seems the only one possible, and is a good one. व्यसन = misfortune, or evil. (You are ready to cast off that as an evil which is dear to all, and for which sons kill fathers, &c. &c.) कृतार्थूयं सोर्यः = that property of yours has accomplished its end,—in being offered for a purpose of benevolence. सति वणिक्त्वे = though you are a trader; a trader, of course, might be expected to be most swayed by selfish motives. The metre of the stanza is Śik-

hariṇī. प्रतिपन् = replied. Cf. Mālavikāgnimitra, p. 7. Sākuntala, p. 135, Jānakī Parinaya, p. 188. बहुशोऽनातम् (p. 249) = I have frequently heard. प्राणहरोऽस्य दण्डः : = the punishment for him is death (*lit.* that which takes away life). गृहजन्म याच्यते (p. 250). See Siddh. Kaum. II., 273. शिवेरिव, &c. See p. 64 *supra*. The metre of the stanza is Anushṭubh. अद्यतायायसुहृद् (p. 251) = friend in any great effort. सज्जल, &c.—धाराजल is a common expression. See *inter alia* Prasanna Rāghava, pp. 74, 75, 84. The sword, according to the commentator's explanation, is dark-blue like a cloud, and clean like the sky, and has a sharp edge. But see Kathāsaritsāgara (व्योमदयामलनिर्बिश) and Cf. Sāhitya Darpaṇa, p. 240. There is, however, no other good way of interpreting the text as we have it. The commentator's remarks should be noticed as affording a ground in favour of that in preference to the other reading शुद्धभृदा—In the Chandikāśataka of Bāṇa we have the phrase कलयसि कलह-अस्तु याकिं विगृहम्. See Indian Antiquary I., 112. In the Prasanna Rāghava, p. 75, we read अपिनाम भवदुपाध्याययज्ञमानस्य निवृत्ता हरचापारोपणश्च. These passages (with which compare Murāri, p. 143) seem to show that श्च द्वा means, in this context, something like hope. The Medinf gives it as meaning काङ्क्षा. सत्त्वोऽस्त्वर्चात्, &c.=that sword—the power of which, in consequence of its great virtue, has been seen by my enemies in the test of battle—now moves to some work of daring me, who am unable to govern myself in consequence of affection for my friend. As to विवश Cf. अवश at p. 245 *supra*, and Gītā VIII., 19, Kathāsaritsāgara Taranga XXIII., st. 13, Mṛicchekhatika, p. 340. The metre of the stanza is Mandākrāntā. पिशुनित (p. 252) = indicated, suggested. Cf. Meghadūta, st. 49. प्रतिपन्नम् = to understand, know. Cf. Bhartṛhari (Vairāgya), st. 99, and note.

P. 253. यथार्थो राक्षसः: See p. 196 *supra*. ही हीमाणहे. See p. 181 *supra*. अमार्यपादः: is a respectful mode of speaking of अमार्य. Similar expressions are गुरुपादः, आचार्यपादः: &c., and Cf. तात-पादः at Uttarārāmācharita, p. 168-9. निर्वापितः: = extinguished. अपूर्वे पुरुषम् (p. 254)=unfamiliar person. Cf. Kathāsaritsāgara Taranga, XVIII., st. 364, Taranga XIX., st. 83.

आत्मनो जीवितं रक्षन्तो — for saving their own lives, lest on the rescue of the person ordered to be hanged they should themselves be treated as the hangmen of Śakaṭadāsa were. त्वरात्यितः — hastened, expedited. शत्रोमर्तेन — with the assent of the enemy,—viz. Chāṇakya. वधाधिकृतो जनः — the hangmen, the men appointed to the work of killing. अथ — But if. See p. 140 *supra*. I prefer to take the antecedent clause in the third line as अथ न, simply, equivalent to, but if not—that is to say, “if he was not brought to me with the assent of the enemy.” The commentator’s construction is rather forced, I think. Then कृतकृं तादृग्लेखम् will mean a fabricated writing of that sort, or कृतकं तादृक्षटम्, as our text has it, would mean such a sinful fabrication; as to कृष्ट meaning evil or sinful, Cf. Siddh, Kālum. II., 229, and note there. तर्कारुद्धा = embarking on guesses. The metre of the stanza is Hārīnī. प्रथमम् = on the former occasion. नीतिः = schemes of policy. कालान्तरेण = after some interval of time. See p. 111. मत्कृतां व्यापत्तिम् = calamity caused by myself,—viz. by entrusting my people to his charge. As to व्यापत्ति Cf. Bhartrihari (Vairāgya), st. 105, and note thereon. ज्ञातम् = I knew it, or I have it. निष्क्रय = exchange ransom. Cf. Raghu II., 55. कल्पयामि,—see परिकल्पित at p. 204 *supra*, and note thereon, and see, too, Raghu V., 28, XI., 51, 93. The metre of the stanza is Sragdhārā.

Act VII.

P. 236. विषम. See p. 240 *supra*. राजापथ्यम्. See p. 62 *supra*. परिस्तरत चुरूरेण = keep as far from it as possible. The metre of this and the next stanza is Āryā. वध्यवेश. See p. 101 *supra*. कुदृम्बनी is, of course, wife, as at Raghu VII., 86. Professor Wilson (Works XII., 154), seems to have had some doubts on this point. चारिवभङ्गीरुणाम् (P. 259) = afraid of any deviation from a right course of conduct. Cf. Raghu XIV., 73, Daśakumāra, pp. 90, 96, 157 (Calc. ed.), उदासीन = those who are indifferent, *i.e.* do not meddle in the affairs of the नृशंस people referred to. असुपाद, &c. = who have, as it were, made their offerings of water (to their dying friend) by means of the tears they let fall. बाष्पगुच्छा दृष्टधा = with eyes dull and heavy, owing to their

weeping. व्यवसित (p. 261) must be taken to mean determined or resolved, not undertaken here, so that the next speech of Ch.'s wife may be properly construed. अश्रुत, &c. (p. 262). See p. 171 *supra*. परिषम, Cf. *inter alia*, Raghu XVII., 8, Mālatīmādhava, p. 332, Kādambarī, p. 144, Veṇīsaṃhāra, p. 181. समुद्रहमानः (p. 264) = carrying out, completing. गूलायतनाः (p. 265) = hangmen. परिभवक्षेत्री-कृत = made the object of ignominy. Cf. Kādambarī, p. 135. मृत्युलोकपत्री = road to the realms of death. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

P. 266. त्वरीय, &c. = This is a mere imitation of one part of your noble career. स्वार्थएव, &c. = I have only attended to my own interests; as, after the dismissal from Malayaketu's court, Rākṣṣa's life would have been a burden to him especially after Chandanadāsa's death. असज्जनरुचौ = which does not satisfy good persons—the Kali age is not an age with which good people can be satisfied. औशीनसी-यं यशः = the glory of Śibi. See p. 64 *supra*. उद्धानाम्, &c. = he who being pure in soul, has by his noble conduct eclipsed the achievements even of the Buddhas. Cf. Mālatīmādhava, p. 362, and Māgha XV., 58, and Nāgānanda, p. 164. पूजाहीं, &c. = Here am I, the man for whose sake this person, worthy of veneration, has become your enemy. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

P. 268. पत्, &c. = Even this I am now bound to hear. आर्यनीति, &c. = the operation of whose intellect is baffled by the state-craft of Chāṇakya. उषुङ्गः &c. = red by the mass of its mighty flames. As to the figure in the second line Cf. Daśakumāra, p. 75. अनेकप &c. = whose mane still smells of the rutwater of the elephants (killed by him). नैक, &c. = in which there are many alligators and crocodiles. See p. 51 *supra*. As to हैव referred to here, see p. 144, where, under other circumstances, Chāṇakya ridicules the idea. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. आकरः &c.,—the sea is called रत्नाकर, literally a mine of jewels. The metre of this stanza and the next is Anushṭub. कल्प-नाश्वरौः = the trouble of constant mental work for achieving success; for the other sense, the trouble of preparations, Cf. p. 275 *infra*. अमास्य, &c. (p. 270).—He had ceased to

be Malayaketu's अमात्य, and had failed to carry out his, resolve to wreak vengeance on Chandragupta for his treatment of the Nandas, whose अमात्य he had been. Hence the name अमात्य is now लज्जाकर, as reminding him of what he was and of his ill-success. कपटलेखं is the शब्द, but the grammar here is doubtful. विकल्प — Cf. p. 189 *supra*. इत्यर्थोन्ते, &c. (p. 271.) See p. 172 *supra*. संयोग = alliance. नय = device. Cf. नीति and नीत at pp. 96-238 *supra*. The metre of the stanza is Śārdulavikṛīdita. विभवतश्च is a very common expression meaning around. Cf. Mālavikāgnimitra, pp. 22, 95.

P. 272. The double sense of फल, is stated by the commentator—fruit and the sharp edge. विपक्ष likewise means, gone over to the enemy or merely possessed of bird's feathers, not having been used for their proper purpose of wounding the enemy. As to the bird's feathers going with arrows Cf. Raghu II., 31. They are अर्धासुख, because they are put into the quiver with their sharp part—which is, as it were, their face—inside. निज, &c. = the regulation of having to remain lying in the quiver does not please the arrows Cf. for a somewhat similar idea, Kirāta XVII., 47. The metre of this stanza and of the next is Vaitālīya. विगुणीकृत, &c. — the commentary notes the double meaning of विगुणीकृत. As to तन्त्र Cf. the note on p. 70 *supra*. One is certain to vanquish those whom one has got to vanquish, when one's preceptors are wide awake (as to which Cf. Raghu XIV., 85), in attending to all affairs, even when one is oneself sleeping. संपत्ताः = they have been accomplished. योजितः &c. — the connexion is indicated in the word अमात्यमुख्यम्. B. E. N. G. seem to be right in omitting the next speech. चाणक्यः । राजानमुपसृत्य, &c., as राजा has already approached चाणक्य, and as the speech itself contains nothing more than is already in the previous speech. क्रमेण. See p. 78 *supra*. The metre of this and the next stanza is Anushtub. बाहुण्य. See p. 233 *supra*. बाहुण्य = बङ्गण. See Siddh. Kaum. I., 654, and Ch. Gita, IV., 13. भूत्यमावेन = as a dependant. This seems to result from Chandragupta's calling Rākshasa भार्य and शुरु in the stanza foregoing.

cP. 274. द्रव्यः = a suitable subject. The reference in the commentary is to Siddh. Kaum. I., 713, Cf. Mālavikagnimitra, p. 16, and note thereon. जिगीषु = aspiring, ambitious. Cf. विजिगीषु p. 157 *supra*, and Kādambarī p. 7. नेता is taken by the commentator to mean अमात्य; rightly, as it means the man who manages all affairs. Cf. Kirāta XVI., 42, and see p. 279 below. As to प्रतिष्ठा see pp. 75, 78 *supra*. कूलज्, &c. = in the manner of a tree on a river-bank. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अग्रहीत, &c. = you are showing favour to Chandragupta without accepting the weapon, i.e. accepting office under him. Your favour in coming here is a mere empty thing until you agree to become Chandragupta's minister. माहात्म्यात् (p. 275) in our text must go with पौरुष्य, and must mean simply greatness. परिकल्पना = preparation. See pp. 255-69 *supra*, and Cf., also Daśakumāra, p. 43, and commentary. व्यतिकर = संपर्क in Mālatīmādhava, p. 344, or Uttararāmacharita, p. 101; and hence प्रसङ्गः as the commentator here takes it, or प्रकार as the commentator on Daśakumāra does. See, *inter alia*, pp. 45, 54, 69, 84, 87, and see also Kādambarī, pp. 88, 146, 183, 214. Or व्यतिकर may mean व्यसन, misfortune or trouble, according to the Medini. The whole stanza means that owing to Rākshasa the whole of Chandragupta's horses and elephants have had to be kept in a state of constant readiness. The metro of the stanza is Śārdūlavikṛīdita. As to अन्तरेण see Siddh. Kaum. I., 262. नन्दलेहणुणः &c. (p. 276), the kindnesses of the Nandas touch my heart, i.e. come back to my recollection (taking गुण to mean quality; the meaning of string will not suit here, as the verb is स्तुत्यान्ति, not आकर्षन्ति or any other verb of similar import). भृत्योस्मि = I am a servant—meaning, I am immediately about to become a servant. See Siddh. Kaum. II., 284. शापारणीयम् = must be wielded, or used. कार्याणाम् &c. = the course of events for a long time defies the control even of fate; or, perhaps, of Brahman. Cf. Bhartrihari (Niti), st. 94. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīdita. नमः &c. = I bow to that affection for a friend which causes one to undertake anything.

P. 277. मलयकेतौ, &c. = I was living in dependence on Malayaketu; for the locative Cf. Manu II. 67 प्रतिमानवितव्यः see p. 80 सर्व-गर्वार्थिपद = the position of principal merchant in all cities of the world. The general release ordered (p. 279) is the traditional mode of signalizing an occasion of rejoicing which is still observed in the courts of Indian princes, and was observed partially by the British Government on the occasion of the Proclamation of Queen Victoria as Empress of India. Cf. Raghu III., 20, XVII., 19, Mālavikāgnimitra, pp. 85-108. अथवा &c. = but now with the minister Rākshasa as manager (of all affairs), what work is there for me? Let the bonds of all, except those of horses and elephants, be untied. I only, having made good my declaration, will tie up my lock of hair. The metre of the stanza is Anushtub. वाराहाम्, &c. (p. 280). The earth is supposed to have been held on the jaws of the boar—the third incarnation of Vishṇu—when he raised it out of the waters of the deluge. Cf. Kumāra VI., 8. For the expression ततुमास्थितस्य Cf. Kumāra V., 84. As to भुजयुगमाश्रिता Cf. Raghu II., 74. राजमूर्ते:—this word is meant to indicate that Chandragupta is another incarnation of Vishṇu, like the great Boar. There are many representations of the great Boar in the Archaeological Remains described in General Cunningham's Reports. See *inter alia* Vol. VI., 137, 146, VII., 89, 90, X., 48, XI., 25, XII., 45, 54, XV., 11. Some of these are of a very considerable age. The first two references will furnish some rationalistic speculations on the subject. See also as to the Boar Incarnation, Max Müller's India: What can it teach us, p. 137, and note 11, p. 367. The metre of the stanza is Sragdhārā.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

P. ii. l. 35. After "below," add
—“(p. xxvii.)”

P. iii. l. 20 Add note at foot on this,—“I regret that owing to inadvertence, the readings of this group of MSS. have sometimes got into the footnotes instead of being taken as the text.”

P. vi. l. 12. After “adopted” read “save to a very small extent indeed.”

P. vii. l. 28 For C. read P.; l. 34, for Ulwar read Alvar, and add note thereon.—“But see p. xxxv. *infra*. I have collated considerable portions of the commentary.”

P. viii. Add, “In order to avoid the appearance of too many figures above the lines of the text, the various readings on each line have been generally grouped together under one figure in the footnotes, and as they are printed in due order, it is hoped that there will not be much difficulty in assigning each variant to its proper original in the text. A semicolon generally separates variants not connected with one another. A. ° before a letter indicates that the foregoing portion of the word has been omitted to save space. Variants, even when purely the result of error, are men-

tioned in the footnotes, but generally only in those cases where there were other real variants appearing in other copies; so that the erroneous variant would show which of the two genuine variants was intended to be written.

P. xi. Note ‡ Add at the end,—“and see p. xx. *infra*.”

P. xiii. ll. 14, 31. For Mlechchhas, read Mlechchha.

P. xv. Note † Add after “also,” “Hindu Theatre, Vol. I., p. 88, and.”

P. xvii. Note l. 5. For 521 read 16; l. 6 after “erroneous” add, “Hindu Theatre, Vol. I., p. 56, and Daśakumāracharita with commentary (ed. by Messrs. Godbole and Parab), p. 189. Ditto (Bomb. Clas.) p. 54, and note thereon.”

Note ‡ Add at end, “and also Cf., J. B. B. R. A. S., Vol. III., p. 312.”

Note † Add at end, and “Hindu Theatre, Vol. I., p. 56.”

P. xxiv. l. 21. On Nāgānanda, add footnote, “I am aware that in the Introduction to Mr. Palmer Boyd’s translation of this play, it is assigned to about the 12th century. But it seems to be by the same

c author as the Ratnâvali. And the assertion in the text is based on that assumption."

P. 31. 1 Read ^०न्मो for ^०न्मा.
 P. 51. 8 Read ^०घतन् for ^०घनन्.
 P. 71. 3 Read ^०घिते for ^०घिता:.
 P. 91. 13 Read रूढ for रुदा.
 P. 101. 26 Read द्विधा for विधा.
 P. 131. 5 Read नीतीनिहृत्य for नीतिं निहृत्य; l. 19 read राज्याङ्ग for राज्यांश.
 P. 151. 14 Read इन्दुशर्मा for भद्रशर्मा; l. 18 read वंशो for वशो.
 P. 161. 19 Read शाधा for शाठ्य; l. 28 read शाले for शाले:.
 P. 191. 21 Read संअयः for संशयः.
 P. 211. 9. Read प्रसिद्धः for प्रसिद्ध०; l. 20 read वा for तु.
 P. 231. 12 Read ^०भूतत्वस्या० for ^०भूतस्या०.
 P. 241. 21 Read कुलवध for कुल.
 P. 281. 2 Read संततैः for संततिः; l. 3 read भस्म for भम्म.
 P. 361. 12 Read ^०नाभिप्रे० for ^०नाभिप्रे०.
 P. 38 ll. 15 and 16 should be omitted.
 P. 401. 22 Read ३ before स्मद्द०
 P. 421. 18 Read ५ before ^०लिमुहा० instead of before मइस्तदि in next line.
 P. 451. 2 Read आअमो for आगमो and in note at l. 22 read " B. E. N. read आगमो " for " M...आअमो." l. 10 omit मुद्रांशा; l. 19 for परित्याग. read परित्यास:.

P. 461. 18 One copy of the commentary adds, " प्रतीहारीक्षणंतु ॥ संधि-विभासेनज्ञनानाथारसमुत्थितम् ॥ निवेद-यन्ति या: काव्ये प्रतीहार्यस्तु ता मताः ॥ "

P. 471. 4 Read ^०व्यरेण for ^०व्यर and in note l. 20 read for " रैण M. R. "

"^०व्यरस्तु० B. E."; last line read कतमास्तु.
 P. 481. 18 For वस्तुविक्षेप० read वस्तुनि क्षेप०.
 P. 531. 16 For N. read R.
 P. 541. 11 For भवतु read भवत्विति.
 P. 551. 30 Om. G. after B. N.
 P. 561. 7 For सरभ० read सारभ and in note at l. 24 for " A...सरभ " read " B. G. have सरभ."
 P. 601. 15 Omit the whole line.
 P. 611.29 For " in " read M.; l. 25om. E. before N. G.; l. 26 after किंग insert ;
 P. 631. 15 Read वाढमेष for एष; l. 29 read E. before " has पुन."
 P. 67 last line Add E. at the end.
 P. 701. 5 For ^०धिप उप० read ^०धिपाशुप०
 P. 711. 9 For ^०लषन्ति read ^०लिखन्ति.
 P. 721. 8 Read त्वम् after किम्; l. 9 omit आत्म; l. 10 read तद्यस्ति for यस्ति.
 P. 731. 4 Om. त्ति ; l. 12 om. इति ; and in note l. 25 for " त्ति... M." read " त्ति after पवेसो in B. E. N. G."
 P. 761. 19 For वाक्यरूपम् read वाक्यं रूपम्.
 P. 791. 6 For आर्यः read अमात्यः and in note l. 23 for " R. आर्यः " read " B. E. N. G. read आर्यः for अमात्यः " P. 861. 1 Read खलु after विस्तीर्णः and in note l. 19 for " P... here " read " B. E. G. om. खलु." P. 901. 14 Omit इदम्.
 P. 921. 10 For इण्डला read इण्डका.
 P. 941. 20 Before E, add " B विषचूर्णमि० " P. 1061. 12 For चरणे एव read चरणावेद; l. 27 for N. (r) read N. (s).

P. 110 l. 11 For नाम्ना read नाम्न्या.

P. 111 l. 3 For रमणीयतरम् read रमणी-यम् and in note l. 20 for “०म...R” read “०मणीयतरम् B. E. N. G.”

P. 116 l. 23 After वया read चतुरवृत्ती प्रापयति तद्वितिगम्यते । अनेन पद्येन राक्षसमसिपरिगृहीततया कलुषितां संश-यितामिव नन्दकुललक्ष्मीं, &c.

P. 121 l. 20 Read “माहितं चापक्य, &c.

P. 122 l. 13 For संगृहीतस् read संपूर्णोपल; l. 14 for “विघ्न(?)” read “निघ्न(?)”

P. 129 l. 12 For भस्मवता read भस्मना.

P. 130 l. 21 For “all after ख्यापनम्” read “आशीर्वचनम्”

P. 139 l. 14 For कृतम् read कृतम्न्.

P. 143 l. 21 For ०पि. read ०पि.

P. 144 l. 19 For ०जीव० read ०जीवि०

P. 147 l. 13 After कृतेपि add “(कृत-कैपि?)”; l. 16 read स्वनिल० (विल०) for स्ववि�०

P. 149 l. 4 For मा उच्चम् read संपेहिम् and in l. 10 for मा उच्चम् read शानैः; for एष अमा० read एषोमा०; and in l. 23 for “स...R.” “मा उच्चम् B. E. N. G.”

P. 161 l. 14 For संहरणै० read संहरनै०

P. 158 l. 1 For ०मनाः read ०मानः.

P. 163 Last line read ०घ० for ०ङ्ग० in ०ङ्ग-यिव्यति E.

P. 166 l. 16 Om. य after शक्तालः and l. 20 read कार्यै for कार्यै

P. 167 l. 10 Om. मल०

P. 174 l. 13 Om. कु०

P. 176 l. 16 For तुश्ये read उश्यम्, l. 18 for मिशुनम् । श्यपि तुर्लमे read मिशुनं श्यपि कुर्लमम्.

P. 177 l. 9 For गृहे read महे l. 15 om. घ before क्षत्रम्. [आवकः]

P. 178 l. 8 For ०तूपासक; read ०तु

P. 185 l. 1 For सावगार्ण read सावग ण, in l. 10 for आवकानाह read आवक न and in l. 15 om. “सावग ण R. G.”

P. 190 l. 17 For उत्स्विस् read उपशिस्.

P. 192 l. 13 For तथात्वे नैत्र read तथा-त्वेनैत्र.

P. 193 l. 10 For निवसता read अधिनि-वसन्.

P. 194 l. 2 Read ला before अक्षम् and in l. 19 for “A...अक०” read “B. N. G. om. ला.”

P. 196 ll. 13 and 24 for ०मस्यार्थन० read ०मर्थस्य व०

P. 206 l. 12 For० समं read समम्.

P. 207 l. 1 For खस read खश and in l. 18 for “खश A. P.” read “खस B. E. N.”

P. 208 last line Omit A.

P. 209 l. 13 For उन्मत्तानाम् read उम-तानाम्.

P. 213 l. 3 For सिद्धार्थकात् read अस्मात् and in l. 19 for “अस्मा० P.” read “सिद्धार्थकात् for अस्मात् M. R. G. E.”

P. 215 l. 12 Read कुमार before मुद्रापि.

P. 221 l. 15 Read ०दुद्धाटितम् for ०दुद्धा-टनम् and दौरात्म्यं रो० &c., before.

P. 230 l. 4 For ०मुद्ध० read उभ्म०; l. 11 for ०मुद्ध०, उद्ध०; l. 19 for वअस्य read वभस्तु; l. 20 for उत्तम० उभ्म०; l. 21 for “A...न्तो०” read “N. E. उच्चमन्तो०?”

P. 232 l. 16 Om. अपि.

P. 233 l. 15 For ०मनक्षत्रका read ०मनोक्षत्रा.

P. 236 l. 22 The semicolons should come after E. and after B.

P. 239 l. 8 For ज्ञति read ज्ञति.

P. 240 l. 24 Om. E. and A.

P. 241 l. 11 Om. जनो. P. 242 l. 3 Read सङ्कोषि for सङ्कोनोमि. P. 247 l. 12 Read विष्णु० for जिष्णु०. P. 248 l. 5 Read मौर्येण; l. 10 मार्यार्थस्य &c. P. 249 l. 8 For तस्य read अस्य. P. 250 l. 14 Om. 1 before यशसा०. P. 254 l. 9 For अथतः पृष्ठतोवा read पृष्ठतोवापतोवा०. P. 257 l. 8 Insert वा before सेविते. P. 258 l. 8 Insert अर्था० before अस्यमात्य०; l. 11 read युज्ञाकमच for युज्ञाकम्. P. 259 l. 9 Om. । before नमः; instead of । after अथवा read न; l. 13 विष्णु० for जिष्णु०. P. 263 l. 8 Read निखातः शुलस्तत्सज्जो भव. P. 264 ll. 1 and 10 Read विलपन्त and l. 9 विल्वपन्त and परिजनो. P. 270 l. 24 For लेखित read लेखितः. P. 271 l. 17 Read क्यार्योपेनयनम्. P. 272 l. 16 Read “(ते ?)” before “न लज्जिताना०;” l. 18 for भावाक्ष read भाववच. P. 274 l. 25 After पठति add, “The Alvar MS. reads राज्यनिबद्धु, &c., in the third line.” P. 275 l. 12 Read व्यासा वंशाः. P. 276 l. 4 Read न यन्त्यां and. l. 14 omit hyphen at the end. P. 280 l. 11 Read तस्यैव for यस्यैव.

—

NOTES.

P. 11.13 Before रक्षतः add, “For the quotations in the commentary Cf. Sāhitya Darpaṇa, p. 261, or Kuvalayānanda, p. 180, l. 29 after 264 add, “Ganaratnamahodadhi, p. 113.”

P. 2 l. 2 Add, “For the quotations in the commentary on pp. 14-18, see Daśarūpa, pp. 9, 112, 113, 181, and for that at p. 19, see Kuvalayānanda, p. 88.”

P. 2 l. 13 After 929 add, “For the quotations in the commentary, see Kuvalayānanda, p. 163.”

P. 2 l. 20 After *infra* add, “For the quotations in the commentary, see Daśarūpa, pp. 55, 113.”

P. 2 l. 32 Before धूमलता add “For the quotations in the commentary, see Daśarūpa, p. 11, and Kuvalayānanda, p. 46.”

P. 3 l. 2 After 21 add “For quotations in commentary, see Kuvalayānanda, p. 4.”

P. 4 l. 24 After 16 add “Kirāta I., st. 1, before परि० add न.”

P. 4 l. 38 After “day,” add, “see Harshacharita, p. 121.”

P. 5 l. 27 After 367 add, “And Hindu Theatre, vol I., p. 92.”

P. 5 l. 33 For “aperture,” “read inner apartment,” &c.

P. 5 l. 34 After 17 add, “See Halāyudha, 32, and Cf. Transactions of Oriental Congress, p. 334, *inter alia*.”

P. 7 l. 1 Before “As to” add “Hemachandra, p. 161, and Halāyudha, p. 81, give वणिज्या not वणिज्या as the correct form, and the former occurs not unfrequently in the क्यासरिस्तागर.”

P. 7 Last line after 8 add, “Śibi’s is

a common story among Buddhists, see *inter alia* Cunningham's Geography, p. 82. Fa-Hian, pp. 29, 206, Burgess and Bhagvânâlîl's Cave Inscriptions of Western India, p. 87."

P. 8 l. 38 After Gîti, add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 38."

P. 9 l. 23 Add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 58."

P. 10 l. 33 After 19 add, "Sâhitya Darpana, p. 171."

P. 11. l. 1 Before "The" add, "For the quotations in the commentary, see Kuvalayânanda, p. 84."

P. 11. l. 12 After "destiny," add, "The true reading, however, is probably that in A. P. meaning, "Let him place himself at the head of."

P. 12 l. 2 After "idea," add, "As to वैक्षक see Halâyudha II. 398 and Cf. Kâdambarî, pp. 74, 110. And as to वारवाण see Gañaratnamahodadhi, p. 102."

P. 12 l. 4 Add at end, "According to Pâṇini, III., I, 102, however, the correct form seems to be वस्तु not वास्तु."

P. 12 l. 13 After "virtue," add, "See Daśakumâra, (Bom. Class.), p. 57, (Bom. ed.), p. 49, and commentary there, and Hindu Theatre, Vol. I., p. 64."

P. 13 l. 15 After 48 add, "And Kielhorn's Report on Sanskrit MSS. for 1880-81, p. 17."

P. 16 l. 2 After 20 add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 37."

P. 16 l. 13 Add "For the quotations in the commentary, see Kuvalayânanda, p. 77."

P. 17 l. 3 Om. स्वातन्त्र्येभ्यः.

P. 17 l. 22 After 24 add, "And as to the quotations, see Kuvalayânanda, pp. 5-13."

P. 19 l. 9 Before प्रणत add "For the quotations in the commentary, see Kuvalayânanda, p. 74."

P. 23 l. 3 After 4 add, "See, too, Manu, chap. VII., st. 58."

P. 24 l. 36 Add, "The words given in the footnotes as being here contained in R. and M., are from the commentary of Dhundhirâj, and show that the originals from which R. and M. were copied probably included a copy of the commentary as well as the text."

P. 27 l. 10 After 8 add, "See, too, Gañaratnamahodadhi, p. 7."

P. 33 l. 25 Add, "For quotations, see Daśarûpa, p. 47, and Sâhitya Darpana, p. 161."

P. 34 l. 19 After 61 add, "and Gañaratnamahodadhi, p. 107."

P. 34 last line Add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 55."

P. 42 l. 21 After "there" add, "And Gañaratnamahodadhi, p. 1."

P. 51 l. 6 Before विकल्प add, "It is not quite easy to explain the इति at the end of Châṇakya's speech. If the reading is correct, I think it

must be taken as syntactically going with⁶ the next speech of Chāṇakya, which is really only a continuation of this, and not a separate one.

P. 51 l. 36 After 654 add, "And Ganarātnamahodadhi, p. 218."

P. 52 l. 3 After "thereon" add, "And Ganarātnamahodadhi, p. 234."

P. 53 last line Add, "The allusion in the commentary is to Kuvalayānanda, p. 281."

NOTE (1). In this list of errata I have,

as a rule, not entered those misprints which are so obvious, that the reader can easily correct them himself.

NOTE (2). In many places the text reads (e.g., p. 45), आणवेषिति. I have retained this, following the MSS. But I am disposed to think it an erroneous reading. The िति is not a part of the speech, and ought really to be read इति and as forming a part of the following stage direction.

ABBREVIATIONS, EDITIONS, &c., USED IN AND FOR THIS VOLUME.

Advancement of Learning, (Bacon), by
Selby. Bombay.

Aindra School of Grammarians, by
Burnell.

Amarâvati Stûpa, by Burgess, (Archæological Survey of Southern India, No. 3).

Anarghya Râghava. See Murâri.

Ancient Geography of India, Vol. I., by Cunningham.

Anugîtâ. See Sacred Books of the East.

Archæological Survey Reports, by Burgess, Vols. I.-V.

Archæological Survey Reports, by Cunningham, Vols. I.-XVI.

Âryavîdyâsudhâkara, by Yajueśvar Sâstrî, Bombay.

Bârhut Stûpa, by Cunningham.

Bârgoah's English Sanskrit Dictionary, Vols. III.

Bhagavadgîtâ, with Madhusûdana Sarasvatî's Commentary, Bombay, 1880.

Bhâgavatabhûshana, by Gopâlâcharya, Bombay.

Bhartrihâri's Sâtakas, (Bombay Sanskrit Classics).

Bhilsa Topes, by Cunningham.

Biographical Index to Historians of India, by Sir H. Elliott, Part. I.

Brihadâranyaka Upanishad, (Bibliotheca Indica).

Brihatsamhitâ, (ditto).

Buddha Gayâ, by Dr. R. Mitra.

Buddhism, by Rhys Davids.

Cathay and the way thither, by Col. Yule, 2 Vols.

Cave Inscriptions of Western India, by Burgess and Bhagvânîlû (Archæological Survey of Western India, No. 10).

Chandakausîka. Calcutta, 1868.

Chandikâsataka, (Indian Antiquary, Vol. I.)

Chandas Sâtras of Pingala, (Bibliotheca Indica).

Childers' Pali Lexicon.

Chips from a German Workshop, by Müller.

Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. I., by Cunningham.

Daśakumâracharita, (Bombay Sanskrit Classics). Calcutta, 1869, and Bombay, 1884, (with tikâs).

Daśarûpa, with Commentary, (Bibliotheca Indica).

Deccan Poets, by Cavally Venkat Râmâsvamî. Bombay, 1847.

Dhananjayavijaya. Calcutta, 1871.

Dharmasindhusâra, with Marâthi Translation, Bombay.

Dynasties of Southern India, by R. M. Sewell.

Essays, by Colebrooke, 2 Vols. Madras, 1872.

Essays, by Prinsep, edited by Thomas 2 Vols.

Essays, by Wilson, edited by Dr. F. E. Hall.

Fa-Hian's Travels, by the Rev. S. Beal.

Gadyapadyâvalî, by S. R. Kirloškar. Bombay, 1876.

Ganaratnamahodadhi, by Eggeling, Part I.

Halâyudha's Dictionary, by Aufrecht.

Harshacharita. Calcutta, 1876.

Hemachandra's Dictionary, by Roth.

Hindu Law, by V. N. Mandlik.

Hindu Law Digest, by West & Bühler, (2nd Edition).

Hindu Theatre, (Wilson), by Dr. F. E. Hall, 2 Vols.

History of Ancient Sanskrit Literature, by M. Müller.

History of India, (Elphinstone), 5th Edition, by Cowell.

History of India, (Sir. H. Elliott), edited by Professor Dowson.

History of India, by Meadows Taylor.

History of Indian Literature, by Weber (Trübner's Oriental Series).

Ibn Batuta, by Lee. London, 1829.

India: What it can teach us, by M. Müller.

Indian and Eastern Architecture, by Fergusson.

Indian Antiquary, Vols. I.-XII.

Jñânakî Parinaya, with Marâthi Translation, Bombay.

Journal Asiatic Society of Bengal.

„ Bombay Branch Royal Asiatic Society.

„ Ceylon Branch Royal Asiatic Society.

„ Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

„ „ New Series.

Kâdambarî (Bombay Sanskrit Classics).

Kâmantâki Nâtisâra by, D. R. Mitra. (Bibliotheca Indica).

Kanarese Dynasties, by Fleet. (Reprinted from Bombay Gazetteer).

Kathâsaritsâgara, by Brockhaus.

Kavîcharitra, by Janârdan Râmchandraji, Bombay.

Kirâtârjunîya. Calcutta, 1869.

Kîrtikâumundi, (Bombay Sanskrit Classics).

Kumârasambhava. Bombay, 1873.

Kuvalayânanda. Bombay, 1856.

Lists of Antiquities of Madras, by Sewell, Vol I., (Archæological Survey of Southern India).

Madras Journal of Literature and Science, Vol. XIV.

Mâgha (Śîsupâlavadha). Calcutta, 1869.

Mahâbhârata. Bombay Edition.

Mahâbhâshya. Banâras Edition.

Maitrî Upanishad, (Bibliotheca Indica).

Mâlatî Mâdhava, (Bombay Sanskrit Classics).

Mâlavikâgnimitra, (Bombay Sanskrit Classics).

Mallikâmâruta. Calcutta, 1878.

Manu Smṛiti. Bombay, 1868.

Marco Polo, by Col. Yule, 2 Vols.

Medinî Kośa. Calcutta, 1873.

Meghadûta. Calcutta, 1870.

Mohamudgara in Kâvyasangraha. Calcutta, 1872.

Mrichchhakatîka. Calcutta, 1870.

Murâri Nâtaka. Calcutta, 1875.

Nâgânanda with Marâthi Translation, Bombay, 1863.

Nirukta, (Bibliotheca Indica).

Nâtisâtaka, (Bombay Sanskrit Classics).

Nonmissionary Religions, (Lyall's Asiatic Studies).

Panchatantra, (Bombay Sanskrit Classics).

Pânini, (Ashtâdhyâyî). Calcutta, 1863.

Pânini, by Goldstücker. }

Pārvatīparinaya, with Marāthi Translation, Bombay.	Sarasvatīkanthābharaṇa, by Barooah. Calcutta.
Pingala See Chandas Sūtras.	Sarvadarśanasangraha. Calcutta, 1871.
Prabodhachandrodaya. Calcutta, 1874.	Siddhānta Kaumudi, 2 Vols., by Professor Tārānāth. Calcutta, 1863.
Prasanna Rāghava. Calcutta, 1872.	South Indian Palaeography, by Burnell, 2nd Edition.
Priyadarśikā. Calcutta, 1875.	Transactions of the Orientalist's Congress in London.
Raghuvamśa. Calcutta, 1870.	Transactions of do. Compilation, by Trübner.
Rāmāyaṇa, by Mukteśvara (Sarvasangraha). Bombay, 1860.	Unādi Sūtras, by Aufrecht.
Ratnāvali. Calcutta, 1865.	Useful Tables, by Prinsep, in Thomas's Edition of Prinsep's Essays, Vol. II. .
Religions of India, by Barth.	Uttararāmācharita. Calcutta, 1870.
Report on Sanskrit MSS., by Kielhorn. Bombay, 1881.	Vāchaspatya, Dictionary of Professor Tārānāth.
Ritusamhāra. Calcutta, 1869.	Vāsavadattā, (Bibliotheca Indica). .
Sacred Books of the East. Vol. VIII.	Venīsamhāra. Calcutta, 1868. .
Sāhitya Darpana. Calcutta, 1869.	Viddhaśālabhanjikā. Calcutta, 1873.
Sāhitya Parichaya, by Nilamāṇi Mukarji. Calcutta, 1880-83.	Vikramānkacharita, (Bombay Sanskrit Classics).
Śāka Samvat and Gupta Eras, by Fergusson.	Vikramorvaśi. (Bombay Sanskrit Classics).
Śākuntala, by Monier Williams.	Viracharita, edited by Trithen.
Samson Agonistes, by J. P. Hughlings, Bombay, 1861.	Vishṇupurāṇa, by Wilson, edited by Dr. F. E. Hall.
Śāṅkara Bhāṣya, (Bibliotheca Indica).	Yājnavalkya Mitāksharā, Bombay.
Śāṅkara vijaya, by Ānandagiri, (Bibliotheca Indica).	The abbreviations used in this Volume will be easily understood from the full names here given.
Śāṅkaravijaya, by Mādhabācharya, Bombay.	
Śāṅkhyakārikā in Śāṅkyatattvakoṣa-mudi. Calcutta, 1871.	
Sanskrit Texts, by J. Muir.	

